శ్రీ రామాయనమః.

శ్రీ కాళిదాసకవిసార్వభౌమప్రణీతమ్

రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యమ్

ప్రథమాదిదశమసర్గపర్యంతమ్.

కోలచెలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవిన్యాఖ్యయా వ్యాఖ్యయాసహ

పండితజనైః

సమ్యక్పరిష్కృత్య

మోపూరు॥ కృష్ణరాజనామకేన

శ్రీమచ్చెన్నపుర్యాభరణాయమాన

విబుధమనోహారిణ్యాఖ్య - స్వీయముద్రాక్షరశాలాయామ్

ముద్రాపితం

చి॥ సుబ్బరాయముదలినా ప్రకటీకృతంసత్

విజయతేతరామ్

౧౮౭౭వ సంవత్సరం

॥ శుభమస్తు.

శ్రీరస్తు.

రఘువంశకావ్యే- సవ్యాఖ్యానే.

ప్రథమసర్గ ప్రారంభః-

మూలమ్, { వాగర్థావివసంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే।
జగతఃపితరౌవందేపార్వతీపరమేశ్వరౌ।౧ }

శ్లో॥ ౧॥ మాతాపితృభ్యాంజగతోనమోవామార్ధజానయే। సద్యోదక్షి ణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే॥ ౨॥ అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవం। తంనరంవపుషికుంజరంముఖేమన్మహేకిమపితుందిలంమహః॥ ౩॥ శరణంకరవాణిశర్మదంతేచరణంవాణిచరాచరోపజీవ్యం। కరుణామసృణైఃకటాక్షపాతైఃకురుమామంబకృతార్థసార్థవాహం॥ వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాశాసీచ్చవైయాసికీమంతస్తంత్రమరంస్తపన్నగగవీగుంఫేషుచాజాగరీత్। వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం లోకేభూద్యదుపజ్ఞమేవవిదుషాంసౌజన్యజన్యంయశః॥ ౪॥ మల్లినాథకవిస్సోయంమందాత్మానుజిఘృక్షయా। వ్యాచష్టేకాళిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులం॥ ౫॥ కాళిదాసగిరాంసారం కాళిదాసస్సరస్వతీ। చతుర్ముఖోథవాసాక్షాద్విదుర్నాన్యేతుమాదృశాః॥ తథాపిదక్షిణావర్తనాథాద్యైఃక్షుణ్ణవర్త్మసు। వయంచకాళిదాసోక్తిష్వవకాశంలభేమహి ॥ ౭ ॥ భారతీకాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా। ఏషాసంజీవనీటీకాతామద్యోజ్జీవయిష్యతి॥ ౮॥ ఇహాన్వయముఖేనైవసర్వం వ్యాఖ్యాయతేమయా। నామూలంలిఖ్యతేకించిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥ ఇహఖలుసకలకవికులశిరోమణిఃకాళిదాసః॥ శ్లో॥ కావ్యంయశసేర్థకృతే వ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే। సద్యఃపరనిర్వృతయేకాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే॥ ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం - కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితినిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యంచికీర్షుః - చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్యశిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్॥ శ్లో॥ ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాపితన్ముఖమిత్యాశీరాద్యన్యతమస్యప్ర

క్వసూర్యప్రభవోవంశఃక్వచాల్పవిషయామతిః । తితీర్షుర్దుస్తరంమోహాదుడుపే

బంధముఖలక్షణత్వాచ్చకావ్యనిర్మాణస్యవిశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ॥ శ్లో॥ శబ్దజాతమశేషంతుధత్తేశర్వస్యవల్లభా । అర్థస్వరూపమఖిలంధత్తేముగ్ధేందుశేఖరః॥ ఇతివాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వాదర్థనా త్తత్ప్రతిపిపిత్సయా తావేవాభివాదయతే॥........

వ్యాఖ్యానప్రారంభః.

వాగర్థావివేతి॥ వాగర్థావివేత్యేకంపదం॥ ఇవేనసహసమాసేవిభక్త్యలోపశ్చపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వంచేతివక్తవ్యాత్- ఏవమన్యత్రాపిద్రష్టవ్యం. యద్యప్యేతచ్ఛాస్త్రస్యస్వరభాషాధికారాత్పూర్వంపఠితత్వాన్నిత్యతావ్య వసీయతే -తథాపి- సహసుపేత్యేవసిద్ధే- పునర్వచనసామర్థ్యాత్కావ్యనిత్యతాశ్రీయతే - తేనఉద్బాహురివవామన ఇత్యాదావ్యస్తప్రయోగోపి సాధురేవ- ప్రకృతేతుభిన్నపదత్వేపినకశ్చిద్దోషఇత్యాస్తాంతావత్॥ వాగర్థావివ- శబ్దార్థావివ- సంపృక్తౌ - నిత్యసంబద్ధావిత్యర్థః - నిత్య సంబద్ధయోః - శబ్దార్థయోరుపమానత్వేనోపపాదనాత్ - నిత్యశ్శబ్దార్థసంబంధ ఇతిమీమాంసకాః- జగతఃలోకస్య- పితరౌ - మాతాచపితాచపితరౌ॥ సూ ॥ పితామాత్రేతిద్వంద్వైకశేషః॥ ని॥ మాతాపితరౌపితరౌమాతరపితరౌప్రసూజనయితారావిత్యమరః॥ ఏతేనశివయోఃసర్వజగజ్జనక తయావైశిష్ట్యం ఇష్టార్థప్రదానశక్తిఃపరమకారుణికత్వంచసూచితం- పర్వతస్యాపత్యంస్త్రీపార్వతీ॥ సూ ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ప్రత్యయః॥ సూ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ యద్వా॥ సూ ॥ అతఇఞితి ఇఞ్ - ఇతోమనుష్యజాతావితిఙీప్ - పార్వతీచపరమేశ్వరశ్చపార్వతీ పరమేశ్వరౌ- పరమశబ్దస్సర్వోత్తమత్వద్యోతనార్థః - మాతురభ్యర్హితత్వాదల్పాచ్తరత్వాచ్చపార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః- వాగర్థ ప్రతిపత్తయే - శబ్దార్థయోస్సమ్యక్జ్ఞానార్థం - వందేఅభివాదయే- అత్రోపమాలంకారఃస్ఫుటఏవ- తథోక్తం॥ శ్లో॥ స్వతస్సిద్ధేనభిన్నేనసమ్మతేనచధర్మతః। సామ్యమన్యేనవర్ణ్యస్యవాచ్యంచేదేకథోపమేతి - ప్రాయికశ్చాయమలంకారఃకాళిదాసోక్తిషు - ఆదౌభూదేవతాకస్యసర్వగురోర్మగణస్యప్రయోగాచ్ఛుభలాభస్సూచ్యతే. తదుక్తం॥ శ్లో॥ శుభదోమో భూమిమయఇతి - తత్రాద్యవకారస్యామృతబీజత్వా త్కావ్యస్యాచంద్రార్కస్థాయిత్వంసంఘటతే॥ ... ...

సంప్రతికవిఃస్వాహంకారంపరిహరతి॥ క్వసూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ప్ర

నాస్మిసాగరం॥ ౨॥ మందఃకవియశః ప్రార్థీగమిష్యామ్యుపహాస్యతాం। ప్రాంశులభ్యేఫలేలోభాదుద్బాహురివవామనః॥ ౩॥ అథవాకృతవాగ్ద్వారేవంశేస్మిన్పూర్వసూరిభిః। మణౌవజ్రసముత్కీర్ణేసూత్రస్యేవాస్తిమేగతిః॥ ౪ ॥ సోహమాజన్మశుద్ధానామాఫలోదయకర్మణాం। ఆసముద్రక్షితీశానామానాకరథవ

భవత్యస్మాదితిప్రభవఃకారణం॥ సూ॥ రోరప్ - అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయాం మితిసాధుః- సూర్యఏవప్రభవోయస్యసఃసూర్యప్రభవఃవంశఃక్వ - అల్పోవిషయోజ్ఞేయార్థోయస్యాస్సా- మేమతిఃప్రజ్ఞాచ- క్వ- ద్వౌక్వశబ్దౌ మహదంతరంసూచయతః - సూర్యవంశం జ్ఞాతుం నశక్నోమీత్యర్థః - తథాచ- తద్విషయప్రబంధనిర్మాణంతుదూరాపాస్తమితిభావః-తథాపి-దుస్తరంతరితుమశక్యం॥ సూ॥ ఈషదిత్యాదినాఖల్ప్రత్యయః - సాగరం- మోహాదజ్ఞానాత్ - ఉడుపేనప్లవేన॥ ని ॥ ఉడుపంతుప్లవఃకోలఇత్యమరః- అథవాచర్మావనద్ధేనయానపాత్రేణ॥ ని॥ చర్మావనద్ధముడుపంప్లవఃకాష్ఠకరండకఇతిసజ్జనః - తితీర్షుఃతరితుమిచ్ఛుః అస్మి- తరతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః- అల్పసాధనైరధికారంభోనసుకరమితిభావః- ఇదంవర్ణ్యోత్కర్షకథనంస్వప్రబంధ మహత్త్వకథనార్థమేవ- తదుక్తం॥శ్లో॥ ప్రతిపాద్యమహిమ్నాచప్రబంధోపిమహత్తరఇతికావ్యాదర్శే॥

మందశ్చేత్తర్హితత్యజ్యతామయముద్యోగఇత్యత్రాహ ॥ మందఇతి॥ కించ- మందఃమూఢః॥ ని॥ మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యామందాఇత్యమరః - తథాపి - కవియశఃప్రార్థీ - కవీనాం - యద్యశఃకావ్యనిర్మాణేన - తత్ప్రార్థనాశీలః - అహం - ప్రాంశునా ఉన్నతపురుషేణ- లభ్యేప్రాప్యే- ఫలేఫలవిషయే - లోభాత్- ఉద్బాహుః- ఫలగ్రహణోచ్ఛ్రితహస్తః - వామనోహ్రస్వఇవ॥ని॥ ఖర్వోహ్రస్వశ్చవామనఇత్యమరః- అపహాస్యతాంఅపహాసవిషయతాం ॥ సూ॥ ఋహలోర్ణ్యదితిణ్యత్ప్రత్యయః- గమిష్యామి- ప్రాప్స్యామి॥ ౩

అథేతి॥ అథవా - పక్షాంతరే - పూర్వైస్సూరిభిర్వాల్మీకిప్రముఖైః కృతవాగ్ద్వారే - కృతా రామాయణాదిప్రబంధరూపాయావాక్ సైవద్వారం ప్రవేశోపాయోయస్యతస్మిన్ సూర్యప్రభవే - వంశేకులే- జన్మనైకలక్షణస్సంతానోవంశః - వజ్రేణమణివేధకసూచీవిశేషేణ॥ ని ॥ వజ్రంత్వస్త్రీకులిశశస్త్రయోః మణివేధేరత్నభేద ఇతికేశవః - సముత్కీర్ణేవిద్ధే - మణౌరత్నే - సూత్రస్యేవమే- గతిఃసంచారోస్తి- వర్ణనీయేరఘువంశేమమవాక్ప్రసారోస్తీత్యర్థః॥ ౪

ఏవంరఘువంశేలబ్ధప్రవేశస్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానీతే - సోహమిత్యాదిభిః పంచభిఃకులకేన ॥ సోహంరఘూణామన్వయం ప్రవక్ష్యఇత్యుత్తరత్రసంబంధః-

తామాద్యః ప్రణవశ్ఛన్దసామివ॥ ౧౧ ॥ తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతశ్శుద్ధిమత్తరః। దిలీప ఇతి రాజేన్దురిందుః క్షీరనిధావివ॥ ౧౨॥ వ్యూఢోరస్కో వృషస్కంధస్సాలప్రాంశుర్మహాభుజః। ఆత్మకర్మక్షమం దేహం క్షాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః॥ ౧౩॥ సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా। స్థితస్సర్వోన్నతేనోర్వీం క్రాన్త్వా మేరురివాత్మనా॥ ౧౪॥ ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ఆగమై

క్షాగ ఇవ- మహీం క్షియంతి ఈశంత ఇతి మహీక్షితః క్షితీశ్వరాః క్షి ధాతోరైశ్వర్యార్థాత్ క్విప్ - తుగాగమశ్చ- తేషామాద్యః ఆదిభూతః- వివస్వతస్సూర్యస్యాపత్యం పుమాన్ వైవస్వతో నామ వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః - మనుః ఆసీత్॥ ... ౧౧॥

తదన్వయ ఇతి॥ శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్ తస్మిన్ శుద్ధిమతి నిర్దోషవతి తదన్వయే తస్య మనోః అన్వయే కులే - ని॥ అన్వవాయోన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనం కులమితి హలాయుధః- అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః॥ సూ॥ ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా తరచ్ - దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః- రాజా ఇందురివ రాజేందుః రాజశ్రేష్ఠః- ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరిత్యాదినా సమాసః- క్షీరనిధౌ- ఇందురివ- ప్రసూతో జాతః॥

వ్యూఢేత్యాదిభిస్త్రిభిః శ్లోకైర్దిలీపం విశినష్టి॥ వ్యూఢం విపులం ఉరో యస్య స వ్యూఢోరస్కః॥ సూ ॥ ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్॥ ని ॥ వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమం వరిష్ఠం చేతి యాదవః - వృషస్య స్కంధ ఇవ స్కంధో యస్య సః వృషస్కంధః - సూ॥ సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః - సాలో వృక్ష ఇవ ప్రాంశురున్నతస్సాలప్రాంశుః- ని॥ ప్రాకారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుః స్మృత ఇతి యాదవః - మహాభుజో మహాబాహుః- ఆత్మకర్మక్షమం స్వవ్యాపారానురూపం - దేహం- ఆశ్రితః ప్రాప్తః క్షాత్రః క్షత్రసంబంధీ- ధర్మ ఇవ- స్థితః మూర్తిమాన్పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ ... ౧౩॥

సర్వాతిరిక్తేతి॥ సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధికబలేన సర్వాణి భూతాని తేజసా అభిభవతీతి సర్వతేజోభిభావీ - సర్వేభ్య ఉన్నతేన- ఆత్మనా శరీరేణ సః॥ ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని ఇతి విశ్వః- మేరురివ ఉర్వీం- క్రాంత్వా ఆక్రమ్య- స్థితః మేరావపి విశేషణాని తుల్యాని॥ శ్లో॥ అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః। తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజసేతి మనువచనాత్ - రాజ్ఞస్సర్వతేజోభిభావిత్వం విజ్ఞేయం॥ ౧౪॥

ఆకారేతి॥ ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః - ప్రజ్ఞయా సదృశా

స్సదృశారమ్భః ప్రారమ్భసదృశోదయః॥ ౧౫ ॥ భీమకాన్తైర్నృపగుణైస్సబభూవోపజీవినాం। అధృష్యశ్చాభిగమ్యశ్చ యాదోరత్నైరివార్ణవః॥ ౧౬॥ రేఖామాత్రమపి క్షుణ్ణాదామనోర్వర్త్మనః పరం। నవ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య నియన్తుర్నేమివృత్తయః॥ ౧౭ ॥ ప్రజానామేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలిమగ్రహీ

గమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః - ఆగమైః - సదృశః ఆరమ్భః కర్మ యస్య సతథోక్తః - ప్రారభ్యత ఇతి ప్రారమ్భః కర్మ - తత్సదృశ ఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య సతథోక్తః॥ ... ... ౧౫॥

భీమేతి॥ భీమైశ్చ కాన్తైశ్చ - నృపగుణైః రాజగుణైః - తేజః ప్రతాపప్రభావాదిభిః కులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ - సదిలీపః - ఉపజీవినాం ఆశ్రితానాం యాదోభిః జలగ్రాహైః॥ ని॥ యాదాంసి జలజన్తవ ఇత్యమరః - రత్నైశ్చ - అర్ణవ ఇవ అధృష్యశ్చ అనభిభవనీయశ్చ - అభిగమ్యశ్చ - ఆశ్రయణీయశ్చ బభూవ॥ ... ... ౧౬॥

రేఖామాత్రమితి॥ నియన్తుః శిక్షకస్య సారథేశ్చ - తస్య దిలీపస్య సంబన్ధిన్యః - నేమీనాం చక్రధారాణాం - వృత్తిరివ వృత్తిర్వ్యాపారో యాసాం తాః - ని॥ చక్రధారా ప్రధిర్నేమిరితి యాదవః - ని॥ చక్రం రథాఙ్గం తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీస్యాత్ప్రధిః పుమానిత్యమరశ్చ - ప్రజాః, ఆమనోః - మనుమారభ్యేత్యభివిధిః - పదద్వయం చైతత్ - సమాసస్య వైభాషికత్వాత్- క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్- ప్రహతాచ్చ. వర్త్మనః - ఆచారపద్ధతేః. అధ్వనశ్చ - పరం అధికం - ఇతస్తత ఇత్యర్థః - రేఖా ప్రమాణమస్యేతి రేఖామాత్రం - రేఖాప్రమాణం - ఈషదపీత్యర్థః- ప్రమాణే ద్వయసజిత్యాదినా మాత్రచ్ ప్రత్యయః- పరశబ్దవిశేషణం చైతత్ - నవ్యతీయుః నాతిక్రాన్తవత్యః - కుశలసారథి ప్రేషితా రథనేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వక్షుణ్ణమార్గం న జహురిత్యర్థః॥ ౧౭॥

ప్రజానామితి॥ స రాజా- ప్రజానాం - భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ అర్థేన సహ నిత్యసమాస స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యేతి వక్తవ్యాత్ - గ్రహణక్రియావిశేషణం చైతత్ - తాభ్యః ప్రజాభ్యః - బలిం షష్ఠాంశరూపం కరం - అగ్రహీత్॥ ని॥ భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః - తథాహి- రవిః సూర్యః - సహస్రం గుణాః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - సహస్రధా- ఉత్సర్జనక్రియావిశేషణం చైతత్ - ఉత్స్రష్టుం- హాతుం - రసం- అంబు- ఆదత్తే గృహ్ణాతి- ని॥ రసో గన్ధేర

త్ । సహస్రగుణముత్స్రష్టుమాదత్తేహిరసంరవిః॥ ౧౮ ॥ సేనాపరిచ్ఛదస్తస్యద్వయమేవార్థసాధనం । శాస్త్రేష్వవ్యాహతాబుద్ధిర్మౌర్వీధనుషిచాతతా॥ ౧౯ ॥ తస్యసంవృతమంత్రస్యగూఢాకారేంగితస్యచ । ఫలానుమేయాః ప్రారంభాస్సంస్కారాః ప్రాక్తనాఇవ॥ ౨౦॥ జుగోపాత్మానమత్రస్తోభేజేధర్మ

సాస్యాదేతిక్త్వాదౌనిషరాగయోః - శృంగారాదౌద్రవే వీర్యేదేహధాత్వంబుపారదఇతిశ్వః॥ ... ... ౧౮॥

సంప్రతిబుద్ధిశౌర్యసంపన్నస్యతస్య అర్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమాహ॥ సేనేతి॥ తస్య రాజ్ఞః - సేనాచతురంగబలం - పరిచ్ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛదఃఉపకరణంబభూవ - ఛత్రచామరాదితుల్యమభూదిత్యర్థః - పుంసిసంజ్ఞాయాంఘః ప్రాయేణేతిఘప్రత్యయః - ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్యేత్యుపధాహ్రస్వః- అర్థస్యప్రయోజనస్య - సాధనంతు - ద్వయమేవ - శాస్త్రేష్వ - వ్యాహతా అకుంఠితా - బుద్ధిః - అవ్యాప్తకృతిలేఖ్యపిపాఠః - ధనుషి - ఆతతా ఆరోపితా- మౌర్వీచ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః - నీతిపురస్సరమేవశౌర్యంతస్యాభూదితిభావః॥ ... ... ౧౯॥

రాజ్యమూలమంత్రసంరక్షణమపితస్యాస్తీత్యాహ॥ తస్యేతి ॥ సంవృతమంత్రస్యగుప్తవిచారస్య - వేదభేదగుప్తవాదేమంత్రఇత్యమరః - శోకహర్షాదిసూచకోభ్రుకుటీముఖరాగాదిరాకారః - ఇంగితంచేష్టితం - హృద్గతవికారోవా- ని॥ ఇంగితంహృద్గతోభావోబహిరాకారఆకృతిరితిసజ్జనః - గూఢేఆకారేంగితేయస్యతస్య - స్వభావచాపలాదాప్తపరంపరయావాముఖరాగాదిలింగైర్వా- అన్యైరగామిమంత్రస్యతస్య- ప్రారభ్యంతఇతిప్రారంభాఃసామాద్యుపాయప్రయోగాః - ప్రాగిత్యవ్యయేనపూర్వజన్మోచ్యతే-తత్రభవాఃప్రాక్తనాః - సాయంచిరేత్యాదినాట్యుప్రత్యయః - సంస్కారాఃపూర్వజన్మవాసనాఇవఫలేనకార్యేణ - అనుమేయాఃఅనుమాతుంయోగ్యాః - ఆహ - అత్రయాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో ॥ మంత్రమూలంయతోరాజ్యమతోమంత్రంసురక్షితం।కుర్యాద్యథాస్యనవిదుః కర్మణామాఫలోదయాదితి॥ ౨౦॥

సంప్రతిప్రాప్తాస్వస్యపాదిష్వపినైవ ఆత్మరక్షణాదికంకృతవానిత్యాహ॥ జుగోపేతి॥ సః- అత్రస్తఃఅభీతస్సన్ త్రాసోపాధిమంతరేణైవ - త్రివర్గసిద్ధేఃప్రథమసాధనత్వాదేవ - ఆత్మానంశరీరం- జుగోపసంరక్షితవాన్ - అనాతురః అరుగ్ణఏవ - ధర్మంసుకృతంభేజే - ఆర్జితవానిత్యర్థః- అగృధ్నుఃఅగర్ధనశీలఏవ-

మనాతురః । అగృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తస్సుఖమన్వభూత్ ॥ ౨౧ ॥ జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః । గుణా గుణానుబంధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ ॥ ౨౨ ॥ అనాకృష్టస్య విషయైర్విద్యానాం పారదృశ్వనః । తస్య ధర్మరతేరాసీద్వృద్ధత్వం జరసా వినా ॥ ౨౩ ॥ ప్రజానాం వినయాధానాద్రక్షణాద్భర

కాంక్షారహిత ఏవేత్యర్థః - అర్థమాదదే స్వీకృతవాన్ - త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నురితి క్నుప్రత్యయః - అసక్తః ఆసక్తిరహిత ఏవ - సుఖమన్వభూత్ ॥ ౨౧ ॥

పరస్పరవిరుద్ధానామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ ॥ జ్ఞాన ఇతి ॥ జ్ఞానే పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానే సత్యపి - మౌనం వాఙ్నియమనం - యథాహ కామందకః ॥ శ్లో ॥ నాన్యోపతాపవచనం మౌనం వ్రతమిహోచ్యత ఇతి ॥ శక్తౌ ప్రతీకారసామర్థ్యే సత్యపి - క్షమా అపకారసహనం - అత్ర చాణక్యః ॥ శక్తానాం భూషణం క్షమేతి - త్యాగే వితరణే సతి - శ్లాఘాయాః వికత్థనస్య, విపర్యయః అభావః - తత్ర మనుః ॥ న దత్త్వా పరికీర్తయేదితి - ఇత్థం తస్య గుణాః - జ్ఞానాదయః - గుణైర్విరుద్ధైః మౌనాదిభిః - అనుబంధిత్వాత్ - సహచారిత్వాత్ - సహ ప్రసవో జన్మ యేషాం తే సప్రసవాః - సోదరా ఇవ - అభూవన్ - విరుద్ధా అపి గుణాస్తస్మిన్నవిరోధేనైవ స్థితా ఇత్యర్థః ॥ ... ... ౨౨ ॥

ద్వివిధం వృద్ధత్వం - జ్ఞానతో వయసా చ - తత్ర తస్య రాజ్ఞః - జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ ॥ అనాకృష్టస్యేతి ॥ విషయైశ్శబ్దాదిభిః అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య - విద్యానాం వేదవేదాంగాదీనాం - పారదృశ్వనః పారమంతం - దృష్టవతః - దృశేః క్వనిప్ - ధర్మే రతిర్యస్య తస్య రాజ్ఞః - జరసా జరయా వినా - పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌ విస్రసా జరేత్యమరః - షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్ ప్రత్యయః - జరాయా జరసన్యతరస్యామితి జరసాదేశః - వృద్ధత్వం వార్ధకం - ఆసీత్ - తస్య యూనోఽపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానసంపత్త్యా జ్ఞానతో వృద్ధత్వమాసీదిత్యర్థః - నాథస్తు చతుర్విధం వృద్ధత్వమితి కృత్వా - తత్ర అనాకృష్టస్యేత్యాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానవృద్ధత్వాన్యుక్తానీత్యవోచత్ ॥ ... ... ౨౩ ॥

ప్రజానామితి ॥ ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః జనాః - ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః - తాసాం - వినయస్య శిక్షాయాః ఆధానాత్ కరణాత్ - సన్మార్గప్రవర్తనాదితి యావత్ రక్షణాత్ - భయహేతుభ్యస్త్రాణాదాపన్నివారణాదితి యావత్ - భరణాత్ - అన్నపానాదిభిః పోషణాత్ - అపిస్సముచ్చయే - స రాజా - పితా - అభూత్ - తాసాం పితరస్తు - కేవలం జన్మహేతవః జన్మమాత్రకర్తారః - కేవలముత్పాదకా ఏవ - అభూవన్ జననమాత్రమేవ పిత్రా

ణావపి । స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః॥ ౨౪॥ స్థిత్యై దండయతో దణ్డ్యాన్పరిణేతుః ప్రసూతయే। అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మ ఏవ మనీషిణః॥ ౨౫॥ దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివం । సమ్పద్వినిమయేనోభౌ దధతుర్భువనద్వయం॥ ౨౬॥ న కిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః। వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా॥ ౨౭ ॥ ద్వేష్యోఽపి సమ్మత

ణాం వ్యాపారః - శిక్షారక్షణాదికం తు స ఏవ కరోతీతి తస్మిన్ పితృత్వవ్యపదేశః- ఆహుశ్చ - స పితా యస్తు పోషక ఇతి॥ ... ... ౨౪॥

స్థిత్యా ఇతి ॥ దండమర్హంతీతి దండ్యాః - దండాదిభ్యో యదితి యత్ప్రత్యయః॥ శ్లో॥ అదణ్డ్యాన్దణ్డయన్రాజా దణ్డ్యాంశ్చైవాప్యదణ్డయన్ । అయశో మహదాప్నోతి నరకం చైవ గచ్ఛతీతి శాస్త్రవచనాత్- దండ్యానేవ - స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై - దండయతః శిక్షయతః - ప్రసూతయే సంతానాయ- పరిణేతుః దారాన్పరిగృహ్ణతః మనీషిణః బుధః - తస్య- అర్థకామావపి - ధర్మ ఏవాస్తాం జాతౌ అస్తేర్లఙ్ - అర్థకామసాధనయోః దండవివాహయోః లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వేనానుష్ఠానాదర్థకామయోరపి ధర్మవిశేషతామాపాదయన్ - స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః - ఆహ చ గౌతమః॥ యథాశక్తి ధర్మార్థకామేష్వభ్యసేషు ధర్మోత్తరస్స్యాదితి॥ ౨౫॥

దుదోహేతి॥ స రాజా - యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం- గాం భువం- దుదోహ- కరగ్రహణేనైవ రిక్తాం చకారేత్యర్థః - మఘవా శక్రః సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం - దివం స్వర్గం దుదోహ - ద్యులోకాద్భూలోకే వృష్టిముత్పాదయామాసేత్యర్థః - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇత్యాదినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థీ- ఏవముభౌ సంపదో వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం భువనద్వయం- దధతుః పుపుషతుః- రాజా యజ్ఞైరింద్రలోకమింద్రశ్చ వృష్ట్యా భూలోకం పుపోషేత్యర్థః- ఉక్తం చ దండనీతౌ॥ శ్లో॥ రాజా త్వర్థాంత్సమాహృత్య కుర్యాదింద్రమహోత్సవం। ప్రణీతో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహేదితి॥ ౨౬॥

న కిలేతి॥ రాజానః అన్యే నృపాః - రక్షితుః భయేభ్యస్త్రాతుః- తస్య రాజ్ఞః యశో నానుయయుః కిల నానుచక్రుః ఖలు - కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్ - తస్కరతా చౌర్యం - పరస్వేభ్యః పరధనేభ్యః - స విషయ భూతేభ్యః - వ్యావృత్తా నివృత్తా సతి శ్రుతౌ వాచకశబ్దే - స్థితా ప్రవృత్తా - అపహర్త్రంతరాభావాత్ - తస్కరశబ్ద ఏవాపహృత ఇత్యర్థః- అథవా- అత్యంతాసత్యప్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతీతి న్యాయేన శబ్దే స్థితా స్ఫురితా- న స్వరూపతోఽస్తీత్యర్థః॥ ౨౭॥

శిష్టస్తస్యార్తస్యయథౌషధం। త్యాజ్యోదుష్టః ప్రియోప్యాసీదఙ్గుళీవోరగక్షతా॥ ౨౮॥ తంవేధావిదధేనూనంమహాభూతసమాధినా। తథాహిసర్వే తస్యాసన్పరార్థైకఫలాగుణాః॥ ౨౯॥ సవేలావప్రవలయాంపరిఖీకృతసాగరాం। అనన్యశాసనాముర్వీంశశాసైకపురీమివ॥ ౩౦॥ తస్యదాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నామగధవంశజా। పత్నీసుదక్షిణేత్యాసీదధ్వరస్యేవదక్షిణా॥ ౩౧॥ కళ

ద్వేష్యఇతి॥ శిష్టోజనోద్వేష్యశ్శత్రురపి - ఆర్తస్యరోగిణః - ఔషధంయథా- ఔషధమివ- తస్య - సమ్మతోనుమతః - ఆసీత్- దుష్టోజనఃప్రియోపిప్రేమాస్పదీభూతోపి - ఉరగక్షతాసర్పదష్టా- అఙ్గుళీవ- త్యాజ్యఃఆసీత్-తస్య శిష్టఏవబంధుఃదుష్టఏవశత్రురిత్యర్థః॥ ... ... ౨౮॥

తస్యపరోపకారిత్వమాహ॥ తమితి॥ వేధాఃస్రష్టా- స్రష్టాప్రజాపతిర్వేధాఇత్యమరః- తందిలీపం- సమాధీయతఇతిసమాధిః కారణసామగ్రీమహాభూతానాంయస్సమాధిస్తేనవిదధేససర్జ -నూనంధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా-తథాహి-తస్యరాజ్ఞఃసర్వేగుణాః - రూపరసాదిమహాభూతగుణవదేవ పరార్థంపరప్రయోజనమేవ - ఏకంముఖ్యంఫలంయేషాంతేతథోక్తాః - ఆసన్ మహాభూతగుణోపమానేనకారణగుణాఃకార్యేసంక్రామంతీతిన్యాయస్సూచితః॥ ౨౯॥

సఇతి॥ వేలాస్సముద్రకూలాని వేలాకూలేపివారిధేరితివిశ్వః- తాఏవవప్రవలయాఃప్రాకారవేష్టాయస్యాస్తాం - స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రియాం। ప్రాకారోవరణస్సాలః ప్రాచీనంప్రాంతతోవృతిరిత్యమరః - పరితఃఖాతాః పరిఖాఃదుర్గవేష్టనఖాతం॥ ని॥ ఖేయంతుపరిఖేత్యమరః - అన్యేష్వపిదృశ్యతఇత్యపిశబ్దాత్ఖనతేర్డప్రత్యయః అపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః పరిఖీకృతాఃసాగరాఃయస్యాస్తాం - అభూతతద్భావేచ్వః - అవిద్యమానం అన్యస్యరాజ్ఞశ్శాసనంయస్యాస్తాం అనన్యశాసనాముర్వీంఏకపురీమివశశాస - అనాయాసేనశాసితవానిత్యర్థః॥ ... . ౩౦॥

తస్యేతి॥ తస్యరాజ్ఞఃమగధవంశేజాతామగధవంశజా - సప్తమ్యాంజనేర్డఇతిడప్రత్యయః- ఏతేనాభిజాత్యముక్తం - దాక్షిణ్యం- పరచ్ఛందానువర్తనం॥ ని॥ దక్షిణస్సరళోదారపరచ్ఛందానువర్తిష్వితిశాశ్వతః- తేన- రూఢంప్రసిద్ధం - తేననామ్నాసుదక్షిణేతిప్రసిద్ధా - పత్నీ - అధ్వరస్యయజ్ఞస్య - దక్షిణాదక్షిణాఖ్యాపత్నీవాసీత్॥ అత్రశ్రుతిః॥ యజ్ఞోగంధర్వస్తస్యదక్షిణాఅప్సరసఇతి - దక్షిణాయాదాక్షిణ్యంనామఋత్విజాందక్షిణత్వప్రాపకత్వం- శ్రు॥ తేదక్షంతదక్షిణాంప్రతిగృహ్యేతిశ్రుతేః॥ ... ... ౩౧॥

త్రవన్తమాత్మానమవరోధేమహత్యపి। తయామేనేమనస్విన్యాలక్ష్మ్యాచవసు
ధాధిపః॥ ౩౨॥ తస్యామాత్మానురూపాయామాత్మజన్మసముత్సుకః। విలమ్బి
తఫలైఃకాలంసనినాయమనోరథైః॥ ౩౩॥ సంతానార్థాయవిధయేస్వభుజా
దవతారితా। తేనధూర్జగతోగుర్వీసచివేషునిచిక్షిపే॥౩౪॥ అథాభ్యర్చ్య వి
ధాతారంప్రయతౌపుత్రకామ్యయా। తౌదమ్పతీవసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్ర
మం॥౩౫॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషమేకస్యందనమాస్థితౌ। ప్రావృషేణ్యంపయో

కళత్రవంతమితి। వసుధాధిపః అవరోధేఅంతఃపురే-మహతిసత్యపి-మ
నస్విన్యాదృఢచిత్తయా - పతిచిత్తానువృత్త్యాదినిర్బంధతుమయ్యేత్యర్థః - త
యాసుదక్షిణయాలక్ష్మ్యాచ - ఆత్మానం - కళత్రవంతం భార్యావంతం - మే
నే- ని॥ కళత్రంశ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః - వసుధాధిపఇత్యనేన - వసుధయా
చేతిగమ్యతే॥ ... ... ౩౨॥

తస్యామితి॥ సదిలీపః - ఆత్మానురూపాయాం-తస్యాం- ఆత్మనోజన్మయ
స్యసఃఆత్మజన్మాపుత్రఃతస్మిన్సముత్సుకః - యద్వా - ఆత్మనః జన్మనిపుత్రరూ
పేణోత్పత్తౌసముత్సుకస్సన్॥ శ్రు॥ ఆత్మావైపుత్రనామాసీతిశ్రుతేః - విలంబి
తంఫలంపుత్రప్రాప్తిరూపంయేషాంతైః- మనోరథైః - కదామేపుత్రోభవేది
త్యాశాభిః- కాలంనినాయ - యాపయామాస॥ ... ... ౩౩॥

సంతానేతి॥ తేనదిలీపేన - సంతానమర్థఃప్రయోజనంయస్యతస్మైసంతా
నార్థాయ - విధయేఅనుష్ఠానాయ - స్వభుజాత్ - అవతారితాఅవరోపితా
జగతః- గుర్వీ - ధూర్భారః- సచివేషుమంత్రిషునిచిక్షిపేనిక్షిప్తా॥ ౩౪॥

అథేతి॥ అథజగద్భారావతరణానంతరం - పుత్రకామ్యయాఆత్మనఃపుత్రే
చ్ఛయా - కామ్యచ్చేతిపుత్రశబ్దాత్ కామ్యచ్ ప్రత్యయః - అప్రత్యయాదితి
పుత్రకామ్యశబ్దాదకార ప్రత్యయః - తతష్టాప్- తయా - తౌదంపతీజాయా
పతీ - రాజదంతాదిషుజాయాశబ్దస్యదంభావనిపాతనాత్సాధుః - ప్రయతౌ
నియతౌభూతౌ - విధాతారంబ్రహ్మాణంఅభ్యర్చ్య - సఖలుపుత్రార్థిభిరుపా
స్యతఇతిమాంత్రికాః - గుర్వోఃకులగురోఃవసిష్ఠస్య ఆశ్రమం - జగ్మతుః- పు
త్రప్రాప్త్యుపాయాపేతుమేతిశేషః॥ ... ... ౩౫॥

స్నిగ్ధగంభీరేతి॥ స్నిగ్ధోమధురః - గంభీరోనిర్ఘోషోయస్యతం - ఏకమేవ
స్యందనంరథం- ప్రావృషిభవః ప్రావృషేణ్యః ప్రావృష్ఏణ్యఇతి ఏణ్యప్రత్య
యః - తంప్రావృషేణ్యంపయోవాహం మేఘంవిద్యుదైరావతావివ - ఆస్థి
తౌఆరూఢౌ - జగ్మతురితిపూర్వేణసంబంధఃఇరాఃఆపః॥ ని॥ ఇరాభూవాక్సు

వాహాంవిద్యుదైరావతావివ॥ ౩౬ ॥ మాభూదాశ్రమపీడేతిపరిమేయపురస్స
రౌ। అనుభావవిశేషాత్తుసేనాపరివృతావివ॥ ౩౭॥ సేవ్యమానౌసుఖస్పర్శై
స్సాలనిర్యాసగంధిభిః। పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతైరాధూతవనరాజిభిః॥౩౮॥
మనోభిరామాశ్శృణ్వంతౌరథనేమిస్వనోన్ముఖైః। షడ్జసంవాదినీఃకేకాద్విధా

రావృస్స్యాదిత్యమరః - ఇరావాంత్సముద్రఃతత్రభవః ఐరావతః॥ ని॥ ఐరావ
తోऽభ్రమాతంగైరావణాభ్రముమవల్లభా ఇత్యమరః॥ అభ్రమాతంగత్వంచాస్య
అభ్రస్థితత్వాదభ్రరూపత్వాద్వేతిక్షీరస్వామీ - అతఏవమేఘారోహణంవిద్యు
త్సాహచర్యంచఘటతేకించ - విద్యుతః ఐరావతసాహచర్యాదేవ - ఐరావ
తీసంజ్ఞాపి- ఐరావతస్యస్త్రీఐరావతీతిక్షీరస్వామీ - తస్మాత్సుష్ఠూక్తం - విద్యు
దైరావతావివేతి- ఏకరథారోహణోక్త్యాఐకాగ్ర్యసిద్ధిర్బీజం - దంపత్యోరత్యం
తసౌమనస్యంచసూచయతి॥ ౩౬

మేతి॥ పునఃకథంభూతౌదంపతీ - ఆశ్రమపీడా - మాభూత్ మాస్త్వితిహే
తోః- మాఙిలుఙిత్యాశీరర్థేలుఙ్ - నమాఙ్ యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః - ప
రిమేయపురస్సరౌపరిమితపరివారౌ- అనుభావవిశేషాత్తుతేజోవిశేషాత్- సే
నాభిఃపరివృతావివస్థితౌ॥ ౩౭

సేవ్యమానావితి॥ పునఃకథంభూతౌ - సుఖఃశీతలత్వాత్ప్రియఃస్పర్శోయే
షాంతైః - సాలనిర్యాసగంధిభిఃసర్జతరునిష్యందగంధవద్భిః॥ ని॥ సాలస్సర్జత
రుస్స్మృతఇతిశాశ్వతః. ఉత్కిరంతివిక్షిపంతీత్యుత్కిరాః- ఇగుపధేత్యాది
నాకిరతేఃకప్ ప్రత్యయః- పుష్పరేణూనాముత్కిరాంతైః - ఆధూతాఃమం
దాదీషత్కంపితాః- వనరాజయోయైస్తైః - వాతైస్సేవ్యమానౌ॥ ౩౮

మనఇతి॥ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః - మేఘధ్వనిశంకయాఉన్నమితముఖైరిత్య
ర్థః- శిఖండిభిర్మయూరైఃద్విధా - భిన్నాః - శుద్ధవికృతభేదేనవా - వికృతావ
స్థాయామేవచ్యుతాచ్యుతభేదేనవా షడ్జోద్విధః - తత్సాదృశ్యాత్కేకా అపి
ద్విధాభిన్నాఇత్యుచ్యంతే-అతఏవాహషడ్జసంవాదినీరితి - షడ్భ్యఃస్థానేభ్యో
జాతష్షడ్జః - తదుక్తం॥ శ్లో॥ నాసాంకంఠమురస్తాలుజిహ్వాం దంతాంశ్చ సంస్పృ
శన్। షడ్భ్యస్సంజాయతేయస్మాత్తస్మాత్షడ్జ ఇతిస్మృతఇతి॥ సచతంత్రీకంఠ
జన్యస్వరవిశేషః॥ ని॥ నిషాదర్షభగాంధారషడ్జమధ్యమధైవతాః। పంచమ
శ్చేత్యమీసప్తతంత్రీకంఠోత్థితాస్స్వరా ఇత్యమరః - షడ్జేనసంవాదినీః సదృశీః-
తదుక్తంమతంగేన - షడ్జంమయూరోవదతీతి- మనోభిరామాఃమనసఃప్రియాః-
కేమూర్ధ్నికాయంతిధ్వనంతీతికేకాఃమయూరవాణ్యః॥ ని॥ కేకావాణీమయూరస్య

భిన్నాశ్శిఖండిభిః॥ ౩౯॥ పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమదూరోజ్ఝితవర్త్మసు । మృ

స్యేత్యమరః - తాః కేకాశ్శృణ్వంతావితి శ్లోకార్థః- ఇతః పరముపరిచిత స్వరతత్త్వానామనుగ్రహాయ కించిదుచ్యతే - ప్రథమం తావత్స్వరాణాం స్వరూపముచ్యతే- శ్రుత్యాద్ధమనురణనం స్వరః- తదుక్తం రత్నాకరే॥ శ్లో॥ శ్రుత్యనంతరభావీ యస్స్నిగ్ధోనురణనాత్మకః । స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే ఇతి॥ తే ద్వివిధాః- శుద్ధా వికృతాశ్చేతి - తత్ర నియతశ్రుతిసంపన్నాశ్శుద్ధాః- అవికృతా ఇత్యర్థః- శ్రుత్యుత్కృష్టాపకృష్టాస్తు వికృతాః - శ్రుతినియమశ్చోక్తో దత్తిలేన॥ చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః॥ ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రీ ఋషభధైవతావితి - తత్ర శుద్ధాస్సప్తైవ - తదుక్తం॥ శ్లో॥ శ్రుతిభ్యస్స్యుస్స్వరాష్షడ్జర్షభగాంధార మధ్యమాః। పంచమో ధైవతశ్చాథ నిషాద ఇతి సప్త తే॥ తేషాం సంజ్ఞాస్సరిగమపధనీత్యపరా మతా ఇతి వివేక్తవ్యం- వికృతాస్తు ద్వాదశ - తదుక్తం॥ శ్లో। త ఏవ వికృతావస్థా ద్వాదశ ప్రతిపాదితా ఇతి- తదేవం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరద్వైవిధ్యే షడ్జస్యాపి ద్వైవిధ్యం - తత్సదృశత్వాత్- కేకా అపి ద్వివిధా ఇతి ద్వివిధాభిన్నా ఇత్యుక్తం - అథవా - వికృతషడ్జ ఏవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః - స హి ద్విశ్రుతిః - యదా నిషాదో ద్విశ్రుతిశ్చతుశ్శ్రుతేష్షడ్జస్య శ్రుతిద్వయమాశ్రిత్య కాకలీత్వమాపద్యతే - తదా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో భవన్ స్వస్థానాచ్చతుశ్శ్రుతేరచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యతే- యదా షడ్జః పూర్వోక్తయోర్నిషాదర్షభయోరాద్యంతశ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాపద్యతే - త్రిశ్రుతిరృషభశ్చతుశ్శ్రుతిర్భవతి - తదా స్వస్థానచ్యుతేశ్చ్యుత ఇత్యుచ్యతే - తదప్యుక్తం॥ శ్లో॥ చ్యుతోచ్యుతో ద్విధా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో భవేత్ । సాధారణే కాకలీత్వే నిషాదస్య చ దృశ్యతే॥ సాధారణే శ్రుతిం షడ్జ ఋషభస్సంశ్రితో యదా । చతుశ్శ్రుతిత్వమాయాతి తదైకో వికృతో భవేదితి- తదేతద్ద్వైవిధ్యం సాదృశ్యాత్కేకాస్వప్యాహ - ద్విధా భిన్నా ఇతి షడ్జసంవాదినీరిత్యత్రాపి సంవాదినీశబ్దస్సాదృశ్యమాచష్టే న తు సంవాదినీస్వరం - స్వరో హి స్వరం ప్రతి సంవాదీ భవతి - కేకా తు న స్వరః తథా హి॥ శ్లో॥ మయూరచాతకచ్ఛాగక్రౌంచకోకిలదర్దురాః । గజశ్చ సప్త షడ్జాదీన్ క్రమాదుచ్చారయంత్యమీ॥ షడ్జం మయూరో వదతీత్యాదికోర్థః - షడ్జసదృశం స్వరం మయూరాదయో వదంతీత్యర్థః - అథ కేకాపి స్వరః - తథాపి- తస్య షడ్జత్వాత్కథం షడ్జసంవాదినీత్వం - న హి స్వయమేవ స్వస్య సంవాదీత్యలమతివిస్తరేణ - లఘుటీకాయామిత్యుపరమ్యతే। ... ... ౩౯॥

గద్వన్ద్వేషు పశ్యంతౌ స్యందనాబద్ధదృష్టిషు ॥ ౪౦ ॥ శ్రేణీబంధాద్వితన్వద్భిరస్తంభాం తోరణస్రజం। సారసైః కలనిర్హ్రాదైః క్వచిదున్నమితాననౌ ॥ ౪౧ ॥ పవనస్యానుకూలత్వాత్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః । రజోభిస్తురగోత్కీర్ణైరస్పృష్టాలకవేష్టనౌ ॥ ౪౨ ॥ సరసీష్వరవిన్దానాం వీచివిక్షోభశీతలం। ఆమోదముపజిఘ్రంతౌ స్వనిశ్శ్వాసానుకారిణం ॥ ౪౩ ॥ గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు

పరస్పరేతి॥ విస్రంభాద్విశ్వాసాత్ - అదూరం సమీపం యథాభవతి తథా ఉజ్ఝితం వర్త్మ యైస్తేషు స్యందనాబద్ధదృష్టిషు - స్యందనే రథే బద్ధా ఆసక్తా దృష్టిర్యేషాం తేషు ॥ ని ॥ దృగ్దృష్టిర్నేత్రలోచన చక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీతి హలాయుధః - కౌతుకవశాత్ - రథాసక్తదృష్టిషు - మృగ్యశ్చ మృగాశ్చ మృగాః॥ పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - తేషాం ద్వన్ద్వేషు మిథునేషు - స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వ మిత్యమరః - పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం పశ్యంతౌ - ద్వన్ద్వశబ్దసామర్థ్యాన్మృగీషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః - దిలీపాక్షిసాదృశ్యంచ మృగేషు సుదక్షిణేత్యేవం వివేక్తవ్యం॥ ... ... ౪౦॥

శ్రేణీతి ॥ శ్రేణీబంధాత్పఙ్క్తిబంధనాద్ధేతోః - అస్తంభాం ఆధారస్తంభరహితాం - తోరణం బహిర్ద్వారం॥ ని॥ తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వార మిత్యమరః - యాత్రాదౌ తత్ర యా స్రగ్విరచ్యతే - తాం తోరణస్రజం వితన్వద్భిః కుర్వద్భిరివేత్యర్థః॥ ఉత్ప్రేక్షా వ్యంజకేవాదిశబ్దప్రయోగాభావేపి - గమ్యోత్ప్రేక్షేయం- కలనిర్హ్రాదైః అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః - సారసైః - పక్షివిశేషైః కరణైః- క్వచిదున్నమితాననౌ ॥ ని ॥ సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ ఇతి యాదవః॥ ౪౧

పవనస్యేతి॥ ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః- అనుకూలత్వాద్దేవమనోరథసిద్ధిసూచకస్య పవనస్య - అనుకూలత్వాత్ గంతవ్యదిగభిముఖత్వాత్ తురగోత్కీర్ణైః రజోభిః- అస్పృష్టాని-అలకాదేవ్యాః - వేష్టనం ఉష్ణీషో రాజ్ఞశ్చ యాభ్యాం తౌ - శిరసా వేష్టనశోభినా నృప ఇతి వక్ష్యతి చ॥ ౪౨

సరసీష్వితి ॥ సరసీషు - వీచివిక్షోభశీతలం- ఊర్మిసంఘట్టనశీతలం- స్వనిశ్శ్వాసమనుకర్తుంశీలమస్యేతి స్వనిశ్శ్వాసానుకారిణం - ఏతేన తయోరుత్కృష్టస్త్రీపుంజాతిత్వముక్తం - అరవిందానాం ఆమోదం పరిమళం ఉపజిఘ్రన్తౌ ఘ్రాణేన గృహ్ణంతౌ॥ ౪౩

గ్రామేష్వితి॥ ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు యూపో నామ యజ్ఞే యపశుబంధనదారువిశేషః - యూపా ఏవ చిహ్నాని యేషాం తేషు- గ్రామేషు - అమోఘాః

యజ్వనాం, అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణన్తావర్ఘ్యానుపదమాశిషః॥ ౪౪॥ హైయ్యంగవీనమాదాయ ఘోషవృద్ధానుపస్థితాన్। నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ వన్యానాం మార్గశాఖినాం॥ ౪౫॥ కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వ్రజతోశ్శుద్ధవేషయోః। హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచంద్రమసోరివ ॥ ౪౬ ॥ తత్తద్భూమిపతిః పత్న్యై దర్శయన్ప్రియదర్శనః। అపిలఙ్ఘితమధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః॥ ౪౭॥

సఫలాః - యజ్వనాం విధినేష్టవతాం॥ ని॥ యజ్వాతు విధినేష్టవానిత్యమరః॥ సుయజోర్ఙ్వనిబితి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః. ఆశిషః ఆశీర్వాదాన్ - అర్ఘ్యః పూజావిధిః- తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం॥ పాదార్ఘాభ్యాం చేతియత్ప్రత్యయః ॥ ని॥ షట్తుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థే పాద్యం పాదాయవారిణీత్యమరః. అర్ఘ్యస్య అనుపదమన్వక్ - అర్ఘ్యస్వీకారానంతరమిత్యర్థః - ప్రతిగృహ్ణంతౌ స్వీకుర్వంతౌ పదస్య పశ్చాదనుపదం- పశ్చాదర్థేవ్యయీభావః॥ ని ॥ అన్వగన్వక్షమనుగేనుపదంక్లీబమవ్యయమిత్యమరః॥ ... ... ౪౪॥

హైయ్యంగవీనమితి ॥ హ్యస్తనగోదోహోద్భవంఘృతం - హైయ్యంగవీనం- హ్యఃపూర్వేద్యుః॥ ని ॥ తత్తుహైయ్యంగవీనంయద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమిత్యమరః॥ హైయ్యంగవీనంసంజ్ఞాయామితినిపాతః- తత్సద్యోఘృతమాదాయ - ఉపస్థితాన్ ప్రాప్తాన్ ఘోషేషువృద్ధాన్॥ ని॥ ఘోషఆభీరపల్లీస్యాదిత్యమరః- వన్యానాంవనోద్భవానాంమార్గశాఖినాం - నామధేయానిపృచ్ఛంతౌ॥ దుహ్యాచిత్యాదినాపృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వం॥ ౪౫

కాపీతి॥ వ్రజతోః గచ్ఛతోః శుద్ధవేషయోరుజ్జ్వలనైపథ్యయోఃతయోస్సుదక్షిణాదిలీపయోః హిమనిర్ముక్తయోః-హిమేనతుహినేననిర్ముక్తయోఃచిత్రాచంద్రమసోరివ - యోగేసతి - ఏకస్థానవిద్యమానయోస్సతోరిత్యర్థః- కాప్యనిర్వాచ్యాఅభిఖ్యాశోభా- ఆసీత్॥ ని ॥ అభిఖ్యానామశోభయోరిత్యమరశాశ్వతః శ్వప్రకాశాః॥ అతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ప్రత్యయః - చిత్రా- నక్షత్రవిశేషః శిశిరాపగమేచైత్ర్యాం- చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోరివేత్యర్థః॥ ౪౬॥

తత్తదితి॥ ప్రియందర్శనంస్వరూపంయస్యాసౌప్రియదర్శనః - దర్శనీయఇత్యర్థః - బుధోపమోభూమిపతిః- పత్న్యై- తత్తదద్భుతంవస్తు-దర్శయన్- లంఘితమపివాహితమపి - అధ్వానం - నబుబుధేనజ్ఞాతవాన్ - బుధస్సౌమ్యః ఉపమాఉపమానం యస్యేతివిగ్రహః - ఇదంవిశేషణంతత్తద్దర్శయన్నిత్యత్రోపయోగితయైవస్వజ్ఞాతృత్వసూచనార్థం॥ .. ... ౪౭॥

సహేతి॥ దుష్ప్రాపయశాః- దుష్ప్రాపమన్యదుర్లభం యశోయస్యసతథో

సదుష్ప్రాపయశాః ప్రాపదాశ్రమం శ్రాంతవాహనః । సాయం సంయమినస్తస్యమహర్షేర్మహిషీసఖః ॥ ౪౮ ॥ వనాంతరాదుపావృత్తైస్సమిత్కుశఫలాహరైః । పూర్యమాణమదృశ్యాగ్నిప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః ॥ ౪౯ ॥ ఆకీర్ణమృషిపత్నీనాముటజద్వారరోధిభిః । అపత్యైరివనీవారభాగధేయోచితైర్మృగైః ॥ ౫౦ ॥ సేకాంతేమునికన్యాభిస్తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకం । విస్రంభాయవిహంగానామాలవాలాంబుపాయినాం ॥ ౫౧ ॥ ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు

క్తః - శ్రాంతవాహనః దూరగమనాత్ శ్రాంతయుగ్యః మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ ప్రత్యయః - సహాయాంతరనిషేధార్థ ఇతి భావః - స రాజా - సాయం సాయంకాలే సంయమినః నియమవతః తస్య మహర్షేః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం - ప్రాపత్ ప్రాప్తః ॥ పుషాదిత్వాదఙ్ ॥ ౪౮ ॥

తమాశ్రమం విశినష్టి ॥ వనాంతరాదితి ॥ వనాంతరాదన్యస్మాద్వనాత్ - ఉపావృత్తైః - ప్రత్యాగతైః - సమిధశ్చ కుశాంశ్చ ఫలాని చ ఆహర్తుం శీలమేషామితి సమిత్కుశఫలాహరాః - తైః - ఆఙి తాచ్ఛీల్య ఇతి హరతే రాఙ్పూర్వాదచ్ప్రత్యయః - అదృశ్యైర్దర్శనాయోగ్యైః - అగ్నిభిః ప్రత్యుద్యాతాః - ప్రత్యుద్గతాః - తైః - తపస్విభిః - పూర్యమాణం వ్యాప్యమానం - ప్రోష్యాగచ్ఛతామాహితాగ్నీనాం అగ్నిప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ ॥ ౪౯ ॥

ఆకీర్ణమితి ॥ నీవారాణాం తృణధాన్యానాం - భాగ ఏవ భాగధేయోంశః - భాగరూపనామభ్యో ధేయః ప్రత్యయో వక్తవ్య ఇతి స్వార్థే ధేయప్రత్యయః - తస్యోచితైః - అత ఏవ ఉటజానాం పర్ణశాలానాం - ద్వారరోధిభిః ద్వారావరోధకైః - మృగైః ఋషిపత్నీనాం అపత్యైరివ - ఆకీర్ణం వ్యాప్తం ॥ ౫౦ ॥

సేకాంత ఇతి ॥ సేకాంతే - వృక్షమూలసేచనావసానే - మునికన్యాభిః సేక్త్రీభిః - ఆలవాలేషు జలావాపవలయేషు - యదంబు తత్పాయినాం ॥ ని ॥ స్యాదాలవాలమావాలమిత్యమరః - విహంగానాం పక్షిణాం - విస్రంభాయ విశ్వాసాయ ॥ ని ॥ సమౌ విస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః తత్క్షణే సేచనక్షణే - ఉజ్ఝితాః వృక్షకాః బాలవృక్షాః యస్మిన్ తం - అల్పార్థే కప్రత్యయః ॥ ౫౧ ॥

ఆతపేతి ॥ ఆతపస్యాత్యయే అపగమే సతి - సంక్షిప్తాః రాశీకృతాః - నీవారాః తృణధాన్యాని యాసు తాసు ॥ ని ॥ తృణధాన్యాని నీవారా ఇత్యమరః - ఉటజానాం పర్ణశాలానాం - అంగణభూమిషు చత్వరభాగేషు ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియాం । అంగణం చత్వరాజిరే ఇతి చామరః - నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైః - వర్తితో నిష్పాదితో రోమంథశ్చర్వితచర్వణం యస్మిన్ తమాశ్రమమేతం ॥ ౫౨ ॥

నిషాదిభిః। మృగగర్వాణితరోమంథముటజాంగణభూమిషు॥౫౨॥ అభ్యుత్థితా గ్నిపిశునైరతిథీనాశ్రమోన్ముఖాన్। పునానంపవనోద్ధూతైర్ధూమైరాహుతి గంధిభిః॥౫౩॥ అథయంతారమాదిశ్యధుర్యాన్విశ్రామయేతిసః। తామవారో పయత్పత్నీంరథాదవతతారచ॥౫౪॥ తస్మైసభ్యాస్సభార్యాయగోప్త్రేగుప్త తమేంద్రియాః। అర్హణామర్హతేచక్రుర్మునయోనయచక్షుషే॥౫౫॥ విధే స్సాయంతనస్యాంతేసదదర్శతపోనిధిం। అన్వాసితమరుంధత్యా స్వాహయే

అభ్యుత్థితేతి॥ అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః - హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః॥ శ్రు॥ సమిద్ధేగ్నావాహుతింజుహోతీతిశ్రుతేః - తేషామగ్నీనాం - పిశునైస్సూచ కైః - పవనోద్ధూతైః - వాయునికీర్ణైః ఆహుతీనాంగంధఃఏషామ స్తీత్యాహు తిగంధినః - తై - ధూమైః - ఆశ్రమోన్ముఖానతిథీన్ పునానం - పవిత్రీకుర్వాణం॥

అథేతి॥ అథ - ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరం - స రాజాయంతారంసారథింధు రంవహంతీతిధుర్యాః యుగ్యాః - ధురోయదకావితియత్ ప్రత్యయః॥ ని॥ ధూ ర్వహేధుర్యధౌరేయధురీణాశ్చధురంధరాఇత్యమరః - ధుర్యాన్ - రథాశ్వాన్ విశ్రామయవినీతశ్రమాన్ కుర్వితి - ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య - తాంపత్నీం - రథాదవా రోపయత్ - అవతారితవాన్ - స్వయంచావతతార॥ ౫౪॥

తస్మాఇతి॥ సభాయాంసాధవఃసభ్యాః - సభాయాయదితియత్ప్రత్యయః - గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః - మునయః సభార్యాయ - గో ప్త్రేరక్షకాయ - నయఃశాస్త్రమేవ - చక్షుః - తత్త్వావేదకంప్రమాణంయస్య తస్మైనయచక్షుషే - అతఏవ - అర్హతేప్రశస్తాయపూజ్యాయేత్యర్థః॥అర్హప్ర శంసాయామితిధాతోశ్శతృప్రత్యయః - తస్మైరాజ్ఞే - అర్హణాంపూజాం - చ క్రుః॥ ని॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ౫౫॥

విధేరితి॥ సాయంతనస్యసాయంభవస్య - సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుప్ర త్యయః - విధేః - జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య - అంతేఅవసానేఅరుంధత్యాఅ న్వాసితం - పశ్చాదుపవేశనేనఉపాసితం॥ కర్మణిక్తః - ఉపసర్గవశాత్సకర్మక త్వం - అన్వాస్యైనమిత్యాదివదుపపద్యతేతపోనిధింవసిష్ఠం - స్వాహయాస్వా హాదేవ్యా॥ ని ॥ అథాగ్నాయీస్వాహాచహుతభుక్ప్రియేత్యమరః - అన్వా సితంహవిర్భుజమివదదర్శ॥ శ్లో॥ సమిత్పుష్పకుశాగ్న్యంబుమృదన్నాక్షతపాణి కః। జపంహోమంచకుర్వాణోనాభివాద్యోద్విజోభవేత్ - ఇత్యనుష్ఠానమధ్యే అభివాదననిషేధాత్ - విధేరంతేదదర్శేత్యుక్తం॥ అన్వాసనంచాత్రపాతివ్రతాధ

వహావిర్భుజం॥౫౬॥ తయోర్జగృహతుఃపాదౌ రాజా రాజ్ఞీచమాగధీ। తౌగు రుర్గురుపత్నీచప్రీత్యాప్రతిననందతుః ॥ ౫౭ ॥ తమాతిథ్యక్రియాశాంతరథ క్షోభపరిశ్రమం। పప్రచ్ఛకుశలంరాజ్యేరాజ్యాశ్రమమునింమునిః॥ ౫౮॥ అథా థర్వనిధేస్తస్యవిజితారిపురఃపురః। అర్థ్యామర్థపతిర్వాచమాదదేవదతాంవ రః॥౫౯॥ ఉపపన్నంననుశివంసప్తస్వఙ్గేషుయస్యమే। దైవీనాంమానుషీణాం

ర్మత్వేనోక్తం - నతుకర్మాంగత్వేనవిధేరంతఇతికర్మణస్సమాప్త్యభిధానాత్॥

తయోరితి॥ మాగధీమగధరాజపుత్రీ - రాజ్ఞీసుదక్షిణా - రాజాదిలీపశ్చ- తయోరరుంధతీ వసిష్ఠయోః - పాదౌజగృహతుః - పాదగ్రహణ మభివాద నం - కృతవంతౌ-గురుపత్నీచగురుశ్చ - కర్తారౌ - సాచసచతౌసుదక్షిణాదిలీ పౌ - కర్మభూతౌప్రీత్యాహర్షేణ - ప్రతిననందతుః - ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభావ యాంచక్రతురిత్యర్థః॥ ... ... ౫౭॥

తమితి॥ మునిః - ఆతిథ్యమతిథ్యర్థం॥ అతిథేర్ఞ్యఇతిఞ్యప్రత్యయః - ఆతిథ్య స్యక్రియా - తయాశాంతోరథక్షోభేణయఃపరిశ్రమస్సయస్యతంతథోక్తం-రా జ్యమేవాశ్రమః- తత్రమునిం - మునితుల్యమిత్యర్థః - తందిలీపం - రాజ్యే - కుశ లంపప్రచ్ఛేతిద్వికర్మకత్వముక్తంయద్యపిరాజ్యశబ్దః పురోహితాధిగతత్వా ద్రాజకర్మవచనః - తథాప్యత్రసప్తాంగవచనః॥ శ్లో॥ ఉపపన్నంననుశివంసప్త స్వంగేషుయస్యమేఇత్యుత్తరానురోధాత్ - తథాహమనుః॥శ్లో॥ స్వామ్యమా త్యౌపురంరాష్ట్రంకోశదండౌతథాసుహృత్। సప్తైతానిసమస్తానిలోకేస్మి న్రాజ్యముచ్యతఇతి॥ నచ ॥ శ్లో ॥ బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్క్షత్రబంధుమనామ యం। వైశ్యంక్షేమంసమాగమ్యశూద్రమారోగ్యమేవచేతి ॥ మనువచనేసత్య పి - తస్యరాజ్ఞోమహానుభావత్వాద్బ్రాహ్మణోచితఃకుశలప్రశ్నఏవకృతఇత్య నుసంధేయః - అతఏవోక్తంరాజ్యాశ్రమమునింమునిరితి॥ ౫౮॥

అథేతి॥ అథవిజితారిపురః- నిర్జితశత్రునగరః- వదతాంవక్తౄణాంవ రః॥ యతశ్చనిర్ధారణమితిషష్ఠీ - అర్థపతిః - రాజా- అథర్వణఃఅథర్వవేదస్యనిధే స్తస్యమునేఃపురఃఅగ్రే- అర్థ్యాంఅర్థాదనపేతాం॥ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపే తఇతియత్ప్రత్యయః - వాచమాదదే-వక్తుముపక్రాంతవానిత్యర్థః॥అథర్వని ధేరిత్యనేనపురోహితకృత్యాభిజ్ఞత్వాత్ - ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వంమునేర స్తీతిసూచ్యతే - యథాహకామందకః॥ శ్లో ॥ త్రయ్యాంచదండనీత్యాంచకుశ లస్స్యాత్పురోహితః। అథర్వవిహితంకుర్యాన్నిత్యంశాంతికపౌష్టికమితి॥ ౫౯ ॥

చ ప్రతీకర్తాత్వమాపదాం॥౬౦॥ తవమంత్రకృతో మంత్రైర్దూరాత్ప్రశమితా
రిభిః। ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదశ్శరాః ॥ ౬౧ ॥ హవిరావర్జితం
హోతస్త్వయా విధివదగ్నిషు। వృష్టిర్భవతి సస్యానామవగ్రహవిశోషిణాం॥
౬౨॥ పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతంకా నిరీతయః। యన్మదీయాః ప్రజాస్తస్య

ఉపపన్నమితి॥ హేగురో- సప్తస్వంగేషు - స్వామ్యమాత్యాదిషు॥ ని॥ స్వా
మ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ। రాజ్యాంగానీత్యమరః - శివం
కుశలం - ఉపపన్నం ననుయుక్తమేవ - నన్వవధారణే॥ ని॥ ప్రశ్నావధారణా
నుజ్ఞానునయామంత్రణే నన్విత్యమరః- కథమిత్యత్రాహ - యస్యమే - దైవీనాం
దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షాదీనాం - మానుషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం-
చోరభయాదీనాం - ఉభయత్రాపి॥ తత ఆగత ఇత్యణ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా
ఙీప్ - ఆపదాం వ్యసనానాం- త్వం- ప్రతీకర్తా నివారయితాఽసి - అత్రాహ
కామందకః॥ శ్లో॥ హుతాశనో జలం వ్యాధిర్దుర్భిక్షం మరణం తథా। ఇతి పంచవి
ధం దైవం వ్యసనం మానుషం పరం॥ ఆయుక్తకేభ్యశ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్ల
భాత్। పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచధా భయం॥ ౬౦॥

తత్ర మానుషీణాం తావత్ప్రతీకారమాహ॥ తవేతి॥ దూరాత్ పరోక్షఏ
వ- ప్రశమితారిభిః - మంత్రాన్ కృతవాన్ - మంత్రకృత్॥ సుకర్మపాపమంత్ర
పుణ్యేషు కృఞ ఇతి క్విప్ప్రత్యయః - తస్య- మంత్రాణాం ద్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వా-
తవమంత్రైః కర్తృభిః - దృష్టం ప్రత్యక్షం -యల్లక్ష్యం తన్మాత్రం భిందంతీతి దృ
ష్టలక్ష్యభిదః- మేశరాః- ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ - వయమేవ సమర్థాః కిమేభిః పిష్టపే
షణైరితి నిరాక్రియంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ని॥ ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్స్యాత్ప్రత్యా
ఖ్యాతో నిరాకృత ఇత్యమరః త్వన్మంత్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః॥

సంప్రతి దైవీనామాపదాం ప్రతీకారమాహ॥ హవిరితి॥ హే హోతః- త్వ
యా విధివదగ్నిషు ఆవర్జితం ప్రక్షిప్తం - హవిరాజ్యాదికం కర్తృ - అవగ్రహః-
వర్షప్రతిబంధః - అవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇత్యప్ప్రత్యయః॥ తేన విశో
షిణాం శుష్యతాం - సస్యానాం వృష్టిర్భవతి॥ వృష్టిరూపేణ సస్యాన్యుజ్జీవయ
తీతి భావః - అత్రమనుః॥ శ్లో॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।
ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇ ॥ ౬౨॥

పురుషేతి॥ ఆయుః జీవితకాలః పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం శతవర్షమి
త్యర్థః॥ శ్రుతి॥ శతాయుః పురుష ఇతి శ్రుతేః॥ అచతురాదిసూత్రేణాచ్ప్రత్యయాం
తో నిపాతితః - మదీయాః ప్రజాః పురుషాయుషం జీవంతీతి పురుషాయుషజీవిన్యః

హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్ ॥ ౬౩॥ త్వయైవం చిన్త్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా। సానుబంధాః కథం న స్యుస్సంపదో మే నిరాపదః॥ ౬౪ ॥ కింతు వధ్వాం తవైతస్యామదృష్టసదృశప్రజం। న మామవతి సద్వీపా రత్నసూరపి మేదినీ ౬౫॥ నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః। న ప్రకామభుజశ్శ్రాద్ధే స్వధాసంగ్రహతత్పరాః॥ ౬౬॥ మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూనమావర్జితం

నిరాతంకాః నిర్భయాః॥ స॥ ఆతంకో భయమాశంకేతి హలాయుధః - ఈతయః అతివృష్ట్యాదిరహితా ఇత్యర్థః - తస్య సర్వస్య - త్వద్బ్రహ్మవర్చసం తవ వృత్తాధ్యయనసంపత్తిరేవ - హేతుః॥ స॥ వృత్తాధ్యయనసంపత్తిర్బ్రహ్మవర్చసమితి హలాయుధః - బ్రహ్మణో వర్చో బ్రహ్మవర్చసం॥ బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చస ఇత్యచ్ప్రత్యయః॥ శ్లో॥ అతివృష్టిరనావృష్టిశ్శలభా మూషికాశ్శుకాః। అత్యాసన్నాశ్చ రాజానష్షడేతా ఈతయస్స్మృతా ఇతి కామందకః॥

త్వయేతి॥ బ్రహ్మయోనిః కారణం - యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ - గురుణా త్వయా ఏవముక్తప్రకారేణ - చింత్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య - అతఏవ నిరాపదః వ్యసనరహితస్య మే - సంపదః - సానుబంధాః అనుస్యూతాః - అవిచ్ఛిన్నా ఇతి యావత్ - న స్యుః స్యురేవేత్యర్థః॥ ... ... ౬౪॥

సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ॥ కింత్వితి ॥ కింతు - తవ - ఏతస్యాం వధ్వాం స్నుషాయాం। ని॥ వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చేత్యమరః - అదృష్టా సదృశీ అనురూపా - ప్రజా సంతతిర్యేన తం - మాం - సద్వీపా - రత్నాని సూత ఇతి రత్నసూరపి॥ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ - మేదినీ నావతి న ప్రీణాతి అవధాతో రక్షణగతిప్రీత్యాద్యర్థేషూపదేశాత్ - రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ శ్లాఘ్యమితి సూచితం॥ ... ... ౬౫॥

తదేవ ప్రతిపాదయతి॥ నూనమితి ॥ మత్తః పరం మదనంతరం॥ పంచమ్యాస్తసిల్ - పిండవిచ్ఛేదదర్శినః - పిండదానవిచ్ఛేదముత్ప్రేక్షమాణాః - వంశే భవాః వంశ్యాః పితరః స్వధేత్యవ్యయం పితృభోజ్యవస్తుని వర్తతే - తస్య సంగ్రహే - తత్పరాః ఆసక్తాః సంతః - శ్రాద్ధే పితృకర్మణి॥ ని॥ పితృదానం నివాపస్స్యాచ్ఛ్రాద్ధం తత్కర్మశాస్త్రత ఇత్యమరః॥ ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినః - న భవంతి॥ ని॥ కామం ప్రకామం పర్యాప్తమిత్యమరః - నిర్ధనా హ్యాపది ధనం కించిదపి సంగృహ్ణంతీతి భావః॥ ... ... ౬౬॥

మత్పరమితి॥ మత్ మత్తః - పరమనంతరం॥ అన్యారాదితరర్తేత్యాదినా మదితి పంచమీ - దుర్లభమలభ్యం - మత్వా - మయా ఆవర్జితం దత్తం - పయః -

మయా। పయః పూర్వైస్స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణముపభుజ్యతే॥ ౬౭ ॥ సోఽహమి
జ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః। ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవా
చల ॥ ౬౮ ॥ లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవం। సంతతిశ్శుద్ధవం
శ్యాహి పరత్రేహ చ శర్మణే ॥ ౬౯ ॥ తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న
దూయసే। సిక్తం స్వయమివ స్నేహాద్వంధ్యమాశ్రమవృక్షకం ॥ ౭౦॥ అసహ్య
పీడం భగవన్ ఋణమన్త్యమవేహి మే। అరుంతుదమివాలానమనిర్వాణస్య దన్తి

పూర్వైః పితృభిః - స్వనిశ్వాసైః దుఃఖజైః - కవోష్ణమీషదుష్ణం యథా భవతి త
థా- ఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే॥ కవోష్ణమితి కుశబ్దస్య కనాదేశః॥ ని ॥ కోష్ణం క
వోష్ణం మందోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతీత్యమరః॥ ... ... ౬౭॥
సోఽహమితి॥ ఇజ్యా యాగః॥ ప్రజాయజోర్భావే క్యబితి క్యప్ - ఇజ్యయా - విశు
ద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః- ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమీలితః కృతమీలనః సో
హం లోక్యత ఇతి లోకః న లోక్యత ఇత్యలోకః - లోకశ్చాసావలోకశ్చ లోకాలో
కః చక్రవాళాచల ఇవ॥ ని ॥ లోకాలోకశ్చక్రవాళ ఇత్యమరః - ప్రకాశత ఇతి ప్ర
కాశః- దేవఋణవిమోచనాత్ - న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ - పితృఋణావి
మోచనాత్॥ పచాద్యచ్ - అస్మీతి శేషః లోకాలోకోఽప్యంతస్సూర్యసంపర్కా
ద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతి మంతవ్యం॥ ౬౮॥
ననుతవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యేనేత్యత ఆహ॥ లోకాంతరేతి॥ స
ముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం - తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపో
దానసముద్భవం - యత్పుణ్యం - తత్ లోకాంతర ఏవ పరలోక ఏవ సుఖం సుఖకరం-
శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా - సంతతిస్తు - పరత్ర పరలోకే- ఇహ అత్ర లోకే చ-
శర్మణే సుఖాయ॥ ని॥ శర్మశాతసుఖాని చేత్యమరః - భవతీతి శేషః॥ ౬౯॥
తయేతి॥ హే విధాతః స్రష్టః - తయా సంతత్యా- హీనమనపత్యమిత్యర్థః మాం
స్నేహాత్ ప్రేమ్ణా - స్వయమేవ - సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం - వంధ్యం అఫలం॥ ని॥
వంధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చేత్యమరః- ఆశ్రమే- వృక్షకం వృక్షపోతమివ పశ్యన్ కథం- న
దూయసే న పరితప్యసే- విధాతరిత్యనేన సమర్థోఽప్యుపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే॥ ౭౦॥
అసహ్యేతి॥ హే భగవన్- మే - అంత్యమృణం పైతృకమృణం- అనిర్వాణ
స్యామజ్జనరహితస్య॥ ని ॥ నిర్వాణోఽనిర్వృతౌ మోక్షే వినయే గజమజ్జన ఇతి యాద
వః- దంతినో గజస్య - అరుం వ్రణం తుదతీత్యరుంతుదం - మర్మస్పృక్ ॥ని॥ వ్రణో
స్త్రీ ఈర్మమరుః॥ అరుంతుదం తు మర్మస్పృగితి చామరః॥ విధ్వరుషోస్తుద ఇ
తి ఖచ్ప్రత్యయః- అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః- ఆలానం గజబంధన స్తం

నః॥ ౭౦ ॥ తస్మాన్ముచ్యేయథా తాతసంవిధాతుంత్వమర్హసి। ఇక్ష్వాకూణాందురాపే ర్థేత్వదధీనాహిసిద్ధయః॥ ౭౨॥ ఇతివిజ్ఞాపితో రాజ్ఞాధ్యానస్తిమితలోచనః। క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌసుప్తమీనఇవహ్రదః॥ ౭౩॥ సోపశ్యత్ప్రణిధానేనసంతతిస్తంభకారణం। భావితాత్మాభువోభర్తురథైనంప్రత్యబోధయత్॥౭౪॥ పురాశక్రముపస్థాయతవోర్వీంప్రతియాస్యతః। ఆసీత్కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితాసురభిఃపథి॥౭౫॥ ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతామ

భమివ॥ ని॥ ఆలానంగజబంధనమిత్యమరః - అసహ్యస్సోఢుమశక్యాః- పీడాదుఃఖం- యస్మిన్ తత్ - అవేహి- దుస్సహందుఃఖజనకంవిద్ధీత్యర్థః - నిర్వాణోత్థానశయనానిత్రీణిగజకర్మాణీతిబాలకాణ్డే॥ ... ... ౭౦॥

తస్మాదితి॥ హేతాత- తస్మాత్- పైతృకాదృణాత్-యథాముచ్యేముక్తోభవామి॥కర్మణిలట్-తథా-సంవిధాతుంకర్తుంత్వంఅర్హసి - హియస్మాత్కారణాత్ - ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానాం ॥ తద్రాజత్వాద్బహుష్వణోలుక్- దురాపేష్వప్రాప్యే అర్థే-సిద్ధయః - త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః ఇక్ష్వాకూణామితిశేషేషష్ఠీ - నలోకేత్యాదినాకృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్॥ ౭౨

ఇతీతి॥ ఇత్థం - రాజ్ఞా విజ్ఞాపితః ఋషిర్వసిష్ఠః - ధ్యానేన స్తిమితేలోచనేయస్యసధ్యానస్తిమితలోచనః - నిశ్చలాక్షస్సన్- క్షణమాత్రమీషన్మాత్రం- సుప్తమీనోహ్రద ఇవతస్థౌ॥ ౭౩

సఇతి॥ సమునిః - ప్రణిధానేనచిత్తైకాగ్ర్యేణ - భావితాత్మా- భావితః- యథాస్వరూపంబుద్ధః - ఆత్మా క్షేత్రజ్ఞః - యేనసతథోక్తస్సన్- భువోభర్తుః నృపస్యసంతతేః స్తంభకారణం - సంతానప్రతిబంధకారణం - అపశ్యత్ అథానంతరం- ఏనంనృపం - ప్రత్యబోధయత్ - స్వదృష్టంజ్ఞాపితవానిత్యర్థః - ఏనమిత్యత్ర॥ గతిబుద్ధీత్యాదినాకర్తుఃకర్మత్వం॥ ౭౪

పురేతి॥ పురాపూర్వం- శక్రంఇంద్రం ఉపస్థాయసంసేవ్య - ఉర్వీంప్రతిభువముద్దిశ్య- యాస్యతః- తవ - పథి - కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితా - సురభిః కామధేనుః- ఆసీత్ - తత్రస్థితేత్యర్థః॥ ౭౫

తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ ధర్మేతి॥ ఋతుఃపుష్పం - రజఇతియావత్॥ ని॥ ఋతుస్త్రీకుసుమేపిచేత్యమరః- ఋతునానిమిత్తేన - స్నాతాం - రాజ్ఞీంసుదక్షిణాంధర్మస్యఋత్విగ్గమనలక్షణస్య- లోపాత్ భ్రంశాత్- యద్భయం తస్మాత్- అనుస్మరన్ ధ్యాయన్॥ శ్లో॥ మృదంగాందైవతంవిప్రం ఘృతంమధుచతుష్పథం। ప్రదక్షిణానికుర్వీతప్రఖ్యాతాంశ్చవనస్పతీనితినీతిశాస్త్రాత్। ప్రద

నుస్మరన్। ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాంతస్యాంత్వంసాధునాచరః॥౭౬॥ అవజా
నాసిమాంయస్మాత్తతస్తేనభవిష్యతి। మత్ప్రసూతిమనారాధ్య ప్రజేతిత్వాంశ
శాపసా॥౭౭॥ సశాపోనత్వయారాజన్నచసారధినాశ్రుతః। నదత్యాకాశగం
గాయాస్స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే॥ ౭౮॥ ఈప్సితంతదవజ్ఞానాద్విద్ధిసార్గళమా
త్మనః। ప్రతిబధ్నాతిహిశ్రేయఃపూజ్యపూజావ్యతిక్రమః॥౭౯॥ హవిషేదీర్ఘస
త్రస్యసాచేదానీంప్రచేతసః। భుజంగపిహితంద్వారంపాతాళమధితిష్ఠతి॥౮౦

క్షిణక్రియార్హాయాంప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం - తస్యాంధేన్వాం - త్వం-
సాధుప్రదక్షిణాదిసత్కారం - నాచరః నాచరితవానసి - స్త్రీవ్యాసక్తాహివి
స్మరంతీతిభావః ఋతుకాలాభిగమనే మనుః॥ శ్లో॥ ఋతుకాలాభిగామీస్యాత్స్వ
దారనిరతస్సదేతి॥ అకరణేదోషమాహపరాశరః॥శ్లో॥ ఋతుస్నాతాంచయో
భార్యాంస్వస్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి। బాలగోఘ్నాపరాధేన యుజ్యతేనాత్రసం
శయఇతి॥ ... ... ౭౬॥

అవజానాసీతి॥ యస్మాత్కారణాత్ - మాంఅవజానాసిప్రదక్షిణసేవా
దిసత్కారమకృత్వాతిరస్కరోషి- అతఃకారణాత్ - మత్ప్రసూతింమమసం
తతిం- అనారాధ్యఅసేవయిత్వా - తేతవ - ప్రజా - నభవిష్యతీతిసాసురభిః-
త్వాంశశాపశాపంకృతవతీ॥ శపఆక్రోశే॥ ... ... ౭౭॥

సఇతి॥ ఉద్దామదిగ్గజే-మత్తదిగ్గజే-ఆకాశగంగాయాః-స్రోతసిప్రవాహేచ-నద
తిసతి - హేరాజన్ - సశాపఃత్వయానశ్రుతః - సారథినాచనశ్రుతః॥ ౭౮॥

అస్తుప్రస్తుతేకిమాయాతమిత్యత్రాహ॥ ఈప్సితమితి॥ తదవజ్ఞానాత్ - త
స్యాఃధేనోః- అవజ్ఞానాదవమానాత్- ఆత్మనస్తవ- ఆత్మమిష్టమీప్సితంమనోర
థం॥ ఆప్నోతేస్సన్నంతాత్కః ఈకారశ్చ- సార్గళంసప్రతిబంధం-విద్ధిజానీహి-
పూజ్యపూజాయాః - వ్యతిక్రమఃఅతిక్రమణం - శ్రేయఃప్రతిబధ్నాతిహి - ఫల
స్యవిఘ్నంకరోతీత్యర్థః॥ ... ... ౭౯॥

తర్హిగత్వాతామారాధయామి సావాకథం చిరాగమిష్యతీ త్యాశంక
త్యాహ॥ హవిష ఇతి॥ సాసురభిఇదానీం - దీర్ఘంసత్రంచిరకాలసాధ్యో
యాగవిశేషోయస్యతస్య- ప్రచేతసః హవిషెదధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం - భుజం
గపిహితద్వారంభుజంగావరుద్ధద్వారం - తతోదుష్ప్రవేశం - పాతాళమధితి
ష్ఠతి- పాతాళేతిష్ఠతీత్యర్థః॥ అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం॥ ౮౦॥

తర్హికాగతిరిత్యత్రాహ॥ సుతామితి॥తస్యాస్సురభేరియంతదీయాతాం
సుతాం-పురవేః ప్రతినిధిం-కృత్వా- శుచిఃశుద్ధచిత్తస్సన్- పత్న్యాసహావ్రత

సుతాంతదీయాంసురభేఃకృత్వా ప్రతినిధింశుచిః। ఆరాధయసపత్నీకః ప్రీతాం కామదుఘాహిసా॥౮౧॥ ఇతివాదినఏవాస్యహోతురాహుతిసాధనం। అనింద్యానందినీనామధేనురావవృతేవనాత్॥౮౨॥ లలాటోదయమాభుగ్నంపల్లవస్నిగ్ధపాటలా। బిభ్రతీశ్వేతరోమాంకంసంధ్యేవశశినంనవం॥ ౮౩॥ భువంకోష్ణేనకుండోధ్నీమేధ్యేనావభృథాదపి। ప్రస్రవేణాభివర్షంతీవత్సాలోకప్రవర్తినా॥ ౮౪॥ రజఃకణైఃఖురోద్ధూతైఃస్పృశద్భిర్గాత్రమంతికాత్।తీర్థాభి

ఇతిసపత్నీకస్స౯॥ నద్యృతశ్చేతికప్రత్యయః - ఆరాధయ - హియస్మాత్కారణాత్ - సాప్రీతాతుష్టాసతీ - కామాన్ దోగ్ధీతికామదుఘా - భవతీతి శేషః॥ దుహఃకప్ఘశ్చేతికప్రత్యయోఘాదేశశ్చ॥ ౮౧॥

ఇతీతి॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ - వాదినోవదతఏవ హోతుర్హవనశీలస్య తృన్నితితృన్ప్రత్యయః- అస్యమునేః - ఆహుతీనాంసాధనంకారణం - నందయతీతివ్యుత్పత్త్యానందినీనామ - అనింద్యాఅగర్హ్యాప్రశస్తాధేనుః - వనాత్- ఆవవృతేప్రత్యాగతా॥ శ్లో॥ ఆవ్యాక్షేపోభవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమితిన్యాయాదితిభావః॥ ౮౨॥

సంప్రతిధేనుంవిశినష్టి॥ లలాటేతి॥ పల్లవవత్- స్నిగ్ధా - పాటలాచ - సంధ్యాయామప్యేతద్విశేషణంయోజ్యం - లలాటే ఉదయోయస్యసః లలాటోదయస్తం- ఆభుగ్నమీషద్వక్రం। ఉగితశ్చేతిసిద్ధానత్వం॥ ని॥ ఆవిద్ధంకుటిలంభుగ్నంవేల్లితంవక్రమిత్యపీత్యమరః - శ్వేతరోమ్ణాంత్వేవఅంకస్తంబిభ్రతీ - నవంశశినంబిభ్రతీసంధ్యేవస్థితేత్యర్థః॥ ౮౩॥

భువమితి॥ కోష్ణేనకించిదుష్ణేన॥ కవంచోష్ణే ఇతిచకారాత్కాదేశః- అవభృథాదపిఅవభృథస్నానాదపి - మేధ్యేనపవిత్రేణ॥ పూతంపవిత్రంమేధ్యంచేత్యమరః- వత్సస్యాలోకనేనదర్శనేనప్రవర్తినాప్రస్రవేణక్షీరాభిష్యందనక్షీరప్రస్రవణేనేతియావత్ - భువమభివర్షంతీసించంతీ - కుండమివఊధః ఆపీనంయస్యాస్సాకుండోధ్నీ॥ ని॥ ఊధస్తుక్లీబమాపీనమిత్యమరః అత్రఊధసోనఙిత్యనఙాదేశః - బహువ్రీహేరూధసోఙీషితిఙీష్॥ ౮౪॥

రజఇతి॥ ఖురోద్ధూతైః- అంతికాత్సమీపే - గాత్రంస్పృశద్భిః॥ దూరాంతికార్థేభ్యోద్వితీయాచేతిచకారాత్పంచమీ - రజసాంకణైః - మహీంక్షియతిఈష్టేఇతిమహీక్షిత్ - తస్య- తీర్థాభిషేకేణజాతాంతీర్థాభిషేకజాం - శుద్ధింఆదధానాకుర్వాణా - ఏతేనవాయవ్యస్నానముక్తం - తదుక్తంమనునా॥ శ్లో॥ ఆ

ష్టేకజాం శుద్ధిమాదధానా మహీక్షితః॥ ౮౫ ॥ తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః। యాజ్యమాశంసితావంధ్యప్రార్థనం పునరబ్రవీత్॥ ౮౬॥ అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణయాత్మనః। ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్ని కీర్తిత ఏవ యత్॥ ౮౭॥ వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గాం। విద్యామభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితుమర్హసి॥ ౮౮ ॥ ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితిమాచరేః। నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి పిబేరపః॥ ౮౯ ॥ వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామా తపోవనాత్। ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు సా

గ్నేయం భస్మనా స్నానమవగాహ్యాపు వారుణం ఆపో హి ష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజస్స్మృతమితి॥ ౮౫॥

తామితి॥ నిమిత్తజ్ఞః శకునజ్ఞః - తపోనిధిః వసిష్ఠః - పుణ్యం దర్శనం యస్యాస్తాం - తాం ధేనుం - దృష్ట్వా - ఆశంసితం మనోరథః॥ నపుంసకే భావే క్తః - తత్ర - అవంధ్యా సఫలా - ప్రార్థనా యస్య తం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం - అవంధ్యమనోరథమిత్యర్థః - యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం - పునరబ్రవీత్॥ ౮౬॥

అదూరేతి॥ హే రాజన్ ఆత్మనః సిద్ధిం కార్యస్య - అదూరవర్తినీం శీఘ్రగామినీం - విగణయ విద్ధి - యద్యస్మాత్కారణాత్ కల్యాణీ మంగళమూర్తిః॥ బహ్వాదిభ్యశ్చేతి ఙీప్ - ఇయం ధేనుః - నామ్ని నామధేయే - కీర్తితే కథిత ఏవ ఉపస్థితా ఆగతా॥

వన్యవృత్తిరితి॥ వనే భవం వన్యం కందమూలఫలాదికం వృత్తిరాహారో యస్య సః తథాభూతస్సన్॥ ని॥ వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః ఇమాం గాం శశ్వత్సదా ఆప్రసాదమిత్యర్థః - ఆత్మనః స్వస్య కర్తుః అనుగమనేన అనుసరణేన - అభ్యసనేన అపస్మాతురభ్యాసేన - విద్యామివ ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుం అర్హసి॥

గవానుసరణప్రకారమాహ॥ ప్రస్థితాయామితి॥ అస్యాం ధేన్వాం - ప్రస్థితాయాం సత్యాం - ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాహి ॥ సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదం - స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం - స్థితిమాచర స్థితిం కురు - తిష్ఠేత్యర్థః॥ నిషణ్ణాయాముపవిష్టాయాం - నిషీద ఉపవిశ॥ విధ్యర్థే లోట్ - పీతమంభో యయా తస్యాం పీతాంభసి సత్యాం - అపః జలాని - పిబేః పిబ॥ ౮౯

వధూరితి॥ వధూః జాయా భక్తిమతీ సతీ - ప్రయతా నియతచిత్తా సతీ - గంధాదిభిరర్చితాం ఏనాం గాం - ప్రాతః - ఆ తపోవనాదన్వేతు అనుగచ్ఛతు అను

యం ప్రత్యుద్వ్రజేదపి ॥౯౦॥ ఇత్యాప్రసాదాదస్యాస్త్వం పరిచర్యాపరో భవ। అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణాం ॥౯౧॥ తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాన్ సపరిగ్రహః। ఆదేశం దేశకాలజ్ఞశ్శిష్యశ్శాసితురానతః॥౯౨॥ అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞస్సంవేశాయ విశాంపతిం। సూనుస్సూనృతవాక్స్రష్టుర్విససర్జోర్జితశ్రియం॥౯౩। సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః। కల్పవిత్క- ల్పయామాస వన్యామేవాస్య సంవిధాం॥౯౪॥ నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశా

ర్యాపాయాం- పదద్వయం చైతత్ - సాయమపి ప్రత్యుద్వ్రజేత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛే త్- విధ్యర్థే లిఙ్ ॥ ౯౦॥

ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వం- ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం. ఆఙ్మ ర్యాదాభివిధ్యోరిత్యస్య వైభాషికత్వాదసమాసత్వం - అస్యా ధేనోః పరిచ ర్యాపరః శుశ్రూషాపరో భవ - తే తవ- అవిఘ్నం విఘ్నాభావః- అస్తు ॥ అవ్య యం విభక్త్యాదినా అర్థాభావేఽవ్యయీభావః - పితేవ పుత్రిణాం సత్పుత్రవ తాం॥ ప్రశంసాయామినిప్రత్యయః - ధుర్యగ్రే స్థేయాః - స్థేయాదిత్యాశీర్లిఙ్ తత ఏకారాదేశః - త్వత్సదృశపుత్రవాన్ భూయా ఇతి భావః॥ ౯౧

తథేతి॥ దేశకాలజ్ఞః దేశోఽగ్నిసన్నిధిః - కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకా లః విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమాపదేశం జ్ఞానమవ్యాహతమితి జానన్ - అత ఏవ ప్రీతి మాన్ శిష్యః అంతేవాసీ॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్యే ఇత్యమరః - స రాజా- స పరిగ్రహస్సపత్నీకస్సన్॥ పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహా ఇత్య మరః- ఆనతః వినయేన ప్రహ్వస్సన్నిత్యర్థః- శాసితుః దేశికస్య- గురోర్వసిష్ఠస్య- ఆదేశ మాజ్ఞాం తథేతి ప్రతిజగ్రాహ- యథోపదిష్టం తథా కరోమీత్యంగీకృతవానిత్యర్థః॥

అథేతి॥ అథ- ప్రదోషే - రజనీముఖే॥ ప్రదోషో రజనీముఖమిత్యమరః- దోషజ్ఞః విద్వాన్॥ విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ ఇత్యమరః - సూనృతవాక్ సత్యప్రి యవాక్॥ ప్రియం సత్యం చ సూనృతమితి హలాయుధః- స్రష్టుః సూనుః బ్రహ్మ పుత్రః మునిః- అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం- ఊర్జితశ్రియం వి శాంపతిం మనుజేశ్వరం॥ ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజౌ ఇత్యమరః - సంవేశాయ నిద్రాయై విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస॥ స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాపః స్వప్నః సం వేశ ఇత్యపీత్యమరః। ౯౩

సత్యామితి॥ కల్పవిత్ వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః తపస్సిద్ధౌ సత్యా మపి- తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపి - ని

శాలామధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః। తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసా
నాం సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ॥ ... ... ౯౫॥

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః.

అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం। వనా

మాపేక్షయా - తదా ప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా అస్య రాజ్ఞః - వన్యామేవ - సంవిధీయతే అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయనసామగ్రీ తాం॥ ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః- అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్మార్థత్వం-కల్పయామాస సంపాదయామాస॥ ౯౪॥

నిర్దిష్టామితి॥ స రాజా కులపతినామ్నా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టాం - పర్ణశాలాం - అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ - తస్యామధిష్ఠానం కృత్వేత్యర్థః॥ అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేత్యాదినా ఆధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా - ప్రయతో నియతః పరిగ్రహః పత్నీ- ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః- కుశానాం శయనే-సంవిష్టస్సుప్తస్సన్- తస్య వసిష్ఠస్య శిష్యాణాం- అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన - నివేదితః- అవసానో యస్యాస్తాం నిశాం నినాయ గమయామాస - అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః॥ శ్లో॥ నిశాంతే చ పరిశ్రాంతో బ్రహ్మాధీత్య పునస్స్వపేత్ గౌతమశ్చ॥ న చాప్యపరరాత్రాదావధీత్య హి పునస్స్వపేదితి॥ ప్రహర్షిణీ వృత్తమేతత్- ఉక్తం చ॥ శ్లో॥ మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితి॥ ౯౫॥

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావార పారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః

ద్వితీయస్సర్గః,

అథేతి॥ అథ నిశాపనయనానంతరం - యశ ఏవ ధనం యస్య స యశోధనః కీర్తిసంపన్నః - ప్రజానామధిపో దిలీపః ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే - జాయయా సుదక్షిణయా - ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే - గంధమాల్యే యయా సా - జాయా ప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యా- తాం - పీతం పానమస్యా అస్తీతి పీతా పీతవానిత్యర్థః॥ అర్శ ఆదిభ్యోఽజిత్యచ్ ప్రత్యయః - పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి మహాభా

యపీతప్రతిబద్ధవత్సాం యశోధనో ధేనుమృషేర్ముమోచ॥ ౧॥ తస్యాః ఖురన్యాస పవిత్రపాంసుమపాంసులానాం ధురి కీర్తనీయా। మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్॥ ౨॥ నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళుస్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః। పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం

ష్యప్రయోగదర్శనాత్- పీతః ప్రతిబద్ధః- వత్సో యస్యాస్తాం - ఋషేర్ధేనుం వనాయ వనం గంతుం ముమోచ॥ క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ జాయాపదసామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతి సూచితం తథా చ శ్రుతిః॥ పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా స మాతరం। తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే॥ తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పునరితి॥ యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్కీర్తిలోభాద్రాజా నహేతి పిగోరక్షణే ప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే- అస్మింత్సర్గే వృత్తముపజాతిః॥ శ్లో॥ స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గావిత్యత్రోక్తం కేదారేణ॥ అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా ఇతి॥ ౧॥

తస్యా ఇతి॥ పాంసవో దోషా ఆసాం సంతీతి పాంసులాః స్వైరిణ్యః॥ ని॥ స్వైరిణీ పాంసులేత్యమరః॥ సిధ్మాదిభ్యశ్చేతి ఇలచ్ ప్రత్యయః- తా నభవంతీత్యపాంసులాః - తాసాం- ధురి-అగ్రే కీర్తనీయా పరిగణనీయా మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దిలీపధర్మపత్నీ సుదక్షిణా- ఖురన్యాసైః పవిత్రపాంసుం - తస్యా ధేనోః- మార్గం - స్మృతిః మన్వాదివాక్యం - శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య - అర్థమభిధేయమివ-అన్వగచ్ఛత్- అనుసృతవతీ- యథా స్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి- తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుససారేత్యర్థః - ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః- ప్రకృతివికారాభావాత్ - పాంసులపదస్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే॥ ౨॥

నివర్త్యేతి॥ దయాళుః కారుణికః॥ ని॥ స్యాద్దయాళుః కారుణిక ఇత్యమరః॥ స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః - యశోభిః - సురభిః మనోజ్ఞః॥ ని॥ సురభిస్స్యాన్మనోజ్ఞేపీత్యమరః - స రాజా - దయితాం నివర్త్య - సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం - నందినీం- ధరంతీతి ధరాః- పచాద్యచ్ - పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః॥ ని॥ స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరావిత్యమరః- అపయోధరాః పయోధరాస్సంపద్యమానా భూతాః। అభూతతద్భావే చ్విః - గతిసమాస ఇతి సమాసః - పయోధరీభూతాశ్చత్వారస్సముద్రా యస్యాస్తాం।అనేనస్య

జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్॥ ౩॥ వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనోర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః। న చాన్యతస్తస్య శరీరరక్షా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః॥ ౪॥ ఆస్వాదవద్భిః కబలైస్తృణానాం కండూయనైర్దంశనివారణైశ్చ। అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యాః సమ్రాట్సమారాధనతత్పరోఽభూత్॥ ౫॥ స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం నిషేదుషీమాసనబంధధీరః। జలాభిలాషీ జలమాదదానాం ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్॥ ౬॥ స న్యస్తచిహ్నామపి

పదార్థ ఇత్యనేకపదగ్రహణసామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః గోరూపస్యధరాం- ఉర్వీం వసుధామివ॥ సి॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః- జుగోప రరక్ష- భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతి భావః॥ గుపూ రక్షణ ఇతి ధాతోః కర్తరి లిట్॥ ౩॥

వ్రతాయేతి॥ వ్రతాయ ధేనోరనుచరేణ - న తు జీవనాయేతి భావః - తేన దిలీపేన- శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి - అనుయాయివర్గః అనుచరసమూహః- న్యషేధి నివర్తితః - శేషత్వం సుదక్షిణాపేక్షయా - కథం తర్హ్యాత్మరక్షణమిత్యత ఆహ॥ న చేతి॥ తస్య దిలీపస్య - శరీరరక్షా చ - అన్యతః పురుషాంతరాత్ - న చ - హి యస్మాత్ - మనోః - ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా - న హి స్వపరాక్రమనిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతి భావః ౪॥

ఆస్వాదవద్భిరితి॥ సమ్రాట్ మండలేశ్వరః॥ సి॥ యేనేష్టం రాజసూయేన మండలస్యేశ్వరశ్చ యః। శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞస్స సమ్రాడిత్యమరః- స రాజా- ఆస్వాదవద్భిః రసవద్భిః - తృణానాం - కబలైః గ్రాసైః కండూయనైః - దంశానాం వనమక్షికాణాం - నివారణైశ్చ॥ సి॥ దంశస్తు వనమక్షికేత్యమరః- అవ్యాహతైః అప్రతిహతైః - స్వైరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ - తస్యా ధేన్వాః - సమారాధనతత్పరః శుశ్రూషాసక్తః అభూత్ - తదేవ పరం ప్రధానం యస్య స తత్పరః॥ సి॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః॥ ౫॥

స్థిత ఇతి॥ భూపతిః దిలీపః- తాం గాం- స్థితాం సతీం స్థితస్సన్- స్థితిరూర్ధ్వావస్థానం- ప్రయాతాం ప్రస్థితాం సతీం- ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్ - నిషేదుషీం నిషణ్ణాం సతీం- ఉపవిష్టామిత్యర్థః భాషాయాం సదవసశ్రువ ఇతి క్వసు ప్రత్యయః- ఉగితశ్చేతి ఙీప్- ఆసనస్య బంధః ఉపవేశనే - ధీరః స్థిరః- ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః- జలం- ఆదదానాం పిబంతీం సతీం- జలాభిలాషీ సన్ పిబన్నిత్యర్థః- ఇత్థం- ఛాయేవ- అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్॥ ౬॥

రాజ్యలక్ష్మీం తేజోవిశేషానుమితాం దధానః। ఆసీదనావిష్కృతదానరాజిరంతర్మదావస్థ ఇవ ద్విపేంద్రః॥ ౭॥ లతాప్రతానోద్గ్రథితైస్స కేశైరధిజ్యధన్వా విచచార దావం। రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనోర్వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్॥ ౮॥ విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య తస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య। ఉదీరయామాసురివోన్మదానామాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః॥ ౯॥ మరుత్ప్రయుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం తమర్చ్యమారాదభివర్తమానం। అవాకిరన్

న్యస్త ఇతి॥ న్యస్తాని పరిహృతాని - ఛత్రచామరాదీని యస్యాస్తాం తథాభూతామపి - తేజోవిశేషేణ ప్రభావాతిశయేన - అనుమితాం - సర్వథా రాజైవాయం భవేదిత్యభ్యూహితాం రాజ్యలక్ష్మీం - దధానః - స రాజా - అనావిష్కృతదానరాజిః - బహిరప్రకటితమదరేఖః - అంతర్గతా మదావస్థా యస్య తథాభూతః - ద్విపేంద్ర ఇవ - ఆసీత్ అభూత్॥ ౭॥

లతేతి॥ లతానాం వల్లీనాం॥ ని॥ వల్లీతు వ్రతతిర్లతేత్యమరః - తాసాం ప్రతానైః కుటిలతంతుభిః - ఉద్గ్రథితాః - గ్రథితాః బద్ధాః యే కేశాః తైరుపలక్షితః॥ ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా - స రాజా - అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం - ధనుర్యస్య సోఽధిజ్యధన్వా సన్॥ ధనుషశ్చేత్యనజాదేశః - మునిహోమధేనోః - రక్షాపదేశాత్ రక్షణవ్యాజాత్ - వన్యాన్ వనేభవాన్ - దుష్టసత్త్వాన్ దుష్టజంతూన్॥ ని॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతు జంతుషు ఇత్యమరః - వినేష్యన్ శిక్షయిష్యన్నివ - దావం వనం - విచచార॥ ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతి హైమః - యాదవః - వనే సంచచారేత్యర్థః - దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామితి దావస్య కర్మత్వం॥ ౮

విసృష్టేత్యాదిభిష్షడ్భిః శ్లోకైస్తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రురిత్యాహ॥ విసృష్టేతి॥ విసృష్టాః పార్శ్వానుచరాః పార్శ్వవర్తినో జనా యేన తస్య - పాశభృతా వరుణేన సమస్య సదృశస్య - అనేన - అనుభావసంపాదితః - తస్య రాజ్ఞః పార్శ్వద్రుమాః ఉన్మదానాం ఉత్కటమదానాం। వయసాం ఖగానాం॥ ని॥ ఖగబాల్యాదినోర్వయ ఇత్యమరః విరావైః - ఆలోకశబ్దం ఆలోకస్య వాచకశబ్దం - ఆలోకయేతి శబ్దమిత్యర్థః - ఉదీరయామాసురివ - అవదన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౯

మరుదితి॥ మరుత్ప్రయుక్తాః వాయునా ప్రేరితాః - బాలలతాః ఆరాత్సమీపే - అభివర్తమానం॥ ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః - మరుతః వాయోస్సఖా మరుత్సఖః అగ్నిః - స ఇవ - ఆభా దీప్తిర్యస్య స మరుత్సఖాభః - అతశ్చోపస ...

బాలలతాః ప్రసూనైరాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః ॥ ౧౦॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య దయార్ద్రభావమాఖ్యాతమంతఃకరణైర్విశంకైః। విలోకయంత్యో వపురాపురక్ష్ణాం ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః ॥ ౧౧ ॥ సకీచకైర్మారుతపూర్ణరంధ్రైః కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యం । శుశ్రావ కుంజేషు యశస్స్వముచ్చైరుద్గీయమానం వనదేవతాభిః॥౧౨॥ పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణామనోకహాకంపిత

కప్ ప్రత్యయః - అర్చ్యం పూజ్యం - తం దిలీపం ప్రసూనైః పుష్పైః - పౌరకన్యాః- పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః- ఆచారార్థైర్లాజైః - ఆచారలాజైరివ- అవాకిరన్- తస్యోపరి క్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః- సఖా హి సఖాయమాగతముపచరతీతి భావః॥ ౧౦

ధనుర్భృత ఇతి॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య రాజ్ఞః - ఏతేన భయసంభావనా దర్శితా- తథాపి- విశంకైర్నిర్భీకైః- అంతఃకరణైః కర్తృభిః - దయయా కృపారసేన - ఆర్ద్రః సిక్తః - భావోఽభిప్రాయో యస్య తత్ దయార్ద్రభావం- తదాఖ్యాతం దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః॥ని॥ భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వి త్యమరః - తథావిధం - వపుః - విలోకయంత్యః హరిణ్యః - అక్ష్ణాం- ప్రకామవిస్తారస్యాత్యంతవిశాలతాయాః- ఫలం హేతుకృతం॥ ని॥ సస్యే హేతుకృతే ఫలమిత్యమరః - ఆపుః॥ శ్లో॥ విమలం కలుషీభవచ్చ చేతః కథయత్యేవ హితైషిణం రిపుం వేతి న్యాయేన స్వాంతఃకరణవృత్తిప్రామాణ్యాదేవ విస్రబ్ధం దదృశురిత్యర్థః॥ ౧౧

స ఇతి ॥ స దిలీపః - మారుతేన వాయునా- పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి యేషాం తైస్తథోక్తైః అత ఏవ - కూజద్భిః స్వనద్భిః- కీచకైః - వేణువిశేషైః॥ని॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః- వంశః సుషిరవాద్యవిశేషః। ని॥ వంశాదికం తు సుషిరమిత్యమరః- ఉచ్చైః ఆపాదితం సంపాదితం వంశస్య వంశకార్యం- యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - కుంజేషు లతాగృహేషు। ని॥ నికుంజకుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర ఇత్యమరః- వనదేవతాభిః ఉద్గీయమానం ఉచ్చైర్గీయమానం- స్వం స్వీయం యశః కీర్తిం శుశ్రావ శ్రుతవాన్॥

పృక్త ఇతి॥ గిరిషు నిర్ఝరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం॥ ని ॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః. తుషారైః॥ శీకరైః॥ ని ॥ తుషారౌ హిమశీకరావితి శాశ్వతః పృక్తస్సంపృక్తః- అనోకహానాం వృక్షాణాం- ఆకంపితానీషత్కంపి

పుష్పగంధీ। తమాతపక్లాంతమనాతపత్రమాచారపూతంపవనస్సిషేవే॥ ౧౩॥ శశామవృష్ట్యాపివినాదవాగ్నిరాసీద్విశేషాఫలపుష్పవృద్ధిః। ఊనంనసత్త్వేష్వధికోబబాధేతస్మిన్వనంగోప్తరిగాహమానే॥ ౧౪ ॥ సంచారపూతానిదిగంతరాణికృత్వాదినాంతే నిలయాయగంతుం। ప్రచక్రమేపల్లవరాగతామ్రాప్రభాపతంగస్యమునేశ్చధేనుః॥ ౧౫॥ తాందేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థామన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః। బభౌచసాతేనసతాంమతేన శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినో

తాని. యానిపుష్పాణి- తేషాంయోగంధః-సోస్యాస్తీతితథోక్తః- ఈషత్కంపితపుష్పగంధవాన్.ఏవంశీతమందసురభిఃపవనః-వాయుః- అనాతపత్రం - ప్రత్యాగ్రంపరిహృతఛత్రం- అతఏవ- ఆతపక్లాంతం ఆతపేనసూర్యతేజసా- క్లాంతంఖిన్నం- ఆచారపూతంఆచారంశుద్ధ - తందిలీపంసిషేవేఆచారపూతత్వాత్సరాజాజగత్పావనస్యాపిపవనస్యసేవ్యఆసీదితిభావః॥ ౧౩॥

శశామేతి। గోప్తరిరక్షకే - తస్మిన్రాజ్ఞి- వనం- గాహమానేప్రవిశతిసతివృష్ట్యావినాపి- దవాగ్నిః - శశామశాంతింప్రాప- ఫలానాంపుష్పాణాంచ వృద్ధిః - విశిష్యతఇతివిశేషాఅతిశయితా - ఆసీత్ - కర్మార్థేఘఞ్ప్రత్యయః- సత్త్వేషుజంతుషు- మధ్యే - యతశ్చనిర్ధారణమితిసప్తమీ- అధికఃప్రబలోవ్యాఘ్రాదిఃఊనందుర్బలంహరిణాదికం - నబబాధేనహినస్తిస్మ। ౧౪॥

సంచారేతి। పల్లవస్య - రాగోవర్ణః- పల్లవరాగః॥ని॥ రాగోనురాగేమాత్సర్యేక్లేశాదౌలోహితాదిష్వితిశాశ్వతః - సఇవతామ్రా - పల్లవరాగతామ్రా- పతంగస్యసూర్యస్య : ప్రభాకాంతిః॥ ని ॥ పతంగఃపక్షిసూర్యయోరితిశాశ్వతః - మునేఃధేనుశ్చ - దిగంతరాణిదిశామవకాశాన్। ని ॥ అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యేఇత్యమరః - సంచారేణ - పూతానిశుద్ధాని - కృత్వా- దినాంతేసాయంకాలే - నిలయాయఅస్తమయాయ - ధేనుపక్షే- ఆలయాయచ - గంతుం- ప్రచక్రమే॥ .. ... ౧౫॥

తామితి। మధ్యమలోకపాలఃభూపాలోదిలీపఃదేవతాపిత్రతిథీనాం - క్రియాః - యాగశ్రాద్ధదానాని - తాఏవ- అర్థఃప్రయోజనం- యస్యాస్తాంధేనుం - అన్వక్ అనుపదం- యయౌ - సతాంమతేనసద్భిఃసమ్మాన్యమానేన- మతిబుద్ధీత్యాదినావర్తమానేక్తః - క్తస్యచవర్తమానఇతిషష్ఠీ - తేనరాజ్ఞా - ఉపపన్నాయుక్తా - సాధేనుఃసతాం - మతేనవిధినాఅనుష్ఠానేన - ఉపపన్నాశ్రద్ధాఆస్తిక్యబుద్ధిరివబభౌ। ... ... ౧౬॥

పవనాః॥ ౧౬ ॥ సపల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాన్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని। యయౌమృగాధ్యాసితశాద్వలానిశ్యామాయమానానివనానిపశ్యన్॥ ౧౭ ॥ ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపుషోనరేంద్రః। ఉభావలంచక్రతురంచితాభ్యాంతపోవనావృత్తిపథంగతాభ్యాం॥౧౮ వసిష్ఠధేనోరనుయాయినంతమావర్తమానంవనితావనాంతాత్। పపౌనిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిరుపోషితాభ్యామివలోచనాభ్యాం॥ ౧౯ ॥పురస్కృతా

సఇతి॥ సరాజా- పల్వలేభ్యోఽల్పజలాశయేభ్యః ఉత్తీర్ణానినిర్గతాని - వరాహాణాం - యూథానికులాని- యేషాంతాని - బర్హాణ్యేషాంసంతీతి బర్హిణాః మయూరాః॥ ని ॥ మయూరోబర్హిణోబర్హీణిత్యమరః - ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్యః- ఆవాసవృక్షోన్ముఖాఃబర్హిణాః యేషుతాని - శాదాః బాలతృణానియేషుసంతీతిశాద్వలాః - శష్పశ్యామదేశాః ॥ ని ॥ శాద్వలశ్శాదహరిత ఇత్యమరః॥ శాదఃకర్దమశష్పయోరితివిశ్వః - నడశాదాభ్యాంవలజితివలచ్ప్రత్యయః- మృగైంధ్యాసితాఅధిష్ఠితాః - శాద్వలాయేషుతాని-శ్యామాయమానాని - వరాహంబర్హిణాధిక్యమహిమ్నాశ్యామానిభవంతి - లోహితాదిభ్యఃక్యషితిక్యష్ప్రత్యయః - వాక్యషఇత్యాత్మనేపదేశానచ్ - తానివనాని - పశ్యన్- యయౌ॥ ... ... ౧౭॥

ఆపీనేతి॥ గృష్టిఃసకృత్ప్రసూతాగౌః ని॥ సకృత్ప్రసూతాగౌర్గృష్టిరితిహలాయుధః- నరేంద్రశ్చఉభౌయథాక్రమం- ఆపీనమూధః॥ ని॥ ఊధస్తుక్లీబమాపీనమిత్యమరః-తద్భారోద్వహనే- ప్రయత్నాత్ప్రయాసాద్వపుషోగురుత్వాచ్చ - అంచితాభ్యాంచారుభ్యాంగతాభ్యాం గమనాభ్యాంతపోవనావృత్తేః- పంథానంతపోవనావృత్తిపథంవనాదాగమనమార్గం - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినాఅకారప్రత్యయస్సమాసాంతః- అలంచక్రతుఃభూషితవంతౌ॥ ౧౮॥

వసిష్ఠేతి॥ వసిష్ఠధేనోర్నందిన్యాః- అనుయాయినమనుచరం - వనాంతాత్- ఆవర్తమానంప్రత్యాగచ్ఛంతంతందిలీపం - వనితాజనితాత్యంతానురాగాసుదక్షిణా॥ని॥ వనితాజనితాత్యర్థానురాగాయాంచయోషితిత్యమరః॥నిమేషేణ - అలసామందా - పక్ష్మణాంపఙ్క్తిర్యస్యాస్సా - నిమేషరహితాసతీత్యర్థః- లోచనాభ్యాంకరణాభ్యాం - ఉపోషితాభ్యామివ - ఉపవాసోభోజననివృత్తిః-తంకృతవద్భ్యామివ - వసతేఃకర్తరిక్తః - పపౌ-యథాఉపోషితోతితృష్ణయాజలాదికమధికంపిబతి- తద్వదతితృష్ణయాసాసుదక్షిణాదిలీపమధికంవ్యలోకయదిత్యర్థః॥ ... ... ౧౯॥

వర్త్మని పార్థివేన ప్రత్యుద్గతా పార్థివధర్మపత్న్యా । తదంతరే సా విరరాజ ధేనుర్దినక్షపామధ్యగతేవ సంధ్యా ॥ ౨౦ ॥ ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా । ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః శృంగాంతరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః ॥ ౨౧ ॥ వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్సేతి ననందతుస్తౌ । భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురఃఫలాని ॥ ౨౨ ॥ గురోస్సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః । దోహ

పురస్కృతేతి॥ వర్త్మని మార్గే - పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ దిలీపేన త స్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః - పురస్కృతా - అగ్రతః కృతా ధర్మస్య పత్నీ ధర్మ పత్నీ ధర్మార్థా పత్నీత్యర్థః - అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః - తయా పార్థివస్య ధర్మపత్న్యా - ప్రత్యుద్గతా అభిముఖీకృతా - సా ధేనుః - తదంతరే తయోర్దంపత్యోర్మధ్యే - దినక్షపయోః దినరాత్ర్యోః - మధ్యగతా - సంధ్యేవ - విరరాజ - పూర్వార్థేనైవ తదంతరవర్తిత్వే సిద్ధే పునస్తదంతర ఇతి గ్రహణమత్రో పమేయోపమానయోః క్రమావస్థానమాత్రే సాదృశ్య వివక్షార్థమితి మంతవ్యం॥

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి ॥ అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తత ఇతి సాక్షత పాత్రః - తాదృశో హస్తో యస్యాస్సా - సుదక్షిణా - పయస్వినీం ప్రభూతక్షీరాం - తాం ధేనుం - ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ - అస్యాః ధేనోః విశాలం - శృంగాంతరం శృంగమధ్యం - అర్థసిద్ధేః - ద్వారం ప్రవేశమార్గమివ - ఆనర్చ అర్చయామాస - అర్చ పూజాయాం అర్చతేర్భ్వాదికాల్లిట్ - అజాదేస్తద్వితీయస్యేతి ద్విర్భావః - తస్మాన్నుడితి నడాగమః॥ ... . ౨౧॥

వత్సేతి॥ సా ధేనుః - వత్సోత్సుకాపి - వత్సే ఉత్కంఠితాపి - స్తిమితా నిశ్చలా సతి సపర్యాం పూజాం ॥ ని ॥ పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః - ప్రత్యగ్రహీత్ - ఇతి హేతోః - తౌ దంపతీ - ననందతుః - పూజాస్వీకరణస్యానంద హేతుత్వమాహ॥ భక్త్యేతి॥ పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిః త యా - ఉపపన్నేషు యుక్తేషు విషయే - తద్విధానాం - తస్యాః ధేనోః ఇవ విధా ప్రకారో యేషాం తేషాం - మహతామిత్యర్థః - ప్రసాదస్య చిహ్నాని లింగాని పూజాస్వీకారాదీని - పురఃఫలాని పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని - హి - అవిలంబితఫలసూచకలింగదర్శనాదానందో యుజ్యత ఇతి భావః।

గురోరితి॥ భుజోచ్ఛిన్నరిపుః - భుజాభ్యాం - నాన్యేన సహాయేన ఉచ్ఛి న్నాః ఉత్కృష్టేన భిన్నాః నిశ్శేషితాః రిపవశ్శత్రవః యేన స తథోక్తః దిలీపః - స దారస్య దారైః ధర్మపత్న్యా సహ వర్తమానస్య గురోః - ఉభయోరపీత్యర్థః - పా

వసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్॥ ౨౩ ॥ తామంతికన్యస్తబలిప్రదీపామన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః । క్రమేణ సుప్తామను సంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠత్॥ ౨౪ ॥ ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః । సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య॥ ౨౫ ॥ అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం జిజ్ఞాసమానా మునిహోమ

దా - నిపీస్య- అభివాద్య- సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం - విధిమనుష్ఠానం చ- సమాప్య - దోహావసానే - నిషణ్ణామాసీనాం దోగ్ధ్రీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ- తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః పునః భేజే సేవితవాన్ - భజ సేవాయామిత్యస్మాల్లిట్ - భుజోచ్ఛిన్నరిపురిత్యనేనాస్య నిర్భీకత్వం సూచితం - దోగ్ధ్రీతి నిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వం గమ్యతే- అవధారణార్థకోయమేవకారోస్య కర్త్రంతరప్రవృత్త్యభావం బోధయతి॥ . ౨౩

తామితి॥ గోప్తా రక్షకః - సః- గృహిణీసహాయః పత్నీ ద్వితీయస్సన్ - ఉభావపీత్యర్థః - అంతికే న్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం- ని॥ కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా మిత్యమరః- తాం పూర్వోక్తాం నిషణ్ణాం ధేనుం- అన్వాస్య అనూపవిశ్య- క్రమేణ - సుప్తాం- అన్వనంతరం - సంవివేశ- సుష్వాప- ప్రాతః - సుప్తోత్థితాం - సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ- తాం- అనూదతిష్ఠత్ ఉత్థితవాన్- అత్ర- అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే- క్రమశబ్దేనతు ధేనువ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం- కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా॥ ౨౪

ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ- ప్రజార్థం సంతానాయ - మహిష్యా సమం అభిషిక్తపత్న్యా సహ॥ ని॥ కృతాభిషేకా మహిషీత్యమరః - వ్రతం ధారయతః - మహనీయా పూజ్యా కీర్తిర్యస్య తస్య - దీనానాముద్ధరణే దైన్యవిమోచనే- ఉచితస్య పరిచితస్య- తస్య నృపస్య- త్రయోగుణాః ఆవృత్తయో యేషాం తాని త్రిగుణాని - త్రిరావృత్తాని - త్రిగుణితాని- సప్తదినాని - ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః- వ్యతీయుః॥ ౨౫

అన్యేద్యురితి॥ అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే- ద్వావింశదినే ఇత్యర్థః- సద్యః పరుత్పరార్యైషమః ఇత్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం- ని॥ అద్యాత్రాహ్న్యథ పూర్వేహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్। తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ ఇత్యమరః॥- మునిహోమధేనుః- ఆత్మానుచరస్య నృపస్య- భావమభిప్రాయం - దృఢభక్తిత్వం - ని॥ ఆకృతిర్నృత హృత్కూతం భావోభిప్రాయ ఆశయ ఇతి

మహోమధేనుః। గంగాప్రపాతాంతవిరూఢశష్పంగౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ॥ ౨౬
సాదుష్ప్రధర్షామనసాపిహింస్రైరిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన । అలక్షితా
భ్యుత్పతనోనృపేణప్రసహ్యసింహః కిలతాంచకర్ష ॥ ౨౭ ॥ తదీయమాక్రంది
తమార్తసాధోర్గుహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం । రశ్మిష్వివాదాయనగేంద్రసక్తాం
నివర్తయామాసనృపస్యదృష్టిం॥ ౨౮॥ సపాటలాయాంగవితస్థివాంసంధను
ర్ధరఃకేసరిణందదర్శ। అధిత్యకాయామివధాతుమయ్యాంలోధ్రద్రుమంసానుమ
తఃప్రఫుల్లం॥ ౨౯ ॥ తతోమృగేంద్రస్యమృగేంద్రగామీవధాయవధ్యస్యశరం

యాదవః॥ జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ - జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసన ఇత్యాత్మనే పదం- తస్మాచ్ఛానచ్ప్రత్యయః- ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః - పతన ప్రదేశః తస్య- అంతేసమీపేవిరూఢాఃజాతాః - ఘాసాఃబాలతృణానియస్మింస్తత్॥స్యా॥ శష్పంబాలతృణంఘాస ఇత్యమరః - గౌరీగురోఃపార్వతీపితుర్హిమవతః- గహ్వరంగుహాం- ఆవివేశ॥ ౨౬

సేతి॥ సాధేనుః - హింస్రైఃవ్యాఘ్రాదిభిర్ఘాతుకజంతుభిః - మనసాపి దుష్ప్రధర్షాదుర్ధర్షేతిహేతోః - అద్రిశోభాయాం - ప్రహితేక్షణేనదత్తదృష్టి నా - నృపేణ- అలక్షితం - అభ్యుత్పతనం అభిముఖ్యేనోత్ప్లుత్యపతనంయస్య సః - సింహః - తాంధేనుం- ప్రసహ్యహఠాత్॥ స్యా॥ ప్రసహ్యతు హఠార్థక మిత్యమరః- చకర్షకిల - కిలేత్యలీకే॥ ౨౭

తదీయమితి॥ గుహానిబద్ధేన - ప్రతిశబ్దేనప్రతిధ్వనినాదీర్ఘం తస్యాఇదంత దీయం- ఆక్రందితమార్తఘోషం - ఆర్తేష్వాపన్నేషు - సాధోర్హితకారి ణః - నృపస్యదిలీపస్య- నగేంద్రసక్తాం - దృష్టిం - రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు॥ స్యా॥ కిర ణప్రగ్రహౌరశ్మీఇత్యమరః- ఆదాయేవగృహీత్వేవ - నివర్తయామాస॥ ౨౮

సఇతి॥ ధనుర్ధరఃధన్వీ- సన్నృపః - పాటలాయాంరక్తవర్ణాయాం- గవిధే న్వాం- తస్థివాంసంసంస్థితం - క్వసుశ్చేతిక్వసుప్రత్యయః - కేసరా అస్యసంతీతి కేసరీ - తంసింహం- సానుమతఃఅద్రేః ధాతవఃగైరికాదయః - తేషాంవికారో ధాతుమయీ- తస్యాంఅధిత్యకాయాం- ఊర్ధ్వభూమౌ॥ స్యా॥ ఉపత్యకాద్రే రాసన్నాభూమిరూర్ధ్వమధిత్యకేత్యమరః- ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నా రూఢయోరితిత్యకన్ ప్రత్యయః - తస్థివాంసం - ప్రఫుల్లంవికసితంఫుల్లఃవికసనఇతి ధాతోఃపచాద్యచ్- లోధ్రాఖ్యంద్రుమమివ - దదర్శ ప్రఫుల్లమిత్యకారపాఠే- ఞిఫలావిశరణఇతిధాతోఃకర్తరిక్తః - ఉత్తరస్యాతఇత్యకారాదేశః ధవళకేస రత్వాత్సింహలోధ్రకుసుమయోస్సాదృశ్యం॥ ....

శరణ్యః । జాతాభిషంగో నృపతిర్నిషంగాదుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృతారిః॥
౩౦॥ వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తుర్నఖప్రభాభూషితకంకపత్రే । సక్తాంగుళి
స్సాయకపుంఖ ఏవ చిత్రార్పితారంభ ఇవావతస్థే॥ ౩౧ ॥ బాహుప్రతిష్టంభవి
వృద్ధమన్యురభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః । రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాం
తర్భోగీవ మంత్రౌషధిరుద్ధవీర్యః॥ ౩౨॥ తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేనుర్మను
ష్యవాచా మనువంశకేతుం । విస్మాపయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ సింహోరుస

తత ఇతి॥ తతస్సింహదర్శనానంతరం - మృగేంద్రగామీ సింహగామీ - శరణ్యః శరణే రక్షణే సాధుః॥ ని॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః॥ శరణం రక్షణే గృహ ఇతి యాదవశ్చ - శరణే సాధుః శరణ్యః - తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః - ప్రసభేన బలాత్కారేణోద్ధృతా హతా అరయో వైరిణో యేన స తథోక్తః నృపతిః దిలీపః జాతాభిషంగః జాతపరాభవస్సన్॥ ని॥ అభిషంగః పరాభవ ఇత్యమరః - వధ్యస్య వధార్హస్య - దండాదిభ్యో యదితి యత్ప్రత్యయః - మృగేంద్రస్య సింహస్య - వధాయ హననాయ - నిషంగాత్తూణీరాత్॥ ని॥ తూణోపాసంగ తూణీర నిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః - శరం - ఉద్ధర్తుం ఐచ్ఛత్ - ఇయేష॥ ౩౦॥

వామేతి॥ ప్రహర్తుః ప్రహరణశీలస్య - తస్య - వామేతరః దక్షిణః కరః నఖప్రభాభిః రూషితాని ధూసరితాని - కంకస్య పక్షివిశేషస్య - పత్రాణి యస్య తస్మిన్॥ ని॥ కంకస్తు కన్కటస్స్యాదంధః ప్రకటః కమలచ్ఛదః॥ ని॥ కంకః పక్షివిశేషే స్యాద్గుప్తాకారే యుధిష్ఠిరే ఇత్యాదవః శేష్వ - సాయకస్య పుంఖ ఏవ - కర్తర్యాఖ్యే మూలప్రదేశే॥ ని॥ కర్తరీ పుంఖ ఇతి యాదవః - సక్తాంగుళిస్సన్ - చిత్రార్పితారంభ ఇవ చిత్రలిఖిత శరోద్ధరణోద్యోగ ఇవ - అవతస్థే స్థితః॥ ౩౧॥

బాహ్వోరితి॥ బాహ్వోః - ప్రతిష్టంభేన ప్రతిబంధేన - వివృద్ధమన్యుః - ప్రవృద్ధకోపః - రాజా - మంత్రౌషధాభ్యాం - రుద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః భోగీవ సర్ప ఇవ॥ ని॥ భోగీ రాజభుజంగయోరితి శాశ్వతః - అభ్యర్ణం ఆసన్నం - ఆగస్కృతం అపరాధకారిణం - అస్పృశద్భిః - స్వతేజోభిః అంతః - అదహ్యత॥ ని॥ అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపీతి యాదవః॥ ౩౨॥

తమితి॥ నిగృహీతా పీడితా ధేనుర్యేన సః సింహః - ఆర్యాణాం సతాం - గృహ్యం పక్ష్యం - పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు చేతి క్యప్ - మనువంశస్య - కేతుం చిహ్నం కేతువద్వ్యావర్తకం - సింహ ఇవ - ఉరుసత్వః మహాబలః - తం ఆత్మనో వృత్తౌ - బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారే - అభూతపూర్వత్వాద్విస్మితం - క

త్వం నిజగాద సింహః॥ ౩౩ ॥ అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ ప్రయుక్తమప్యస్త్రమితో వృథా స్యాత్ । న పాదపోన్మూలనశక్తి రంహశ్శిలోచ్చయే మూర్ఛతి మారుతస్య॥ ౩౪॥ కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం । అవేహి మాం కింకరమష్టమూర్తేః కుంభోదరం నామ నికుంభమిత్రం॥ ౩౫॥ అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన । యో హే

తదాశ్రితః - తం దిలీపం - మనుష్యవాచా - కరణేన - పునస్తస్మాయయతః స్మయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్ - నిజగాద ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే ఇతి ధాతోర్ణిచి వృద్ధావాత్ యాదేశే శత్ప్రత్యయే సతి విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధం విస్మాపయన్నితి పాఠే తు పుగాగమమాత్రం వక్తవ్యం - తచ్చానిష్టం స్మయతేర్హేతుభయ ఏవాత్మనేపదే విధీయతే హేతుభయ ఇత్యాత్మనేపదే విస్మాపయమానః స్యాత్ యద్వా-మనుష్యవాక్ ప్రయోజ్యకర్త్రీ విస్మాపయతేరితి తయా సింహోపి స్మాపయన్నితి న్యాంతాద్వా రూపమత్రేతి వ్యాఖ్యాతం॥ ... ... ౩౩॥

అలమితి॥ హే మహీపాల - తవ - శ్రమేణ అలం సాధ్యాభావాచ్ఛ్రమో వానకర్తవ్య ఇత్యర్థః॥ ని॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక మిత్యమరః- అత్ర గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్య కరణత్వాత్తృతీయా- ఇతోఽస్మిన్మయి - సార్వవిభక్తికస్తసిః- ప్రయుక్తమపి - అస్త్రం - వృథా - స్యాత్ - తథాహి- పాదపోన్మూలనే శక్తిర్యస్య తత్తథోక్తం- మారుతస్య - రంహః వేగః - శిలోచ్చయే పర్వతే న మూర్ఛతి న ప్రసరతి॥ ... ... ౩౪॥

కైలాసేతి॥ కైలాస ఇవ గౌరం శుభ్రం వృషం ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛోః॥ ని॥ చామీకరం చ శుభ్రం చ గౌరమాహుర్మనీషిణ ఇతి శాశ్వతః। అష్టౌ మూర్తయో యస్య తస్య అష్టమూర్తేశ్శివస్య - పాదార్పణం పాదన్యాసః తదేవ అనుగ్రహః ప్రసాదః- తేన- పూతం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తం - శివస్య స్వపాదం స్పృష్ట్వా వృషమారోహతీతి భావః నికుంభమిత్రం నికుంభసదృశం - కుంభోదరం నామ కింకరం మాం - అవేహి విద్ధి॥ శ్లో॥ పృథివీ సలిలం తేజో వాయురాకాశమేవ చ। సూర్యాచంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయ ఇతి॥ ౩౫॥

అముమితి॥ పురః అగ్రతః స్థితం- అముం దేవదారుం- పశ్యసీతి కాకుః అసౌ దేవదారుః- వృషభః ధ్వజః యస్య తేన శివేన పుత్రీకృతః పుత్రత్వేన స్వీకృతః అభూత్ తత్ద్భావేచ్వి॥ - యో దేవదారుః - స్కందస్య మాతుర్గౌర్యాః హేమ్నః కుంభ ఏవ స్తనః తస్మాత్ - నిస్సృతానాం - పయసాం అంబూనాం - రసజ్ఞః స్కంద

మకుంభస్తననిస్సృతానాం స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః॥ ౩౬॥ కండూయమానేన కటం కదాచిద్వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య। అథైనమద్రేస్తనయా శుశోచ సేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్త్రైః॥ ౩౭॥ తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షౌ। వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తి॥ ౩౮॥ తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ - ఉపస్థితా శోణితపారణా మే సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ॥ ౩౯॥ సత్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం గురోర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః। ॥

దపత్తే- హేమకుంభఇవ స్తనఇతిః గ్రహః - పయసాం క్షీరాణాం॥ ని॥ పయః క్షీరం పయోఽంబు చేత్యమరః - స్కందసమానప్రేమాస్పదమితిభావః॥ ౩౬॥

కండూయమానేనేతి॥ కదాచిత్ కటం కపోలం - కండూయమానేన కషతా - కండ్వాదిభ్యోయక్ - తతశ్శానచ్ - వన్యద్విపేన అస్య దేవదారోః త్వక్ ఉన్మథితా - అథ - అద్రేస్తనయా గౌరీ అసురాస్త్రైః ఆలీఢం క్షతం - సేనాం నయతీతి సేనానీః స్కందః ॥ ని॥ పార్వతీనందనస్స్కందస్సేనానీరగ్నిభూర్గుహ ఇత్యమరః - సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ - తమివ - ఏనం దేవదారుం శుశోచ॥ ౩౭॥

తదేతి॥ తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా- తదాప్రభృత్యేవ - వనద్విపానాం త్రాసార్థం భయార్థం - శూలభృతా శివేన- అంకం సమీపం- ఆగతాః ప్రాప్తాస్సత్త్వాః ప్రాణినః - వృత్తిరాహారః యస్మిన్ తత్ - ని॥ అంకస్సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయోరితి కేశవః - సింహత్వం - విధాయ- అస్మిన్నద్రికుక్షౌ గుహాయాం- అహం వ్యాపారితో నియుక్తః॥

తస్యేతి॥ పరమేశ్వరేణ- ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః- కాలో భోజనవేళా యస్యాస్సా ఉపస్థితా ప్రాప్తా- ఏషా గోరూపా - శోణితపారణా - సురద్విషః రాహోః చంద్రమస ఇయం చాంద్రమసీ - సుధేవ- క్షుధితస్య బుభుక్షితస్య - తస్య మే తృప్త్యై అలం పర్యాప్తా - నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ॥ ... ౩౯॥

స ఇతి॥ సః ఏవముపాయశూన్యస్త్వం - లజ్జాం విహాయ నివర్తస్వ- భవాన్ గురోః - దర్శితా ప్రకాశితా - శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన స తథోక్తః - నను గురుధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమిత్యత ఆహ - శస్త్రేణేతి॥ రక్ష్యం-ధనం - శస్త్రేణ ఆయుధేన॥ ని॥ శస్త్రమాయుధలోహయోరితి విశ్వః.. అశక్యార్థం యస్య తదశక్యరక్షం రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః- తత్ప్రత్యర్పణము శస్త్రభృతాం యశః న క్షిణోతి హినస్తి- అశక్యార్థేషు ప్రతిబంధాదోషాయేతి భావః॥ ౪౦

స్త్రేణరక్ష్యంయదశక్యరక్షంనతద్యశశ్శస్త్రభృతాంక్షిణోతి॥ ౪౦ ॥ ఇతిప్రగల్భఃపురుషాధిరాజోమృగాధిరాజస్యవచోనిశమ్య । ప్రత్యాహతాస్త్రోగిరిశప్రభావాదాత్మన్యవజ్ఞాంశిథిలీచకార॥ ౪౧ ॥ ప్రత్యబ్రవీచ్చైనమిషుప్రయోగేతత్పూర్వసఙ్గేవితథప్రయత్నః । జడీకృతస్త్ర్యంబకవీక్షణేనవజ్రంముముక్షన్నివవజ్రపాణిః ॥ ౪౨ ॥ సంరుద్ధచేష్టస్యమృగేన్ద్రకామంహాస్యంవచస్తద్యదహంవివక్షుః । అన్తర్గతంప్రాణభృతాంహివేదసర్వంభవాన్భావమతోఽభిధా

ఇతీతి॥ పురుషాణామధిరాజోనృపః - ఇతీత్థం - ప్రగల్భంప్రౌఢంమృగాధిరాజస్యమృగనాయకస్యసింహస్య - వచః - నిశమ్యశ్రుత్వా - గిరిశస్యేశ్వరస్యప్రభావాత్ప్రత్యాహతాస్త్రఃకుంఠితాస్త్రస్సన్ ఆత్మనివిషయే - అవజ్ఞామవమానం॥ ని॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమసూక్షణమిత్యమరః- శిథిలీచకారతత్యాజేత్యర్థః.- అవజ్ఞాతోఽహమితినిర్వేదంనప్రాపేత్యర్థః-సమానేషుహిక్షత్రియాణామభిమానఃసనర్వేశ్వరంప్రతీతిభావః॥ ... ౪౧॥

ప్రత్యబ్రవీదితి॥ సఏవపూర్వఃప్రథమః - సంగఃప్రతిబంధః యస్యసతత్పూర్వసంగఃతస్మిన్ - ఇషుప్రయోగేబాణప్రయోగే॥ ని ॥ పత్త్రీరోపఇషుద్వయోరిత్యమరః - వితథప్రయత్నఃవ్యర్థప్రయాసః- అతఏవ - వజ్రం-ముముక్షన్మోక్తుమిచ్ఛన్- త్ర్యంబకవీక్షణేన- త్రీణిఅంబకానిలోచనానియస్యసత్ర్యంబకోహరః- ని॥ దృగ్దృష్టినేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీతిహలాయుధః - తస్య - వీక్షణేన - జడీకృతఃనిష్పందీకృతః - స్తంభితఇతియావత్ - వజ్రపాణిరింద్రః - వజ్రంపాణౌయస్యేతివిగ్రహః - ప్రహరణార్థేభ్యఃపరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవతఇతిపాణిశబ్దస్యఉత్తరనిపాతః - సఇవస్థితః - నృపః - ఏవంసింహంప్రత్యబ్రవీత్ ॥ శ్లో॥ బాహుంసవజ్రంశక్రస్యక్రుద్ధస్యాస్తంభయత్ప్రభురితిమహాభారతే॥ ... ... ౪౨॥

సంరుద్ధేతి॥ హేమృగేంద్ర- సంరుద్ధచేష్టస్యప్రతిబద్ధవ్యాపారస్యమమ తద్వచః- కామం- హాస్యంపరిహాసనీయం - యద్వచః - సత్వంమదీయేనశరీరవృత్తిమిత్యాదికం - అహంవివక్షుఃవక్తుమిచ్ఛుః అస్మి- తర్హితూష్ణీంస్థీయతామిత్యాశంక్య ఈశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాత్తవనహాస్యమిత్యాహ॥ అంతరితి॥ హియస్మాత్కారణాద్భవాన్ ప్రాణభృతాం - అంతర్గతంహృద్గతంవాగ్వృత్త్యాబహిరప్రకాశితమేవ - సర్వంభావం - వేదవేత్తి - విదోలటోవా

స్యే॥ ౪౩॥ మాన్యస్స మే స్థావరజంగమానాం సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః। గురోరపీదం ధనమాహితాగ్నేర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్ ॥ ౪౪ ॥ స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద। దినావసానోత్సుకబాలవత్సా విసృజ్యతాం ధేనురియం మహర్షేః॥ ౪౫॥ అథాంధకారం గిరిగహ్వరాణాం దంష్ట్రామయూఖైశ్శకలాని కుర్వన్। భూయస్స భూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ కించిద్విహస్యార్థపతిం బభాషే॥ ౪౬ ॥ ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం నవం వయః కాంతమిదం వపుశ్చ। అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛన్ విచారమూఢః

దేశః - భవాన్యోగేన మధ్యమపురుషప్రయోగః- అతః- అభిధాస్యవత్యోఽపి వచ ఇతి ప్రకృతం కర్మ సంబధ్యతే - అన్యే తు ఈదృగ్వచనమాకర్ణ్య అసంభావ్యమేతదిత్యుపహసంతి- అత స్తత్ర మౌనమేవ భూషణం - త్వం తు వాఙ్మనసరప్యేకవిధ ఏవాయమితి జానాసి - అతోఽభిధాస్యే - యద్వచోఽహం వివక్షురస్మి తదిత్యర్థః॥ ౪౩

మాన్య ఇతి ॥ స్థావరాణాం తరుశైలాదీనాం - జంగమానాం మనుష్యాదీనాంచ - సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః - సర్గః సృష్టిః- స్థితిః పాలనం-ప్రత్యవహారః ప్రళయః- తేషాం హేతుః - స ఈశ్వరః- మే మాన్యః పూజ్యః అలంఘ్యశాసన ఇత్యర్థః - శాసనంచ- సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తి త్యాద్యుక్తరూపం తథా హి విసృజ్య గమ్యతా మిత్యత ఆహ ॥ గురోరితి ॥ పురస్తాదగ్రే - నశ్యదిదం ఆహితాగ్నేర్గురోః -ధనం గోరూపం అనుపేక్షణీయం - ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన- అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వంచ సూచయతి॥ ... ౪౪॥

స ఇతి॥ సః అంకాగతసత్త్వవృత్తిః - త్వం మదీయేన దేహేన శరీరవృత్తిం జీవనం నిర్వర్తయితుం - ప్రసీద - దినావసానే సాయంకాలే ఉత్సుకో మమ మాతా ఆగమిష్యతీత్యుత్కంఠితః- బాలవత్సో యస్యాస్సా మహర్షేరియం ధేనుః విసృజ్యతామ్॥ ... ... ౪౫॥

అథేతి॥ అథ- భూతేశ్వరస్య పార్శ్వవర్తీ కింకరస్సింహః- గిరేః - గహ్వరాణాం గుహానాం॥ ని॥ దేవఖాతబిలే గుహా। గహ్వరమిత్యమరః - అంధకారం ధ్వాంతం - దంష్ట్రయోర్మయూఖైః కాంతిః శకలాని కుర్వన్ - నిరస్యన్నిత్యర్థః- కించిద్విహస్య - అర్థపతిం నృపం - భూయః- బభాషే- హాసకారణం - అల్పస్య హేతోర్బహు హాతుమిచ్ఛన్నిత్యాదికం వక్ష్యమాణం ద్రష్టవ్యం॥ ౪౬॥

ఏకాతపత్రమితి॥ ఏకాతపత్రమేకచ్ఛత్రం జగతః - ప్రభుత్వం స్వామిత్వం నవం వయః యౌవనం - ఇదం కాంతం రమణీయం - వపుశ్చేత్యేవం బహు - అ

తిభాసి మే త్వం॥౪౭॥ భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌరేకా భవేత్ స్వస్తిమతీ త్వ
దంతే। జీవన్పునశ్శశ్వదుపప్లవేభ్యః ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి॥ ౪౮ ॥ అ
థైకధేనోరపరాధచండాద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్బిభేషి। శక్యోఽస్య మన్యుర్భ
వతా వినేతుం గాః కోటిశస్స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః॥ ౪౯ ॥ తద్రక్ష కల్యాణపరంప
రాణాం భోక్తారమూర్జస్వలమాత్మదేహం। మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమృ

ల్పస్య హేతోః అల్పకారణేన - అల్పఫలాయేత్యర్థః - షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి
షష్ఠీ - హాతుం త్యక్తుం. ఇచ్ఛన్- త్వం - మే విచారే కార్యాకార్యపరామర్శే-
మూఢః- మందః ప్రతిభాసి॥ ... ... ౪౭॥

భూతేతి॥ తవ భూతేషు - అనుకంపా కృపా చేత్॥ ని॥ కృపా దయానుకం
పా స్యాదిత్యమరః - కృపైవ వర్తతే చేదిత్యర్థః. తర్హి - త్వదంతే తవ నాశే సతి.
ఇయమేకా గౌః - స్వస్తి క్షేమమస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ భవేత్ - జీవేదిత్యర్థః॥ ని॥
స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః॥ హే ప్రజానాథ జీవన్ప్సన్ - పితేవ- ప్ర
జాః- ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః - శశ్వత్సదా॥ ని ॥ పునస్సదార్థయోశ్శశ్వదిత్యమ
రః- పాసి రక్షసి- స్వప్రాణవ్యయేన ఏకధేనురక్షణాద్వరం జీవితేనైవ శశ్వదఖిల
జగత్త్రాణమిత్యర్థః॥ ... . ౪౮॥

న ధర్మలోపాదేవం ప్రవృత్తిః కింతు గురుభయాదిత్యత్రాహ॥ అథేతి॥ అ
థ పక్షాంతరే. ఏకా ధేనుర్యస్య తస్మాత్- అయం కోపకారణోపన్యాస ఇతి విజ్ఞే
యం- అత ఏవ అపరాధే గవాపేక్షాలక్షణే సతి - చండాదతికోపనాత్॥ ని॥ చం
డస్త్వత్యంతకోపన ఇత్యమరః - అత ఏవ - కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం య
స్య తస్మాదగ్నికల్పాత్ - గురోః- బిభేషీతి కాకుః- భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్య
పాదానాత్పంచమీ - అల్పవిత్తస్య ధనహానిర్దుస్సహేతి భావః - అస్య గురోః-
మన్యుః క్రోధః॥ ని॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః- ఘటా ఇవ ఊధాంసి యా
సాం తాః ఘటోధ్నీః - ఊధసోఽనఙ్ ఇత్యనాదేశః- బహువ్రీహేరూధసో ఙీష్॥ ని॥
ఊధస్తు క్లీబమాపీనమిత్యమరః- కోటిశః- గాః- స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా॥
ని॥ విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమిత్యమరః - భవతా వినేతుం పరి
హర్తుం శక్యః॥ .... ౪౯॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ - కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం - కర్మ
ణి షష్ఠీ- ఊర్జో బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలం - జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాది నా వల
చ్ప్రత్యయాంతో నిపాతః - ఆత్మదేహం రక్ష॥ నను గాముపేక్ష్య ఆత్మదేహం రక్ష
ణే స్వర్గహానిస్స్యాదిత్యత్రాహ॥ మహీతలేతి॥ ఋద్ధం సమృద్ధం - రాజ్యం - మ

రక్ష్యంస్వయమక్షతంతే॥ ౫౬॥ కిమప్యహింస్యస్తవచేన్మతోఽహంయశశ్శరీరేభవ మేదయాళుః। ఏకాంతవిధ్వంసిషుమద్విధానాంపిండేష్వనాస్థాఖలుభౌతికేషు॥ ౫౭॥ సంబంధమాభాషణపూర్వమాహుర్వృత్తస్సనౌసంగతయోర్వనాంతే। తద్భూతనాథానుగనార్హసిత్వంసంబంధినోమేప్రణయంవిహంతుం॥ ౫౮॥ తథేతిగాముక్తవతేదిలీపస్సద్యఃప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః। సన్యస్తశస్త్రోహరయేస్వదేహముపానయత్పిండమివామిషస్య॥ ౫౯ ॥ తస్మిన్క్షణేపాలయి

క్ష్యంవస్తు- వినాశ్యనాశంగమయిత్వా - స్వయమక్షతేనఅవ్రణేన - నియుక్తే నైపేశేషః- నియోక్తుస్స్వామినః- అగ్రేస్థాతుంనశక్యం॥ సర్వథారక్ష్యంవస్తు షేణరూపమపినాశ్యమేవేతిభావః॥ ... ... ౫౬॥

సర్వథాప్యైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ॥ కిమితి॥ కిమపికింవా- అహం-తవఅహింస్యః అవధ్యోమతశ్చేత్- తర్హి- మే- యశఏవశరీరంతస్మిన్- దయాళుర్భవ- అనుముఖ్యేషుపేక్ష్యఅముఖ్యశరీరేకోఽభినివేశఇత్యత్రాహ-ఏకాంతేతి-మద్విధానాంమాదృశానాంవివేకినాంఏకాంతవిధ్వంసిషు- అవశ్యవినాశిషు- భౌతికేషుపృథివ్యాదిభూతవికారేషు- పిండేషుశరీరేషు- అనాస్థాఅనపేక్షాఖలు॥ ని॥ ఆస్థాత్వాలంబనాస్థానయత్నాపేక్షాసుకథ్యతఇతివిశ్వః॥ ౫౭॥

సౌహార్దాదహమనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ॥ సంబంధమితి॥సంబంధసఖ్యం ఆభాషణమాలాపఃపూర్వంకారణంయస్యతం- ఆహుః॥ ని॥ స్యాదాభాషణమాలాపఇత్యమరః- సఃతాదృక్సంబంధః-వనాంతే సంగతయోః-నౌఆవయోః వృత్తఃజాతః- తత్తతః- హేభూతనాథానుగ- శివానుచర- ఏతేనతస్యమహత్త్వంసూచయతి- అతఏవసంబంధినఃమిత్రస్య- మే- ప్రణయంయాచ్ఞాం॥ని॥ప్రణయాస్స్యుఃప్రశ్రయేయాచ్ఞాయాంసౌహృదేపిచేతియాదవః॥ ప్రణయాస్త్వమీ- విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణఇత్యమరశ్చ- విహంతుంనార్హసి॥ ౫౮॥

తథేతి॥ తథేతి - గాం - ముక్తవతేత్యుక్తవతే - హరయేసింహాయ ॥ ని॥ కపౌసింహేచసౌవర్ణేవర్ణేవిష్ణౌహరింవిదుగితిశాశ్వతః - సద్యఃతత్క్షణే - ప్రతిష్టంభాత్ప్రతిబంధాత్ - విముక్తబాహుఃముక్తహస్తః - దిలీపః - సన్న్యస్తశస్త్రఃత్యక్తాయుధస్సన్ - స్వదేహం ఆమిషస్యమాంసస్య॥ ని॥ పలలంక్రవ్యమామిషమిత్యమరఃపిండంకబళమివ-ఉపానయత్సమర్పితవాన్-ఏతేననిర్మమత్వముక్తం.

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్క్షణే- ఉగ్రంసింహనిపాతం- ఉత్పశ్యతఃఉత్ప్రేక్షమాణస్య- తర్కయతఇత్యర్థః - అవాఙ్ముఖస్యఅధోముఖస్యప్రజానాంపాలయి

తుః ప్రజానాముత్పశ్యతస్సింహనిపాతముగ్రం। అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా॥ ౬౦ ॥ ఉత్తిష్ఠవత్సేత్యమృతాయమానం వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితస్సన్। దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం గామగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహం॥ ౬౧॥ తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోసి। ఋషిప్రభావాన్మయి నాంతకోపి ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః॥ ౬౨॥ భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ। న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతిమవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నాం॥ ౬౩॥ తతస్సమానీయ స మానితార్థీ హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః। వంశస్య కర్తారమనంతకీర్తిం సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే॥ ౬౪ ॥ సంతాన కామా

తుః రాజ్ఞః- ఉపరి ఉపరిష్టాత్- ఉపర్యుపరిష్టాదితి నిపాతః - విద్యాధరాణాం దేవతావిశేషాణాం - హస్తైః ముక్తా- పుష్పవృష్టిః పపాత అపతత్॥ ౬౦

ఉత్తిష్ఠేతి॥ రాజా దిలీపః- అమృతవదాచరతీత్యమృతాయమానం - ఉపమానాదాచారే క్యఙ్- తతశ్శానచ్- ఉత్థితముత్పన్నం- హే వత్స- ఉత్తిష్ఠేతి వచో నిశమ్య శ్రుత్వా ఉత్థితస్సన్- అగ్రతః- అగ్రే ప్రస్రవః క్షీరస్రావోస్యా అస్తీతి ప్రస్రవిణీం- గాం- స్వాం జననీమివ- దదర్శ- సింహం తు న దదర్శ॥ ౬౧

తమితి॥ విస్మితం ఆశ్చర్యగతం- కర్తరి క్తః - తం దిలీపం ధేనురువాచ - కిమిత్యత్రాహ - హే సాధో - మయా- మాయాం- ఉద్భావ్య కల్పయిత్వా- పరీక్షితోసి ఋషిప్రభావాత్ అంతకోపి - మయి - ప్రహర్తుం న ప్రభుః న సమర్థః- అన్యే హింస్రాః ఘాతుకాః॥ ని ॥ శరారుర్ఘాతుకో హింస్ర ఇత్యమరః। నమికంపీత్యాదినా రప్రత్యయః - కిముతస్సుష్ఠు - న ప్రభవ ఇతి యోజ్యం॥ ని ॥ బలవత్సుష్ఠు కిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భర ఇత్యమరః- ౬౨

భక్త్యేతి॥ హే పుత్ర- గురౌ- భక్త్యా- మయి-అనుకంపయా చ- తే తుభ్యం ప్రీతాస్మి- క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి చతుర్థీ- వరం దేవేభ్యో వరణీయమర్థం॥ ని॥ దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియే ఇత్యమరః- వృణీష్వ స్వీకురు- తథాహి - మాం- కేవలానాం పయసాం- ప్రసూతిం కారణం - నావేహి న విద్ధి - కింతు ప్రసన్నాం మాం - కామాందోగ్ధీతి కామదుఘా తాం అవేహి విద్ధి॥ ౬౩

తత ఇతి॥ మానితార్థీ పూజితార్థీ స్వహస్తార్జితో వీర ఇతి శబ్దో యేన సః- ఏతేన దాతృత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం- స రాజా- హస్తౌ సమానీయ సంధాయ- అంజలిం బద్ధ్వేత్యర్థః - వంశస్య కర్తారం ప్రవర్తయితారం- అత ఏవ రఘుకులమితి

యతథేతికామంరాజ్ఞేప్రతిశ్రుత్యపయస్వినీసా । దుగ్ధ్వాపయః పత్రపుటేమదీ
యంపుత్రోపభుజ్క్ష్వేతితమాదిదేశ ॥ ౬౫ ॥ వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ
శేషంగురోరనుజ్ఞామధిగమ్యమాతః । ఊధస్యమిచ్ఛామితవోపభోక్తుంషష్ఠాం
శముర్వ్యాఇవరక్షితాయాః ॥ ౬౬ ॥ ఇత్థంక్షితీశేనవసిష్ఠధేనుర్విజ్ఞాపితాప్రీత
తరాబభూవ । తదన్వితాహైమవతాచ్చకుక్షేః ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్ర
మేణ ॥ ౬౭ ॥ తస్యాఃప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదంగురుర్నృపాణాంగురవే
నివేద్య । ప్రహర్షచిహ్నానుమితంప్రియాయైశశంసవాచాపునరుక్తమేవ ॥ ౬౮ ॥

ప్రసిద్ధిః-అనంతకీర్తింస్థిరయశసం - తనయం-సుదక్షిణాయాం- యయాచే ॥ ౬౪

సంతానేతి ॥ సాపయస్వినీగౌః - సంతానంకామయత ఇతిసంతానకామః- తస్మైరాజ్ఞే- తథేతి - కామ్యత ఇతికామోవరః - తం- ప్రతిశ్రుత్యప్రతిజ్ఞాయ - హేపుత్ర- మదీయంపయః - పత్రపుటేపత్రనిర్మితే పాత్రేదుగ్ధ్వా ఉపభుజ్క్ష్వపిబేతి - తంనృపంఆదిదేశఆజ్ఞాపితవతీ ॥ ౬౫

వత్సస్యేతి ॥ హేమాతః - వత్సస్యవత్సపీతస్య- శేషం- వత్సపీతావశిష్టమిత్యర్థః- హోమమేవార్థస్తస్య- విధిరనుష్ఠానంతస్యచ- శేషంహుతావశిష్టమిత్యర్థః- తవ- ఊధసిభవ- ఊధస్యం- క్షీరం- శరీరావయవాచ్చేతియత్ప్రత్యయః- రక్షితాయాః. ఉర్వ్యాః వసుధాయాః ॥ ని ॥ వసుధోర్వీవసుంధరేత్యమరః- షష్ఠాంశంషష్ఠభాగమివ- ఋషేరనుజ్ఞాం- అధిగమ్యోపగమ్య- ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి ॥

ఇత్థమితి ॥ ఇత్థం - క్షితీశేనదిలీపేన - విజ్ఞాపితా - వసిష్ఠధేనుఃనందినీ - ప్రీతతరా- పూర్వంశుశ్రూషయాప్రీతా- సంప్రత్యనయావిజ్ఞాపనయాప్రీతతరా- అతిసంతుష్టా- బభూవ - తదన్వితాతేనదిలీపేనయుక్తా- హైమవతాత్ హిమవత్సంబంధినః - కుక్షేఃగుహాయాః - సకాశాత్- అశ్రమేణఅనాయాసేన- ఆశ్రమంప్రత్యాయయాఅగతా ॥ ౬౭

తస్యాఇతి ॥ ప్రసన్నంఇందురివముఖంయస్యసఃనృపాణాంగురు దిలీపః ప్రహర్షచిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః అనుమితం అభ్యూహితంతస్యాఃధేనోః ప్రసాదమనుగ్రహం - ప్రహర్షచిహ్నైరేవజ్ఞాతత్వాత్- పునరుక్తమేవ- వాచా - గురవే- నివేద్యవిజ్ఞాప్య - పశ్చాత్ప్రియాయై - శశంసకథితవాన్ - కథితస్యైవకథనంపునరుక్తిః - నచేహతదస్తి- కింతుచిహ్నైఃకథిత- ప్రాయత్వాత్పునరుక్తమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ... ... ౬౮ ॥

సఇతి ॥ అనిందితాత్మాఅగర్హితస్వభావః - సత్సువత్సలః ప్రేమవాన్

సనందినీస్తన్యమనిందితాత్మా సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషం । పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞశ్శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః॥ ౬౯ ॥ ప్రాతర్యథోక్తవ్రతపారణాంతే ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య । తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః॥ ౭౦ ॥ ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశమనంతరం భర్తురరుంధతీం చ। ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే సన్మంగళోదగ్రతరప్రభావః॥ ౭౧॥ శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన స ధర్మపత్నీసహితః సహిష్ణుః। యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గం స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన ॥ ౭౨॥ త

సద్వత్సలః - వత్సాంసాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః - సదిలీపః - వసిష్ఠేన - కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సన్ - వత్సస్య హుతస్య చ - అవశేషం పీతహుతావశిష్టం - నందిన్యాః స్తన్యం క్షీరం - శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం - యశ ఇవ అతితృష్ణస్సన్ - పపౌ॥ ... ... ౬౯॥

ప్రాతరితి ॥ వశీ జితేంద్రియః - వసిష్ఠః - ప్రాతః యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య వ్రతస్య గోసేవారూపస్య అంగభూతా - యా పారణా తస్యా అంతే - ప్రాస్థానికం ప్రస్థానకాలే భవం - తత్కాలోచితమిత్యర్థః - కాలాట్ఠఞితి ఠఞ్ ప్రత్యయః - యథాకథంచిత్ గుణవృత్త్యా కాలే వర్తమానాత్ప్రత్యయ ఇష్యత ఇతి వృత్తికారోక్తిః - ఈయతే ప్రాప్యతే అనేనేతి అయనం స్వస్త్యయనం శుభావహమాశీర్వాదం - ప్రయుజ్య తౌ దంపతీ సుదక్షిణాదిలీపౌ - స్వాం రాజధానీం పురీం ప్రతి ప్రస్థాపయామాస॥ ... ... ౭౦॥

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి॥ నృపః - హుతం హవిషా ప్రజ్వలితం - హుతమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః తం - కర్మణ్యణ్ - భర్తుర్మునేః - అనంతరం ప్రదక్షిణానంతరమిత్యర్థః - అరుంధతీం చ - సవత్సాం ధేనుం చ - ప్రదక్షిణీకృత్య - ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం - తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చేత్యవ్యయీభావః - తతశ్చ్విః ప్రత్యయః అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా ప్రదక్షిణీకృత్య - సన్మంగళైః - ప్రదక్షిణాదిభిస్సన్మంగళాచరణైః - ఉదగ్రతరప్రభావస్సన్ - ప్రతస్థే। ౭౧॥

శ్రోత్రాభిరామేతి॥ ధర్మపత్నీసహితః - సహిష్ణుః వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలః - స నృపః - శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా శ్రవణోత్సవస్వనేన - మార్గే - అనుద్ఘాతేన పాషాణాద్యప్రతిహతేన సుఖః సుఖకరః - తేన రథేన - స్వేన - పూర్ణేన సఫలేన మనోరథేనేవ - యయౌ - మనోరథపక్షే స్వేన స్వకీయేన। శుతిః - అనుద్ఘాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః॥ ... ... ౭౨॥

మాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగం। నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భిర్నవోదయం నాథమివౌషధీనాం॥ ౭౩ ॥ పురందరశ్రీః పురముత్పతాకం ప్రవిశ్య పౌరైరభినంద్యమానః । భుజే భుజంగేంద్రసమానసారే భూయస్స భూమేర్ధురమాససజ్జ ॥ ౭౪॥ అథనయనసముత్థం జ్యోతిరత్రేరివ ద్యౌస్స.

తమితి॥ అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేన - ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం ప్రజార్థేన సంతానార్థేన - వ్రతేన నియమేన - కర్శితం అంగం యస్య తం- నవోదయం నవాభ్యుదయం - తం దిలీపం- ప్రజాః- తృప్తిం అనాప్నువద్భిః అతిగృధ్నుభిః - నేత్రైః- ఓషధీనాం నాథం చంద్రమివ పపుః- అత్యాశయాదద్రాక్షురిత్యర్థః- చంద్రపక్షే - అశర్ద్దపంకళాత్మయనిమిత్తం ప్రజార్థం లోకహితార్థం వ్రతం- దేవతాభ్యః కళాదాననియమః॥ శ్లో॥ తం చ సోమం పపుర్దేవాః పర్యాయేణానుపూర్వశ ఇతి వ్యాసః - ఉపజాతిః ఆభిర్భావః అన్యత్సమానమ్॥ ... ౭౩॥

పురందరేతి ॥ పురం పురీమసురాణాం దారయతీతి పురందరః శక్రః॥ ని ॥ పురుహూతః పురందర ఇత్యమరః - పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితి ఖచ్ - వాచంయమపురందరౌ చేతి ముమాగమనిపాతః- తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య స నృపః - పౌరైరభినంద్యమానః- ఉత్పతాకముచ్ఛ్రితధ్వజం॥ ని॥ పతాకా వైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రియామిత్యమరః - పురం ప్రవిశ్య భుజంగేంద్రేణ సమానసారే తుల్యబలే॥ ని॥ సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిష్విత్యమరః- భుజే- భూయః భూమేర్ధురం- ఆససజ్జ అర్పితవాన్॥ ... ... ౭౪॥

అథేతి॥ అథ- ద్యౌస్సురవర్త్మ॥ ని ॥ ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనోరితి విశ్వః- అత్రేర్మహర్షేః - నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం - ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః - తజ్జ్యోతిరివ - చంద్రమివ॥ ని ॥ ఋక్షేశస్స్యాదత్రినేత్రప్రసూత ఇతి హలాయుధః - చంద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తం హరివంశే॥ శ్లో ॥ నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ దశధా ద్యోతయన్దిశః । తం గర్భం దశధా హృష్టా దిశో దేవ్యో దధుస్తతః॥ ఇత్యాదికం తత్ర ద్రష్టవ్యం ॥ సురసరిత్ గంగా- వహ్నినా- నిష్ఠ్యూతం క్షిప్తం॥ ని ॥ నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా ఇత్యమరః ఐశం తేజస్స్కందమివ- అత్ర రామాయణం॥ శ్లో॥ తే గత్వా పర్వతం రామ కేవలం ధాతుమండితం । అగ్నిం సంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః॥ దేవకార్యమిదం దేవ సమాధత్స్వ హుతాశన । శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ ॥ దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్య పావకః । గర్భం ధారయ వై

రసరిదివ తేజో వహ్నినిష్ఠ్యూతమైశం। నరపతికులభూత్యై గర్భమాధత్త రాజ్ఞీ గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః॥ ౭౫

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశకావ్యే ద్వితీయస్సర్గః.

రఘువంశకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే, తృతీయస్సర్గః -

అథేప్సితం భర్తురుపస్థితోదయం సఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖం। నిదాన

దేవి దేవతానామిదం ప్రియం॥ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్ । స తస్యాం మహిమాం దృష్ట్వా సమంతాదవశీగ్యత ॥ సమంతతస్తదా దేవీమభ్యషించత పావకః। సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనేత్యాది॥ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా - నరపతేర్దిలీపస్య కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై - గురుభిర్మహద్భిః - లోకపాలానామనుభావైస్తేజోభిః - అభినివిష్టమనుప్రవిష్టం - గర్భం - ఆధత్త - దధావిత్యర్థః - అత్ర మనుః శ్లో॥ అష్టానాం లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృప ఇతి॥ అత్ర - ఆధత్తేత్యనేన స్త్రీకర్తృకం ధారణముచ్యతే - తథా మంత్రే చ దృశ్యతే। శ్రు॥ యథేయం పృథివీ మహీ గర్భం దధాతి - ఏవం త్వం గర్భమాధత్స్వ దశమే మాసి సూతవ ఇతి - మాలినీవృత్తమేతత్ ॥ తదుక్తం ॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితి॥ ... ... ౭౫॥

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీ సమాఖ్యాయాం - రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

రాజ్ఞీ గర్భమాధత్తేత్యుక్తం - సంప్రతి గర్భలక్షణాని వర్ణయితుం ప్రస్తౌతి॥ అథేతి॥ అథ గర్భధారణానంతరం - సుదక్షిణా - ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం - భర్తురీప్సితం మనోరథం - నపుంసకే భావే క్తః సఖీజనస్య - ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం - కౌముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం - యద్వా కౌముదీ నామ దీపోత్సవః - తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే॥ శ్లో॥ కౌముదం తి జనా యస్మాత్తేనాసౌ కౌముదీ మతా। తస్యాః ముఖం ప్రారంభః - అత్ర కేచిత్ - కౌముదీమహామితి - అపరే కౌముదీసుఖమితి చ పాఠం పఠంతి - ఇక్ష్వాకుకులస్య సంతతేర విచ్ఛేదస్య నిదానం మూలకారణం॥ ని ॥ నిదానం త్వాదికారణమిత్యమరః - ఏవంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నం వక్ష్యమాణం - దధౌ - గర్భస్థశిశుహృదయేన స్వహృ

...కకులస్యసంతతేస్సుదక్షిణాదౌహృదలక్షణం దధౌ॥ ౧॥ శరీరసాదాద
సమగ్రభూషణాముఖేనసాలక్ష్యతలోధ్రపాండునా। తనుప్రకాశేనవిచేయ
తారకాప్రభాతకల్పాశశినేవశర్వరీ॥౨॥ తదాననంమృత్సురభిక్షితీశ్వరో రహస్యుపాఘ్రాయనతృప్తిమాయయౌ। కరీవసిక్తంపృష
తైఃపయోముచాంశుచివ్యపాయేవనరాజిపల్వలం ॥ ౩ ॥ దివంమరుత్వానివ
భోక్ష్యతేభువందిగంతవిశ్రాంతరథోహితత్సుతః। అతోభిలాషేప్రథమంతథా

దయేన చద్విహృదయాగర్భిణీ- యథాహబాహటః॥ శ్లో॥ మాతృజస్యస్యహృ
దయంమాతుశ్చహృదయేనతత్ । సంబద్ధంతేనగర్భిణ్యానేష్టంశ్రద్ధావమానమి
తి॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భోదౌహృదమిత్యుచ్యతే- సాచతద్యోగాదౌహృదినీతి-
తదుక్తంసంగ్రహే - ద్విహృదయాంనారీందౌహృదినీమాచక్షతఇతి-అత్ర- దౌ
హృదలక్షణస్యఈప్సితత్వేనకౌముదీముఖత్వేనచనిరూపణా ద్రూపకాలంకా
రః-అస్మిన్సర్గేవంశస్థవృ॥శ్లో॥జతౌతువంశస్థముదీరితంజరావితిలక్షణాత్॥

సంప్రతిక్షామతాఖ్యంగర్భలక్షణం వర్ణయతి॥ శరీరేతి ॥ శరీరస్య సాదా
త్కార్శ్యాత్ - అసమగ్రభూషణాపరిమితభూషణా - లోధ్రపుష్పవత్పాం
డునాముఖేన - ఉపలక్షితా - సాసుదక్షిణా - విచేయాఃమృగ్యాః - తారకాః
యస్యాస్సాతథోక్తా - విరళనక్షత్రేత్యర్థః - తనుప్రకాశేనఅల్పకాంతినా - శ
శినోపలక్షితా ఈషదూనంప్రభాతంప్రభాతకల్పా - తసిలాదిష్వాకృత్వసు
చఇతిప్రభాతశబ్దస్యపుంవద్భావః - శర్వరీవ - అలక్ష్యత - శరీరసాదాది గర్భ
లక్షణేబాహటః॥ శ్లో॥ క్షామతాగరిమాకుక్షేర్మూర్ఛాఛర్ది రరోచకం। జృంభా
ప్రసేకస్సదనంరోమరాజ్యాఃప్రకాశనమితి॥ ... ... ౨॥

తదాననమితి॥ క్షితీశ్వరోదిలీపః - రహసి - మృత్సురభిమృదాసుగంధి - త
స్యాస్సుదక్షిణాయాఆననంముఖం- ఉపాఘ్రాయ - తృప్తింనాయయౌ - కథ
మివ - శుచివ్యపాయేగ్రీష్మానసానే॥ ని ॥ శుచిశ్శుద్ధేనుపహతేశృంగారాషాఢ
యోస్సితే। గ్రీష్మేహుతవహేపిస్యాదితిశబ్దః - పయోముచాంమేఘానాం-పృ
షతైఃబిందుభిః॥ ని ॥ పృషంతిబిందుపృషతావిత్యమరః- సిక్తంఉక్షితం- వనరా
జేః - పల్వలమల్పసరః- ఉపాఘ్రాయ - కరీవ - అత్రకరీవవనరాజిపల్వలానాం
కాంతకామినీవ నసమాధిరనుసంధేయః- గర్భిణీనాంమృద్భక్షణంలోకప్రసిద్ధ
మేవ- ఏతేనదోహదాఖ్యంగర్భలక్షణంసూచ్యతే॥ ౩

దౌహృదహేతుకేమృద్భక్షణేహేత్వంతరముత్ప్రేక్షతే॥ దివమితి ॥ హియ

విధే మనో బబంధాన్యరసాన్విలఙ్ఘ్య సా ॥౪॥ న మే హ్రియా శంసతి కించిదీప్సితం స్పృహావతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ । ఇతి స్మ పృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః ప్రియాసఖీరుత్తరకోసలేశ్వరః ॥౫॥ ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం యదేవ వవ్రే తదపశ్యదాహృతం । న హీష్టమస్య త్రిదివేఽపి భూపతేరభూదనాసాద్యమధిజ్యధన్వనః ॥౬॥ క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా । పురాణ

స్మాత్కారణాత్ - దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తీ - తస్యాస్సుతః తత్సుతః - మరుతామింద్రః ॥ ని ॥ ఇంద్రో మరుత్వాన్మఘవేత్యమరః - దివం స్వర్గమివ భువం - భోక్ష్యతే భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదం - అతః ప్రథమం - సా సుదక్షిణా - తథావిధే భూవికారే మృద్రూపే - అభిలష్యత ఇత్యభిలాషో భోగ్యవస్తు తస్మిన్ - కర్మణి ఘఞ్ ప్రత్యయః - రస్యంతే స్వాద్యంత ఇతి రసా భోగ్యార్థాః - అన్యే చ తే రసాశ్చ - తాన్ - విలఙ్ఘ్య విహాయ - మనః బబంధ - దధావిత్యర్థః - దోహ్యదహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థత్వముత్ప్రేక్షితం ॥ ... ౪ ॥

నేతి ॥ మగధస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ మాగధీ సుదక్షిణా - ద్వ్యఞ్మగధకళింగశూరమసాదణిత్యణ్ - హ్రియా లజ్జయా కించిత్కిమపి - ఈప్సితమభీష్టం - మే మహ్యం - న శంసతి నాచష్టే - కేషు వస్తుషు స్పృహావతీతి - అనువేలమనుక్షణం - ఆదృతః ఆదృతవాన్ - కర్తరి క్తః ॥ ని ॥ ఆదృతౌ సాదరార్చితావిత్యమరః - ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః - సఖీస్సహచరీః - ఉత్తరకోసలేశ్వరో దిలీపః - పృచ్ఛతిస్మ ప్రచ్ఛ - లట్స్మే ఇతి భూతార్థే లట్ - సఖీనాం విస్రంభభూమిత్వాదితి భావః ॥ ౫ ॥

ఉపేత్యేతి ॥ దోహదం గర్భిణీమనోరథః ॥ ని ॥ దోహదం దోహలం శ్రద్ధా లాలసశ్చ సమం మత మితి హలాయుధః - సా సుదక్షిణా - దోహదేన దుఃఖశీలతాం దుఃఖస్వభావతాం - ఉపేత్య ప్రాప్య - యద్వస్తు - వవ్రే ఆచకాంక్షే తద్వస్తు - ఆహృతమానీతం - భర్త్రేతి శేషః - అపశ్యదేవ అలభతేత్యర్థః - కుతః - హి యస్మాత్కారణాత్ - అస్య భూపతేః - ఇష్టం వస్తు త్రిదివే స్వర్గేఽపి - అనాసాద్యమప్రాప్యం - నాభూత్ - కిం యాచనయా నేత్యాహ - అధిజ్యధన్వన ఇతి - న హి విగపత్నీనామలభ్యం కించిదస్తీతి భావః - అత్ర బాహటః ॥ శ్లో ॥ పాం[illegible]షాపి దాహశ్చ శ్రద్ధా చ వివిధాత్మికేతి - ఏతచ్చ పత్నీమనోరథపూరణం - అకరణే దృష్టదోషసంభవాత్ - న తు రాజ్ఞః - స్త్రీలౌల్యాత్ - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ దేయమప్యహితం తస్యై హితోపహితమల్పకం । శ్రద్ధావిఘాతాద్గర్భస్య వికృతిశ్చ్యుతిరేవ వా ॥ అన్యచ్చ ॥ శ్లో ॥ దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయాదితి ॥ ౬

క్రమేణేతి ॥ సా సుదక్షిణా - క్రమేణ - దోహదవ్యథాం చ నిస్తీర్య - ప్రచీయమా

పత్రాపగమాదనంతరం లతేవసన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా॥ ౭॥ దినేషుగచ్ఛత్సునితాం
తపీవరంతదీయమానీలముఖం స్తనద్వయం। తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోస్సు
జాతయోః పంకజకోశయోశ్శ్రియం॥ ౮॥ నిధానగర్భామివసాగరాంబరాం శ
మీమివాభ్యంతరలీన పావకాం। నదీమివాంత స్సలిలాంసరస్వతీం నృపస్సస
త్త్వాంమహిషీమమన్యత ॥ ౯॥ ప్రియానురాగస్యమనస్సమున్నతేర్భుజార్జితా
నాంచదిగంతసంపదాం। యథాక్రమంపుంసవనాదికాః క్రియాధృతేశ్చధీర

నావయవాపుష్యమాణావయవాసతీ - పురాణపత్రాపగమాదనంతరం- సన్న
ద్ధాస్సంజాతాః ప్రత్యగ్రత్వాన్మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్సా- లతేవరరాజ ౭॥

లక్షణాంతరంవర్ణయతి ॥ దినేష్వితి॥ దినేషుదోహదదినేషుగచ్ఛత్సుసత్సు-
నితాంతంపీవరమత్యంతస్థూలం- ఆసమంతాన్నీలేముఖేచూచుకేయస్యతత్-తదీయం
మహిష్యాస్సంబంధిస్తనద్వయం- భ్రమరైరభిలీనయోః అభివ్యాప్తయోః- సుజా
తయోస్సుందరయోః- పంకజకోశయోః కమలకుట్మలయోః శ్రియం- తిరశ్చకార-
అత్రబాహటః॥ శ్లో॥ ఆమ్లేస్తతాస్తనాపీనౌసుందరౌకృష్ణచూచుకావితి॥ ౮॥

నిధానేతి॥ నృపోదిలీపః - ససత్త్వాంఆపన్నసత్త్వాం-గర్భిణీమిత్యర్థః-
మహిషీంకృతాభిషేకాంప్రియాం ॥ ని॥ కృతాభిషేకామహిషీత్యమరః - నిధా
నంగర్భేయస్యాస్తాం నిధానగర్భాం- సాగరః అంబరంవస్త్రం యస్యాస్తాం
సాగరాంబరాం సముద్రవసనామిత్యర్థః॥ ని॥ అంబరంవ్యోమ్ని వాససీ
త్యమరః- ఉర్వీమివ- అభ్యంతరలీనపావకోయస్యాస్తాం - శమీమివ- శమీత
రోవహ్నిగర్భస్త్రీలింగం ॥ శ్రు॥ శమీగర్భాదగ్నింమంథతీతి - అంతస్సలిలా
మంతర్గతసలిలాం - సరస్వతీం - నదీమివ- అమన్యత - ఏతేనగర్భస్థితశిశోస్సా
శ్యనౌమహత్త్వంతేజస్విత్వంపవిత్రత్వంచవివక్షితం॥ ... ... ౯॥

ప్రియేతి॥ ధీరస్సదిలీపః- ప్రియాయాంప్రేయస్యాం- అనురాగస్యమనస్స
మున్నతేరౌదార్యస్య- భుజేనభుజబలేన- ఆర్జితానాంసంపాదితానాం- నతు
వాణిజ్యాదినా - దిగంతేషుసంపదాం - ధృతేశ్చ- పుత్రోమేభవిష్యతీతిసంతోష
స్యచ॥ ని॥ ధృతిర్యోగాంతరేధైర్యేధారణాకారతుష్టిషు ఇత్యమరః సదృశీః అను
రూపాః- పుమాన్సూయతేఽనేనేతిపుంసవనంతదాదిర్యాసాంతాః క్రియాః-
యథాక్రమంక్రమమనతిక్రమ్య - వ్యధత్తకృతవాన్ - ఆదిశబ్దేన అనవలోభనసీ
మంతోన్నయనేగృహ్యేతే- అత్ర - మాసిద్వితీయేతృతీయేవాపుంసవనం- య
దాహాపుంసానక్షత్రేణచంద్రమాయుక్తస్స్యాదితిపారస్కరః- చతుర్థే

స్పదృశీర్వ్యధత్తసః॥ ౧౦॥ సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ప్రయత్నముక్తాసనయా గృహాగతః। తయోపచారాంజలిఖిన్నహస్తయా ననందపారిప్లవనేత్రయానృపః॥ ౧౧॥ కుమారభృత్యాకుశలైరనుష్ఠితేభిషగ్భిరాప్తైరథగర్భభర్మణి। పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖీం ప్రియాం దదర్శకాలేదివమభ్రితామివ॥ ౧౨॥ గ్రహైస్తతఃపంచభిరుచ్చసంస్థితైరసూర్యగైస్సూచితభాగ్యసంపదం॥

మాస్య నవలోభనమిత్యాశ్వలాయనః - షష్ఠేష్టమేవాసీమంతోన్నయనమితి యాజ్ఞవల్క్యః॥ ... ... ౧౦॥

సురేంద్రేతి॥ గృహాగతః గృహం ప్రత్యాగతః - నృపోదిలీపః - సురేంద్రాణాంలోకపాలానాంమాత్రాభిరంశైః - ఆశ్రితస్య అనుప్రవిష్టస్య - గర్భస్య - గౌరవాత్ భారాత్ - ప్రయత్నేన - ముక్తాసనయా - ఆసనాదుత్థితయేత్యర్థః - ఉపచారస్యాంజలౌ అంజలికరణే ఖిన్నహస్తయా - పారిప్లవనేత్రయా చంచలాక్ష్యా॥ ని॥ చంచలంతరళంచైవపారిప్లవపరిప్లవే ఇత్యమరః - తయా సుదక్షిణయా - ననందసంతోషితవాన్ - సురేంద్రమాత్రాశ్రితేత్యత్ర మనుః॥ శ్లో॥ అష్టాభిశ్చసురేంద్రాణాంమాత్రాభిర్నిర్మితోనృపఇతి॥ ౧౧॥

కుమారేతి॥ అథకుమారభృత్యాబాలచికిత్సా - సంజ్ఞాయాంసమజనిషదే త్యాదినాక్యప్ తస్యాంకుశలైః ఆప్తైర్హితైః - భిషగ్భిర్వైద్యైః గర్భస్యభర్మణిభరణే॥ ని॥ పోషణే - క్లీబే హేమ్నిభృతౌభర్మేతిశాశ్వతః - భృతేమర్ణానిష్పత్త్యర్థః - అనుష్ఠితేకృతేసతి - కాలేదశమేమాసి - అన్యత్ర - గ్రీష్మావసానే - ప్రసవస్యగర్భమోచనస్య ఉన్ముఖీమాసన్నప్రసవామిత్యర్థః॥ ని॥ స్యాదుత్పాదేఫలేపుష్పేప్రసవోగర్భమోచనే ఇత్యమరః - ప్రియాంసుదక్షిణాం - అభ్రాణ్యస్యాస్సంజాతానీత్యభ్రితాం - తదస్యసంజాతంతారకాదిభ్యఇతజితి ఇతచ్ - దివమివ - పతిఃభర్తా - ప్రతీతస్తుష్టస్సన్॥ ని॥ ఖ్యాతేహృష్టేప్రతీతస్స్యాదిత్యమరః - దదర్శ - గర్భకర్మణీనిపాతేగర్భధానప్రతీతావాచస్పత్యసంగః॥ ౧౨॥

గ్రహైరితి॥ తతః - శచ్యాఇంద్రాణ్యాసమా॥ ని॥ పులోమజాశచీంద్రాణీత్యమరః - సాసుదక్షిణా - సమయేప్రసూతికాలేసతి - దశమేమాసీత్యర్థః॥ శ్రు॥ దశమేమాసిసూతవఇతిశ్రుతేః - ఉచ్చసంస్థితైః తుంగస్థానగతైః - అసూర్యగైః అనస్తమితైః మైత్రైః స్వీయధానసంభవంపంచభిర్గ్రహైః - సూచితాభాగ్యసంపద్యస్యతం - పుత్రం - త్రీణిప్రభావమంత్రోత్సాహోత్థానిసాధనాన్యుత్పాదకానియస్యాస్సాత్రిసాధనాశక్తిః॥ ని॥ శక్తయస్తిస్రఃప్రభావోత్సాహ

అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా త్రిసాధనా శక్తిరివార్థ మక్షయం॥ ౧౩॥ దిశః ప్రసేదుర్మరుతో వవుస్సుఖాః ప్రదక్షిణార్చిర్హవిరగ్ని రాదదే। బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్క్షణం భవోహి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశాం ॥ ౧౪॥ అరిష్ట

మంత్రజా ఇత్యమరః- అక్షయమర్థమివ - అసూత షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచన ఇత్యాదిషూపపద్యతే- అస్మాద్ధాతోః- కర్తరిలఙ్ అత్రేదమనుసంధేయం॥ శ్లో॥ అజవృషభమృగాంగనాకుళీరా ఝషవణిజౌ చదివాకరాదితుంగాః। దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిస్తదస్తనీచాః ఇతి॥ సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేష వృషభాదిరాశయః శ్లోకోక్తక్రమశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని - స్వస్యోత్తుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానానియాని తానినీచాని - తత్రోచ్చేష్వపి దశమాదయో రాశిత్రింశాంశాః - యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్చాః నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః- అత్రాంశ స్త్రింశో భాగః- యథాహ సారదః॥ శ్లో॥ త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్నమితి- సూర్యస్య ప్రత్యాసత్తిహీనగ్రహాణామస్తమయో నామ - తదుక్తం లఘుమానసే॥ శ్లో॥ రవిణాస్తమయో యోగో వియోగస్తూదయో భవేదితి - తే చ స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి - నాస్తగానాపి నీచగాః- తదుక్తం రాజమృగాంకే॥ శ్లో॥ స్వోచ్చే పూర్ణం స్వత్రికోణేర్ధం సుహృద్భే పాదం ద్విడ్భే ల్పం శుభం ఖేచరేంద్రః। నీచస్థాయీ చాస్తగో వా న కించిత్ప్రదద్యాన్న స్వత్రికోణే దదాతీతి। తదిదముక్తం పంచభిః ఉచ్చసంస్థైరసూర్యగైరితి చ - ఏవం సతి యస్య జన్మకాలే పంచగ్రహాః స్వోచ్చస్థాః- స దేవతుల్యో భవతి - తదుక్తం కృష్ణీయే॥ శ్లో॥ సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః। ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతే తేన పరం దివ్యా ఇతి- తదిదముక్తం పంచభిరితి॥ ... ౧౩॥

దిశ ఇతి॥ తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - దిశః - ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః- మరుతో వాతాః సుఖాః మనోహరాః వవుః వాంతి స్మ వా గతిగంధనయోర్లిట్- అగ్నిః- ప్రదక్షిణార్చిస్సన్ హవిరాజ్యాదికం- ఆదదే స్వీచకార - ఇత్థం సర్వం శుభశంసి శుభసూచకం బభూవ - తథాహి - తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం- భవో జన్మ లోకాభ్యుదయాయ- భవతీతి శేషః - తతో దేవాంశసంభూతా ఇత్యర్థః॥ ... ... ౧౪॥

అరిష్టేతి॥ అరిష్టం సూతికాగృహం॥ని॥ అరిష్టం సూతికాగృహమిత్యమరః- తస్మిన్ శయ్యా శయ్యా - తాం - పరితస్సర్వతః - అభితః పరితస్సమయానికషాహాప్రతియోగేపి ద్వితీయా - విసారిణా వ్యాపినా - సుజన్మనస్తస్య శిశోః- నిజేన నైసర్గికేణ - తేజసా- సహసా - హతత్విషః - నిశీథదీపాః అర్ధరాత్రదీపాః॥ ని॥

శయ్యాం పరితో విసారిణా సుజన్మనస్తస్య నిజేన తేజసా। నిశీథదీపాస్సహసా హ
తత్విషో బభూవురాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ॥౧౪॥ జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంస
తే కుమారజన్మామృతసమ్మితాక్షరం। అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేశ్శశి
ప్రభం ఛత్రముభే చ చామరే॥ ౧౫॥ నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా నృపస్య కాం
తం పిబతస్సుతాననం। మహోదధేః పూర ఇవేందుదర్శనాద్గురుః ప్రహర్షః ప్ర
బభూవ నాత్మని॥ ౧౬ ॥ స జాతకర్మణ్యఖిలే తపస్వినా తపోవనాదేత్య పురోధ
సాకృతే। దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ॥
౧౭॥ సుఖశ్రవా మంగళతూర్యనిస్స్వనాః ప్రమోదనృత్తైస్సహ వారయోషి

అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావిత్యమరః- ఆలేఖ్యే చిత్రే - సమర్పితా ఇవ - బభూవుః- ని
శీథశబ్దో దీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః॥ ... ... ౧౪॥

జనాయేతి॥ భూపతేర్దిలీపస్య - అమృతసమ్మితాక్షరం అమృతసమానాక్ష
రం - సరూపసమమితౌ ఇత్యాహ దండీ - కుమారజన్మ పుత్రోత్పత్తిం - శంస
తే కథయతే - శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే జనాయ - త్రయమేవ- అదే
యమాసీత్ - కింతత్త్రయం శశిప్రభం ఛత్రం ఉభే చామరే చ - ఛత్రాదీనాం రా
జ్ఞః ప్రధానాంగత్వాదితి భావః॥ ... ... ౧౫॥

నివాతేతి॥ నివాతో వాతరహితప్రదేశః॥ ని ॥ నివాతావాశ్రయావాతావి
త్యమరః - తత్రత్యపద్మం - తద్వత్ - స్తిమితేన నిస్పందేన- నిశ్చలేనేతియావత్-
చక్షుషా - కాంతం మనోహరం॥ ని॥ కాంతం మనోహరం రుచ్యమిత్యమరః- సు
తాననం - పిబతః తృష్ణయా పశ్యతః - నృపస్య దిలీపస్య - గురుః ఉత్కటః- ప్ర
హర్షః - కర్తా ఇందుదర్శనాత్ గురుః - మహోదధేః - పూరో జలౌఘ ఇవ- ఆ
త్మని శరీరే- న ప్రబభూవ - స్థాతుం న శశాక - అంతర్నమాతిస్మేతి యావత్ - స
హ్యాల్పాధారే అధికమీయత ఇతి భావః - యద్వా ఆత్మని స్వస్మిన్ విషయే న ప్రబ
భూవ- ఆత్మానం నియంతుం న శశాక- కింతు బహిర్నిర్జగామేత్యర్థః॥ ౧౬॥

సఇతి॥ దిలీపసూనుః - తపస్వినా పురోధసా వసిష్ఠేన - తపస్విత్వాదనుష్ఠి
తం కర్మ సవీర్యం స్యాదితి భావః- తపోవనాత్ - ఏత్య ఆగత్య- అఖిలే జాతకర్మ
ణి - జాతస్య కర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే - కృతే సతి - ప్రయుక్తస్సంస్కారశ్శా
ణోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః- ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః॥ని॥ఖనిః స్త్రియామాకర
స్స్యాదిత్యమరః - మణిరివ - అధికం- బభౌ- వసిష్ఠమంత్రప్రభావాత్తేజిష్ఠోభూ
దిత్యర్థః- అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ ప్రజాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ విధీయత ఇతి॥ ౧౭

తాం। నకేవలంసద్మనమాగధీపతేఃపథివ్యజృంభంతదివౌకసామపి॥ ౧౯॥ నసం
యత స్తస్యబభూవరక్షితుర్విసర్జయేద్యం సుతజన్మహర్షితః। ఋణాభిధా
నాత్స్వయమేవకేవలంతదాపితౄణాంముముచేసబంధనాత్॥ ౨౦॥ శ్రుతస్య
యాయాదయమంతమర్భకస్తథాపరేషాంయుధిచేతిపార్థివః। అవేక్ష్య
ధాతోర్గమనార్థమర్థవిచ్చకారనామ్నారఘుమాత్మసంభవం॥ ౨౧॥ పి
తుఃప్రయత్నాత్ససమగ్రసంపదశ్శుభైశ్శరీరావయవైర్దినేదినే। పుపోషవృ

సుఖేతి॥ సుఖఃశ్రవఃశ్రవణంయేషాంతేసుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖాఇత్యర్థః- మం
గళతూర్యనిస్వనాః - మంగళవాద్యధ్వనయః- వారయోషితాంవేశ్యానాం॥ని॥
వారస్త్రీగణికావేశ్యేత్యమరః - ప్రమోదనృత్తైస్సహ - మాగధీపతేర్దిలీపస్య
సద్మనికేవలంగృహఏవ - నవ్యజృంభంత - కింతు - ద్యౌః ఓకోయేషాంతేదివౌ
కసోదేవాః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః- తేషాంపథిఆకాశేపి- వ్యజృంభంత-
తస్యదేవాంశత్వాద్దేవోపకారిత్వాచ్చదేవదుందుభ్యోపినేదురితిభావః॥౧౯
నేతి॥ రక్షితుఃసమ్యక్పాలనశీలస్య- అతఏవ-చోరాద్యభావాత్ - సంయ
తోబద్ధః - నబభూవనాస్తిస్మ - కింతేనేత్యతఆహ - విసర్జయేదితి - సుతజన్మహ
ర్షితస్సన్ - సుతజన్మనాసంతోషి తస్సన్ - యంబద్ధంవిసర్జయేత్ - విమోచయే
త్- కింతుతదాసరాజాపితౄణాం-ఋణాభిధానాత్బంధనాత్కేవలంఏకం
యథాతథా- స్వయమేకఎవేత్యర్థః॥ న ॥ కేవలంకృత్స్నఎకశ్చకేవలశ్చావధా
రణఇతిశాశ్వతః - ముముచే - ముచేఃకర్తరిలిట్ - స్వయమేవముక్తఇత్య
ర్థః- అస్మిన్నర్థే॥ శ్రు॥ ఏషవాఅనృణోయఃపుత్రీతిశ్రుతిఃప్రమాణం॥ ౨౦॥
శ్రుతస్యేతి॥ అర్థవిచ్ఛబ్దార్థజ్ఞః - పార్థివోదిలీపః - అయమర్భకఃశ్రుత
స్యశాస్త్రస్య- అంతంపారంయాయాత్ - తథాయుధి సంగ్రామేపరేషాంశ
త్రూణాంచ- అంతంపారంయాయాత్ - యాతుంశక్నుయాదిత్యర్థః - శకిలిం
చేతిశక్యార్థేలిజ్- ఇతిహేతోఃధాతోఃఅఘిరఘిలఘిగత్యర్థాఇతిలఘిధాతోః-
గమనార్థంగమనాఖ్యమర్థం- అర్థవిత్వాత్ - అవేక్ష్యఆలోచ్య - ఆత్మసంభవంపు
త్రం- నామ్నా - రఘుంచకార - లఘిబహ్యోర్నలోపశ్చేత్యప్రత్యయేవాల
మూలలఘ్వలమంగులీనాం వాలోరత్యమాపద్యతఇతివైకల్పికేరేఫాదేశేరఘు
రితిసిద్ధం- అత్రశంఖః॥ శ్లో॥ ఆశాచేతువ్యతిక్రాంతేనామకర్మవిధీయతఇతి॥ ౨౧॥
పితురితి ॥ సరఘుః - సమగ్రసంపదః పితుః - ప్రయత్నాత్ - శుభైర్మ
నోహరైః - శరీరావయవైః - హరిదశ్వదీధితేస్సూర్యరశ్మేః॥ ని॥ సప్తాశ్వ

ద్ధింహారిదశ్వదీధితెరనుప్రవేశాదివబాలచంద్రమాః॥ ౨౨॥ ఉమావృషాంకౌశరజన్మనాయథాయథాజయంతేనశచీపురందరౌ। తథానృపస్సాచ సుతేనమాగధీననందతుస్తత్సదృశేనతత్సమౌ॥ ౨౩॥ రథాంగనామ్నోరివభావబంధనంబభూవయత్ప్రేమపరస్పరాశ్రయం। విభక్తమప్యేకసుతేనతత్తయోః పరస్పరస్యోపరిపర్యచీయత॥ ౨౪ ॥ ఉవాచధాత్ర్యాప్రథమోదితంవచోయయౌతదీయామవలంబ్యచాంగుళిం। అభూచ్చనమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయాపితుర్ముదంతేన

రిదశ్వోష్ణరశ్మయః - భానుఃకరోమరీచిస్స్త్రీపుంసయోర్దీధితిస్స్త్రియామిత్యమరః - జాతవేకవచనం- అనుప్రవేశాత్ - బాలచంద్రమాఇవదినేదినేప్రతిదినం- నిత్యవీప్సయోరితిద్విర్వచనం - వృద్ధింపుపోష-అత్రసంహితావచనం॥ శ్లో॥ సలలిమయేశశినిరవేర్దీధితయోమూర్ఛితాస్తమోనైశం। క్షపయంతిదర్పణోదరనిహితాఇవదర్పణస్యాంతరితి॥ ... ... ౨౨॥

ఉమేతి ॥ ఉమావృషాంకౌపార్వతీవృషభధ్వజౌశరజన్మనాకుమారేణ॥ ని॥ కార్తికేయోమహాసేనశ్శరజన్మాషడాననఇత్యమరః - యథాననందతుః- శచీపురందరౌ - జయంతేనజయంతాఖ్యేనసుతేన॥ ని ॥ జయంతః పాకశాసనిరిత్యమరః। యథాననందతుః- తథాతత్సమౌ- తాభ్యాంఉమావృషాంకాభ్యాంశచీపురందరాభ్యాంచ సమానౌమాగధీనృపశ్చ తత్సదృశేన తాభ్యాంకుమారజయంతాభ్యాంసదృశేనసుతేన- ననందతుః- మాగధీవ్యాఖ్యాతా॥ ౨౩॥

రథాంగేతి॥ రథాంగనామ్నీచరథాంగనామాచరథాంగనామానౌచక్రవాకౌ- పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - తయోరివ- తయోర్దంపత్యోః-భావబంధనంహృదయాకర్షకం - పరస్పరాశ్రయంఅన్యోన్యవిషయకం - యత్ప్రేమబభూవ - తదేకేనకేవలేనతాభ్యామన్యేనవా॥ ని॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః- ఏకోన్యార్థేప్రధానేచప్రథమేకేవలేతథా-సాధారణేసమానేల్పేసంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతఇతివిశ్వః- సుతేనవిభక్తమపికృతవిభాగమపి - పరస్పరస్యఉపరిపర్యచీయతవవృధే - కర్మణికర్తరిలఙ్- అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవోపచీయతేత్యర్థః - యద్యేకాధారంవస్తుతదాధారద్వయేవిభజ్యమానంసత్ హీయతే - అత్రతయోరేకవిషయంప్రేమసంప్రతిద్వివిషయమలాభేపినాహీయతతత్ప్రత్యుతఉపచితమేవాభూదితిభావః॥ ... ... ౨౪।

ఉవాచేతి ॥ సోర్భకశ్శిశుః॥ ని ॥ పోతః పాకోర్భకోడింభః పృథుకశ్శావకశ్శిశురిత్యమరః - ధాత్ర్యాఉపమాత్రా॥ని॥ ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు

తతానసోఖ్భరకః ॥ ౨౫ ॥ తమంకమారోప్యశరీరయోగజైస్సుఖైర్నిషించంత మివామృతంత్వచి। ఉపాంతసమ్మీలితలోచనోనృపశ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ ॥ ౨౬॥ అమంస్తచానేనపరార్ధ్యజన్మనాస్థితేరభేత్తా స్థితిమంతమన్వయం। స్వమూర్తిభేదేనగుణాగ్ర్యవర్తినాపతిః ప్రజానామివసర్గమాత్మనః॥ ౨౭॥ సవృత్తచౌలశ్చలకాకపక్షకైరమాత్యపుత్రైస్సవయోభిరన్వితః। లిపేర్య

తృష్టీత్యమర - ప్రథమందపితానాఉపదిష్టాని- ఉవాచతదీయాంముంగుళిమవలంబ్యయయాచ - ప్రణిపాతస్యశిక్షయాఉపదేశేనన్రమోభూదితిచయత్ - తే పితుఃముదంతలోన॥ ... ... ౨౫॥

తమితి॥ శరీరయోగజైస్సుఖైః - త్వచిత్వగింద్రియేఅమృతం - నిషించంతం వర్షంతమివస్థితంతంపుత్రం - అంకమారోప్య - ఆనందావిర్భావాత్ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః సంమీలితలోచనస్సన్ - నృపః చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం- యయౌ॥ ... ... ౨౬ ॥

అమంస్తేతి॥ స్థితేరభేత్తామర్యాదాపాలకః - సనృపః పరార్ధ్యజన్మనాఉత్కృష్టజన్మనా- అనేనరఘుణా - అన్వయంవంశం - ప్రజానాంపతిఃబ్రహ్మ- గుణాస్సత్త్వాదయః తేష్వగ్రేవర్తతేవ్యాప్రియతఇతిగుణాగ్రవర్తి - తేనసత్త్వస్యమూర్తిభేదేనఅవతారవిశేషేణవిష్ణునా - ఆత్మనః- సర్గంసృష్టిమివ-స్థితిమంతంప్రతిష్ఠావంతంఅమంస్త - మన్యతేస్మ మన్యతేఃనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః- అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణాని- ఇతరేతరయోజ్యాని- తత్రరఘుపక్షేగుణాః విద్యావినయాదయః ॥ ని॥ గుణః ప్రధానేరూపాదౌ మౌర్వ్యాంసూదేవృకోదరే - స్తంభేసత్త్వాదిసంధ్యాది విద్యాదిహరితాదిష్వితివిశ్వః- శేషంసుగమం॥ ... ... ౨౭ ॥

సఇతి॥ శ్లో॥ చూడాకార్యాద్విజాతీనాంసర్వేషామేవధర్మతః। ప్రథమేబ్దే తృతీయేవాకర్తవ్యాశ్రుతిచోదనాదితిమనుస్మరణాత్ - తృతీయేవర్షే-వృత్తచౌలోనిష్పన్నచూడాకర్మాసన్ లడయోరభేదః। సరఘుః॥ శ్లో॥ ప్రాప్తేతుపంచమేవర్షేవిద్యారంభంచకారయేదితివచనాత్ - పంచమేవర్షే - చలకాకపక్షకైశ్చలశిఖండకైః॥ని॥ బాలానాంతుశిఖాప్రోక్తాకాకపక్షశ్శిఖండకఇతిహలాయుధః- సవయోభిస్స్నిగ్ధైః। ని ॥ స్నిగ్ధోవయస్యస్సవయాఇత్యమరః- అమాత్యపుత్రైరన్వితస్సన్ - లిపేఃపంచాశద్వర్ణాత్మికాయాః- యథావద్గ్రహణేనసమ్యగ్బోధనేనోపాయభూతేనాజ,యుతశబ్దాతం - నదీముఖేనాదారం॥ని॥ముఖం

ధావద్గ్రహణేంవాఙ్మయం, దీమహేవసముద్రంప్రాపత్। - ౮॥ అసోవపి తం దధివద్వీపశ్చతోషిస్వ్య రెంగురవోగురు ప్రియం। అవ- స్వయుతశ్చ బ భూపురత్ర తేక్రియాహీనస్తూపహీనా ప్రసిద్ధ॥ ధీమస్సముద్రే స్సర్గ రుదారధీఃక్రమాశ్చతస్ర శ్చతుస్సంవోపమాః చలాంవద్య పవనాత పాలిభి ర్దిశోహరిద్భిః గల మహేత్వాన॥ ౧౦॥ త్వచంచ మధ్యాంప ధానరం కిమశి క్షతా స్వంపితు లేవచుగితెత్। దేవాల స్మిక వ ధి- వంత పథాది

తువదనేము ఖ్యావ్వా పెతాం గాభ్యపాయయోరి యాయ- ఛేగ్ఘస్త్రే గాదః సముద్రమివ - ఆత్మ ప్రసృష్టః స్నాతవాసస్తా। ౧౮॥

అథేతి॥ శ్లో॥ గర్భస్థ పె ప్రసవే త్వత్ బ్రాహ్మణ న స్త్రీపుంసా ర్భస్య దకా దశే రాజ్ఞో గర్భస్య చ దశ్వ శేష క్రియమసస్మరణాత - అ ర్బ్ర శ్చ ఏధి వదుపనీతం - గురవే ప్రియాయ స్యతం గురుప్రయా - ప్రియ స్యేతి గురుశబ్దన్యపూర్వనిపాతః - గురు ప్రయ సంగ్రసుం - పిపఫ్తతః పి ద్వాంసః- గురవఃపసిష్ఠ్యతులవంతః- తెగురవఃఅల్లాస్మిక ఫలం. అవంధ్య యత్నాశ్చ బభూవుః - క్రియాహీక్రియాః సంహాయ్వ గ్రతో పక్ తస్తే పాయకర్మస్వతియాదవః- ఫ్వుపపాత్రభూతాఃపసపంలం కర్మా యుక్తప్ర సీదంఫలతి- క్రియాహీన స్యా యతినా ప్రవ్యలిత్యన్ కోపల్యాకర్త॥- ౯॥

ధియ ఇతి॥ అత్ర కామందకః। శ్లో॥ శుశ్రూషా శ్రవణంచైవ గ్రహణంధా రణంతథా। ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణాః॥ త్రియాం వార్తా దండనీతిశ్చ శశ్వత్ - ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థిత హేతవ ఇతి చ- ఉదారధీ సరయుః - మహత్త్వాదిదోషైః - చతుర్ణాం అన్యా ఉపయు యాంసాంతః - చతుర్ణ్ణవోపమాం - తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చేతి త్తత్ రపదసమాసః- చతస్రోదిశో హరిద్భిః దిశాంఈశ్వరస్యస్త్రీః - పవనాత పాంభిః- హరిద్భిర్దిగ్జానై॥ స॥ పంచత్వ గభీర చతుర్ణవాజిశేషయోరి త్యభయత్ర పిశ్వః- చత్రస్రో దిశః ఉత్తరాం- చతుర్ణవోపమత్వం ఉపమితి ద్రష్టవ్యం। ... ... ౩౦॥

త్వచమితి। శ్లో॥ కౌపీనం ... బోస్తానివర్ణాణ బ్రహ్మచారిణః। వసీర న్నానుపూర్వ్యేణ ... మనుస్మరణాత్ - మేధ్యాం శుద్ధాం రౌరవీం రురుసంబంధినీ॥ రురుస్తు కృష్ణసారఇతి యాదవః - త్వచంచ వి ఘ్నయవసిత్వా - మంత్రవత్సమంత్రకం - అస్త్రప్రహారాన్ యాదికం- పితుః వోపాధ్యాయాత్ - అశిక్షిత అస్త్రసహా - ఆత్మాంతోపయోగ ఇతి పాదా

కధనుర్ధరోఽపిసః ॥ ౩౧॥ మహోక్షతాం వత్సతరస్స్పృశన్నివ ద్విపేంద్రభావం కలభశ్శ్రయన్నివ। రఘుః క్రమాద్యౌవనభిన్నశైశవః పుపోష గాంభీర్యమనోహరం వపుః॥ ౩౨ ॥ అథాస్య గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయద్గురుః। నరేంద్రకన్యాస్తమవాప్య సత్పతిం తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః॥ ౩౩॥ యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః కవాటవక్షాః పరిణద్ధకంధరః। వ

నసంజ్ఞా - పితురేవేత్యవధారణముపపాదయతి - నేతి - తద్గురుః - ఏకః అద్వితీయః - పార్థివః కేవలం పృథివ్యామేవ నాభూత్ - కింతు క్షితౌ - సః ఏకధనుర్ధరోఽప్యభూత్॥ ... ... ౩౧॥

మహోక్షతామితి ॥ రఘుః క్రమాత్ - యౌవనేన భిన్నశైశవః నిరస్తశైశవభావస్సన్ - మహాంశ్చాసావుక్షా మహోక్షః మహావృషభః - అచతురాదిసూత్రేణ నిపాతనాదకారాంతత్వం - తస్యభావస్తత్తా తాం - స్పృశన్ గచ్ఛన్ - వత్సతరో దమ్య ఇవ ॥ ని ॥ దమ్యవత్సతరౌ సమావిత్యమరః - ద్విపేంద్రభావం మహాగజత్వం - శ్రయన్ భజన్ - కలభః కరిపోత ఇవ - గాంభీర్యేణ అచాపలేన మనోహరం వపుః - పుపోష.

అథేతి ॥ ని ॥ గార్గ్యాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదఋషిభేదయోః । స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి । పుంస్త్రియోః స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమసు ఇతి కేశవః - గావో లోమాని దీయంతే ఖండ్యంతే అస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా - గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే - తదుక్తం మనునా ॥ శ్లో ॥ కేశాంతః షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే । రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత ఇతి ॥ అథ గురుః పితా ॥ ని ॥ గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యావిత్యమరః - అస్య రఘోః - గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్ - కృతవానిత్యర్థః - అథ నరేంద్రకన్యాః - తం రఘుం దక్షస్య సుతాః రోహిణ్యాదయః - తమోనుదం చంద్రమివ ॥ ని ॥ తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కా ఇతి విశ్వః - సత్పతిం - అవాప్య - ఆబభుః రఘురపి తా ఊనవత్ - అత్ర మనుః ॥ శ్లో ॥ వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమం । అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమాశ్రయేదితి ॥ ... . ౩౩॥

సంప్రతి తస్య యౌవరాజ్యయోగ్యతామాహ ॥ యువేతి ॥ యువా - యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః సచ్ఛిద్రప్రాంతో యానాంగభూతో దారువిశేషః ॥ ని ॥ యానాద్యంగే యుగః పుంసి యుగం యుగ్మే కృతాదిష్విత్యమరః - యుగవద్వ్యాయతౌ దీర్ఘౌ బాహూ యస్య సః అంసావస్య స్త ఇత్యంసలః - బలవానంసలశ్చేతి

పుఃప్రకర్షాదజయద్గురుం రఘుస్తథాపినీచైర్వినయాదదృశ్యత॥ ౩౪॥ తతః ప్రజానాం చిరమాత్మనా ధృతాం నితాంతగుర్వీం లఘయిష్యతా ధురం। నిసర్గసంస్కారవినీత ఇత్యసౌ నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్॥ ౩౫॥ నరేంద్రమూలాయతనాదనంతరం తదాస్పదం శ్రీర్యువరాజసంజ్ఞితం। అగచ్ఛదంశేన గుణాభిలాషిణీ నవావతారం కమలాదివోత్పలం॥ ౩౬॥ విభావసుస్సారథినేవ వాయునా ఘనవ్యపాయేన గభస్తిమానివ। బభూవ తేనాతితరాం సుదుస్సహః కటప్ర

వృత్తికారః॥ సి॥ బలవాన్స్యాదంసలోంసల ఇత్యమరః- వత్సాంసాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః - కవాటవక్షాః- పరిణద్ధకంధరః విశాలగ్రీవః॥ సి॥ పరిణాహో విశాలతేత్యమరః - రఘుః- వపుఃప్రకర్షాదాకృత్యుత్కర్షాత్- గురుం పితరం - అజయత్ - తథాపి వినయాన్నమ్రత్వేన - నీచైరల్పకః అదృశ్యత-ఏతేన అనౌద్ధత్యం చోపక్షిప్తం ౩౪

సంప్రతి అస్య యౌవరాజ్యమాహ - తత ఇతి॥ తతః- ఆత్మనా చిరం ధృతాం- నితాంతగుర్వీం - ప్రజానాం ధురం ప్రజాపాలనప్రయాసం- లఘయిష్యతా లఘూకరిష్యతా - తత్కరోతి తదాచష్ట ఇతి లఘుశబ్దాణ్ణిచ్- తతో లృట్ లృటస్సద్వేతి శతృప్రత్యయః- నృపేణ దిలీపేన - అసౌ రఘుః- నిసర్గేణ స్వభావేన సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనయా చ వినీతో నమ్రః ఇతి హేతోః - యువరాజ ఇతి శబ్దం భజతీతి తథోక్తః- భజో ణ్విరితి ణ్విప్రత్యయః - చక్రే కృతః - ద్వివిధోపి వినయః స్వాభావికః కృత్రిమశ్చేతి తదుభయసంపన్నత్వాత్పుత్రం యువరాజం చ కార్యే ... - అత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ వినయోపగ్రహాన్ భూత్యై కుర్వీత నృపతిస్సుతాన్। అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే। వినీతమౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యేభిషేచయేదితి॥ ౩౫

నరేంద్రేతి॥ గుణాన్ వినయాదీన్ సౌరభాదీంశ్చ అభిలషతీతి గుణాభిలాషిణీ- శ్రీః రాజ్యలక్ష్మీః - పద్మా శ్రీశ్చ - నరేంద్రో దిలీప ఏవ మూలాయతనం ప్రధానస్థానం తస్మాత్- అనంతరం సన్నిహితం- యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా అస్య సంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం - తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః - ఆత్మనః పదం స్థానం ఆస్పదం - ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతః - స రఘురేవాస్పదం తదాస్పదం - కమలాచ్చిరోత్పన్నాన్నవావతారమచిరోత్పన్నం ఉత్పలమివ - అంశేనాగచ్ఛత్- స్త్రియో హి అయాని రజ్యంత ఇతి భావః॥ ౩౬

విభావసురితి॥ సారథినా సహాయభూతేన- ఏతద్విశేషణముత్తరవాక్యేష్వప్యనుషంజనీయం- తేన వాయునా విభావసుర్వహ్నిరివ॥ సి॥ చిత్రభానుర్విభావసు

భేదేనకరీవపార్థివః॥ ౩౭ ॥ నియుజ్యతంహోమతురంగరక్షణే ధనుర్ధరం రాజసుతైరనుద్రుతం। అపూర్ణమేకేనశతక్రతూపమశ్శతంక్రతూనామపవిఘ్నమాపసః॥ ౩౮॥ తతఃపరంతేనమఖాయయజ్వనాతురంగముత్సృష్టమనర్గళంపునః। ధనుర్భృతామగ్రతఏవరక్షిణాంజహారశక్రఃకిలగూఢవిగ్రహః॥ ౩౯॥ విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితంకుమారసైన్యంసపదిస్థితంచతత్। వసిష్ఠధేనుశ్చయదృచ్ఛయాగతాశ్రుతప్రభావాదదృశేథనందినీ ॥ ౪౦॥ తదంగనిస్యందజలేనలోచనేప్రమృజ్యపుణ్యేనపురస్కృతస్సతాం। అతీంద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో

రిత్యమరః- ఘనవ్యవాయేనశరవ్యవాయేన- స్థానాద్ధిరా- గతస్త్రీసహాక్ష సూర్యాభ వ- కటోగండః ॥ గండఃకటోమదోదానమిత్యమరః- తస్యప్రభేదఃస్ఫోటనం- మదోదయ ఇత్యర్థః- తేనకరీవపార్థివః దిలీపః- తేనరఘుణా అతితరామత్యంతంసుదుస్సహఃఅసహ్యంబభూవ॥ ౩౭

నియుజ్యేతి॥ శతక్రతురింద్రః. ఉపమాయస్యసఃదిలీపః॥ శ్రు ॥ శతంవైకల్పారాజపుత్రాదేవాఆశాపాలా ఇత్యాదిశ్రుత్యా- రాజసుతైః- అనుద్రుతమనుగతంధనుర్ధరం తంరఘుం- హోమతురంగరక్షణేనియుజ్య- ఏకేనక్రతునాఅపూర్ణంఏకోనం- క్రతూనామశ్వమేధానాంశతం- అపవిఘ్నంఅపగతవిఘ్నంయథాతథాఆప॥ ౩౮

తతఇతి॥ తతఃపరంఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం - యజ్వనావిధినేష్టవతా- తేనదిలీపేన- పునరపి - మఖాయమఖంకర్తుం - క్రియార్థోపపదేత్యాదినాచతుర్థీ- - ఉత్సృష్టంముక్తం- అనర్గళంఅప్రతిబంధం- అవ్యాహతస్వైరగతమిత్యర్థః- అపర్యాప్తత్వయంత్వోశ్వమనుసరంతీత్యాపస్తంబస్మరణాత్- తురంగం- ధనుర్భృతాంరక్షిణాం అగ్రతఏవ - శక్రఃగూఢవిగ్రహస్సన్ తిరోహితదేహస్సన్- జహారకిల- కిలేత్యైతిహ్యే॥ ౩౯

విషాదేతి॥ తత్కుమారస్యరఘోః- సైన్యంసేనా- సపదివిషాదః ఇష్టనాశకృతోమనస్తాపః- తదుక్తం॥ శ్లో॥ విషాదశ్చేతసోభంగఉపాయాభావచింతనైరితి। తేనలుప్తప్రతిపత్తిఃకర్తవ్యజ్ఞానంయస్యతత్తథోక్తం- విస్మితంఅశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టంసత్స్థితంతస్థౌ- అథ- శ్రుతప్రభావా- యదృచ్ఛయాస్వేచ్ఛయాఆగతానందినీనామవసిష్ఠధేనుశ్చ- దదృశే- రఘోఃస్వప్రసాదలబ్ధస్య తదనుజిఘృక్షయేతిభావః - ద్వా[illegible]కారావవిలంబసూచకౌ॥ ౪౦

తదంగేతి॥ సతాంపురస్కృతఃపూజితః- దిలీపస్యనందనోరఘుః - పుణ్యే

బభూవ భావేషుదిలీపనందనః॥ ౪౧ ॥ సపూర్వతః పర్వతపక్షశాతనందదర్శ దేవంనరదేవసంభవః। పునఃపునస్సూతనిషిద్ధచాపలం హరంతమశ్వం రథరశ్మిసంయతం॥౪౨॥ శతైస్తమక్ష్ణామనిమేషవృత్తిభిహరింవిదిత్వాహరిభిశ్చ వాజిభిః। అవోచదేనంగగనస్పృశారఘుస్స్వరేణధీరేణనివర్తయన్నివ ॥ ౪౩॥ మఖాంశభాజాంప్రథమోమనీషిభిస్త్వమేవదేవేంద్రసదానిగద్యసే.। అజస్రదీక్షాప్రయతస్యమద్గురోఃక్రియావిఘాతాయకథంప్రవర్తసే॥౪౪॥ త్రిలోకనాథేనసదామఖద్విషస్త్వయానియమ్యాననుదివ్యచక్షుషా। సచేత్స్వయంకర్మ

నపాత్రేణ- తస్యాఃనందిన్యాః యదంగంతస్యనిష్యందోద్రవః - సఏవజలంమూత్రమిత్యర్థః - తేనలోచనేప్రమృజ్యశోధయిత్వా - అతీంద్రియేషుఇంద్రియమతిక్రాంతేషు- అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయేతిసమాసః-ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషుపరవల్లింగతాప్రతిషేధాద్విశేష్యనిఘ్నత్వం- భావేషువస్తుభూతేషు-ఉపపన్నదర్శనస్సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిః-బభూవ॥

సఇతి॥ నరదేవసంభవస్సరఘుః - పునఃపునః సూతేనమాతలినానిషిద్ధచాపలంనివారితౌద్ధత్యంరథస్యరశ్మిభిః ప్రగ్రహైః॥ ని ॥ కిరణప్రగ్రహౌరశ్మీ ఇత్యమరః - సంయతంబద్ధం - అశ్వంహరంతం - పర్వతపక్షాణాంశాతనం ఛేదకం దేవమింద్రం - పూర్వతఃపూర్వస్యాందిశి- దదర్శ॥ ... ... ౪౨॥

శతైరితి॥ రఘుఃతమశ్వహర్తారం - అనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైః- అక్ష్ణాంశతైః- హరిభిఃహరిద్వర్ణైః - వాజిభిరశ్వైశ్చ॥ ని॥ హరిరర్వణివిఖ్యాతోహరిత్కపిలవర్ణయోరితి కేశవః - ఏనంహరిమింద్రంవిదిత్వా॥ని॥హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వితిశాశ్వతః - గగనస్పృశావ్యోమవ్యాపినా - ధీరేణగంభీరేణస్వరేణధ్వనినానివర్తయన్నివ- అవోచత్॥ ౪౩॥

మఖేతి ॥ హేదేవేంద్ర - మనీషిభిఃత్వమేవమఖాంశభాజాంయజ్ఞభాగభుజాందేవానాంమధ్యేప్రథమఃసదానిగద్యసేకథ్యసే- తథాపిఅజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాంప్రయతస్యనియతస్య- మద్గురోఃమమపితుః-క్రియావిఘాతాయక్రియాంవిహంతుమిత్యర్థః - తుమర్థాచ్చభావవచనాదితిచతుర్థీ- కథంప్రవర్తసే॥

త్రిలోకనాథేనేతి॥ త్రయాణాంలోకానాంనాథః త్రిలోకనాథః - తద్ధితార్థేత్యాదినాఉత్తరపదసమాసః - తేనత్రిలోకనియామకేన - దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా - త్వయా - మఖద్విషః క్రతువిఘ్నకర్తారః - సదానియమ్యాననుశిక్షణీయాఃఖలు - సత్యంధర్మచారిణాంకర్మసుక్రతుషు-స్వయమం

సుధర్మచారిణాం త్వమంతరాయో భవసిచ్యుతో విధిః॥౪౫॥ తదంగమగ్ర్యం మఘవన్మహాక్రతోరముంతురంగం ప్రతిమోక్తుమర్హసి। పథశ్శ్రుతేర్దర్శయితార ఈశ్వరా మలీమసామాదదతే న పద్ధతిం ॥౪౬॥ ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసాం । నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరం॥౪౭॥ యదాత్థ రాజన్యకుమార తత్తథా యశస్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః। జగత్ప్రకాశం తదశేషమిజ్యయా భవద్గురుర్లంఘయితుం మమోద్యతః॥౪౮॥ హరిర్యథైకః పురుషోత్తమస్స్మృతో మహేశ్వరస్త్ర్యం

తరాయః విఘ్నః- భవసిచేత్ - విధిరనుష్ఠానం - చ్యుతః క్షతః - లోకే సత్కర్మకర్తైవాస్తమియాదితిభావః॥ ... ... ౪౫॥

తదితి॥ హే మఘవన్ - తత్తస్మాత్కారణాత్ - మహాక్రతోరశ్వమేధస్య- అంగం సాధనం - అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం అముం తురంగం - ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుం అర్హసి - తథాహి శ్రుతేః పవిత్రస్య పథః దర్శయితారః సన్మార్గప్రదర్శకాః ఈశ్వరాః మహాంతః - మలీమసాం మలినాం - పద్ధతిం - నాదదతే న స్వీకుర్వతే - అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః॥ ని ॥ మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషితమిత్యమరః॥ ... ... ౪౬॥

ఇతీతి॥ ఇతి రఘుణా - సమీరితం ప్రగల్భం వచః నిశమ్యాకర్ణ్య దివౌకసః స్వర్గౌకసః ॥ ని ॥ ద్వివం స్వర్గాంతరిక్షే చేతి విశ్వః - తేషామధిపతిః దేవేంద్రః - రఘుప్రభావాత్ - సవిస్మయస్సన్ రథం నివర్తయామాస - ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ॥ ... ... ౪౭॥

యదితి॥ హే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార॥ ని ॥ మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాడిత్యమరః - యద్వాక్యం ఆత్థ బ్రవీషి - బ్రువః పంచానామిత్యాదినా ఆహాదేశః తత్తథా సత్యం - కింతు యశోధనైరస్మాదృశైః- పరతశ్శత్రుతః యశో రక్ష్యం -: తతః కిమిత్యత ఆహ - భవద్గురుః త్వత్పితా- జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధం - అశేషం సర్వం - మమ తద్యశః - ఇజ్యయా యాగేన లంఘయితుం తిరస్కర్తుం ఉద్యతః ఉద్యుక్తః॥ ... ... ౪౮॥

కింతద్యశ ఇత్యత్రాహ॥ హరిరితి॥ పురుషేషూత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః- న నిర్ధారణ ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్ - కర్మధారయే తు - సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైరిత్యుత్తమపురుష ఇతి స్యాత్ - యథా హరిర్విష్ణు రేక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః - యథా త్ర్యంబక ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః- నాప

బకవివనాపరః। తథావిదుర్మాంమునయశ్శతక్రతుంద్వితీయగామీ నహిశబ్దఏష
నః॥ ౪౯॥ అతోఽయమశ్వఃకపిలానుసారిణాపితు స్త్వదీయస్యమయాపహారితః।
అలంప్రయత్నేనతవాత్రమానిధాఃపదంపదవ్యాంసగరస్యసంతతేః॥ ౫౦ ॥ త
తఃప్రహస్యాపభయఃపురందరం పునర్బభాషేతురగస్య రక్షితా। గృహాణశ
స్త్రంయదిసర్గఏషతేనఖల్వనిర్జిత్యరఘుంకృతీభవాన్॥ ౫౧ ॥ సఏవముక్త్వా
మఘవంతమున్ముఖఃకరిష్యమాణస్సశరంశరాసనం। అతిష్ఠదాలీఢవిశేషశోభినా
వపుఃప్రకర్షేణవిడంబితేశ్వరః॥ ౫౨ ॥ రఘూరవష్టంభమయేనపత్త్రిణాహృది
క్షతోగోత్రభిదప్య మర్షణః। నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే ధనుష్య

రఃపుమాన్ తథాస్మృతః - తథామునయః - మాంశతక్రతుంవిదంతి-విదోలటో
వేతి ఝేర్జుసాదేశః - నోస్మాకంహరిహరయోర్మమచేత్యర్థః - ఏషత్రితయోపి
శబ్దఃద్వితీయుంగచ్ఛతీతిద్వితీయగామీనహి - ద్వితీయాప్రకరణేగమ్యాదీనాము
పసంఖ్యానాత్సమాసః॥ ... ... ౪౯॥

అతఇతి॥ యతఃఅహమేవశతక్రతుః - అతస్త్వదీయస్యపితుః అయంశతత
మోశ్వః- కపిలానుసారిణాకపిలమునితుల్యేనమయా - అపహారితఃఅపహృతః-
స్వార్థేణిచ్ - తవఅత్రఅశ్వేప్రయత్నేనఅలంప్రయత్నంమాకార్షీరిత్యర్థః - ని
షేధస్యనిషేధంప్రతికరణత్వాత్తృతీయా-సగరస్యరాజ్ఞఃసంతతేస్సంతానస్య
పదవ్యాంపదంమానిధాఃమానిధేహి - నిపూర్వాద్దధాతేర్లుఙ్ - నమాఙ్యోగఇ
త్యడాగమప్రతిషేధః - మదాస్కందనంతేవినాశమూలంభవిష్యతీతి భావః॥

తతఇతి॥ తతస్తురగస్యరక్షితారఘుః - ప్రహస్య ప్రహాసంకృత్వాఅపభ
యఃనిర్భీకస్సన్ - పునఃపురందరంబభాషే - కిమితి - హేదేవేంద్రఏషోశ్వమో
చనరూపః- తేతవసర్గఃనిశ్చయోయది॥ ని ॥ సర్గస్స్వభావనిర్మోకనిశ్చయాధ్యా
యసృష్టిష్విత్యమరః - తర్హిశస్త్రంగృహాణ - భవాన్ రఘుంమాం అనిర్జిత్య-
కృతమనేనేతికృతీకృతకృత్యోనఖలు - ఇష్టాదిభ్యశ్చేతీనిప్రత్యయః - రఘుగ్రహ
ణాదాత్మనోదుర్జయత్వంసూచితం॥ ... ... ౫౧॥

సఇతి ॥ సరఘుః ఉన్ముఖస్సన్ మఘవంతమింద్రంఏవముక్త్వాశరాసనంచా
పంసశరంకరిష్యమాణఃకరిష్యన్ ఆలీఢేఆలీఢాఖ్యేస్థానభేదేవిశేషశోభినా
అతిశయశోభినా - వపుః ప్రకర్షేణదేహశ్చాన్నత్యేన - విడంబితేశ్వరఃఅనుకృతపి
నాకీసన్ - అతిష్ఠత్ - ఆలీఢలక్షణేయాదవః॥ని ॥ స్థానానిధన్వినాంపంచతత్ర
వైశాఖమస్త్రియాం। తద్వత్ స్త్ర్యంతరాపాదౌమండలంతోరణాకృతి। అన్వ
ర్థంస్యాత్సమపదంఆలీఢంతుతతోగ్రతః। దక్షిణేవామమాకుంచ్యప్రత్యాలీఢం

మోఘంసమధత్తసాయకం ॥ ౫౩ ॥ దిలీపసూనోస్సబృహద్భుజాంతరంప్రప
శ్యభీమాసురశోణితోచితః। పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః కుతూహలేనే
వమనుష్యశోణితం॥౫౪॥ హరేఃకుమారోపికుమారవిక్రమస్సురద్విపాస్ఫాలన
కర్కశాంగుళౌ ।భుజేశచీపత్రవిశేషకాంకితేస్వనామచిహ్నంనిచఖానసాయ
కం॥౫౫॥ జహారచాన్యేనమయూరపత్రిణాశరేణశక్రస్యమహాశనిధ్వజం। చుకో

విపర్యయఇతి ॥ వితస్త్యంతరేణస్థితేపాదద్వయేవిశాఖం - తోరణాకృతిత్వేనస్థి
తెపాదద్వయెమండలం - తుల్యపాదయుగంసమపదందక్షిణజంఘాప్రసారేవా
మపాదసంకోచేచాలీఢం- వామపదప్రసారేదక్షిణసంకోచేప్రత్యాలీఢం॥ ౫౨

రఘోరితి॥ రఘోరవష్టంభమయేన స్తంభనరూపేణ నఖల్వనిర్జిత్యరఘుక్ర
తీభవానిత్యాద్యభిభవరూపెణేత్యర్థః॥ ని ॥ అవష్టంభస్సువర్ణేచస్తంభప్రాకార
యోరపీతివిశ్వః - పత్రిణాబాణేన - హృదిహృతయె-క్షతోవిద్ధః - అతఏవఅమ
షణః అసహనఃక్రుద్ధఇత్యర్థః - గోత్రభిదింద్రోపి॥ ని ॥ గోత్రఃక్షోణీధరేమత
ఇతివిశ్వః ॥ నవాంబుదానామనీకస్యబృందస్యముహూర్తంక్షణమాత్రం - లాం
ఛనేచిహ్నభూతె - ధనుషిదివ్యేధనుషీత్యర్థః- అమోఘమవంధ్యం- సాయకం
బాణంసమధత్తసంహితవాన్॥ ... ... ౫౩॥

దిలీపేతి॥ భీమానాంభయంకరాణాంఅసురాణాంశోణితేరుధిరేఉచితఃప
రిచితః : సఇంద్రముక్తః - ఆశుగస్సాయకః - దిలీపసూనోః- రఘోః - బృహ
ద్భుజాంతరంవక్షః - ప్రవిశ్య - అనాస్వాదితపూర్వంపూర్వమనాస్వాదితం-
సుప్సుపేతిసమాసః - మనుష్యశోణితం - కుతూహలేనేవపపౌ॥ ౫౪॥

హరేరితి॥ కుమారస్యస్కందస్యవిక్రమఇవవిక్రమోయస్యసతథోక్తః - స
ప్తమ్యుపమానేత్యాదినాఉత్తరపదలోపిసమాసః - కుమారోరఘురపి - సుర
ద్విపస్యైరావతస్యఅస్ఫాలనేనకర్కశాః అంగుళయోయస్యతస్మిన్-శచ్యాః
పత్రవిశేషకైఃఅంకితేశచీపత్రవిశేషకాంకితేశచీపత్రలతాక్రియోచితఇతిపాఠే-
శచ్యాఃపత్రలతాక్రియాయాంపత్రవిశేషరచనాయాం-ఉచితే-అభ్యస్తఇత్యర్థః-
హరేరింద్రస్య- భుజేఃస్వనామచిహ్నంస్వనామాంకితం - సాయకంనిచఖాననిఖాతవాన్॥ ని ॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహి
కపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేత్రిష్విత్యమరః - నిష్కంటకస్యారాజ్యస్యాయంమహా
నభిభవఇతిభావః॥ ... ... ౫౫॥

జహారేతి ॥ అన్యేనమయూరపత్రిణామయూరపక్షవతాశరేణశక్రస్యేంద్ర
స్య - మహాశనిధ్వజంమహాంతమశనిరూపంధ్వజం - జహారచిచ్ఛేదచసశక్రఃసుర

పతస్మై సభృశం సురశ్రియః ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ॥ ౫౬॥ తయోరుపాంతస్థితసిద్ధసైనికం గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః। బభూవయుద్ధం తుములం జయైషిణోరధోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చపత్రిభిః॥ ౫౭॥ అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిస్తమాశ్రయందుష్ప్రసహస్యతేజసః। శశాకనిర్వాపయితుం నవాసవస్స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబుధః॥ ౫౮॥ తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీం। రఘుశ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా శరాసనజ్యామలునాద్బిడౌజసః॥ ౫౯॥ సచాపముత్సృజ్య వివృద్ధమత్సరః ప్రణాశనాయ

శ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య - కేశానాం వ్యపరోపణాత్ - అవతారణాదివ-ఛేదనాదివేత్యర్థః- తస్మై రఘవే - భృశమత్యర్థం- చుకోప - తం హంతుమియేషేత్యర్థః- క్రుధద్రుహేత్యాదినా సంప్రదానాచ్చతుర్థీ॥ ... ౫౬॥

తయోరితి ॥ జయైషిణోరన్యోన్యజయకాంక్షిణోః - తయోరింద్రరఘ్వోః గరుత్మంతః పక్షవంతః॥ ని॥ గరుత్పక్షచ్ఛదః పత్రమిత్యమరః - ఆశీవిషాః ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యేషాం తే ఆశీవిషాస్సర్పాః- పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః॥ ని॥ ఆశీరురగదంష్ట్రాయామిత్యమరః- త ఇవ-భీమదర్శనాః సపక్షాస్సర్పా ఇవ-ద్రష్టౄణాం భయావహా ఇత్యర్థః - అథవా- గరుత్మంతః గరుడాః ఆశీవిషాస్సర్పాః - త ఇవ భీమదర్శనాః పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగై రితిభావః- తైః అధోముఖైశ్చ ఇంద్రముక్తా అధోముఖాః రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ - తయోర్ధస్వనోరుపర్యధోదేశావస్థితత్వాదితిభావః - పత్రిభిర్బాణైః - ఉపాంతే స్థితాః తటస్థాస్సిద్ధా దేవాః ఇంద్రస్య రఘోశ్చ సైనికా యస్మిన్ తత్తథోక్తం - తుములం సంకులం యుద్ధం - బభూవ॥ ... ... ౫౭॥

అతీతి॥ వాసవః ఇంద్రః అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిః అస్త్రవృష్టిభిః దుష్ప్రసహ్యత ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య తేజసః ప్రతాపస్య ఆశ్రయం తం రఘుం - అంబుదో మేఘః అద్భిరుదకైః స్వతశ్చ్యుతం నిర్గతం వహ్నిమివ - నిర్వాపయితుం శమయితుం నశశాక- రఘోరవిలోకపాలాత్మకస్యేంద్రస్యాంశసంభవత్వాదితిభావః॥ ... ... ౫౮॥

తత ఇతి ॥ తతో రఘుః - హరిచందనాంకితే - ప్రకోష్ఠే మణిబంధకూర్పరయోర్మధ్యే - ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ - ధీరం గంభీరం నదతీ ధీరనాదినీ తాం తథోక్తాం- విడం వేష్టి వ్యాప్నోతీతి విడం వ్యాపకం ఓజస్తేజో యస్య తస్య బిడౌజస ఇంద్రస్య పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః- అత్ర వబయోరభేదః శరాసనజ్యాం ధనుర్మౌర్వీం-

గిణాహారేః। పరామృశన్హర్షజలేనపాణినా తదీయమంగం కులిశ వ్రణాంకితం॥ ౬౮॥ ఇతిక్షితీశోనవతింనవాధికాంమహాక్రతూనాం మహనీయశాసనః। సమారురుక్షుర్దివమాయుషఃక్షయేతతానసోపానపరంపరామివ॥౬౯॥ అథసవిషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధిసూనవేనృపతికకుదందత్వాయూనేసితాతపవారణం। మునివనతరుచ్ఛాయాందేవ్యాతయాసహశిశ్రియేగళితవయసామిక్ష్వాకూణామిదంహికులవ్రతం॥ ౭౦

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేతృతీయస్సర్గః.

జ్ఞాపితః- వృత్తాంతమితిశేషః- ప్రజేశ్వరోదిలీపః- హర్షజలేనహర్షశిశిరేణపాణినాకులిశవ్రణాంకితం- తస్యరఘోరిదంతదీయం - అంగంశరీరం పరామృశన్ - స్పృశన్- తంరఘుంఅభ్యనందత్॥ ౬౮

ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ - మహనీయశాసనః - పూజనీయాజ్ఞః - క్షితీశోదిలీపః - మహాక్రతూనామశ్వమేధానాం- నవభిరధికాంనవతిం - ఏకోనశతం- ఆయుషఃక్షయేసతి- దివంస్వర్గంసమారురుక్షుః ఆరోఢుమిచ్ఛుస్సన్- సోపానానాంపరంపరాంపఙ్క్తిమివతతాన॥ ౬౯

అథేతి॥ అథవిషయేభ్యోవ్యావృత్తాత్మానివృత్తచిత్తః- సదిలీపఃయథావిధియథాశాస్త్రం- యూనేసూనవేపుత్రాయ- నృపతికకుదంరాజచిహ్నం॥ ని॥ కకుద్వత్కకుదంశ్రేష్ఠేవృషాంగేరాజలక్ష్మణీతివిశ్వః సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం- దత్వా-తయాదేవ్యాసుదక్షిణయాసహ - మునివనతరోఃఛాయాం- శిశ్రియే శ్రితవాన్ - వానప్రస్థాశ్రమంస్వీకృతవానిత్యర్థః - తథాహి- గళితవయసాంవృద్ధానాం- ఇక్ష్వాకూణాంఇక్ష్వాకుగోత్రాపత్యానాం- తద్రాజసంజ్ఞకత్వాద్బహోర్లుక్- ఇదంవనగమనం- కులవ్రతంహి - దేవ్యాసహేత్యనేనసపత్నీకవానప్రస్థాశ్రమఉక్తః - తథాచయాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో॥ సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయావానుగతోవనం। వానప్రస్థోబ్రహ్మచారీసాగ్నిస్సోపాసనోవ్రజేదితి॥ హరిణీవృత్తమేతత్॥ ౭౦

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాంసంజీవినీసమాఖ్యాయాం - రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం

తృతీయస్సర్గః.

శ్రీరస్తు-

రఘువంశకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే, చతుర్థస్సర్గః.

సరాజ్యంగురుణాదత్తంప్రతిపద్యాధికంబభౌ । దినాంతేనిహితంతేజస్సవిత్రేవహుతాశనః॥౧॥ దిలీపానంతరంరాజ్యేతంనిశమ్యప్రతిష్ఠితం। పూర్వంప్రధూమితోరాజ్ఞాంహృదయేఽగ్నిరివోత్థితః॥౨॥ పురుహూతధ్వజస్యేవతస్యోన్నయనపఙ్క్తయః। నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యోననందుస్సప్రజాఃప్రజాః॥ ౩॥ సమమేవసమాక్రాంతంద్వయంద్విరదగామినా। తేనసింహాసనంపిత్ర్యమఖిలంచారి

సఇతి ॥ సరఘుః - గురుణాపిత్రాదత్తం - రాజ్యంరాజ్ఞఃకర్మప్రజాపాలనాత్మకం- పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః - ప్రతిపద్య- ప్రాప్య-దినాంతే సాయంకాలే-సవిత్రాసూర్యేణనిహితంతేజఃప్రతిపద్యహుతాశనోఽగ్నిరివఅధికంబభౌ-సౌరతేజసఃసాయమగ్నిసంక్రామే॥ శ్రు॥ ఆదిత్యోనాస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి- అగ్నింవావాదిత్యస్సాయంప్రవిశతీత్యాదిశ్రుతిఃప్రమాణం॥౧॥

దిలీపేతి॥ దిలీపానంతరం రాజ్యేప్రతిష్ఠితంవ్యవస్థితం - తంరఘుం - నిశమ్యాకర్ణ్యపూర్వందిలీపకాలేరాజ్ఞాంహృదయే - ప్రకర్షేణధూమోస్యసంజాతఃప్రధూమితః - అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః - ఉత్థితఇవప్రజ్వలితఇవ - పూర్వాదప్యధికస్సంతాపో భూదిత్యర్థః - రాజకర్తృకస్యాపినిశమనస్యాఽగ్నావుపచారాన్నాసమానకర్తృకత్వవిరోధః॥ ... ... ౨॥

పురుహూతేతి॥ పురుహూతధ్వజః ఇంద్రధ్వజః - సకిలవృష్ట్యర్థంరాజభిః పూజ్యతఇత్యుక్తంభవిష్యోత్తరపురాణే॥ శ్లో॥ ఏవంయఃకురుతేయాత్రామింద్రకేతోర్యుధిష్ఠిరం । పర్జన్యఃకామవర్షీస్యాత్తస్యరాజ్యేనసంశయఇతి॥ పురుహూతధ్వజస్యేవతస్యరఘోః- నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతింఅభ్యుదయంచపశ్యంతీతినవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః -ఊర్ధ్వంప్రసృతాఉల్లసితాశ్చనయనపఙ్క్తయోయాసాంతాఃఉన్నయనపఙ్క్తయఃసప్రజాఃససంతానాః- ప్రజాఃజనాః॥ని॥ ప్రజాస్స్యాత్సంతతౌజ - ఇత్యమరః - ననందుఃతుతుషుః॥ .... ౩॥

సమమితి ॥ ద్విరదఇవద్విపఇవద్విరదైశ్చగచ్ఛతీతిద్విరదగామీ - కర్తర్యుపమానేసుప్యజాతావితిణినిః-. తేనరఘుణాసమంయుగపదేవద్వయంసమాక్రాంతమధిష్ఠితం - కింతద్ద్వయమిత్యతఆహ - పితురాగతంపిత్ర్యం- పితుర్యచ్చేతియత్ప్రత్యయః - సింహాసనం - అఖిలం- అరీణాంమండలంరాష్ట్ర... ౪॥

మండలం॥ ౪॥ ఛాయామండలలక్ష్యేణతమదృశ్యాకిలస్వయం। పద్మాపద్మాత పత్రేణభేజేసామ్రాజ్యదీక్షితం॥౫॥ పరికల్పితసాన్నిధ్యాకాలేకాలేచవందిషు। స్తుత్యం స్తుతిభిరర్థ్యాభిరుపతస్థేసరస్వతీ॥ ౬ ॥ మనుప్రభృతిభిర్మాన్యైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః। తథాప్యనన్యపూర్వేవతస్మిన్నాసీద్వసుంధరా ॥ ౭॥ సహిస ర్వస్యలోకస్యయుక్తదండతయామనః। ఆదదేనాతిశీతోష్ణోనభస్వా నివదాక్షి

సింహాసనారోహణానంతరంతస్యరాజ్యలక్ష్మీసాన్నిధ్యమాహ ॥ ఛాయే తి॥ అత్రరఘోః తేజోవిశేషేణస్వయమేవసన్నిహితయాలక్ష్మ్యాఅస్యఛత్రధా రణంకృతమిత్యుత్ప్రేక్షతే- పద్మాలక్ష్మీః॥ని॥ లక్ష్మీఃపద్మాలయాపద్మేత్యమరః- స్వయంఅదృశ్యాకిలకిలేతిసంభావనాయాం - అలక్ష్యాసతీ- ఛాయామండలల క్ష్యేణకాంతిపుంజానుమేయేన - నతుస్వరూపతోదృశ్యేన - ఛాయామండలమి త్యనేనఆపత్రప్రతిబింబంచధ్వన్యతే॥ ని॥ ఛాయాసూర్యప్రియాకాంతిఃప్రతిబిం బమనాతపమిత్యమరః తేనపద్మాతపత్రేణపద్మమేవాత పత్రంతేనకరణభూతే న - సామ్రాజ్యదీక్షితం సామ్రాజ్యేసమ్రాజఃకర్మణిమండలాధిపత్యేదీక్షితది- తంరఘుంభేజే- అన్యథాకథమేతాదృశీకాంతిసంపత్తిరితిభావః॥ ౫॥

సంప్రతితస్యసరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ । పరికల్పితేతి ॥ సరస్వతీచకాలేకా లేసర్వేష్వపియోగ్యకాలేష్విత్యర్థః - నిత్యవీప్సయోరితివీప్సాయాంద్విరుక్తిః- వందిషుపరికల్పితసాన్నిధ్యాకృతసాన్నిధ్యాసతీస్తుత్యంస్తోత్రార్హం - తంర ఘుం - అర్థ్యాభిఃఅర్థాదనపేతాభిః - ధర్మపథ్యర్థేత్యాదినాయత్ప్రత్యయః- స్తుతిభిఃస్తోత్రైః- ఉపతస్థేదేవతాబుద్ధ్యాపూజితవతీత్యర్థః - దేవతాత్వంచ॥ శ్లో ॥ నావిష్ణుఃపృథివీపతిరితివాలోకపాలాత్మకత్వాద్వేత్యనుసంధేయం । ఏ వంసతి - ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణదానేష్వితివక్తవ్యాదాత్మనేపదమిత్య నుసంధేయం॥ ... . ౬॥

మన్వితి॥ వసుంధరాభూమిః- మనుప్రభృతిభిఃమాన్యైఃపూజ్యైఃరాజభిఃభుక్తా యద్యపిభుక్తైవేత్యర్థః॥ని॥యద్యపీత్యవధారణేఅప్యర్థేయద్వార్థేస్యాదితికేశవః తథాపితస్మిన్రాజ్ఞివిషయే-అన్యఃపూర్వోయస్యాస్సాఅన్యపూర్వా-సానభవ తీత్యనన్యపూర్వాఅనన్యోపభుక్తేవాసీత్ ప్రథమపతికేవఅనురక్తవతీత్యర్థః॥ ౭

తత్రకారణమాహ॥ సహీతి॥ హియస్మాత్కారణాత్ - సరఘుః- యుక్త దండతయాప్రాప్తదండకారిత్వేన- సర్వస్యలోకస్యసర్వజనస్యమనః - ఆదదేజ హార- కథమివ - అతిశీతోత్యుష్ణోవానభవతీతినాతిశీతోష్ణః- నఞర్థనస్యనశబ్దస్య

ణః॥ ౮॥ మన్దోత్కణ్ఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురౌ। ఫలేన సహకారస్య పుష్పోద్గమ ఇవ ప్రజాః॥ ౯॥ నయవిద్భిర్నవే రాజ్ఞి సదసచ్చోపదర్శితమ్। పూర్వ ఏవాభవత్పక్షస్తస్మిన్నాభవదుత్తరః॥ ౧౦॥ పఞ్చానామపి భూతానాముత్కర్షం పుపుషుర్గుణాః। నవే తస్మిన్మహీపాలే సర్వం నవమివాభవత్॥ ౧౧॥ యథా ప్రహ్లాదనాచ్చన్ద్రః ప్రతాపాత్తపనో యథా। తథైవ సోఽభూదన్వర్థో

సుప్సుపేతి సమాసః- దాక్షిణః- దక్షిణదిగ్భవః - నభస్వాన్వాయురివ- మలయానిల ఇవేత్యర్థః- యుక్తదండతయేత్యత్ర కామన్దకః॥ శ్లో॥ ఉద్వేజయతి తీక్ష్ణేన మృదునా పరిభూయతే। దండేన నృపతిస్తస్మాద్యుక్తదండః ప్రశస్యత ఇతి॥ ౮॥

మన్దోత్కణ్ఠా ఇతి॥ తేన రఘుణా ప్రజాః జనాః - గురౌ దిలీపే విషయే- సహకారోఽతిసౌరభశ్చూతః॥ ని॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ ఇత్యమరః- తస్య ఫలేన- పుష్పోద్గమే పుష్పోద్గమ ఇవ - తతోఽపి గుణాధికతయా గుణాధికభావేన హేతునా మన్దోత్కణ్ఠాః అల్పాపేక్షాః కృతాః - గుణోత్తరశ్చేదుత్తరోఽవిషయః పూర్వం న స్మారయతీతి భావః॥ ౯॥

నయేతి॥ నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైః- నవే నూతనే- తస్మిన్ రాజ్ఞి విషయే - తమధికృత్యేత్యర్థః- సత్ ధర్మయుద్ధాదికం అసత్ కూటయుద్ధాదికం చ ఉపదర్శితం - తస్మిన్ రాజ్ఞి పూర్వః పక్షః ఏవాభవత్- సంక్రాన్త ఇత్యర్థః. ఉత్తరో నాభవత్ న సంక్రాన్త ఇత్యర్థః సదసతోర్మధ్యే సదేవాభిమతం నాసత్ తత్ జ్ఞానం తు మహాన్ అర్థ ఏవేత్యర్థః॥ ని॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి కేశవః॥ ౧౦॥

పఞ్చానామితి॥ పఞ్చానామపి పృథివ్యాదీనాం భూతానాం గుణాః గన్ధాదయః - ఉత్కర్షమతిశయం పుపుషుః - అత్రోత్ప్రేక్షతే తస్మిన్ రఘౌ నవే మహీపాలే సతి - సర్వం వస్తుజాతం నవమివ అభవత్ - తదేవ భూతజాతం తదానీమపూర్వగుణయోగాదపూర్వమివాభవదితి భావః॥ ... ... ౧౧॥

యథేతి॥ యథా చన్ద్రయత్యాహ్లాదయతీతి చన్ద్రః ఇన్దుః - చది ధాతోః రాణాదికో రక్ప్రత్యయః - ప్రహ్లాదనాత్ ఆహ్లాదకరణాత్ అన్వర్థః అనుగతార్థనామకః అభూత్ యథా - తపతీతి తపనః సూర్యః - నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః - ప్రతాపాత్ సన్తాపజననాత్ అన్వర్థః - తథైవ - స రాజా రఘుః ప్రకృతిరఞ్జనాత్ ప్రజానురఞ్జనాత్ అన్వర్థః - సార్థక రాజశబ్దోఽభూత్ యద్యపి రాజశబ్దః రాజతేర్దీప్త్యర్థాత్కనిన్ప్రత్యయాన్తః న తు రఞ్జేః - తథాపి ధాతూనామనేకార్థకత్వాద్రఞ్జనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా - అనేకార్థత్వం తు ధాతూనాం పృషస్తిత్వషాయామిత్యాదిసూత్రప్రామాణ్యాద్వేదనీయమ్॥ ౧౨॥

రాజా ప్రకృతిరంజనాత్ ॥౧౨॥ కామం కర్ణాంతవిశ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే। చక్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా॥ ౧౩॥ లబ్ధప్రశమనస్వస్థ మథైనం సముపస్థితా। పార్థివశ్రీర్ద్వితీయేవ శరత్పంకజలక్షణా॥౧౪॥ నిర్వృష్టలఘుభిర్మేఘైర్ముక్తవర్త్మా సుదుస్సహః। ప్రతాపస్తస్య భానోశ్చ యుగపద్వ్యానశే దిశః ॥ ౧౫॥ వార్షికం సంజహారేంద్రో రఘుర్జైత్రం ధనుర్దధౌ। ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ॥ ౧౬ ॥ పుండరీకాతపత్ర

కామమితి ॥ తస్య రఘోః విశాలే లోచనే - కామం కర్ణాంతయోః విశ్రాంతే కర్ణప్రాంతగతే - చక్షుష్మత్తా తు - చక్షుషీ అస్య ఇతి చక్షుష్మాన్ - తస్య భావస్తత్తా తు చక్షుః ఫలమిత్యర్థః సూక్ష్మాన్ కార్యార్థాన్ దర్శయతి ప్రకాశయతీతి. సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి తేన శాస్త్రేణైవ- శాస్త్రదృష్టిరేవ దృష్టిర్వివేకినామితి భావః.

లబ్ధేతి॥ అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనం పరిపంథినామనురంజన ప్రతీకారాభ్యాం స్థిరీకరణం - తథా చోక్తం॥శ్లో॥ రాజస్యాచిరలబ్ధస్య శమనం పరిపంథినాం। రంజన ప్రతీకారాభ్యాం లబ్ధప్రశమనం విదురితి ॥ తేన స్వస్థః స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి స్వస్థః సమాహితచిత్తః తం ఏవం రఘుం - పంకజలక్షణా పద్మచిహ్నా శ్రియోపి విశేషణమేతత్ - శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః రాజ్యలక్ష్మీరివ- సముపస్థితా ప్రాప్తా॥౧౪

నిర్వృష్టేతి॥ నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః- కర్తరి క్తః అత ఏవ లఘవః- తైర్మేఘైః- ముక్తవర్త్మా త్యక్తమార్గః- అత ఏవ సుదుస్సహః తస్య రఘోః- భానోస్సూర్యస్య చ- ప్రతాపః - పౌరుషం ఆతపశ్చ॥ ని ॥ ప్రతాపౌ పౌరుషాతపావిత్యభయత్రాపి యాదవః- యుగపదేకదా దిశో వ్యానశే వ్యాప్తః ॥ ౧౫॥

వార్షికమితి॥ ఇంద్రః వర్షాసు భవం వార్షికం వర్షనిమిత్తమిత్యర్థః-వర్షాభ్యష్ఠగితి ఠక్ ప్రత్యయః- ధనుః సంజహార ఉపసంహృతవాన్ - రఘుర్జైత్రం జయశీలం జేతృశబ్దాత్తృన్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థేణ్ప్రత్యయః- ధనుః దధౌ హి యస్మాత్- తౌ ఇంద్రరఘూ- ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య సాధనే విషయే - పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్ముకే యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ- పాఠాంతరే తు పర్యాయేణ ఉద్యమో విశ్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిశ్రమౌ ద్వయోః- పర్యాయభరణాదితి భావః॥ ౧౬॥

పుండరీకేతి॥ పుండరీకం సితాంభోజమేవ ఆతపత్రం యస్య స తథోక్తః - వికసంతి కాశాని కాశాఖ్యతృణకుసుమాన్యేవ చామరాణి యస్య స తథోక్తః - ఋతుశ్శరదృతుః పుండరీకనిభాతపత్రం కాశనిభచామరం- తం రఘుం విడంబయామాస

స్తంవికసత్కాశచామరః। ఋతుర్విడంబయామాస నపునః ప్రాపతచ్ఛ్రియం॥ ౧౭॥ ప్రసాదసుముఖే తస్మింశ్చంద్రే చ విశదప్రభే। తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రాసీత్సమరసాద్వయోః ॥ ౧౮ ॥ హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు। విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసామివ ॥ ౧౯॥ ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్య స్తస్య గోప్తుర్గుణోదయం। ఆకుమారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యో జగుర్యశః॥ ౨౦॥ ప్రససాదోదయా దంభః కుంభయోనేర్మహౌజసః। రఘోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే

అనుచకార తస్య రఘోః శ్రియం పునః శోభాం తు న ప్రాప ॥ ని ॥ శోభా సంపత్తిప ద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరపి కథ్యత ఇతి శాశ్వతః॥ ౧౭

ప్రసాదేతి॥ ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘౌ - విశదప్రభే నిర్మలకాంతౌ చంద్రే చేతి ద్వయోర్విష యే ద్వయోర్విశేషణ మేతత్ - తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతి రను రాగః సమరసా సమాస్వాదా - తుల్యభోగ్యేతి యావత్ - ఆసీత్॥ ని ॥ రసో గంధే రసే స్వాదే ఇతి విశ్వః॥ ... ... ౧౮॥

హంసేతి॥ హంసానాం శ్రేణీషు పఙ్క్తిషు - తారాసు నక్షత్రేషు కుముదా న్యేషు సంతీతి కుముద్వంతి॥ ని ॥ కుముద్వాన్ కుముదప్రాయ ఇత్యమరః - కుముద నడ వేతసేభ్యో డ్మతుప్ - తేషు వారిషు చ - తదీయానాం రఘుసంబంధినాం- యశసాం విభూతయః సంపదః - పర్యస్తా ఇవ ప్రసారితాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథా కథ మేతేషా మేతాదృగ్ధవళిమేతి భావః॥ ... ... ౧౯॥

ఇక్ష్వితి॥ ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం - ఛాయా బాహుళ్యే ఇతి నపుంసకత్వం - తత్ర నిషణ్ణా ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యః స్త్రీలింగపాఠ ఇక్షోః ఛాయేతి విగ్రహః - అన్యథా బహుత్వే నపుంసకత్వ ప్రసంగాత్ - శాలీన్ గోపాయంతి రక్షంతీతి శాలిగోప్యః శాలిపాలికాః స్త్రియః - కర్మణ్యణ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ గోప్తుః రక్షకస్య తస్య రఘోః - గుణేభ్యః ఉదయో యస్య తద్గుణోదయం గుణోత్పన్నం - ఆకుమారం కుమారాదారభ్య కథోద్ఘాతం కథానామారంభో యస్య తత్ కుమారై రపి స్తూయమానమిత్యర్థః - యశో జగుః గాయంతి స్మ - అథవా కుమారస్య సతః రఘోర్యా కథా ఇంద్రః జయాదయ స్తా ఆరభ్య ఆకుమారకథం - అత్రాభివ్యభివిధానవ్యయీభావః - ఆకుమారకథ ముద్ఘాతో యస్మిన్ కర్మణీతి॥ గానక్రియావిశేషణ మేతత్ ॥ ని ॥ స్యాదభ్యాదాన ముద్ఘాత ఆరంభ ఇత్యమరః - ఆకుమారకథోద్ఘాతమితి పాఠే - కుమారస్య సత స్తస్య కథాభిః స్ఫురితైః ఉద్ఘాతం యద్యశః - తత ఆరభ్య యశో జగురితి వ్యాఖ్యేయం॥ ౨౦॥

ద్విషతాం మనః ॥ ౨౧ ॥ మహోదగ్రాః కకుద్మంతస్సరితాం కూలముద్రుజాః। లీలాఖేలమనుప్రాపుర్మహోక్షాస్తస్య విక్రమం॥౨౨॥ ప్రసవైస్సప్తపర్ణానాం మదగంధిభిరాహతాః। అసూయయేవ తన్నాగాస్సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః ॥ ౨౩॥ సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాః। యాత్రాయై చోదయామాస

ప్రససాదేతి॥ మహారాజస్య కుంభయోనేరగస్త్యస్య॥ ని॥ అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః - ఉదయాత్ అంభః ప్రసాదం ప్రసన్నం బభూవ - మహారాజస్య రఘోః ఉదయాదభ్యుదయాన్నిమిత్తాత్ - పరిభవాశంకి ఆత్మపరాజయమాశంకమానం ద్విషతాం శత్రూణాం మనః చుక్షుభే కాలుష్యం ప్రాప - దండయాత్రా సమయస్య సూచకః అగస్త్యోదయో జలాని ప్రసీదంతీత్యాగమః॥ ౨౧॥

మహేతి॥ మహోదగ్రాః మహోన్నతాః - కకుదేషామస్తీతి కకుద్మంతః మహాకకుద్భాః - యవాదిత్వాన్మకారస్య వత్వాభావః - కూలముద్రుజా ఇత్యేకం పదం - సరితాం కూలాన్యుద్రుజంతి భంజంతీతి కూలాముద్రుజాః - ఉదికూలే రుజివహోరితి ఖచ్ - అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః - మహాంతః ఉక్షాణో మహోక్షాః అచతురేత్యాదినా నిపాతనాదకారాంతత్వం - లీలాఖేలం లీలాసుభగం - తస్య రఘోః ఉత్సాహవతో వపుష్మతః పరభంజకస్య విక్రమం శౌర్యం - అనుప్రాపుః - అనుచక్రుః॥ ... ... ౨౨॥

ప్రసవైరితి ॥ మదస్యేవ గంధో యేషాం తైః మదగంధిభిః - ఉపమానాచ్చేతి సమాసాంత ఇకారః - సప్తపర్ణానాం వృక్షవిశేషాణాం॥ని॥ సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛద ఇత్యమరః ప్రసవైః పుష్పైః - ఆహతాః తస్య రఘోః నాగాః గజాః॥ ని॥ గజేపి నాగమాతంగావిత్యమరః - అసూయయేవ ఆహతినిమిత్తయా స్పర్ధయేవ॥ ని॥ పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయా పరికీర్తితేతి యాదవః సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః - మదం వవర్షుః ప్రతిగజగంధాభిమానాదితి భావః। శ్లో॥ కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాంచ మదస్రుతిరితి బాలకావ్యే - కరాత్ నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః॥ ... ... ౨౩॥

సరిత ఇతి॥ సరితః గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ పథో మార్గాంశ్చ ఆశ్యానకర్దమాన్ శుష్కపంకాన్ కుర్వతీ సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వత ఇతి శ్యాయతేర్నిష్ఠానత్వం శరత్ శరదృతుః తం రఘుం - శక్తేరుత్సాహశక్తేః ప్రథమం ప్రాక్ యాత్రాయై దండయాత్రాయై చోదయామాస ప్రేరయామాస - ప్రభుమంత్రసంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః॥ ౨౪॥

తంశక్తేః ప్రథమంశరత్ ॥ ౨౪॥ తస్మైసమ్యగ్ఘుతోవహ్ని ర్వాజినీరాజనావిధౌ। ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేనహస్తేనేవజయందదౌ॥ ౨౫॥ సగుప్తమూలప్రత్యంత శ్శుద్ధపార్ష్ణిరయాన్వితః। షడ్విధంబలమాదాయప్రతస్థేదిగ్జిగీషయా॥ ౨౬॥ అవాకిరన్వయోవృద్ధా స్తంలాజైఃపౌరయోషితః। పృషతైర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతం॥ ౨౭॥ సయయౌప్రథమం ప్రాచీంతుల్యః ప్రాచీనబర్హి

తస్మా ఇతి ॥ వాజినామశ్వానాంనీరాజనావిధౌ నీరాజనాఖ్యేశాంతికర్మణి అత్రవరాహమిహిరః॥ శ్లో ॥ భగవతిజలధరపక్షక్షపాకరార్కేక్షణకమలనాభే। ఉన్మీలయతిశరం... మకరంధనీరాజనాంకుర్యాదితి॥ సమ్యక్ విధివత్ - హుతః హోమాత్సమిద్ధః - వహ్నిః ప్రసృతశిఖః ప్రదక్షిణం - ఉత్థిత ప్రభృతిత్వాద వ్యయీభావః- ప్రదక్షిణంఅర్చిః జ్వాలాయస్యసః వ్యాజేనహస్తేనేవతస్మైరఘవే- జయందదౌదత్తవాన్ - ఉక్తంమహాయాత్రాయాం॥ శ్లో॥ ఇత్థంప్రదక్షిణగతో హుతభుక్ప్రయాతస్యధాత్రీంసముద్రరశనాంవశగాంకరోతీతి- వాజిగ్రహణంగ జాదీనాముపలక్షణంతేషామపినీరాజనవిధానాత్ ॥ ... ౨౫॥

స ఇతి॥ గుప్తమూలంనివాసస్థానంప్రత్యంతఃప్రాంతదుర్గంచయేనసః- గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్ష్ణిః ఉద్ధృతః పృష్ఠశత్రుః సేనయాపరిక్షితపృష్ఠదేశోవా అయాన్వితశ్శుభావహవిధ్యన్వితః॥ అయశ్శుభావహోవిధిరిత్యమరః- సరఘుః-షడ్విధంమౌలభృత్యాదిరూపంబలంసైన్యం॥ మౌలభృత్యసుహృచ్ఛ్రేణిద్విషదాటవికంబలమిత్యమరః - ఆదాయ - దిశాంజిగీషయా- ప్రతస్థే- అత్రకామందకః॥ శ్లో॥ పుంసః ప్రపశ్యన్నపిశుద్ధపృష్ఠః ప్రాప్నోతిశీఘ్రం ఖలుపార్ష్ణిదేశే। యాస్యంపురఃపక్షమనేకదుర్గమనేనముఖ్యంచబలంనిదధ్యాత్॥ ... ప్రాంశ్చప్రశస్య గ్రహంతారకాః। షడ్విధంతుబలంవ్యూహ్య ... భిముఖంప్రజేదితి॥ ... ... ౨౬॥

అవాకిరన్నితి॥ వయసావృద్ధాః పౌరయోషితః - తంరఘుంప్రయాంతంలాజైః ఆచారలాజైః - మందరోద్ధూతైః పృషతైర్బిందుభిః క్షీరోర్మయః క్షీరసముద్రోర్మయః- అచ్యుతంవిష్ణుమివ అవాకిరన్ ప్రాక్షిపన్। ౨౭॥

స ఇతి॥ ప్రాచీనబర్హిషా ఇంద్రేణ॥ ని॥ పర్జన్యోమఘవావృషాహరిహయః ప్రాచీనబర్హిస్తథేతీంద్రపర్యాయేషుహలాయుధః - ప్రాచీనబర్హిః స్త్రీ షాండ ఇత్యుత్పలమాలాచ - అథవాప్రాచీనబర్హిర్నామకశ్చిన్మహారాజః- తేనతుల్యస్సరఘుః- అనిలేనానుకూలవాయునాఉద్ధూతైః పురః ప్రసారితైః- కేతుభిః ధ్వజైః- అహితాన్ రిపూన్ తర్జయన్నివభర్త్సయన్నివ- తజ్జయేః

షః। అహితానానిలోద్ధూతైస్తర్జయన్నివ కేతుభిః॥ ౨౮॥ రజోభిస్స్యన్దనోద్ధూతైర్గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః। భువస్తలమివ వ్యోమ కుర్వన్వ్యోమేవ భూతలమ్॥ ౨౯॥ ప్రతాపోఽగ్రే తతశ్శబ్దః పరాగస్తదనన్తరమ్। యయౌ పశ్చాద్రథాదీతి చతుస్స్కన్ధేవ సా చమూః॥ ౩౦॥ మరుపృష్ఠాన్యుదమ్భాంసి నావ్యాస్సుప్రతరా నదీః। విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వాచ్చకార సః॥ ౩౧॥ స సేనాం మహతీం కర్షన్పూర్వసాగరగామినీమ్। బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగామివ భగీరథః॥ ౩౨॥ త్యాజి

పరస్మైపదం కవిప్రయోగాత్సిద్ధం- తర్జయ తేరనుదాత్తేత్త్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన అనుదాత్తేత్త్వనిమిత్తస్య ఆత్మనేపదస్య అనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి వామనః- ప్రథమం ప్రాచీం దిశం ప్రతియయౌ॥ ౨౮

రజోభిరితి॥ కిం కుర్వన్ - స్యన్దనోద్ధూతైః రజోభిః- ఘనసన్నిభైః వర్ణతః క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైర్గజైశ్చ- యథాక్రమం వ్యోమ ఆకాశం- భువః స్థలమివ- భూతలం వ్యోమేవ- కుర్వన్ యయావితి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨౯

ప్రతాప ఇతి॥ అగ్రే ప్రతాపస్తేజోవిశేషః॥ ని॥ స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమిత్యమరః- తతశ్శబ్దస్సేనాకలకలః- తదనన్తరం పరాగో ధూళిః॥ పరాగః పుష్పరజసి ధూళిస్నానీయయోరపీతి విశ్వః॥ పశ్చాత్ - రథాదిరథాశ్వాదికం చతురంగబలం ఇతీత్థం- చతుస్స్కన్ధేవ చతుర్వ్యూహేవ॥ ని॥ స్కన్ధోంసే చ ప్రకాండే చ సేనాసముదయేఽపి చేతి విశ్వః- సా చమూః- యయౌ- రథానీకమితి పాఠే ఇతిశబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్॥ ౩౦

మరుపృష్ఠానీతి॥ స రఘుః - శక్తిమత్త్వాత్సమర్థత్వాత్- మరుపృష్ఠాని నిర్జలస్థలాని॥ ని॥ సమానౌ మరుధన్వానావిత్యమరః - ఉదమ్భాంసి ఉద్భూతజలాని- చకార - నావ్యాః నౌభిస్తార్యాః నదీః॥ ని॥ నావ్యం త్రిలింగం నౌతార్య ఇత్యమరః- నౌవయోధర్మేత్యాదినా యత్ప్రత్యయః - సుప్రతరాస్సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః చకార - విపినాని అరణ్యాని॥ ని॥ అటవ్యరణ్యం విపినమిత్యమరః- ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి చకార తస్యాగమ్యం నాస్తీతి భావః॥ ౩౧

స ఇతి॥ మహతీం సేనాం - పూర్వసాగరగామినీం - కర్షన్నాకర్షన్ స రఘుః- హరస్య జటాభ్యో భ్రష్టాం గంగాం కర్షన్ సాపి పూర్వసాగరగామినీ భగీరథ ఇవ బభౌ- భగీరథో నామ కశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాం సన్తాతత్వావనాయ హరకిరీటాద్గంగాయాః ప్రవర్తయితా రాజా- యత్సంబంధాద్గంగా భాగీరథీతి గీయతే॥

త్యాజితైరితి॥ ఫలం లాభం వృత్తవక్షేప్రవనవం చ త్యాజితైః - త్యాజితైః జం

తైః ఫలముత్ఖాతైర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః। తస్యాసీదుల్బణో మార్గః పాదపైరివ దంతినః॥ ౩౩॥ పౌరస్త్యానేవమాక్రామంస్తాంస్తాన్ జనపదాన్ జయీ। ప్రాప తాలీవనశ్యామముపకంఠం మహోదధేః॥ ౩౪॥ అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుస్తస్మాత్సింధురయాదివ। ఆత్మా సంరక్షితస్సింహైర్వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీం॥ ౩౫॥ వంగానుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్। నిచఖాన జయస్తంభాన్ గంగాస్రోతోంతరేషు సః॥ ౩౬॥ ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తేర

తాద్వికర్మకాదప్రధానే కర్మణి క్తః - ఉత్ఖాతైః స్వపదాచ్చాలితైః - అన్యత్రోత్పాటితైః బహుధా భగ్నైః రణే జితైః అన్యత్ర ఛిన్నైః నృపైః పాదపైః దంతినో గజస్యేవ - తస్య రఘోః మార్గః ఉల్బణః ప్రకాశః - ఆసీత్॥ ని॥ ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణమితి యాదవః॥ ... ౩౩॥

పౌరస్త్యానితి॥ జయీ జయశీలః - జిదృక్షీత్యాదినా ఇః ప్రత్యయః - స రఘుః ఏవం పురో భవాన్ పౌరస్త్యాన్ ప్రాచ్యాన్ - దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యగితి త్యక్ప్రత్యయః - తాంస్తాన్ సర్వానిత్యర్థః - వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః - జనపదాన్ దేశాన్ ఆక్రామన్ తాలీవనైః శ్యామం మహోదధేః ఉపకంఠం అంతికం ప్రాప॥ ౩౪॥

అనమ్రాణామితి॥ అనమ్రాణామితి కర్మణి షష్ఠీ - సముద్ధర్తురున్మూలయితుః తస్మాత్ రఘోః సకాశాత్ - భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ సింధురయాన్నదీవేగాదివ సింహైః సింహదేశీయైః రాజభిః - సింహాదయశ్శబ్దాః జనపదవాచకాః క్షత్రియాణాం చ తుతే - వైతసీం వేతససంబంధినీం వృత్తిం ప్రణతత్వమిత్యర్థః - ఆశ్రిత్య - ఆత్మా సంరక్షితః - అత్ర కౌటిల్యః - బలీయసాభియుక్తో దుర్బలస్సర్వత్రానుప్రణతో వైతసధర్మమాతిష్ఠేదితి॥ ౩౫॥

వంగానితి॥ నేతా నాయకః - స రఘుః నౌభిస్సాధనైః ఉద్యతాన్ సన్నద్ధాన్ వంగాన్ రాజ్ఞః తరసా బలేన॥ ని॥ తరసీ బలరంహసీ ఇతి యాదవః ఉత్ఖాయ ఉన్మూల్య గంగాయాః స్రోతసాం ప్రవాహాణాం అంతరేషు జయస్తంభాన్ నిచఖాన - స్థాపితవానిత్యర్థః॥ ... ... ౩౬.

ఆపాదేతి॥ ఆపాదపద్మం అంఘ్రిపద్మపర్యంతం ప్రణతాః అత ఏవ ఉత్ఖాతాః పూర్వముద్ధృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్స్థాపితాః తే వంగాః కలమాః శాలివిశేషా ఇవ - తేషాం పాదపద్మం మూలపద్మపర్యంతం॥ ని॥ పాదో బుధ్నే తురీయాంశ ఇతి విశ్వః - ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాః రఘుం ఫలైః ధనైః అన్యత్ర సస్యైస్సంవర్ధయామాసుః॥ ని॥ ఫలధనే ఫలే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః సస్య ఇతి విశ్వః॥

ఘుం। ఫలైస్సంవర్ధయామాసురుత్ఖాతప్రతిరోపితాః ॥ ౩౭ ॥ సతీర్త్వాకపి శాం సైన్యైర్బద్ధద్విరదసేతుభిః । ఉత్కలైర్దర్శితపథః కళింగాభిముఖో య యౌ॥ ౩౮ ॥ సప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం న్యవేశయత్। అంకుశం ద్విరదస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః ॥ ౩౯॥ ప్రతిజగ్రాహ కాళింగస్తమస్త్రైర్గజ సాధనః। పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః॥ ౪౦॥ ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థస్తత్ర నారాచదుర్దినం। సన్మంగళస్నాత ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియం॥ ౪౧ ॥ తాంబూలీనాం దళైస్తత్ర రచితాపానభూమయః। నారికేళాసవం

స ఇతి॥ స రఘుః బద్ధాః ద్విరదా ఏవ సేతవో యైస్తైః సైన్యైః - కపిశాం నామ నదీం - కపిలామితి కేచిత్పఠంతి - తాం తీర్త్వా ఉత్కలైః రాజభిః దర్శితపథః సందర్శితమార్గస్సన్ కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయౌ॥ ౩౮॥

స ఇతి॥ స రఘుః మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య - సప్తకులపర్వతాః। శ్లో॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః। వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్॥ మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం దుస్సహం ప్రతాపం యంతా సారథిః॥ ని॥ నియంతా ప్రాజితా యంతా సూతః క్షత్తా చ సారథిరిత్యమరః - గంభీరవేదినః గజవిశేషస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం నిశితం అంకుశమివ న్యవేశయత్ నిక్షిప్తవాన్। శ్లో॥ త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావాన్మాంసస్యచ్యవనాదపి ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదికః ఇతి రాజపుత్రీయే॥ శ్లో॥ చిరకాల నయో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి। గంభీరవేదీ విజ్ఞేయస్స గజో గజవేదిభిరితిమృగచర్మీయే॥ ... ... ౩౯॥

ప్రతిజగ్రాహేతి॥ గజసాధనః కాళింగః కళింగానాం రాజా - ద్వ్యఞ్మగధకళింగసూరమసాదణిత్యణ్ ప్రత్యయః- అస్త్రైః ఆయుధైః తం రఘుం పక్షాణాం ఛేదే ఛేదనే ఉద్యతం ఉద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షీ పర్వత ఇవ ప్రతిజగ్రాహ అభియుక్తవాన్॥ ... ... ౪౦॥

ద్విషామితి॥ కాకుత్స్థో రఘుః తత్ర మహేంద్రాద్రౌ ద్విషాం నారాచదుర్దినం నారాచానాం బాణవిశేషాణాం దుర్దినం లక్షణయా వర్షముచ్యతే॥ ని॥ మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దినమిత్యమరః - విషహ్య సహిత్వా - సద్యధారాస్త్రం మంగళస్నాత ఇవ విజయమంగళార్థమభిషిక్త ఇవ జయశ్రియం ప్రతిపేదే॥ ని॥ యత్తు సర్వౌషధిస్నానం తన్మంగళముదీరితమితి యాదవః॥ ... ౪౧॥

తాంబూలీనామితి॥ తత్ర మహేంద్రాద్రౌ యుద్ధం గతా ఇతి యోధాః - పచా

యోధాశ్చాత్ర వంవపప్యృశః॥౪౨॥ గృహీతప్రతిముక్తస్యసధర్మవిజయీనృపః। శ్రియంమహేంద్రనాథస్యజహారనతుమేదినీం॥ ౪౩॥ తతో వేలాతటేనైవఫలవత్పూగమాలినా। అగస్త్యచరితామాశామనాశాస్యజయోయయౌ॥౪౪॥ ససైన్యపరిభోగేనగజదానసుగంధినా। కావేరీంసరితాంపత్యుశ్శంకనీయామివాకరోత్॥౪౫॥ బలైరధ్యుషితాస్తస్యవిజిగీషోర్గతాధ్వనః। మరీచోద్భ్రా

ద్యద్ - రచితాః కల్పితాః ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాయైస్తైః భోక్తాస్సంతః॥ ని॥ ఆపానంపానగోష్ఠికేత్యమరః- నారికేళాసవంనారికేళమద్యం- తాంబూలీనాంనాగవల్లీనాం ధైః పత్రైః పవ్రఃకిమివశా। తపఃశత్రుసంబంధి యశోవయస ఇవ-వకారఇవార్థేఇవార్థేపశబ్దోవాశబ్దోవాబాధ్య ఇతివచనాత్ - తత్రయథేచ్ఛం విజహ్రురిత్యర్థః॥ ... ... ౪౨॥

గృహీతేతి॥ ధర్మవిజయీధర్మార్థంవిజయశీలస్సనృపో రఘుః గృహీతశ్చాసౌప్రతిముక్తశ్చతస్యమహేంద్రనాథస్యకళింగస్య శ్రియంజహార - ధర్మ్యామితి భావః - మేదినీంతునజహార - శరణాగతవాత్సల్యాదితిభావః॥ ౪౩॥

తత ఇతి॥ తతః ప్రాచీజయానంతరం- సరఘుః ఫలవత్పూగమాలినాఫలితక్రముకశ్రేణిమతా - ప్రసిద్ధస్యదిక్ప్రస్థానస్య - వేలాయాస్సముద్రకూలస్యతటేనైవ - అగస్త్యేనచరితాం ఆశాందక్షిణాందిశంఅనాశాస్యజయః అయత్నసిద్ధత్వాద ప్రార్థనీయజయస్సన్ యయౌ॥ శ్లో॥ అగస్త్యోదక్షిణామాశామాశ్రిత్యనభసిస్థితః। వరుణస్యాత్మజోయోగీవింధ్యవాతాపి మర్దన ఇతిబ్రహ్మాండపురాణే॥ ... ... ౪౪॥

స ఇతి॥ సరఘుఃగజానాందానేనమదేన సుగంధినాసురభిగంధినా - గంధస్యేత్యాదినాఇకారాదేశస్సమాసాంతః - యద్యపిగంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణంకర్తవ్యమితిన్యాసగితకగంధవివక్షాయామేవ ఇకారాదేశః- తథాపినిరంకుశాఃకవయఃతథాచమాఘకావ్యే॥ శ్లో॥ వపురయుక్ప్రగుచ్ఛసుగంధయస్సతతగాస్తతగానగిరోళిభిరితి॥ నైషధేచ॥ శ్లో॥ అపాంహిలృప్తాయవారిధారాస్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతే తుషారేతి॥ నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతినిషేధాదినిప్రత్యయాంసిద్ధోపిఋఘున్యాయేన - సేనాయాంసమవేతాజనాస్సైన్యాః॥ ని॥ సేనాయాంసమవేతాయేస్తేసైసైన్యానికాశ్చత ఇత్యమరః - సేనాయావేత్యణ్ప్రత్యయః - తేషాంపరిభోగేనఉపభోగేనకావేరీంనామనదీంసరితాంపత్యుస్సముద్రస్యశంకనీయామవిశ్వసనీయామివ అకరోత్-సంభోగచింగదర్శనాచ్ఛ్రద్ధ

న్తహారీతా మలయాద్రేరుపత్యకాః॥౪౬॥ ససఞ్జురశ్వక్షుణ్ణానా మేలానాము
త్పతిష్ణవః। తుల్యగన్ధిషు మత్తేభకటేషు ఫలరేణవః॥ ౪౭॥ భోగివేష్టనమార్గేషు
చన్దనానాంసమర్పితం। నాస్రసత్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి॥౪౮
దిశిమన్దాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి। తస్యామేవ రఘోః పాణ్డ్యాః ప్ర
తాపంనవిషేహిరే॥౪౯॥ తామ్రపర్ణీసమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః। తే

రవిశ్చాసోభవతీతిభావః॥ ౪౫

బలైరితి॥ విజిగీషోర్విజేతుమిచ్ఛోః- గతాధ్వనస్తస్య రఘోః బలైః సైన్యైః॥ ని ॥ బలంశక్తౌబలే సైన్య ఇతి యాదవః మరీచేషుమరీచవనేషు ఉద్భ్రాన్తాస్సంభ్రాన్తాః హారితాః పక్షివిశేషాః యాసుతాః॥ ని ॥ తేషాంవిశేషా హారీతో మద్గుః కారణ్డవః ప్లవ ఇత్యమరః - మలయాద్రేరుపత్యకాః అసన్నభూమయః॥ని॥ ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకేత్యమరః ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయోరితిత్యకన్ప్రత్యయః- అధ్యుషితాః ఉపత్యకాసుస్థితా ఇత్యర్థః- ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం॥ ... ... ౪౬॥

ససఞ్జురితి॥ అశ్వైః క్షుణ్ణానాం - అశ్వఖురచూర్ణీకృతానామిత్యర్థః- ఏలానాంఏలాలతానాం ఉత్పతిష్ణవః ఉత్పతనశీలాః- అలంకృఞిత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః ఫలరేణవః - ఫలరజాంసి తుల్యగన్ధిషు సమానగన్ధిషు- తేనసహేత్యాదినా ఇన్నన్తో బహువ్రీహిః- మత్తేభానాం కటేషు గణ్డేషు సంసఞ్జుస్సంసక్తాః॥ ని॥ గజగణ్డకటౌకటావిత్యమరః॥ ... ... ౪౭॥

భోగీతి॥ చన్దనానాం చన్దనద్రుమాణాం భోగివేష్టనమార్గేషు సర్పవేష్టననిమ్నేషు సమర్పితం సంజితం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి పాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి॥ ని॥ త్రిపదీ పాదబన్ధనమితి యాదవః - కరిణాం గజానాం గ్రీవాసుభవం గ్రైవం కణ్ఠబన్ధనం - గ్రీవాభ్యోణ్చేత్యణ్ప్రత్యయః- నాస్రసత్ నస్రస్తమభూత్- ద్యుద్భ్యోలుఙీతి పరస్మైపదం- పుషాదిత్వాదఙాదేశః- అనిదితామితినకారలోపః

దిశీతి॥ దక్షిణస్యాం దిశి రవేరపి తేజః మన్దాయతే మన్దంభవతి- లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ప్రత్యయః - వాక్యష ఇత్యాత్మనేపదం - దక్షిణాయనే అర్కతేజో మాన్ద్యాదితి భావః తస్యామేవ దిశి పాణ్డ్యాః పాణ్డూనాం రాజానః పాణ్డ్యాః - పాణ్డోర్డ్యణ్వక్తవ్యః రఘోః ప్రతాపం న విషేహిరే నసోఢవన్తః- సూర్యవిజయినోపి విజితవానితి నాయకస్య మహానుత్కర్షో గమ్యతే॥ ... ౪౯॥

నిపత్య దదుస్తస్మై యశస్స్వమివ సంచితం॥౫౦॥ స నిర్విశ్య యథాకామం తటేష్వా
లీఢచందనౌ। స్తనావివ దిశస్తస్యాశ్శైలౌ మలయదర్దురౌ॥౫౧॥ అసహ్యవిక్ర
మస్సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా। నితంబమివ మేదిన్యాస్స్రస్తాంశుకమలం
ఘయత్॥౫౨॥ తస్యానీకైర్విసర్పద్భిరపరాంతజయోద్యతైః। రామాస్త్రోత్సా
రితోఽప్యాసీత్సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః॥౫౩॥ భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరల

హోదధేర్దక్షిణసముద్రస్యసంబంధి - సంచితం ముక్తాసారం మౌక్తికవరం॥ ని॥
సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిష్విత్యమరః - స్వం స్వకీయం సంచి
తం యశ ఇవ తస్మై రఘవే నిపత్య ప్రణిపత్య దదుః - యశసశ్శుభ్రవర్ణత్వాదౌప
మ్యం - తామ్రపర్ణీసంగమే మౌక్తికోత్పత్తిరితి ప్రసిద్ధం॥ ... ౫౦

స ఇతి॥ అసహ్యేతి చ॥ శ్లోకద్వయం కులకమేతత్ - అసహ్యవిక్రమః స రఘుః
తటేషు సానుషు ఆలీఢచందనౌ వ్యాప్తచందనద్రుమౌ - స్తనపక్షే ప్రాంతేషు
వ్యాప్తచందనానులేపౌ - తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదర్దు
రౌ నామ శైలౌ - తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదర్దురౌ నామ
శైలౌ యథాకామం యథేచ్ఛం నిర్విశ్య ఉపభుజ్య॥ ని॥ నిర్వేశో భృతిభోగయోరి
త్యమరః ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్ ఉదధిః॥ ని॥ ఉదన్వానుదధిస్సింధురిత్య
మరః - ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః - తేన సముద్రేణ దూరాన్ముక్తం దూరతస్త్య
క్తం - స్తోకాంతికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేనేతి సమాసః - పంచమ్యాః స్తోకాదిభ్య
శ్చేతి పంచమ్యా అలుక్ - ప్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నితంబమివ స్థితం సహ్యాద్రిం అ
లంఘయత్ ప్రాప్తః అతిక్రాంతో వా॥ ... ... ౫౨॥

సంప్రతి ప్రతీచీం దిశమభియయావిత్యాహ॥ తస్యేతి॥ అపరాంతానాం పా
శ్చాత్యానాం జనపదానాం జయే ఉద్యతైః ఉద్యుక్తైః॥ని॥ అపరాంతాస్తు పాశ్చా
త్యా ఇతి యాదవః విసర్పద్భిః గచ్ఛద్భిః తస్య రఘోః అనీకైస్సైన్యైః॥ ని॥ అ
నీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః అర్ణవస్సముద్రః॥ ని॥ సరస్వాన్ సాగరోఽర్ణవ ఇత్య
మరః - రామస్య జామదగ్న్యస్య అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోఽపి సహ్యలగ్న ఇ
వ సహ్యపర్వతసక్త ఇవ ఆసీత్ - అస్య సైన్యం ద్వితీయోఽర్ణవ ఇవాదృశ్యతేతి భావః -
పరశురామేణ సహ్యపర్వతవర్తీ సముద్రః ప్రోత్సారిత ఇతి కథాత్రానుసంధేయా॥

భయేతి॥ తేన రఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం భయేన పరిహృతభూష
ణానాం - కేరలయోషితాం కేరలదేశీయాంగనానాం అలకేషు చమూరేణుః
సేనారజః చూర్ణప్రతినిధీకృతః - చూర్ణస్య కుంకుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః. ప

శయోషితాం। అలకేషు చమూరేణుశ్చూర్ణప్రతినిధీకృతః॥ ౫౪॥ మురలామారుతోద్ధూతమగమత్కైతకం రజః। తద్యోధవారబాణానామయత్న పటవాసతాం॥ ౫౫॥ అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజితైః। వర్మభిః పవనోద్ధూత రాజతాళీవనధ్వనిః॥ ౫౬॥ ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం మదోద్గారసుగంధిషు। కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్యశ్శిలీముఖాః ॥ ౫౭॥ అవకాశం కిలోదన్వాన్ రామాయాభ్యర్థితో దదౌ। అపరాంతమహీపాల వ్యాజేన రఘవేక

తేనయోషితాం పలాయనంచ మూనాంతదనుధావనంచ ధ్వన్యతే॥ ౫౪॥

మురళేతి॥ మురలా నామ కేరళదేశేషు కాచిన్నదీ మురళీతి కేచిత్పఠంతి తస్యాః మారుతైః ఉద్ధూతం ఉత్థాపితం కైతకం కేతకీసంబంధి రజః తద్యోధవారబాణానాం రఘుభటకంచుకానాం॥ ని॥ కంచుకో వారబాణోఽస్త్రీ ఇత్యమరః - అయత్న పటవాసతాం అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వం - అగమత్॥ ని॥ పిష్టాతః పటవాసక ఇత్యమరః- ... ... ౫౫॥

అభ్యభూయతేతి॥ చరతాం గచ్ఛతాం వాహానాం వాజినాం॥ ని॥ వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః గాత్రశింజితైః గాత్రేషు శింజాయమానైరిత్యర్థః - కర్తరి క్తః వర్మభిః కవచైః పవనోద్ధూతానాం వాతేన కంపితానాం రాజతాళీవనానాం శ్రీతాళవృక్షవనానాం ధ్వనిః అభ్యభూయత తిరస్కృతః - మర్మర ఇతి పాఠే వాహానాం గాత్రశింజితైః గాత్రధ్వనిభిః గాత్రస్థవర్మధ్వనిభిరిత్యర్థః- భావే క్తః మర్మరః మర్మరాయమాణధ్వనిః శేషః॥ ని॥ అథ మర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానామిత్యమరః॥ ... ... ౫౬॥

ఖర్జూరీతి॥ ఖర్జూరీణాం తృణద్రుమవిశేషాణాం॥ ని॥ ఖర్జూరః కేతకీ తాలీ ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమా ఇత్యమరః స్కంధేషు ప్రకాండేషు॥ ని॥ అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధస్స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోరిత్యమరః నద్ధానాం బద్ధానాం కరిణాం గజానాం మదోద్గారేణ మదస్రావేణ సుగంధిషు గంధస్యేత్యాదినా ఇకారాదేశః కటేషు గండస్థలేషు॥ ని॥ గజగండః కటః స్త్రియా మిత్యమరః - పున్నాగేభ్యః పున్నాగపుష్పాణి విహాయేతి - ల్యబ్లోపే పంచమీ- శిలీముఖాః అలయః పేతుః॥ ని॥ అలిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః॥ తతోఽపి సౌగంధ్యాతిశయాదితి భావః॥ ౫౭

అవకాశమితి॥ ఉదన్వానుదధిః - రామాయ జామదగ్న్యాయ అభ్యర్థితః యాచితస్సన్ అవకాశం స్థానం దదౌ కిల- రఘవే తు అపరాంతమహీపాల వ్యాజేన కరం బలిం దదౌ॥ ని॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః- అపరాంతానాం సము

రం॥ ౫౮॥ మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణం। త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభంచకార సః॥౫౯॥ పారశీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా। ఇంద్రియాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ ॥ ౬౦ ॥ యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః। బాలాతపమివాబ్జానామకాలజలదోదయః॥ ౬౧॥ సంగ్రామస్తుములస్తస్య పాశ్చాత్యైరశ్వసాధనైః। శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్యభూత్॥ ౬౨॥ భల్లాపవర్జితైస్తేషాం శిరోభిశ్శ్మశ్రులైర్మహీం

ద్రమధ్యదేశత్వాత్తైర్దత్తైకరేసముద్రదత్తైత్వేపచారః కరదానంతుభిత్యయా క్షయేతి రామాద్రి ఘోరుత్కర్షః॥ ౫౮

మత్తేభేతి॥ తత్ర దేశే సరఘుః మత్తానామిభానాం రదనోత్కీర్ణాని దంతక్షతాన్యేవ- భావేక్తః - వ్యక్తాని స్ఫుటాని విక్రమలక్షణాని పరాక్రమచిహ్నాని విజయవర్ణావస్థానీయాని యస్మిన్ తంతథోక్తం త్రికూటమేవ - ఉచ్చైరున్నతం జయస్తంభంచకార- గాథప్రహారత్రికూటాద్రిరేవ ఉత్కీర్ణ జయస్తంభ ఇవ రఘూర్జయఖ్యాపకోభూదిత్యర్థః॥ ... ... -- ౫౯

పారశీకానితి॥ తతస్స రఘుః సంయమీ యోగీ తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్ ఇంద్రియనామకాన్ రిపూనివ పారశీకాన్ రాజ్ఞో జేతుం స్థలవర్త్మనా ప్రతస్థే- నతు నేపథ్యేనాపి జలపథేన - సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః॥ ౬౦

యవనీతి ॥ సరఘుః - యవనీనాం యవనస్త్రీణాం - జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితి జీష్ - ముఖానిపద్మానీవేత్యుపమితసమాసః తేషాం మధునామద్యేన యో మదః మదరాగః కార్యకారణయోరభేదేన నిర్దేశః తం న సేహే - కథమివ అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే జలదోదయః ప్రావృషి పద్మవికాసస్య అప్రస్తుతత్వాత్- అబ్జానాం సంబంధినం బాలాతపమివ - అబ్జహేతత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య॥ .. .. - ... ౬౧

సంగ్రామఇతి॥ తస్యరఘోః అశ్వసాధనైః పశ్చాద్భవైః పాశ్చాత్యైః వనైస్సహ దక్షిణాపశ్చాత్పుగస్త్యగిత స్త్యక్ - సహాతృతీయా శృంగాణాం వికారాః శార్ఙ్గాణి ధనూంషి తేషాం కూజితైః - జ్యాశబ్దైః అథవా శార్ఙ్గైః శృంగసంబంధిభిః కూజితైః విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః ప్రతిభటాః యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి తుములః సంగ్రామః సంకులం యుద్ధం అభూత్ ॥ని॥ తుములం రణసంకులమిత్యమరః॥ ౬౨

భల్లేతి ॥ సరఘుః భల్లాపవర్జితైః బాణవిశేషకృత్తైః శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖ

తస్తారసరఘావ్యాప్తైస్సక్షౌద్రపటలైరివ॥౬౩॥ అపనీతశిరస్త్రాణాశ్శేషాస్తం శరణంయయుః। ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభోహిమహాత్మనాం॥ ౬౪ ॥ వినయంతేస్మతద్యోధామధుభిర్విజయశ్రమం, ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసుద్రాక్షావలయభూమిషు॥౬౫॥ తతఃప్రతస్థేకౌబేరీంభాస్వానివరఘుర్దిశం। శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్రసానివ॥౬౬॥ వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్యసింధుతీరవివేష్టనైః

రోమవద్భిః - స్థిరాదిత్వాత్ ఉచ్ప్రత్యయః తేషాంపాశ్చాత్యానాంశిరోభిః - సరఘాభిః- మధుమక్షికాభిఃవ్యాప్తైః ॥ ని ॥ సరఘామధుమక్షికేత్యమరః - క్షుద్రాస్సరఘాః॥ ని॥ క్షుద్రావ్యం గానటీవేశ్యాసరఘాకంటకారికేత్యమరః - క్షుద్రాభిఃకృతానిక్షౌద్రాణిమధూని॥ ని॥ క్షౌద్రంమధునిపానీయఇతివిశ్వః॥క్షుద్రా భ్రమరవటరపాదపాదణితి ఏణ్ప్రత్యయః - సంజ్ఞాయాంవిషయే - తేషాంపటలైః పుంజైరివమహీంతస్తారాచ్ఛాదయామాస॥ ౬౩

అపనీతేతి॥ శేషాఃహతావశిష్టాః అపనీతశిరస్త్రాణాః అపసారితశీర్షత్రాణాస్సంతః - శరణాగతలక్షణమేతత్- తంరఘుంశరణంయయుః- తథాహి. మహాత్మనాంసంరంభఃక్రోధః ప్రణిపాతఃప్రణతిరేవప్రతీకారోయస్యసః పరికీయమాణౌద్ధత్యమేవమహాత్మనామసహ్యంనతుజీవితమితిభావః॥ ౬౪॥

వినయంతఇతి॥ తస్యరఘోఃయోధాఃభటాఃఆస్తీర్ణానిఅజినరత్నానిచర్మశ్రేష్ఠానియాసుతాః సుద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాంభూమిషు- ని॥ మృద్వీకాగోస్తనీద్రాక్షా స్వాద్వీమధురసేతిచేత్యమరః - మధుభిః ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్మద్యైఃవిజయశ్రమంయుద్ధఖేదంవినయంతేస్మఅపనీతవంతః- కర్తృస్థేచాశరీరేకర్మణీత్యాత్మనేపదం - లట్స్మ ఇతిభూతార్థేలట్॥ ౬౫॥

తతఇతి॥ తతఃరఘుః భాస్వాన్సూర్యఇవశరైఃబాణైః - ఉస్రైఃకిరణైరివ॥ ని ॥ కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తిఘృణిఘృష్టయఇత్యమరః - ఉదీచ్యాన్ ఉదగ్భవాన్రసానుదకానీవఉద్ధరిష్యన్ ఉన్మూలయిష్యన్ కౌబేరీంకుబేరసంబంధినీందిశంఉదీచీంప్రతస్థే- అనేకేవశబ్దేయమ్యుపమాయథాహదండీ॥ శ్లో॥ ఏకానేకేవశబ్దత్వాత్సావాక్యార్థోపమాద్విధేతి॥ ౬౬॥

వినీతేతి॥ సింధుర్నామకాశ్మీరదేశేకశ్చిన్నదవిశేషః॥ ని॥ దేశేనదవిశేషేబ్ధౌ సింధుర్నాసరితిస్త్రియామిత్యమరః - తస్యతీరేవివేష్టనైఃఅంగపరివర్తనైఃవినీతాధ్వశ్రమాఃవిగమార్గఖేదాఇత్యర్థః- తస్యరఘోఃవాజినఃఅశ్వాఃలగ్నాః కుంకుమకేసరాఃకుంకుమకింజల్కాః యేషాం.తాన్ అథవా. లగ్నకుంకుమాః

మధుపుర్వ్యాజిస్కంధాన్ లగ్నకుంకుమకేసరాన్ ॥ ౬౭॥ తత్రహూణావరో
ధానాంభర్తృషువ్యక్తవిక్రమం। కపోలపాటలాదేశిబభూవరఘుచేష్టితం॥ ౬౮
కాంభోజాస్సమరేసోఢుంతస్యవీర్యమనీశ్వరాః । గజాలానపరిక్లిష్టైరక్షోటైః
స్సార్థమానతాః॥౬౯॥ తేషాంసదశ్వభూయిష్ఠాస్తుంగద్రవిణరాశయః। ఉ
పదావివిశుశ్శశ్వన్నోత్సేకాఃకోసలేశ్వరం॥ ౭౦॥ తతోగౌరీగురుంశైలమారు
రోహాశ్వసాధనః। వర్ధయన్నివతత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః॥౭౧॥

కేసరాఃసటాఃయేషాంతాన్ స్కంధాన్ దుధువుఃకంపయామాసుః॥ ౬౭॥

తత్రేతి ॥ తత్రఉదీచ్యాందిశిభర్తృషువ్యక్తఃక్రమంభర్తృవధేనస్ఫుటపరా
క్రమమిత్యర్థః - రఘుచేష్టితంరఘువ్యాపారః-హూణానాంజినపదాఃస్త్రియాః-
తేషాంఅవరోధాఅంతఃపురస్త్రియఃతాసాంకపోలేషుపాటలస్యపాటలిమ్నః
తాడనాదికృతారుణ్యస్యఆదేశీఉపదేశీబభూవ - అథవాపాటలఃఆదేశీఉపదే
ష్టాయస్యతద్బభూవస్వయంతేనాఖ్యాతఇత్యర్థః॥ ... ౬౮॥

కాంభోజాఇతి ॥ కాంభోజాఃరాజానః సమరేతస్యరఘోః వీర్యంపరా
క్రమంసోఢుం అనీశ్వరాః అశక్తాస్సంతః గజానామాలానంబంధనం - భావే
ల్యుట్ - విభాషాలీయతేరిత్యాత్వం - తేనపరిక్లిష్టైఃపరిక్షతైః-అక్షోటైస్సా
ర్ధంవృక్షవిశేషైస్సహఆనతాఃనమ్రాః॥ ... ... ౬౯॥

తేషామితి ॥ తేషాంకాంభోజానాం సద్భిరశ్వైఃభూయిష్ఠాః తుంగాః
ద్రవిణానాంసువర్ణానాం॥ని ॥ హిరణ్యంద్రవిణంద్యుమ్నమిత్యమరః - రాశయ
ఏవఉపదాఃఉపాయనాని॥ ని ॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదే
త్యమరః - కోసలేశ్వరంరఘుంశశ్వత్ అసకృత్ వివిశుః॥ని॥ ముహుఃపునః పునశ్శ
శ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమాఇత్యమరః - తథాపిఉత్సేకాఃగర్వాస్తునవివిశుః - సత్యపి
గర్వకారణేనగర్వితాఇత్యర్థః॥ ... ... ౭౦॥

తతఇతి ॥ తతోనంతరం అశ్వసాధనస్సన్ గౌర్యాఃగురుంపితరంశైలంహి
మవంతమిత్యర్థః॥ ని ॥ గురూగీష్పతిపిత్రాద్యావిత్యమరః - ఉద్ధూతైఃఅశ్వఖు
రోద్ధూతైఃధాతూనాంగైరికాదీనాంరేణుభిః॥ ని ॥ రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం
ధూళిరిత్యమరః - తత్కూటాన్ తస్యశృంగాణి॥ ని ॥ కూటోస్త్రీశిఖరంశృంగ
మిత్యమరః - వర్ధయన్నివ ఆరురోహ - ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్ర
మోజాయతఇతిభావః॥ ... ... ౭౧॥

శశంసేతి ॥ తుల్యసత్త్వానాంసైన్యైస్సమానబలానాంగుహాసుశేరతఇతి

శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేప్యసమ్భ్రమం । గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకనం ॥ ౭౨॥ భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః। గంగాశీకరిణో మార్గే మరుతస్తం సిషేవిరే॥ ౭౩ ॥ విశశ్రముర్నమేరూణాం ఛాయాస్వధ్యాస్య సైనికాః। దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణమృగనాభిభిః॥ ౭౪॥ సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః । ఆసన్నోషధయో నేతుర్నక్తమస్నేహదీపికాః॥ ౭౫॥ తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః। గజవర్ష్మ

గుహాశయాః - అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః - తేషాం సింహానాం సంబంధి పరివృత్త్య పరావృత్త్య అవలోకనం శయితైవ గ్రీవాభంగేన అవలోకనం కర్తృ సైన్యఘోషే సేనాకలకలే సంభ్రమకారణే సత్యపి అసంభ్రమం అక్షోభవిరహం - నఞ్ ప్రసత్యప్రతిషేధే సిత తత్పురుషసమాస ఇష్యతే - శశంస కథయామాస - సైన్యేభ్య ఇత్యర్థాల్లభ్యతే - బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపకమితి భావః - అసంభ్రాంతత్వే హేతుః తుల్యసత్త్వానామితి - సహసమబలాః సమబలాదిబిభేతీతి భావః॥ .. .. ౭౨॥

భూర్జేష్వితి । భూర్జేషు భుజపత్రవృక్షేషు॥ ని ॥ భుజపత్రో భుజో భూర్జో మృదుత్వక్చర్మకౌ వపీతియాదవః - మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనిః॥ని॥ మర్మరశ్శుష్కపర్ణానామితి యాదవః - అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ - గుణిన్యపి వర్తతే - ప్రయోత్యతేచ - [illegible]రగురుధూపగంధిభిరితి- తతో మర్మరీభూతాః మర్మరశబ్దవంతో భూతా ఇత్యర్థః - కీచకానాం వేణువిశేషాణాం ధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః- గంగాయాః శీకరాః - ఏషాం సంతీతి గంగాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః - మరుతః వాతాః మార్గే తం రఘుం సిషేవిరే అసేవంతేత్యర్థః॥ ౭౩

విశశ్రమురితి॥ సైనికాః సేనాయాం సమవేతాః - ప్రాగ్వహతేష్ఠగితి ఠక్ప్రత్యయః - నమేరూణాం సురపున్నాగానాం ఛాయాసు నిషణ్ణానాం దృషత్సూపవిష్టానాం మృగాణాం నాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృషదః శిలాః అధ్యాస్యాధిష్ఠాయ విశశ్రముర్విశ్రాంతాః॥ ... ... ౭౪॥

సరళేతి॥ సరళేషు దేవదారువిశేషేషు ఆసక్తాని సంజితాని మాతంగానాం గజానాం గ్రీవాసు భవాని గ్రైవేయాని కంఠశృంఖలాని - గ్రీవాభ్యోణ్చేతి చకారాడ్ఢక్ప్రత్యయః- తేషు స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలితభాసః- ఓషధయః నక్తం జ్వలంత్యో లతావిశేషాః నేతుః నాయకస్య రఘోః అస్నేహదీపికాః తైలనిరపేక్షదీపికాః ఆసన్॥

తస్యేతి । తస్య రఘోః ఉత్సృష్టేషు ఉఝ్ఝితేషు నివాసేషు సేనానివాసేషు

కిరాతేభ్యశ్శశంసుర్దేవదారవః॥ ౭౬॥ తత్ర జన్యం రఘోర్ఘోరం పార్వతీయైర్గణైరభూత్। నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్॥ ౭౭ ॥ శరైరుత్సవసంకేతాన్ స కృత్వా విరతోత్సవాన్। జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామాస కిన్నరాన్॥ ౭౮॥ పరస్పరేణ విజ్ఞాతస్తేషూపాయనపాణిషు। రాజ్ఞా హిమవతస్సారో రాజ్ఞస్సారో హిమాద్రిణా॥ ౭౯॥ తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యావరురోహ సః। పౌలస్త్యతులితస్యాద్రేరాదధాన ఇవ హ్రియమ్॥ ౮౦॥

కంఠరజ్జుభిః గజగ్రైవేయైః - క్షతాః సిష్పిష్టాః త్వచో యేషాం తే దేవదారవః - కిరాతేభ్యః గజానాం వర్ష్మ ప్రమాణం॥ ని॥ వర్ష్మ దేహప్రమాణయోరిత్యమరః - శశంసుః కథితవంతః - దేవదారుస్కంధత్వక్షతైః గజానామౌన్నత్యమనుమీయత ఇత్యర్థః॥ ... ... ౭౬॥

తత్రేతి॥ తత్ర హిమాద్రౌ రఘోః పర్వతే భవైః పార్వతీయైః - పర్వతాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః - గణైరుత్సవసంకేతాఖ్యైర్గణైస్సహ॥ శ్లో॥ గణానుత్సవసంకేతాన జయత్సప్తపాండవ ఇతి మహాభారతే - నారాచానాం బాణవిశేషాణాం క్షేపణీయానాం భిండివాలానాం అశ్మనాం పాషాణానాంచ నిష్పేషేణ సంఘర్షణేన ఉత్పతితః అనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం॥ ని॥ క్షేపణీయో భిండివాలస్స్యాద్గోదీర్ఘో మహాఫల ఇతి యాదవః - ఘోరం భీమం జన్యం యుద్ధం అభూత్॥ ని॥ యుద్ధమాయోధనం జన్యమిత్యమరః॥ ... ౭౭॥

శరైరితి॥ స రఘుః శరైర్బాణైః ఉత్సవసంకేతాన్నామగణాన్ విరతోత్సవాన్ కృత్వా జిత్వేత్యర్థః - కిన్నరాన్ గంధర్వవిశేషాన్ బాహ్వోః స్వభుజయోః జయోదాహరణం జయఖ్యాపకం ప్రబంధవిశేషం గాపయామాస - గతిబుద్ధీత్యాదినా కిన్నరాణాం కర్మత్వం - గణానాంచ అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే॥

పరస్పరేణేతి ॥ తేషు గణేషు ఉపాయనయుక్తాః పాణయో యేషాం తేషు సత్సు పరస్పరేణ అన్యోన్యం రాజ్ఞా హిమవతః సారః ధనరూపః విజ్ఞాతః హిమాద్రిణా రాజ్ఞః సారః బలరూపః విజ్ఞాతః ఏతేన తత్రత్యవస్తూనామనర్ఘత్వం గణానాంచ అభూతపూర్వం పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే॥ ... ... ౭౯॥

తత్రేతి॥ స రఘుః తత్ర హిమాద్రౌ అక్షోభ్యం అప్రధృష్యం యశోరాశిం నివేశ్య నిధాయ పౌలస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్య అద్రేః కైలాసస్య హ్రియం ఆదధానః జనయన్నివ అవరురోహ - కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః - న హి శూరాః పరేణ పరాజితమభియుంజీరన్నితి భావః॥ ౮౦॥

చకంపే తీర్ణలౌహిత్యే తస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః। తద్గజాలానతాం ప్రాప్తైస్సహ కాలాగరుద్రుమైః॥ ౮౧॥ న ప్రసేహే స రుద్ధార్కమధారావర్షదుర్దినం। రథవర్త్మరజోఽప్యస్య కుత ఏవ పతాకినీం॥ ౮౨॥ తమీశః కామరూపాణామత్యాఖండలవిక్రమం। భేజే భిన్నకటైర్నాగైరన్యానుపరురోధ యైః॥ ౮౩॥ కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతాం। రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయామానర్చ పాదయోః॥ ౮౪॥ ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్తత రథోద్ధతం। రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌళిషు॥ ౮౫॥ స విశ్వజితమాజహ్రే యజ్ఞం స

చకంప ఇతి॥ తస్మిన్ రఘౌ తీర్ణా లౌహిత్యా నామ నదీ యేన తస్మిన్ తీర్ణలౌహిత్యే సతి-ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం జనపదానామీశ్వరః-తస్య రఘోః గజానామాలానతాం ప్రాప్తైః కాలాగరుద్రుమైః కృష్ణాగరువృక్షైస్సహ చకంపే కంపితవాన్॥

నేతి॥ సః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః - రుద్ధార్కమావృతసూర్యం అధారావర్షం చ తత్ దుర్దినం చ ధారావృష్టిం వినైవ దుర్దినీభూతం అస్య రఘోః రథవర్త్మరజోఽపి న ప్రసేహే - పతాకినీం తు కుత ఏవ ప్రసేహే న కుతోఽపీత్యర్థః॥ ౮౨

తమితి॥ కామరూపాణాం నామ దేశానాం- ఈశ్వరః అత్యాఖండలవిక్రమం అతిప్రవరాక్రమం తం రఘుం-భిన్నాః స్రవన్మదాః కటాః గండాః-యేషాం తైః నాగైః గజైః సాధనైః భేజే- నాగాన్ దత్త్వా శరణం గత ఇత్యర్థః కీదృశైః- యైర్నాగైః అన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్ నృపాన్ ఉపరురోధ - శూరాణామపి శూరో రఘురితి భావః॥ ... ... ౮౩॥

కామరూపేతి॥ కామరూపేశ్వరః హేమపీఠస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పాదయోః ఛాయాం కనకమయపాదపీఠవ్యాపినీం కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషాముపహారేణ సమర్పణేన ఆనర్చ పూజయామాస॥ ... ౮౪॥

ఇతీతి॥ జిష్ణుః జయశీలః - గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నురితి గ్స్నుప్రత్యయః - స రఘుః- ఇతీత్థం - దిశః జిత్వా రథైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘోరేకచ్ఛత్రత్వాదితి భావః - రాజ్ఞాం మౌళిషు సంయతకేశేషు॥ ని॥ చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయః కచా ఇత్యమరః - శిఖాస్విత్యర్థః రజః విశ్రామయన్ సంక్రామయన్నిత్యర్థః - న్యవర్తత నివృత్తః॥ ... ... ౮౫॥

స ఇతి॥ స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వస్వదక్షిణం - విశ్వజిత్సర్వస్వదక్షిణ ఇతి శ్రుతేః- విశ్వజితం నామ యజ్ఞం - ఆజహ్రే కృతవానిత్యర్థః-యుక్తం చైతదిత్యాహ - సతాం సాధూనాం వారిముచాం మేఘానామివ ఆదానం ఆగ్రసనం

ర్యస్వదక్షిణం। ఆదానంహివిసర్గాయసతాంవారిముచామివ॥ ౮౬॥ సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిర్గుర్వీభిశ్శమితపరాజయవ్యళీకాన్ । కాకుత్స్థశ్చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్ రాజన్యాంత్స్వపురనివృత్తయేనుమేనే॥ ౮౭॥ తేరేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నంసమ్రాజశ్చరణయుగంప్రసాదలభ్యం। ప్రస్థానప్రణతిభిరంగుళీషుచక్రుర్మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం॥ ౮౮

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేచతుర్థః స్సర్గః .

విసర్గాయత్యాగాయహి - సత్పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః॥ ... ౮౬॥

సత్రాంతఇతి॥ కాకుత్స్థోరఘుః సత్రాంతేయజ్ఞాంతే॥ ని ॥ సత్రమాచ్ఛాదనేయజ్ఞేసదాదానేవనేపిచేత్యమరః - సచివానాం సఖాసచివసఖస్సన్ - తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థంరాజ్ఞస్సఖిత్వవ్యపదేశః - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - గుర్వీభిర్మహతీభిః పురస్క్రియాభిఃపూజాభిఃశమితంపరాజయేనయద్వ్యళీకందుఃఖంవైలక్ష్యంవా - తద్యేషాంతాన్ శమితపరాజయవ్యళీకాన్॥ ని॥దుఃఖేవైలక్ష్యేవ్యళీకమితియాదవః- చిరవిరహేణఉత్సుకాఃఉత్కంఠితాఃఅవరోధాః అంతఃపురాంగనాః యేషాంతాన్ రాజ్ఞోపత్యానిరాజన్యాఃక్షత్రియాఃతాన్ - రాజశ్వశురాద్యదితియత్ప్రత్యయః॥ ని॥ మూర్ధాభిషిక్తోరాజన్యోబాహుజఃక్షత్రియోవిరాడిత్యమరః - స్వపురంప్రతినివృత్తయేగమనాయఅనుమేనేఅనుజ్ఞాతవాన్॥ ... ... ౮౭॥

తఇతి ॥ తేరాజన్యాః రేఖాఏవధ్వజాశ్చకలశాశ్చఆతపత్రాణిచ - ధ్వజాద్యాకారరేఖాఇత్యర్థః- తానిచిహ్నానియస్యతత్తథోక్తం-ప్రసాదేనైవలభ్యంప్రసాదలభ్యంసమ్రాజస్సార్వభౌమస్యరఘోః చరణయుగంప్రస్థానేప్రయాణసమయేయాఃప్రణతయఃనమస్కారాఃతాభిః కరణైః అంగుళీషుమౌళిషు కేశబంధేషుయాఃస్రజఃమాల్యానితాభ్యఃచ్యుతైః - మకరందైఃపుష్పరసైః రేణుభిః-పరాగైశ్చగౌరంగౌరవర్ణంచక్రుః- ప్రహర్షిణీవృత్తం॥ ... ౮౮॥

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః.

శ్రీరస్తు.

రఘువంశకావ్యస్య వ్యాఖ్యానే, పంచమస్సర్గః

తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం నిఃశేషవిశ్రాణితకోశజాతం। ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ కౌత్సః ప్రపేదే వరతంతుశిష్యః ॥ ౧ ॥ సమృణ్మయే వీతహిరణ్మయత్వాత్ పాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘశీలః। శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః ॥ ౨ ॥ తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞస్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ। విశాంపతిర్విష్టరభాజమారాత్కృతాంజలిః కృత్యవిది

తమితి॥ విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే। "యజ్ఞస్సవోఽధ్వరో యాగస్సప్తతంతుర్మఖః క్రతుః" ఇత్యమరః- నిఃశేషం యథా తథా విశ్రాణితం దత్తం- శ్రాణ దానే చురాదిః- కోశానాం అర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం॥ "కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోః" ఇత్యమరః॥ "జాతం జనిసమూహయోః" ఇతి శాశ్వతః- ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తత్వం సూచయతి - తం క్షితీశం రఘుం ఉపాత్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః వరతంతోః శిష్యః కౌత్సః ఋషిః- ఋష్యంధకత్యణ్ ఇత్యపవాదః - గురుదక్షిణార్థీ సన్- అర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతాచ్చేతి ఇనిః- అత్ర అర్థ్యేయ ఇతి భావః। ప్రపేదే ప్రాప - అస్మిన్ సర్గే వృత్తముపజాతిః - లక్షణం తు॥ శ్లో॥ స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ। అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః ఇతి లక్షణాత్॥ ... ... ౧॥

స ఇతి॥ అనర్ఘశీలః అమూల్యస్వభావః - అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః॥ ని॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘః - శీలం స్వభావే సద్వృత్తే ఇతి చామరః - యశసా కీర్త్యా ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః- పచాద్యచ్- అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః - పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్ ఇతి ఢఞ్ప్రత్యయః - స రఘుః హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం - దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతః- వీతహిరణ్మయత్వాత్ అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్- యజ్ఞస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః - మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే అర్ఘార్థం ఇదం అర్ఘ్యం పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః- పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం॥ ని ॥ శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ప్రకాశోఽతిప్రసిద్ధేఽపీత్యమరః- అతిథిం అభ్యాగతం కౌత్సం॥ ని॥ అతిథిర్నా గృహాగత ఇత్యమరః - ప్రత్యుజ్జగామ॥ ౨

త్యువాచ ॥ ౩॥ అప్యగ్రణీర్మన్త్రకృతామృషీణాం కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీ గురుస్తే।
యతస్త్వయా జ్ఞానమశేషమాప్తం లోకేన చైతన్యమివోష్ణరశ్మేః ॥ ౪॥ కాయే
న వాచా మనసాపి శశ్వద్యత్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి। ఆపాద్యతే న వ్యయమం
తరాయైః కచ్చిన్మహర్షేస్త్రివిధం తపస్తత్॥ ౫॥ ఆధారబంధప్రముఖైః ప్ర
యత్నైస్సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషం। కచ్చిన్న వాయ్వాదిరుపప్లవో వః

తమితి॥ విధిజ్ఞశ్శాస్త్రజ్ఞః అకరణే ప్రత్యవాయభీరురిత్యర్థః- మానధనాగ్ర
యాయీ మాన ఏవ ధనం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రేసరః అ
పయశోభీరురిత్యర్థః - కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః విశాంపతిః మనుజేశ్వరః ॥ ని॥
ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజౌ ఇత్యమరః॥- విష్టరభాజం ఆసనగతం- ఉపవిష్టమిత్యర్థః॥
ని॥ విష్టరో విటపీ దర్భముష్టిః పీఠాద్యమాసనమిత్యమరః - వృక్షాసనయోర్విష్టరం
ఇతి నిపాతః - తం తపోధనం విధివత్ యథాశాస్త్రమిత్య
ర్థః తదర్హమితి వతిప్రత్యయః - అర్చయిత్వా ఆరాత్సమీపే। ని॥ ఆరాద్దూరస
మీపయోరిత్యమరః కృతాంజలిస్సన్ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఉవాచ   ౩
అప్యగ్రణీరితి॥ హే కుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే॥ ని॥ కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్త
స్సూక్ష్మదర్శీ చ యః పుమానితి హలాయుధః - మంత్రకృతాం మంత్రద్రష్టౄ
ణాం- సుకర్మపాపమంత్రేత్యాదినా క్విప్ - ఋషీణాం అగ్రణీః శ్రేష్ఠః తే తవ గు
రుః కుశలీ క్షేమవాన్ కచ్చిత్- అపిః ప్రశ్నే॥ ని॥ గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకా
సంభావనాస్వపీత్యమరః యతః యస్మాద్గురోః త్వయా అశేషం జ్ఞానం లోకేన ఉ
ష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ చైతన్యం ప్రబోధ ఇవ ఆప్తం స్వీకృతం।   ౪
కాయేనేతి॥ కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదినా - వాచా వే
దపాఠేన మనసా గాయత్రీజపాదినా అపికరణేన - వాసవస్య ఇంద్రస్య ధైర్యం
లుంపతీతి వాసవధైర్యలోపి స్వపదాపహారశంకాజనకమిత్యర్థః యత్త
పః శశ్వదసకృత్॥ ని॥ ముహుః పునః పునశ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా ఇత్యమరః- సం
భృతం సంచితం - మహర్షేర్వసిష్ఠస్య త్రివిధం వాఙ్మనఃకాయజం తత్తపః
అంతరాయైః విఘ్నైః ఇంద్రప్రేషితాప్సరశ్శాపాభిలాషాదిభిర్వా న వ్యయం నాశం నాపాద్యతే
కచ్చిత్ న నీయతే కిం ॥ ని॥ కచ్చిత్కామప్రవేదనే - విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూ
హ ఇతి చామరః॥ ౫
ఆధారేతి॥ ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాదిభిః ప్రయత్నైరు
పాయైః॥ ని ॥ ఆధార ఆలవాలేంబుబంధేధికరణేపి చేతి విశ్వః - సుతేభ్యో నిర్విశేషంగా

మచ్ఛిదామాశ్రమపాదపానాం ॥ ౬ ॥ నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో యే
భ్యో నివాపాంజలయః పితౄణాం । తాన్యుఞ్ఛషష్ఠాంకితసైకతాని శివానివ
స్తీర్థజలాని కచ్చిత్ ॥ ౭ ॥ క్రియానిమిత్తేష్వపి వత్సలత్వాదభగ్నకామా మునిభిః
కుశేషు । తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాలా కచ్చిన్మృగీణామనఘా ప్రసూతిః ॥ ౮ ॥
నీవారపాకాదికడంగరీయై రామృశ్యతే జానపదైర్న కచ్చిత్ । కాలోపపన్నా

విశేషోఽతిశయో యస్మిన్ తత్తథా సతతనిర్విశేషం - అనైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః - సంవర్ధితానాం శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమాపనోదకానాం వః యుష్మాకం ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థవృక్షాణాం వాయ్వాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానలమత్తగజాదిః ఉపప్లవః బాధా న కచ్చిత్ నాస్తి కిం ॥ ౬

నిర్వర్త్యత ఇతి ॥ యైః తీర్థజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నానం నిర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే - యేభ్యః జలేభ్యః - ఉద్ధృత్యేతి శేషః - పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం నివాపాంజలయః తర్పణాంజలయః ॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః - నిర్వర్త్యంతే ఉంఛేషు ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యేషు ఉంఛో నామ ప్రకీర్ణానాం ధాన్యానాం ఏకైకశః ఉద్ధరణం షష్ఠైః షష్ఠభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రాహ్యైః అంకితాని సైకతాని పులినాని యేషాం తాని తథోక్తాని వో యుష్మాకం తాని తీర్థజలాని శివాని భద్రాణి కచ్చిత్ - అనుపప్లవానికిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉంఛో ధాన్యాంశ ఆదానం కణిశాద్యర్జనం శిలమితి యాదవః - షష్ఠాష్టమాభ్యాం ఞ చేతి షష్ఠశబ్దాద్భాగార్థే ప్రత్యయః - అత ఏవ పూరణార్థత్వాత్ పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాస ప్రతిషేధః - సికతా యేషు సంతీతి సైకతాని - సికతాశర్కరాభ్యాం చేత్యణ్ప్రత్యయః ॥ ౭

క్రియేతి ॥ క్రియానిమిత్తేషు అనుష్ఠానసాధనేష్వపి కుశేషు మునిభిః వత్సలత్వాత్ మృగస్నేహాత్ అభగ్నకామా అప్రతిహతేచ్ఛా తేషాం మునీనాం అంకా ఏవ శయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాలాని యస్యాస్సా తథోక్తా ॥ ని ॥ నాళో నాళమథాస్త్రియామిత్యమరః - మృగీణాం ప్రసూతిస్సంతతిః అనఘా అవ్యసనా కచ్చిత్ అనపాయినీ కిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ దుఃఖేనో వ్యసనేష్వఘమితి యాదవః - తే హి వ్యాళభయాద్దశరాత్రమంక ఏవ ధారయంతి ॥ ... ... ౮ ॥

నీవారేతి ॥ కాలేషు యోగ్యకాలేషు ఉపపన్నానాం ఆగతానాం అతిథీనాం కల్ప్యః భాగో యస్య తత్తథోక్తం - వనే భవం వన్యం శరీరస్థితేః జీవనస్య సాధనం వః యుష్మాకం - పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం - ధాన్యమితి యావత్ నీవారస్య పాకః

తిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః॥౯॥ అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం సమ్యగ్వినీయానుమతో గృహాయ। కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే॥౧౦॥ తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే। అప్యాజ్ఞయా శాసితురాత్మనా వా ప్రాప్తోఽసి సంభావయితుం వనాన్మాం॥ ౧౧ ॥ ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య రఘోరుదారామ

తృణధాన్యానంత బాద్ధినీ వారపాకాది - ఆదిశబ్దాచ్ఛ్యామాకాది ధాన్యసంగ్రహః - జనపదేభ్యః ఆగతైః జానపదైః - తత ఆగత ఇత్యణ్ప్రత్యయః - కడంగరంబుసం అర్హంతీతి కడంగరీయాః - కడంగరదక్షిణాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః॥ ని॥ కడంగరో బుసం క్లీబే ధాన్యత్వచి తుషః పుమానిత్యమరః- తైర్గోవృషాదిభిః నామృశ్యతే కచ్చిత్ నస్పృశ్యతే కిమిత్యర్థః॥ ... ... ౯॥

అపీతి ॥ కించ త్వం ప్రసన్నేన మహర్షిణా వరతంతునా సమ్యగ్వినీయ శిక్షయిత్వా- విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః- గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ- అనుమతోఽపి అనుజ్ఞాతః కిం- హియస్మాత్కారణాత్ తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారే క్షమం శక్తం॥ ని ॥ క్షమం శక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః - ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుం అయం కాలోహి విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్ తస్యేతి భావః - కాలసమయవేలాసు తుమున్నితి తుముస్ప్రత్యయః - సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మనుః॥ శ్లో॥ యథా మాతరమాశ్రిత్య సర్వే జీవంతి జంతవః। వర్తంతే గృహిణః తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమా ఇతి॥౧౦

కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్రశ్నం చికీర్షురాహ॥ తవేతి ॥ అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య - అర్హః ప్రశంసాయామితి శతృప్రత్యయః - తవ అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ మే మమ మనః న తృప్తం న తుష్టం - కింతు నియోగక్రియయా ఆజ్ఞాకరణేన ఉత్సుకం ఉత్కంఠం॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక ఇత్యమరః - ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా- శాసితుర్గురోః ఆజ్ఞయాపి ఆజ్ఞయా వా ఆత్మనా వా స్వతో వా - ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా - మాం సంభావయితుం బహూకర్తుం వనాత్ ప్రాప్తోఽసి- గుర్వర్థం వా స్వార్థం వా త్వదాగమనమిత్యర్థః॥ ... ... ౧౧॥

ఇతీతి ॥ అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోః - ఇతి ఉక్తప్రకారాం ఉదారాం ఔదార్యయుక్తామపి గాం వాచం మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే ఇత్యేవం రూపాం॥ ని ॥ స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే। లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమ

పిగాంనిశమ్య। స్వార్థోపపత్తింప్రతిదుర్బలాశస్తమిత్యవోచద్వరతంతు శిష్యః॥ ౧౨॥ సర్వత్రనోవార్తమవేహిరాజన్నాథేకుతస్త్వయ్యశుభం ప్రజానాం। సూర్యేతపత్యావరణాయదృష్టేఃకల్పేతలోకస్యకథంతమిస్రా॥౧౩॥ భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషుకులోచితాతేపూర్వాన్మహాభాగతయాతిశేషే। వ్యతీతకాలస్త్వహమభ్యుపేతస్త్వామర్థిభావాదితిమేవిషాదః॥ ౧౪॥ శరీరమాత్రేణనరేంద్రతిష్ఠన్నాభాసితీర్థప్రతిపాదితర్ధిః। ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిస్తంబేననీ

రః - నిశమ్యశ్రుత్వావరతంతుశిష్యఃకౌత్సఃస్వార్థోపపత్తింస్వకార్యసిద్ధింప్రతిదుర్బలాశస్సన్మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్తంరఘుం ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణఅవోచత్ఉక్తవాన్॥ ... ... ౧౨॥

సర్వత్రేతి॥ హేరాజన్సర్వత్రనః అస్మాకంవార్తంస్వాస్థ్యమవేహి॥ ని॥ వార్తంఫల్గున్యరోగేచేత్యమరః - వార్తంపాటవమారోగ్యంభవ్యంస్వాస్థ్యమనామయమితి యాదవః - నచైతదాశ్చర్యమిత్యతఆహ - నాథఇతి - త్వయినాథేఈశ్వరేసతిప్రజానాంఅశుభందుఃఖంకుతః। తథాహి - అర్థాంతరంన్యస్యతిసూర్యఇత్యాదినా - సూర్యేతపతిప్రకాశమానేసతితమిస్రాతమస్తతిః॥ని॥ తమిస్రంతిమిరంరోగేదమిస్రాతుతమస్తతౌ - కృష్ణపక్షనిశాయాం చేతివిశ్వః - లోకస్యజనస్య॥ ని॥ లోకస్తుభువనేజనఇత్యమరః - దృష్టేరావరణాయ ఆవరణంకర్తుంకథంకల్పేతసంపద్యేత - నకల్పేతేత్యర్థః - దృష్టిమావరీతుంనాలమిత్యర్థః - కల్పేరలమర్థత్వాత్తద్యోగేనమస్స్వస్తీత్యాదినాచతుర్థీ - అలమితిపర్యాప్త్యర్థమితిభగవాన్భాష్యకారః - క్లృపిసంపద్యమానేచతుర్థీవక్తవ్యా॥ ౧౩

తవార్హత ఇత్యాదినాయదుక్తంతన్నచిత్రమిత్యాహ॥ భక్తిరితి॥ ప్రతీక్ష్యేషుపూజ్యేషు॥ ని ॥ పూజ్యఃప్రతీక్ష్యఇత్యమరః - భక్తిఃఅనురాగవిశేషః- తేతవకులోచితాకులాభ్యస్తా॥ ని ॥ అభ్యస్తేప్యుచితంన్యాయ్యమితియాదవః- హేమహాభాగసార్వభౌమ - తయాభక్త్యాపూర్వాన్ అతిశేషే అతివర్తసే- కింతుసర్వత్రవార్తంచేత్తర్హిక్షీణఇవదృశ్యసేఅతఆహ॥ వ్యతీతేతి॥ అహంవ్యతీతకాలః అతిక్రాంతకాలస్సన్ అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్ త్వాంఅభ్యుపేతఃప్రాప్తవానస్మి ఇతిమేవిషాదఃక్లేశః॥ ౧౪

శరీరేతి॥ హేనరేంద్రతీర్థే సత్పాత్రేప్రతిపాదితాదత్తాఋద్ధిః సమృద్ధిర్యేనసతథోక్తస్సన్॥ ని ॥ యోనౌజలావతారేచమంత్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి-పుణ్యక్షేత్రేతథాపాత్రేతీర్థంస్యాద్దర్శనేష్వపీతి హలాయుధః - శరీరమాత్రేణతిష్ఠన్ ఆ

వారఇవావశిష్టః ॥ ౧౫॥ స్థానేభవానేకనరాధిపస్సన్నకించనత్వంమఖజంవ్యనక్తి। పర్యాయపీతస్యసురైర్హిమాంశోఃకళాక్షయశ్శ్లాఘ్యతరోహి వృద్ధేః॥ ౧౬॥ తదన్యతస్తావదనన్యకార్యోగుర్వర్థమాహర్తుమహంయతిష్యే । స్వస్త్యస్తుతేనిర్గళితాంబుగర్భంశరద్ఘనంనార్దతిచాతకోపి ॥ ౧౭॥ ఏతావదుక్త్వాప్రతియాతుకామంశిష్యంమహర్షేర్నృపతిర్నిషిధ్య । కింవస్తువిద్వన్గురవేప్రదేయంత్వయాకియద్వేతితమన్వయుఙ్క్త॥౧౮॥ తతోయథావద్విహితా

రణ్యకాః అరణ్యభవాఃమనుష్యామునిప్రముఖాః - అరణ్యాన్మనుష్యఇతివుఞ్ ప్రత్యయః - తైరుపాత్తాఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్యసః సంబేనకాండేన అవశిష్టః- ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా - నీవారఇవఆభాసిశోభసే- ప్రకాశసఇత్యర్థః॥

స్థానఇతి ॥ భవాన్ ఏకనరాధి పస్సన్ సార్వభౌమస్సన్ మఖజంయజ్ఞజన్యం - నవిద్యతేకించ నయస్యసోకించనః దరిద్రః - తస్యభావస్తత్త్వం అకించనత్వంనిర్ధనత్వం వ్యనక్తిప్రకటయతి - తత్ప్రకటనంస్థానేయుక్తం॥ ని ॥ యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానఇత్యమరః - తథాహిసురైర్దేవైఃపర్యాయేణ - ప్రథమాంపిబతేవహ్నిర్ద్వితీయాంపిబతేరవిరితిసోమోత్పత్తివిహితక్రమేణేత్యర్థః- పీతస్యహిమాంశోశ్చంద్రమసః॥ సి॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రఇత్యమరః- కళాక్షయఃవృద్ధేఃఉపచయాత్ శ్లాఘ్యతరోహివరఃఖలు॥ శ్లో ॥ తనిమానశోభంతేగళితవిభవాశ్చార్థిషునృపాఇతిన్యాయాదితిభావః - అత్రకామందకః॥శ్లో॥ధర్మార్థంక్షీణకోశస్యక్షీణత్వమపిశోభతే। సురైఃపీతావశేషస్యకృష్ణపక్షేవిధోరివేతి॥

తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ అనన్యకార్యఃప్రయోజనాంతరరహితఃఅహంఅన్యతస్తావత్ వదాన్యాంతరాదేవ॥ ని ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యేవధౌమానేవధారణ ఇత్యమరఃగుర్వర్థంగురుధనంఆహర్తుంఆర్జితుంయతిష్యేఉద్యోక్ష్యే - తేతుభ్యంస్వస్తిశుభమస్తు - నమస్స్వస్తీత్యాదినాచతుర్థీ- తథాహిచాతకోపి॥ శ్లో ॥ ధరణీపతితంతోయంచాతకానాంరుజాకరమితిహేతోః అనన్యగతికోపీత్యర్థః - నిర్గళితంఅంబ్వేవగర్భేయస్యతంశరద్ఘనంశరన్మేఘంనార్దతిన యాచతే- అర్దగతౌయాచనేచేతిధాతుః॥ని॥యాచనార్థేరణేర్దనమితియాదవః॥

ఏతావదితి ॥ ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రంవాక్యం ఉక్త్వాప్రతియాతుంకామోయస్యతంప్రతియాతుకామం - తుంకామమనసోరపీతిమకారలోపః- మహర్షేర్వరతంతోః శిష్యంకౌత్సంనృపతిఃరఘుః నిషిధ్యనివార్యహేవిద్వన్త్వయాగురవేప్రదేయం వస్తుకింకిమాత్మకంకియత్కింపరిమాణకంవాఇతి ఏవంతంకౌ

ధ్వరాయ తస్మైస్మయావేశవివర్జితాయ। వర్ణాశ్రమాణాంగురవే సవర్ణీ విచ
క్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే॥ ౧౯॥ సమాప్తవిద్యేనమయామహర్షి ర్విజ్ఞాపితో
భూద్గురుదక్షిణాయై। సమేచిరాయాస్ఖలితోపచారాం తాంభక్తిమేవాగణయ
త్పురస్తాత్॥ ౨౦॥ నిర్బంధసంజాతరుషార్థకార్శ్య మచింతయిత్వా గురుణా
హముక్తః। విత్తస్యవిద్యాపరిసంఖ్యయా మేకోటీశ్చతస్రో దశచాహరేతి॥ ౨౧॥
సోహంసపర్యావిధిభాజనేన మత్వాభవంతం ప్రభుశబ్దశేషం। అభ్యుత్సహే

త్సంఅన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్॥ ని॥ ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః॥ ౧౮॥

తతఇతి॥ తతః అనంతరం యథావత్ యథార్హం - అర్హార్థేవతిప్రత్యయః - విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ - సదాచారాయేత్యర్థః - స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ - అనుద్ధతాయేత్యర్థః - వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాంచ గురవే నియామకాయ॥ ని॥ వర్ణాస్స్యుర్బ్రాహ్మణాదయ ఇత్యమరః॥ ని॥ బ్రహ్మచారీగృహీవానప్రస్థోభిక్షుశ్చతుష్టయే। ఆశ్రమోస్త్రీత్యమరః - వర్ణాశ్రమాణాంసర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః - తస్మైరఘవే విచక్షణః విద్వాన్ వర్ణీ బ్రహ్మచారీ॥ ని॥ వర్ణినో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యమరః - వర్ణాత్ బ్రహ్మచారిణీతి ఇః ప్రత్యయః - సః కౌత్సః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచచక్షే కథయామాస॥ ౧౯॥

సమాప్తేతి॥ సమాప్తవిద్యేనమయామహర్షిః గురుః గురుదక్షిణాయై స్వీకార్యార్థం విజ్ఞాపితోభూత్ - సచగురుః చిరాయ చిరాత్ అస్ఖలితోపచారాం తాంభక్తిమేవ పురస్తాత్ ప్రథమం అగణయత్ - సంఖ్యాతవాన్ - భక్త్యైవసంతుష్టః కిందక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః - అథవా భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం అగణయదితి యోజ్యం॥ ... ... ౨౦॥

నిర్బంధేతి॥ నిర్బంధేన ప్రార్థనాతిశయేన సంజాతరుషా సంజాతక్రోధేన గురుణా వరతంతునా - అర్థకార్శ్యం అర్థదారిద్ర్యం అచింతయిత్వా అవిచార్య అహంవిత్తస్యధనస్య చతస్రః దశకోటిః చతుర్దశకోటిః మేమహ్యం ఆహర ఆనయ ఇతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యాసంఖ్యానుసారేణైవ ఉక్తః॥ శ్లో॥ అంగానివేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। పురాణం ధర్మశాస్త్రం చవిద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశేతి॥ ... ... ౨౧॥

సోహమితి॥ సోహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్ఘ్యపాత్రేణ భవంతం- ప్రభుశబ్దమాత్రమేవ శేషో యస్య తం మత్వా - నిస్స్వంనిశ్చిత్యేత్యర్థః శ్రుతనిష్క్రయ

సంప్రతినోపరోద్ధుమల్పేతరత్వాచ్ఛ్రుతనిష్క్రయస్య॥ ౨౨ ॥ ఇత్థంద్విజేనద్వి
జరాజకాంతిరావేదితోవేదవిదాంవరేణ। ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిరేనంజగాద
భూయోజగదేకనాథః॥ ౨౩ ॥ గుర్వర్థమర్థీశ్రుతపారదృశ్వారఘోస్సకాశాద
నవాప్యకామం। గతోవదాన్యాంతరమిత్యయంమే మాభూత్పరీవాదనవావ
తారః॥౨౪॥ సత్వంప్రశస్తేమహితేమదీయేవసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే।
ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసిసోఢుమర్హన్యావద్యతేసాధయితుంత్వదర్థం॥౨౫
తథేతితస్యావితథంప్రతీతఃప్రత్యగ్రహీత్సంగరమగ్రజన్మా। గామాత్తసారాం

యస్యవిద్యామూల్యస్యఅల్పేతరత్వాదతిమహత్త్వాత్ - సంప్రతి ఉపరోద్ధుం
నిర్బద్ధుంనాభ్యుత్సహేఽసోఢవానస్మి॥ ... ... ౨౨॥

ఇత్థమితి॥ ద్విజరాజకాంతిశ్చంద్రకాంతిః॥ ని ॥ ద్విజరాజశ్శశధరోనక్షత్రే
శఃక్షపాకరఇత్యమరః॥ శ్రు॥ తస్మాత్సోమరాజానోబ్రాహ్మణాః। సోమోస్మా
కంబ్రాహ్మణానాగ్ రాజేతిశ్రుతేః - ఏనసఃపాపాత్నివృత్తాఇంద్రియవృత్తి
ర్యస్యసః జగదేకనాథః రఘుః వేదవిదాంవరేణ శ్రేష్ఠేనద్విజేనకౌత్సేన ఇత్థమా
వేదితఃనివేదితస్సన్ ఏనంకౌత్సంభూయఃపునఃజగాద॥ ... ౨౩॥

గుర్వర్థమితి॥ శ్రుతస్యశాస్త్రస్యపారం అంతందృష్టవాన్ శ్రుతపారదృ
శ్వా - దృశేఃక్వనిప్రత్యయః గురవేగుర్వర్థంగురుదక్షిణార్థం అర్థీయాచకఃవి
శేషణద్వయమేవాపిఅస్యఅప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ - రఘోస్సకాశాత్ కామం
మనోరథంఅనవాప్యాప్రాప్య - వదాన్యాంతర దాత్రంతరంగతః॥ ని ॥స్యుర్వ
దాన్యస్థూలలక్షదానశౌండాబహుప్రదఇత్యమరః ఇత్యేవందూపస్యపరీవా
దస్యఅపవాదస్యనవోనూతనః అవతారః ఆవిర్భావఃమేమాభూత్ - మాస్తు-
రఘోరితిస్వనామగ్రహణంసంభావితత్వద్యోతనార్థం - తథాచ। శ్లో॥ సంభా
వితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతఇతిభావః॥ .... ౨౪॥

సఇతి॥ సఃత్వంమహితేపూజితే ప్రశస్తేప్రసిద్ధేమదీయే - మత్సంబంధినిఅ
గ్న్యగారేఅగ్నిశాలాయాం చతుర్థోఽగ్నిరివవసన్ ద్విత్రాణిద్వేత్రీణివా
అహానిదినాని - సంఖ్యావ్యయేత్యావినాబహుప్రీహిః - బహుప్రీహౌ సంఖ్యే
యేడజబహుగణాదితిడచ్ ప్రత్యయః - సోఢుమర్హసి - హేఅర్హన్ మా
న్యత్వదర్థంతవప్రయోజనంసాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే యావత్పురాని
పాతయోర్లడితిభవిష్యదర్థేలట్॥ ... ... ౨౫॥

తథేతి॥ అగ్రజన్మాబ్రాహ్మణః ప్రతీతః ప్రీతస్సన్॥ ని ॥ ఖ్యాతేహృష్టేప్ర

రఘురప్యవేత్యనిష్కృష్టమర్థంచకమేకుబేరాత్॥ ౨౬॥ వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాదుదన్వదాకాశ మహీధరేషు। మరుత్సఖస్యేవబలాహకస్యగతిర్విజఘ్నేనహితద్రథస్య॥ ౨౭ ॥ అథాధిశిశ్యేప్రయతఃప్రదోషేరథంరఘుఃకల్పితశస్త్రగర్భం। సామంతసంభావనయైవధీరఃకైలాసనాథం తంసాజిగీషుః॥ ౨౮ ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయతస్మైసవిస్మయాఃకోశగృహేనియుక్తాః। హిరణ్మయీంకోశగృహస్యమధ్యేవృష్టింశశంసుఃపతితాంనభస్తః॥ ౨౯॥ తంభూ

పతిత ఇత్యమరః - తస్యరఘోః అవితథం అమోఘంసంగరంప్రతిజ్ఞాం - అథ॥ ని॥ ప్రతిజ్ఞాజిసంవి దాపత్సుసంగరఇత్యమరః - తథేతిప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార రఘురపిగాంభూమిం ఆత్మసారాంగృహీత ధనామవేత్యకుబేరాత్ అర్థంధనంనిష్కృష్టంఆహర్తుంచకమేఇయేష॥ ... ... ౨౬॥

వసిష్ఠేతి॥ వసిష్ఠస్యయన్మంత్రేణఉక్షణంఅభిమంత్ర్యప్రోక్షణంతజ్జాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్ధేతోః - ఉదన్వదాకాశ మహీధరేషుసముద్రాకాశపర్వతేషుమరుత్సఖస్య - మరుతస్సఖేతిషష్ఠీతత్పురుషః- బహువ్రీహిసమాసాంతాసంభవాత్ - తతోవాయుసహాయస్యేత్యుచ్యతే - వారీణాంవాహకఃబలాహకఃపృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - వబయోరభేదాద్బలాహకః - తస్యేవమేఘస్యేవతద్రథస్యరఘురథస్యగతిస్సంచారః నవిజఘ్నేనవిహతాహి॥ ౨౭॥

అథేతి॥ అథప్రదోషేరజనీముఖేతత్కాలేయావారోహణవిధానాత్।ని॥ ప్రదోషోరజనీముఖమిత్యమరః - ప్రయతఃధీరోరఘుః - సమంతాద్భవస్సామంతః రాజమాత్రఃతస్యసంభావనయైవమనీషయైవ - కైలాసనాథంకుబేరంతరసా బలేనజిగీషుర్జేతుమిచ్ఛుస్సన్ - కల్పితంసజ్జితం అస్త్రాణిగర్భేయస్యతంరథంఅధిశిశ్యే - రథేశయితవానిత్యర్థః - అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వమ్। ౨౮

ప్రాతరితి॥ ప్రాతఃప్రయాణాభిముఖాయతస్మైరఘవేకోశగృహేనియుక్తాఃఅధికృతాఃభాండాగారికాః సవిస్మయాస్సంతః - కోశగృహస్య భాండాగారస్యమధ్యేనభస్తఃనభసః ఆకాశాత్ - పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః - పతితాంహిరణ్మయీం సువర్ణమయీం - దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుఃవృష్టింశశంసుఃకథయామాసుః॥ ... ... ౨౯॥

తమితి। భూపతిఃరఘుః - అభియాస్యమానాత్ అభిగమిష్యమాణాత్కుబేరాత్- లబ్ధంవజ్రేణకులిశేనభిన్నంలూనంసుమేరోఃశృంగమివశిఖరమివస్థితం- పాదంసుమేరోరితిక్వచిత్పాఠః - పాదంప్రత్యంతపర్వతమివస్థితం॥ని॥ పాదాః

పతిర్భాసురహేమరాశింలబ్ధంకుబేరాదభియాస్యమానాత్। దిదేశకౌత్సాయ సమస్తమేవశృంగంసుమేరోరివవజ్రభిన్నం ॥ ౩౦ ॥ జనస్యసాకేతనివాసినస్తౌ ద్వావప్యభూతామభినంద్యసత్త్వౌ। గురుప్రదేయాధికనిస్పృహోఽర్థీనృపోఽర్థికామాదధికప్రదశ్చ॥ ౩౧॥ అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం ప్రజేశ్వరంప్రీతమనామహర్షిః। స్పృశన్కరేణానతపూర్వకాయంసంప్రస్థితోవాచమువాచకౌత్సః॥ ౩౨॥ కిమత్రచిత్రంయదికామసూర్భూర్వృత్తేస్థితస్యాధిపతేఃప్రజానాం। అచింతనీయస్తవతుప్రభావోమనీషితంద్యౌరపియేనదుగ్ధా॥ ౩౩॥ ఆశా

ప్రత్యంతపర్వతాఇత్యమరః - తంభాసురంభాస్వరం భంజభాసమిదోఘురచ్ ప్రత్యయః - హేమరాశింసమస్తమేవకృత్స్నమేవకౌత్సాయదిదేశదదౌ - న తుచతుర్దశకోటిమాత్రమిత్యేవకారార్థః॥ ... ... ౩౦॥

జనస్యేతి॥ ప్రార్థితోదాతాకౌత్సఃప్రతిగ్రహీతాద్వావపిసాకేతనివాసినః॥ ని॥ సాకేతంస్యాదయోధ్యాయాంకోసలానందినీతథేత్యమరః - జనస్య అభినంద్యసత్త్వౌస్తుత్యవ్యవసాయౌఅభూతాం॥ ని॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః। తౌద్వౌగురవేప్రదేయాధికేఅతిరిక్తద్రవ్యేనిస్పృహఃనిరపేక్షః అర్థీకౌత్సః - అర్థికామాదర్థినోమనోరథాత్ అధికంప్రదదాతీతితథోక్తఃనృపఃరఘుశ్చ - ప్రేదాజ్ఞఇతికప్రత్యయః॥ ౩౧॥

అథేతి॥ అథధనప్రదానానంతరం ప్రీతమనాఃహృష్టమానసఃమహర్షిఃకౌత్సఃసంప్రస్థితస్సన్ప్రస్థాస్యమానస్సన్ - ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థేక్తః - ఉష్ట్రాణాంక్రమేళకానాం వామీనాం బడబానాంచశతైర్వాహితార్థంప్రాపితధనం ఆనతపూర్వకాయం - వినయేననమ్రమిత్యర్థః ప్రజేశ్వరంరఘుంకరేణస్పృశన్ వాచమువాచ॥ ౩౨

కిమితి॥ వృత్తేరాజవృత్తేస్థితస్య॥ శ్లో॥ న్యాయేనార్జనమర్థస్యవర్ధనం పాలనంతథా। సత్పాత్రేప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తంచతుర్విధమితికామందకః॥ తస్మిన్వృత్తేస్థితస్యప్రజానామధిపతేఃనృపస్యభూఃభూమిఃకామాన్ సూయత ఇతికామసూఃయది- సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్- అత్రకామప్రసవేకించిత్రం- న చిత్రమిత్యర్థః- కింతుతవప్రభావోమహిమాతు అచింతనీయఃచింతయితుమశక్యః యేనత్వయాద్యౌరపిమనీషితమభిలషితందుగ్ధా- దుహేర్ద్వికర్మకత్వాద ప్రధానేకర్మణిక్తః- ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయేలాదీనాహుర్ద్వికర్మణాం। అప్రధానేదుహాదీనాంణ్యంతేకర్తుశ్చకర్మణఇతివిధానాత్॥ ౩౩

స్యమన్యత్పునరుక్తభూతంశ్రేయాంసిసర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే । పుత్రంలభస్వాత్మగుణానురూపంభవంతమీడ్యంభవతఃపితేవ॥ ౩౪ ॥ ఇత్థంప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్మా రాజ్ఞేప్రతీయాయగురోస్సకాశం। రాజాపిలేభేసుతమాశుతస్మాదాలోకమర్కాదివజీవలోకః॥ ౩౫ ॥ బ్రాహ్మే ముహూర్తేకిలతస్యదేవీ కుమారకల్పంసుషువేకుమారం। అతఃపితాబ్రహ్మణఏవనామ్నాతమాత్మ జన్మానమజంచకార॥ ౩౬ ॥ రూపంతదోజస్వితదేవవీర్యంతదేవనైసర్గికమున్నతత్వం। నకారణాత్స్వాద్బిభిదేకుమారఃప్రవర్తితోదీపఇవప్రదీపాత్॥ ౩౭ ॥ ఉపాత్తవిద్యం

ఆశాస్యమితి॥ సర్వాణికరితురగరాజ్యాదీని శ్రేయాంసికల్యాణాని॥ ని ॥ స్వశ్శ్రేయసంశివంభద్రంకల్యాణంమంగళంశుభమిత్యమరః- అధిజగ్ముషః ప్రాప్తవతఃతేతవఅస్యాత్ పుత్రాతిరిక్తంఆశాస్యంఆశీస్సాధ్యం పునరుక్తభూతం - సర్వంసిద్ధమిత్యర్థః- కింతుఈడ్యం స్తుత్యంభవంతంభవతఃపితేవదిలీపఇవ-ఆత్మగుణానురూపం- త్వత్తుల్యగుణమిత్యర్థః- పుత్రంలభస్వప్రాప్నుహి॥ ౩౪

ఇత్థమితి॥ అగ్రజన్మాబ్రాహ్మణః॥ ని॥ అగ్రజన్మాద్విజశ్రేష్ఠభ్రాతరిబ్రహ్మణిస్మృతఇతివిశ్వః ఇత్థంఅనేనప్రకారేణరాజ్ఞేరఘవే ఆశిషం ఆశీర్వాదంప్రయుజ్యగురోర్వరతంతోఃసకాశంసమీపంప్రతీయాయప్రాప - రాజాపిజీవలోకఃప్రాణిసమూహః॥ ని॥ జీవఃప్రాణినిగీష్పతావితివిశ్వః- అర్కాత్ సూర్యాత్ ఆలోకంప్రకాశమివ - శ్చైతస్యమితిపాఠః॥ ని॥ ఆలోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః- తస్మాదాశీర్వాదాత్ ఆశుశీఘ్రంసుతంపుత్రంలేభేప్రాప॥ ౩౫

బ్రాహ్మఇతి॥ తస్యరఘోఃదేవీమహిషీ॥ ని॥ దేవీకృతాభిషేకాయామిత్యమరః- బ్రాహ్మే- తస్యేదమిత్యణ్- బ్రహ్మదేవతాకేఅజనామకేముహూర్తే- ఈషదసమాప్తంకుమారంకుమారకల్పంస్కందసదృశం-ఈషదసమాప్తౌవిభాషాదినాకల్పప్రత్యయః- కుమారంపుత్రంసుషువే- కిలేతిసంభావనాయాం॥ ని॥ వార్తాసంభావయోఃకిలేత్యమరః॥ ని ॥ కుమారోబాలకేస్కంద ఇతివిశ్వః- అతఃబ్రహ్మముహూర్తోత్పన్నత్వాత్ పితారఘుఃబ్రహ్మణఏవనామ్నాతంఆత్మజన్మానంపుత్రం అజంఅజనామకంచకార ॥ ని॥ అజోహరౌహరేకామేనిధౌఛాగేరఘోస్సుతఇతివిశ్వః॥ ౩౬

రూపమితి॥ ఓజస్వితేజస్విబలిష్ఠంవా॥ ఓజస్తేజసిధాతూనామవష్టంభప్రకాశయోః। ఓజోబలేచదీప్తౌచేతివిశ్వః- రూపంవపుః॥ ని॥ అథరూపంనపుంసకం- స్వభావాకృతిసౌందర్యవపుషిశ్లోకశబ్దయోరితివిశ్వః - తదేవపైతృకమేవవీర్యంశౌర్యంతదేవ - నైసర్గికంస్వాభావికం ఉన్నతత్వంతదేవ - తాదృగేవ

విధివద్గురుభ్యస్తం యావనోద్భేద విశేషకాంతం । శ్రీస్సాభిలాషాపి గురోరను
జ్ఞాంధీరేవకన్యా పితురాచకాంక్షే॥ ౩౮॥ అథేశ్వరేణక్రథకైశికానాంస్వయం
వరార్థంస్వసురిందుమత్యాః। ఆప్తఃకుమారానయనోత్సుకేనభోజేనదూతో
రఘవేవిసృష్టః ॥ ౩౯ ॥ తంశ్లాఘ్యసంబంధమసౌవిచింత్య దారక్రియాయోగ్యద
శంచపుత్రం। ప్రస్థాపయామాసససైన్యమేనమృద్ధాంవిదర్భాధిపరాజధానీమ్॥
౪౦॥ తస్యోపకార్యారచితోపచారావన్యేతరాజానపదోపదాభిః। మార్గేషు

త్యర్థః- కుమారోబాలకః ప్రవర్తితః తత్పాదితోదీపః- ప్రదీపాత్స్వోత్పా
దకాత్దీపాదివ - స్వాత్స్వకీయాత్ పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతిస్మాద్భా
వోవైకల్పికత్వాత్ - కారణాత్జనకాత్నబిభిదేభిన్నోనాభూత్ - సర్వాత్మ
నా తాదృశఏవేత్యర్థః॥ ౩౭

ఉపాత్తేతి । గురుభ్యః విధివత్ యథాశాస్త్రంఉపాత్తవిద్యంలబ్ధవిద్యం
యౌవనస్య ఉద్భేదాదావిర్భావాద్ధేతోః విశేషేణఅతిశయేన కాంతంసౌమ్యం
తంఅజంప్రతిసాభిలాషాశ్రీఃధీరాస్థిరోన్నతచిత్తా । శ్లో॥ స్థిరచిత్తోన్నతిర్యాతు
తద్ధైర్యమితిసంజ్ఞితమితిభూపాలః - కన్యాపితురివగురోఃరఘోరనుజ్ఞామాజ్ఞాం
ఆచకాంక్షేఇయేష- యావద్రాజ్యాభిషేకంభూదిత్యర్థః - అనుజ్ఞాశబ్దాత్పితృ
పారతంత్ర్యం తేషామసామర్థ్యత్వాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతాచధ్వన్యతే॥ ౩౮

అథేతి॥ అథస్వసుర్భగిన్యాఃఇందుమత్యాః స్వయంవరార్థంకుమారస్యఅ
జస్యఆనయనే ఉత్సుకేఃక్రథకైశికానాంవిదర్భదేశానాం ఈశ్వరేణస్వామినా
భోజేనరాజ్ఞా- ఆప్తఃహితఃదూతఃరఘవేవిసృష్టఃప్రేషితః- క్రియామాత్రయో
గేపిచతుర్థీఅప్తగ్రహణమత్రైవ తాత్పర్యమితిద్యోతనార్థం॥ ౩౯॥

తమితి॥ అసౌరఘుఃతంభోజంశ్లాఘ్యసంబంధంఅనూచానత్వాదిగుణయో
గాత్స్పృహణీయసంబంధం విచింత్యవిచార్యపుత్రంచదారక్రియాయోగ్యద
శంవివాహయోగ్యవయసం విచింత్య - ససైన్యమేనంపుత్రంఅజం - ఋద్ధాం
సమృద్ధాంవిదర్భాధిపస్యభోజస్య రాజధానీం పురింప్రతిస్థాపయామాస - ధీ
యంతేస్యామితిధానీ - కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణేల్యుట్ప్రత్యయః - రా
జ్ఞాంధానీతివిగ్రహః॥ నీ॥ ప్రధాననగరీరాజ్ఞాంరాజధానీతికథ్యతఇతిశబ్దార్ణవే॥

తస్యేతి॥ ఉపకార్యాసురాజయోగ్యేషుపటభవనాదిషు॥ ని॥ సౌధోస్త్రీ
రాజసదనముపకార్యోపకారికేత్యమరః - వచనవ్యాఖ్యానేక్షీరస్వామీ - ఉప
క్రియతే ఉపకరోతిచపటమంటపాదిరాజసదనమితి - రచితాః ఉపచారాః

వాసా మనుజేంద్రసూనోర్బభూవురుద్యానవిహారకల్పాః ॥ ౪౧॥ స నర్మదారో
ధసి శీకరార్ద్రైర్మరుద్భిరానర్తితనక్తమాలే । క్లాంతం రజోధూసరకేతు సై
న్యం నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా ॥౪౨॥ అథోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిః
ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః । నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తిర్వన్యస్సరిత్తో గ
జ ఉన్మమజ్జ ॥౪౩॥ నిశ్శేషవిక్షాలితధాతునాపి వప్రక్రియామృక్షవతస్తటేషు । నీ

యసాదయో యేషు తే తథోక్తాః జానపదానాం జనపదేభ్య ఆగతానాం ఉపదాభిః ఉపాయనైః ॥ ని ॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదేత్యమరః - వన్యాః ఇవ నేభవా ఇతరే యేషాం తే అన్యేతరాః - అవన్యా ఇత్యర్థః - నబహువ్రీహావితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధః - తత్పురుషే సర్వనామసంజ్ఞా దుర్వారైవ - తస్య మనుజేంద్రసూనోరజస్య మార్గే వాసాః వసతయః - తత్పురుషే కృతి బహులమితి సప్తమ్యా అలుక్ - ఉద్యానాని ఆక్రీడాః ॥ ని ॥ పుమానాక్రీడ ఉద్యానమిత్యమరః - తాన్యేవ విహారాః విహారస్థానాని తత్కల్పాః తత్సదృశా ఇత్యర్థః - ఈషదసమాప్తావితి కల్పప్రత్యయః ॥ ౪౧॥

స ఇతి ॥ విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః సః అజః శీకరార్ద్రైః - శీతలైరిత్యర్థః - మరుద్భిర్వాతైః ఆనర్తితాః కంపితాః నక్తమాలాః చిరిబిల్వాఖ్యవృక్షభేదాః యస్మిన్ - నివేశార్హ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరిబిల్వో నక్తమాలః కరజశ్చ కరంజక ఇత్యమరః - నర్మదారోధసి రేవాతీరే క్లాంతం శ్రాంతం రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య తత్ సైన్యం నివేశయామాస ॥ ... ... ౪౨॥

అథేతి ॥ అథ సేనానివేశనానంతరం ఉపరిష్టాత్ ఊర్ధ్వదేశే - ఉపర్యుపరిష్టాదితి నిపాతః - భ్రమద్భిః - మదలోభాదితి భావః - భ్రమరైః ప్రాక్ ఉన్మజ్జనాత్పూర్వం సూచితః జ్ఞాపితః అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య స తథోక్తః నిర్ధౌతదానే క్షాళితమదే అత ఏవ అమలే గండభిత్తీ యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ దానం గజమదే త్యాగే ఇతి విశ్వః - వన్యో గజః సరిత్తః నర్మదాయాస్సకాశాత్ - పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః - ఉన్మమజ్జ ఉత్థితః ॥ ... ... ౪౩॥

నిశ్శేషేతి ॥ కథంభూతో గజః నిశ్శేషం యథా తథా విక్షాలితధాతునాపి ధౌతగైరికాదిధాతునాపి నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బురేణ ॥ ని ॥ చిత్రం కిర్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బురే ఇత్యమరః అశ్మభిః పాషాణైః - వికుంఠితేన కుంఠీకృతేన దంతద్వయేన ఋక్షవాన్నామ కశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః తస్య తటేషు వప్రక్రియాం వప్రక్రీడాముత్ఖాతకేళిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగా

ళాగ్ర్వరేఖాశబలేనశంసన్ దంతద్వయేనాశ్మవికుంఠితేన॥ ౪౪॥ సంహారవిక్షేప
లఘుక్రియేణహస్తేనతీరాభిముఖస్సశబ్దం। బభౌసభిందన్బృహతస్తరంగాన్వా
ర్యర్గళాభంగఇవప్రవృత్తః॥ ౪౫ ॥ శైలోపమశ్శైవలమంజరీణాంజాలానిక
ర్షన్నురసాసపశ్చాత్ । పూర్వంతదుత్పీడితవారిరాశిస్సరిత్ప్రవాహస్తట
ముత్ససర్ప॥ ౪౬ ॥ తస్యైకనాగస్యకపోలభిత్త్యోర్జలావగాహక్షణమాత్రశాం
తా। వన్యేతరానేకపదర్శనేనపునర్దిదీపేమదదుర్దినశ్రీః॥ ౪౭॥ సప్రచ్ఛదక్షీ
రకటుప్రవాహమసహ్యమాఘ్రాయమదంతదీయం। విలంఘితాధోరణతీవ్రయ
త్నాస్సేనాగజేంద్రావిముఖాబభూవుః॥ ౪౮ ॥సచ్ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూ

గాదైర్వప్రక్రీడానిగద్యత ఇతిశబ్దాన్ వైశంసన్ కథయన్ - సూచయన్నిత్యర్థః॥

సంహారేతి॥ సంహారవిక్షేపయోస్సంకోచ ప్రసరణయోః లఘుక్రియయాశీఘ్రవ్యాపారేణ॥ ని ॥ లఘుక్షిప్రమరంద్రుతమిత్యమరః - హస్తేనశుండాదండేన॥ ని ॥హస్తోనక్షత్రభేదేస్యాత్కరేభకరయోరపితివిశ్వః - సశబ్దంసఘోషంయుధాతథాబృహతస్తరంగాన్భిందన్ విదారయన్ తీరాభిముఖః సగజః వారిగజబంధనస్థానం॥ ని॥ వారీతుగజబంధన్యామిత్యమరః-వార్యాఅర్గళాయాఃవిష్కంభస్యభంగేభంజనేప్రవృత్తఇవబభౌ॥ ... ... ౪౫॥

శైలేతి॥ శైలోపమస్సగజశ్శైవలమంజరీణాంజాలానిబృందాని ॥ ని ॥ జలనీలీతుశైవాలంశైవలఇత్యమరః - ఉరసాకర్షన్పశ్చాత్ తటంఉత్ససర్ప - పూర్వంతేనగజేన ఉత్పీడితఃనున్నఃవారిరాశిర్యస్యసః సరిత్ప్రవాహఃతటంఉత్ససర్పఉజ్జగామ॥ ... ... ౪౬॥

తస్యేతి॥ తస్యఏకనాగస్యఏకాకినోగజస్యకపోలభిత్త్యోర్గండస్థలయోః జలావగాహేనక్షణమాత్రంశాంతానివృత్తా - మదదుర్దినశ్రీః మదవర్షలక్ష్మీఃవన్యేతరాణాంగ్రామ్యాణాం అనేకపానాంద్విపానాందర్శనేన॥ ని ॥ ద్విరదోనేకపోద్విపఇత్యమరః - పునర్దిదీపేవవృధే॥ ౪౭

సప్రచ్ఛదేతి ॥ సప్రచ్ఛదస్య వృక్షవిశేషస్య క్షీరవత్కటుస్సురభిః ప్రవాహశ్చప్రసారోయస్యతం॥ ని ॥ కటుర్విత్కకషాయాస్తుసౌరభ్యేపిప్రకీర్తితా ఇతి యాదవః- అసహ్యంతదీయం గజసంబంధినంమదమాఘ్రాయసేనాగజేంద్రాః విలంఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాంహస్తిపకానాం తీవ్రోమహాన్ ప్రయత్నోయైస్తేతథోక్తాస్సంతః॥ ని॥ ఆధోరణాహస్తిపకాహస్త్యారోహానిషాదినఇత్యమరః విముఖాఃపరాఙ్ముఖాఃబభూవుః॥ ౪౮

సఇతి॥ సగజఃఛిన్నాఃబంధాః యైస్తేఛిన్నబంధాఃద్రుతాఃపలాయితాః

స్యంభగ్నాక్షపర్యస్తరథంక్షణేన। రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం సేనాని
వేశంతుములంచకార ॥ ౪౯ ॥ తమాపతంతంనృపతేరవధ్యోవన్యఃకరీతిశ్రుత
వాన్కుమారః। నివర్తయిష్యన్విశిఖేనకుంభేజఘాననాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః॥
౫౦॥ సవిద్ధమాత్రః కిలనాగరూపముత్సృజ్యతద్విస్మితసైన్యదృష్టః । స్ఫురత్ప్ర
భామండలమధ్యవర్తికాంతంవపుర్వ్యోమచరంప్రపేదే॥ ౫౧॥ అథప్రభావో
పనతైఃకుమారంకల్పద్రుమోత్థైరవకీర్యపుష్పైః। ఉవాచవాగ్మీదశనప్రభాభి

యుగంవహంతీతియుగ్యాః - తద్వహతిరథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః
అశ్వాఃయస్మిన్సః సచాసౌశూన్యశ్చతం - అక్షాః రథావయవాః దారువి
శేషాః॥ ని ॥ అక్షోరథస్యావయవేపాచకేప్యక్షమింద్రియఇతిశాశ్వతః- భగ్నాః
అక్షాయేషాంఅతఏవపర్యస్తాః రథాయస్మింస్తం రామాణాం స్త్రీణాంపరి
త్రాణేసంరక్షణేవిహస్తాః వ్యాకులాః యోధాయస్మింస్తం రామాపరిత్రాణ
విహస్తయోధం॥ ని ॥ విహస్తవ్యాకులౌసమావిత్యమరః - సేనానివేశంశిబిరం
క్షణేనతుములంసంకులంచకార॥ ... ... ౪౯॥

తమితి॥ నృపతేః రాజ్ఞఃవనేభవఃవన్యఃకరీఅవధ్యః హంతుమయోగ్యఇతిశ్రు
తవాన్ శాస్త్రాదపిజ్ఞాతవాన్కుమారఃఅజః ఆపతంతం అభిధావంతంగజంని
వర్తయిష్యన్నతుప్రహరిష్యన్ అతఏవనాత్యాయతం అసతిదీర్ఘంనఞర్థ
స్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః - కృష్టశార్ఙ్గః ఈషదాకృష్టచాపస్సన్విశిఖేన
బాణేనకుంభేజఘాన - అత్రచాక్షుషఃలక్ష్మీకామోయుద్ధాదన్యత్రకరివధంనకు
ర్యాత్ - ఇయంహిశ్రీర్యైకరిణ ఇతి - అతఏవయుద్ధాదన్యత్రదోషోతసార్థంవన
గ్రహణంకృతం॥ ... ... ౫౦॥

సఇతి॥ సగజఃవిద్ధమాత్రఃతాడితమాత్రఃకిల -నతుప్రహృతః తథాపినాగ
రూపంగజశరీరం ఉత్సృజ్యతేనవృత్తాంతేన విస్మితైః సైన్యైఃదృష్టస్సన్స్ఫుర
తఃప్రభామండలస్యమధ్యవర్తికాంతం మనోహరంవ్యోమచరంవపుః దివ్యం
శరీరంప్రపేదేప్రాప॥ ... ... ౫౧॥

అథేతి॥ అథప్రభావేనఉపనతైః ప్రాప్తైః కల్పద్రుమోత్థైఃకల్పవృక్షోత్ప
న్నైఃపుష్పైఃకుమారమజం అవకీర్య అభివర్ష్యపుష్పవృష్టింప్రకీర్యేత్యర్థః-ద
శనప్రభాభిఃదంతకాంతిభిఃసంవర్ధితాః ఉరస్థలేస్థేతారహారాః స్థూలము
క్తాహారాఃతేయేనసతథోక్తః - వాచోస్యసంతీతివాగ్మీవక్తా- వాచోగ్మినిరితి
గ్మినిప్రత్యయః - సపురుషఃఉవాచ॥ ౫౨

స్సంవర్ధితో రత్నలతారహారః॥౫౨॥ మతంగశాపాదవలేపమూలాదవాప్త వానస్మి మతంగజత్వం। అవేహి గంధర్వపతే స్తనూజం ప్రియంవదం మాం ప్రియ దర్శనస్య॥౫౩॥ స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చాన్మయా మహర్షిర్మృదుతామగ చ్ఛత్। ఉష్ణత్వమగ్న్యాతపసంప్రయోగాచ్ఛైత్యంహి యత్సా ప్రకృతి ర్జలస్య॥౫౪॥ ఇక్ష్వాకువంశ ప్రభవో యదా తే భేత్స్యత్యజః కుంభ మయోముఖేన। సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా తదేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మాం॥ ౫౫ ॥ స మ్మోచితస్సత్త్వవతా త్వయాహం శాపాచ్చిరప్రార్థిత దర్శనేన। ప్రతిప్రియం చేద్భవతో న కుర్యాం వృథాహి మే స్యాత్స్వపదోపలబ్ధిః ॥౫౬॥ సమ్మోహనం

మతంగేతి॥ అవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్॥ని॥ అవలేపస్తుగర్వేస్యా ల్లేపనే దేవనేపి చేతి విశ్వః - మతంగస్య మునేః శాపాత్ మతంగజత్వం గజత్వం॥ ని॥ మతంగజో గజో నాగ ఇత్యమరః - అవాప్తవాన్ ప్రాప్తవానస్మి- మాం ప్రి యదర్శనస్య ప్రియదర్శనాఖ్యస్య గంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రం॥ ని॥ స్త్రీయాం మూర్తి స్తను స్తనూరిత్యమరః- ప్రియంవదాఖ్యమవేహి జానీహి- ప్రియంవదతీతి ప్రియవశేవదః - ప్రియవశే వదః ఖజితి ఖచ్ప్రత్యయః॥ ౫౩॥

స ఇతి॥ సమహర్షిః మతంగశ్చ ప్రణతేన నమ్రేణ మయా అనునీతస్సన్ పశ్చా త్ మృదుతాం శాంతిమగచ్ఛత్ - దయార్ద్రోభూదిత్యర్థః - తథాహి జలస్యోష్ణత్వం అగ్న్యాతపస్య వా సంప్రయోగాత్ సంపర్కాత్ నతు ప్రకృత్యా ఉష్ణ త్వం - యత్ శైత్యం శీతలత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః - విధేయ ప్రా ధాన్యాత్సేతి స్త్రీలింగనిర్దేశః - మహర్షీణామపి శాంతిరేవ స్వభావః న క్రోధ ఇతి భావః॥ ... ... ౫౪॥

ఇక్ష్వాక్వితి ॥ ఇక్ష్వాకువంశే ప్రభవో యస్య సః అజః యదా తే తవ కుంభం అ యోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విదారయిష్యతి - తదా స్వేన వపుషో మ హిమ్నా పునస్సంయోక్ష్యసే సంగచ్ఛసే- ఇతి అనేన ప్రకారేణ సః తపోనిధిః తప సాం స్థానభూతః మతంగః మామవోచత్॥ .. .. ౫౫॥

సమ్మోచిత ఇతి॥ చిరప్రార్థితం చిరకాలం కాంక్షితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వవతా బలవతా త్వయా అహం శాపాత్ సమ్మోచితః మోక్షం ప్రాపితః- భ వతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం న కుర్యాం చేత్ - మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థాన ప్రాప్తిః॥ ని ॥ పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః - వృథా స్యాత్॥ ని ॥ వ్యర్థకేతు వృథా ముధేత్యమరః - తదుక్తం॥శ్లో॥ ప్రతికర్తుమశక్య స్య జీవితాన్మరణం వరం- కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః॥౫౬

నామ సఖే మమాస్త్రం ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రం। గాంధర్వమాధత్స్వ యతః ప్రయోక్తుర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే॥ ౫౭ ॥ అలం హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం దయాపరోऽభూః ప్రహరన్నపి త్వం। తస్మాదుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యం॥ ౫౮ ॥ తథేత్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం సోమోద్భవాయాస్సరితో నృసోమః। ఉదఙ్ముఖస్సోऽస్త్రవిదస్త్రమంత్రం జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాపాత్ ॥ ౫౯ ॥ ఏవం తయోరధ్వని దైవయోగాదాసేదుషోస్సఖ్యమచింత్యహేతు। ఏకో యయౌ చైత్రరథప్రదేశాన్స

సమ్మోహనమితి॥ హే సఖే సఖిశబ్దేన సమప్రాణత్వోక్తా - యథోక్తం॥ శ్లో॥ అత్యాగసహనో బంధుస్సదైవానుమతస్సుహృత్ । ఏకక్రియం భవేన్మిత్రం సమప్రాణస్సఖా మత ఇతి - ప్రయోగసంహారయోః విభక్తః మంత్రః యస్య తత్తథోక్తం వినియుక్తమంత్రమిత్యర్థః - గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం సమ్మోహ్యతేऽనేనేతి సమ్మోహనం నామ మమ అస్త్రం ఆధత్స్వ గృహాణ - యతః యస్మాత్ ప్రయోక్తుః అస్త్రప్రయోగిణః - అరిహింసా అరిభ్యస్సకాశాత్ హింసా చ న - విజయశ్చ హస్తే హస్తగతః - విజయో భవతీత్యర్థః॥ ... ... ౫౭॥

వధలజ్జితః కథమస్త్రగ్రహణం పరస్మాద్యమితి చేత్తత్రాహ॥ అలమితి॥ కించ - మాం ప్రతి హ్రియా ప్రహారనిమిత్తయా లజ్జయా అలం॥ ని॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః- కుతః యద్యస్మాత్ హేతోః త్వం మాం ప్రహరన్నపి ముహూర్తం దయాపరః కృపాళురభూః తత్తస్మాత్కారణాత్ ఉపచ్ఛందయతి ప్రార్థయమానే తు మయి త్వయా ప్రతిషేధః పరిహారస్స ఏవ రౌక్ష్యం పారుష్యం న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యం॥ ... ... ౫౮॥

తథేతి॥ నా సోమశ్చంద్ర ఇవ నృసోమః॥ ని ॥ సోమ ఓషధిచంద్రయోరితి శాశ్వతః - పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః - ఉపమితసమాసః అస్త్రవిత్ అస్త్రజ్ఞః సః అజః తథేతి సోమాత్ ఉద్భవో యస్యాస్తస్యాస్సోమోద్భవాయాస్సరితః నర్మదాయాః॥ ని॥ రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకేత్యమరః పవిత్రం పయః ఉపస్పృశ్య పీత్వా ఆచమ్యేత్యర్థః - ఉదఙ్ముఖస్సన్ నిగృహీతశాపాత్ నివర్తితశాపాత్ - ఉపకృతాదిత్యర్థః - తస్మాత్ ప్రియంవదాత్ అస్త్రం మంత్రం జగ్రాహ॥ ... ... ౫౯॥

ఏవమితి॥ ఏవం అధ్వని మార్గే దైవయోగాత్ దైవవశాత్ అచింత్యహేతు అనిర్ధార్యహేతుకం సఖ్యం సఖిత్వం సఖ్యుర్య ఇతి యప్రత్యయః - ఆసేదుషోః

రాజ్యరమ్యానపరోవిదర్భాన్॥౬౦॥ తంతస్థివాంసంనగరోపకంఠేతదాగమా రూఢగురుప్రహర్షః। ప్రత్యుజ్జగామక్రథకైశికేంద్రశ్చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మిరివో ర్మిమాలీ॥౬౧॥ ప్రవేశ్యచైనంపురమగ్రయాయీనీచైస్తథోపాచరదర్పితశ్రీః। మేనేయథాతత్రజనస్సమేతోవైదర్భమాగంతుమజంగృహేశమ్॥ ౬౨॥ తస్యా ధికారపురుషైఃప్రణతైః ప్రదిష్టాంప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుంభాం। ర మ్యాంరఘుప్రతినిధిస్సనవోపకార్యాంబాల్యాత్పరామివదశాంమదనోధ్యువా స॥ ౬౩॥ తత్రస్వయంవరసమాహృతరాజలోకంకన్యాలలామకమనీయమజస్య

ప్రాప్తవతో స్తయోర్మధ్యే ఏకోగంధర్వాంశైత్రరథస్య కుబేరోద్యానస్యప్రదే శాన్॥ ని ॥ అస్యోద్యానంచైత్రరథమిత్యమరః - అపరః అజః సౌరాజ్యేనసు రాజత్వేనయారమ్యాన్ విదర్భాన్ విదర్భదేశాన్ యయౌ॥ ... ౬౦॥

తమితి॥ నగరస్య ఉపకంఠేతస్థివాంసంస్థితంతంఅజంతస్య అజస్యఆగమేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుఃప్రహర్షః యస్యసః - క్రథకైశికేంద్రః విదర్భరాజః ప్రవృద్ధోర్మిః ఊర్మిమాలీసముద్రఃచంద్రమివప్రత్యుజ్జగామ॥ ... ౬౧

ప్రవేశ్యేతి॥ సఃభోజఃఏనంఅజంఅగ్రయాయీ - సేవాధర్మేణపురోగచ్ఛ న్నిత్యర్థః - నీచైఃనమ్రఃపురంప్రవేశ్యప్రవేశంకారయిత్వా ప్రీత్యాఅర్పిత శ్రీర్యేనసతథోక్తస్సన్ తథాతేనప్రకారేణఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్ - య థాయేనప్రకారేణతత్రపురేసమేతఃమిళితఃజనఃవైదర్భంభోజం ఆగంతుంప్రా ఘుణికంఅతిథిమిత్యర్థః॥ ని ॥ స్యాదావేశిక ఆగంతురతిథిర్నాగృహాగత ఇ త్యమరః - మేనేఅజంగృహేశంగృహపతింమేనే॥ ... ... ౬౨॥

తస్యేతి॥ రఘుప్రతినిధిఃరఘుకల్పః - రఘుతుల్యఇత్యర్థః ఉక్తంచదండినా సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే- కల్పదేశీయదేశ్యాదిప్రఖ్యప్రతినిధిఅపీతి - సఃఅజఃప్ర ణతైఃనమస్కృతవద్భిః - కర్తరిక్తః - తస్యభోజస్యఅధికారఃనియోగః తస్యపు రుషైఃఅధికృతైరిత్యర్థః ప్రదిష్టాంనిర్దిష్టాంప్రాగ్ద్వారస్యవేద్యాం వినివేశితఃప్ర తిష్ఠాపితః పూర్ణకుంభోయస్యాస్తాం స్థాపితమంగళకలశామిత్యర్థః - ర మ్యాంరమణీయాంనవోపకార్యాంనూతనరాజభవనం॥ ని ॥ ఉపకార్యారాజ సద్మన్యుపచారోచితేన్యవదితివిశ్వః - మదనఃమన్మథఃబాల్యాత్పరాంశైశవానం తరాందశాంయౌవనమివేత్యర్థః అధ్యువాస అధిష్ఠితవాన్ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం॥ ... ... ౬౩॥

తత్రేతి॥ తత్రఉపకార్యాయాంస్వయంవరనిమిత్తంసమాహృతఃరాజలో

లిప్సోః। భావావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ॥ ౬౪॥ తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగం। సూతాత్మజాస్సవయసః ప్రథితప్రబోధం ప్రాబోధయన్నుషసి వాగ్భిరుదారవాచః॥ ౬౫॥ రాత్రిర్గతా మతిమతాం వర ముంచ శయ్యాం ధాత్రా ద్విధైవ ననుధూర్జగతో విభక్తా। తామేకతస్తవ బిభర్తి గురుర్వినిద్రస్తస్యా భవానపరధుర్యపదావలంబీ॥ ౬౬॥ నిద్రావశేన భవతాప్యనపేక్షమాణా

క్షోమేనతత్ కమనీయం స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం॥ ని॥ లలామోఽస్త్రీ లలామాపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే। శ్రేష్ఠభూషా పుండ్రశృంగపుచ్ఛచిహ్నాశ్వలింగిష్వితి యాదవః - లిప్సోః లబ్ధుమిచ్ఛోః - లభేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః- అజస్య- భావావబోధే పురుషస్యాభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా అసమర్థా దయితేన ప్రియతమేవ రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన నయనాభిముఖీ బభూవ॥ శ్లో॥ రాజానం కామినం చోరం ప్రవిశంతి ప్రజాగరా ఇతి వదతీతి భావః- అభిముఖీశబ్దః జీబంతః చ్వ్యంతో వా॥ ... ... ౬౪॥

తమితి। కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ పీనౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య తం శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదస్య ఉపర్యాస్తరణస్య వస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః విరళః అంగరాగః యస్య తం - సత్వాంగనాసంగాదితి భావః - ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం తమేనమజం సవయసః సమానవయస్కాః ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూతాత్మజాః వందిపుత్రాః వైతాళికా ఇతి వా పాఠః॥ ని॥ వైతాళికా బోధకరా ఇత్యమరః - వాగ్భిః స్తుతిపాఠైః ఉషసి - ప్రాతఃకాలే ప్రాబోధయన్ ప్రబోధయామాసుః॥ ... ... ౬౫॥

రాత్రిరితి। హే మతిమతాం వరబుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ రాత్రిర్గతా శయ్యాం ముంచ వినిద్రో భవేత్యర్థః - వినిద్రత్వస్య ఫలమాహ - ధాత్రేతి - ధాత్రా బ్రహ్మణా జగతో ధూః భారః॥ ని॥ ధూస్స్యాద్యానముఖే భార ఇతి యాదవః - ద్విధైవ ద్వయోరేవేత్యర్థః - ఏవకారస్తృతీయనిషేధార్థః విభక్తా ననువిభజ్య స్థాపితా ఖలు - తత్కిమత ఆహ - తాం ధురమేకతః ఏకత్ర కోటౌ తవ గురుః పితా వినిద్రస్సన్ బిభర్తి - తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః భారవాహీ తస్య పదం వాహనస్థానం అపరం యద్ధుర్యపదం తదవలంబత ఇతి అపరధుర్యపదావలంబీ అతో వినిద్రో భవేత్యర్థః - నహ్యుభయవాహ్యమేకో వహతి ధురమితి భావః॥

నిద్రేతి। చంద్రారవిందరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థానమితి ప్రసిద్ధిమా

పర్యుత్సుకత్వమబలానిశిఖండితేవ । లక్ష్మీర్వినోదయతియేనదిగంతలమ్బీ సోఽపిత్వ దాననరుచింవిజహాతిచన్ద్రః॥ ౬౭ ॥ తద్వల్గునాయుగపదున్మిషితేనతావత్సద్యః పరస్పరతులామధిరోహతాంద్వే । ప్రస్పందమానపరుషేతరతారమంతశ్చ క్షుస్తవప్రచలితభ్రమరంచపద్మం॥ ౬౮ ॥ వృంతాచ్ఛ్లథంహరతిపుష్పమనోక

శీత్యుచ్యతే - నిద్రావశేననిద్రాధీనేనత్వయ్యంతరాసంగోత్రధ్వన్యతే- భవతా త్వయాపర్యుత్సుకత్వ మపిత్వయ్యనురక్తమపీత్యర్థః- ప్రసితోత్సుకాభ్యాంతృ తీయాచేతిసప్తమ్యర్థేతృతీయా - అపిశబ్దఃతద్విషయానురాగస్యఅనపేక్షత్వ ద్యోతనార్థః - నిశిఖండితాభర్తురన్యాసంగజ్ఞానకలుషితా అబలేవనాయి కేవ॥ శ్లో॥ జ్ఞాతేన్యాసంగవికృతేఖండితేర్ష్యాకషాయితేతిదశరూపకే - అనపే క్షమాణా అవిచారయంతీసతీ ఉపేక్షమాణేత్యర్థః- లక్ష్మీఃయేనచంద్రేణస హ - త్వదాననసదృశత్వాదితి భావః - వినోదయతివినోదంకరోతి । వినోదశ బ్దాత్ తత్కరోతీతిదాచష్టఇతిణిచ్।సాదృశ్యదర్శనాదయోహివిరహిణాం వినోదస్థానానీతిభావః - సఃచంద్రోపిదిగంతలంబి పశ్చిమాశాంతగతస్సన్ అ స్తంగచ్ఛన్నిత్యర్థః- అతఏవత్వదాననరుచింత్వన్ముఖకాంతిం విజహాతిత్వన్ము ఖసాదృశ్యంత్యజతీత్యర్థః- అతఃనిద్రాంవిహాయతాంలక్ష్మీం అనన్యశరణాం పరిగృహాణేత్యర్థః- అత్రవానిద్రావశేనత్వయాఅనపేక్ష్యమాణా - అనిరీక్ష్య మాణా - కర్మణిశానచ్ - లక్ష్మీఃప్రయోజ్యకర్త్రీయేనచంద్రేణప్రయోజ్యేన పర్యుత్సుకత్వంస్వద్విరహవేదనాంభర్తృవిరహవేదనాంచ ॥ శ్లో॥ కాలా క్షమత్వమౌత్సుక్యంమనస్తాపజ్వరాదికృదిత్యలంకారే - వినోదయతీనిరాసయతీ తియోజనా - శేషంపూర్వవత్ - నాథస్తుతిజభోజపపత్తిమువశ్యక్ ఇమంప క్షముపైక్షిష్ట॥ ౬౭

తదితి॥ తత్ తస్మాత్ లక్ష్మీపరిగ్రహణార్థకారణాత్ - వల్గునామనోజ్ఞేన॥ ని॥ వల్గుస్థానేమనోజ్ఞేచవల్గుభాషితమన్యవదితివిశ్వః - యుగపత్సమకాలే ఉన్మిషి తేనయుగపదున్మీలితేనసద్యఃద్వేపిపరస్పరతులామన్యోన్యస్యసాదృశ్యంఅధిరోహ తాంప్రాప్నువతాంప్రార్థనాయాంలోట్ కేద్వేఅంతఃప్రస్పందమానాచలం తీపరుషేతరోస్నిగ్ధాతారాకనీనికాయస్యతత్తథోక్తం॥ సి॥ తారకాక్ష్ణఃకనీని కేత్యమరః- తవచక్షుఃఅంతఃప్రచలితభ్రమరంచలద్భృంగంపద్మంచయుగపదు న్మేషేసతిసంపూర్ణసాదృశ్యలాభఇతిభావః। ... ... ౬౮॥

వృంతాదితి॥ విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికంనైసర్గికంతే తవముఖమారుతస్యనిశ్వాసపవనస్యసౌరభ్యంతాదృక్సౌరభ్యమిత్యర్థః- పరగు

హానాంసంస్పృజ్యతేసరసిజైరరుణాంశుభిన్నైః । స్వాభావికంపరగుణేనవిభా
తవాయుస్సౌరభ్యమీప్సురివతేముఖమారుతస్య॥ ౬౯ ॥ తామ్రోదరేషుపతితం
ద్రుమపల్లవేషు నిర్ధౌతహారగులికావిశదంహిమాంభః । ఆభాతిలబ్ధపరభాగత
యాధరోష్ఠేలీలాస్మితంసదశనార్చిరివత్వదీయం॥ ౭౦ ॥ యావత్ప్రతాపనిధి
రాక్రమతేనభానురహ్నాయతావదరుణేనతమోనిరస్తం । ఆయోధనాగ్రసర
తాంత్వయివీరయాతేకింవారిపూంస్తవగురుస్స్వయముచ్ఛినత్తి ॥ ౭౧ ॥ శ
య్యాంజహత్యుభయపక్షవినీతనిద్రాస్తంబేరమాముఖరశృంఖలకర్షిణస్తే।యే

నఅన్యదీయగుణేన - సాంక్రామికగన్ధేనేత్యర్థః - ఈప్సురాప్తుమిచ్ఛురివ- ఆప్ల్ర్ఌవ్యాప్తావితి ధాతోః ఈకారాదేశః - అనోకహానాం వృక్షాణాం శ్లథం శిథిలం పుష్పం వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్॥ వృంతః ప్రసవబంధనమిత్యమరః - హరతి ఆదత్తే- అరుణాంశుభిః సూర్యకిరణైః భిన్నైః వికసితైః సరసిజైః కమలైస్సహ - తత్పురుషే ... సంస్పృజ్యతే- సంసృజ్యతే- సృజేర్దైవాదికాత్కర్మణి లట్॥ . .. ... ౬౯॥

తామ్రేతి॥ తామ్రోదరేషు అరుణాభ్యన్తరేషు ద్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు॥ పల్లవోస్త్రీ కిసలయమిత్యమరః - పతితం నిర్ధౌతాః హారగులికాః ముక్తామణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభః లబ్ధపరభాగతయా లబ్ధోత్కర్షతయా॥ పరభాగో గుణోత్కర్ష ఇతియాదవః - అధరోష్ఠే త్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనార్చిః దంతకాంతిసహితం లీలాస్మితమివ ఆభాతి॥ ౭౦॥

యావదితి॥ ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిః భానుస్సూర్యః యావత్ - నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి- ఆఙ ఉద్గమన ఇత్యాత్మనేపదం- తావత్ భానావనుదిత ఏవేత్యర్థః-అహ్నాయ ఝడితి॥ ద్రాగ్ఝడిత్యంజసాహ్నాయేత్యమరః- అరుణేన అనూరుణా॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః తమః నిరస్తం తథాహి- హే వీర త్వయి ఆయోధనేషు యుద్ధేషు అగ్రసరతాం పురస్సరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్ స్వయముచ్ఛినత్తి కింవా - నోచ్ఛినత్త్యేవేత్యర్థః- నఖలు యోగ్యేన్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారఖేద ఇతిభావః॥ ... ... ౭౧॥

శయ్యామితి ॥ ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం వినీతా వ్యపనీతా నిద్రా యైస్తే ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః తత్ర సమాసవిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం - యథాహ కైయటః - తత్రోభాదుదాత్తో నిత్యమితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనమిత్యవృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయో

హాంవిభాంతితరుణారుణరాగయోగాద్భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవదంతకోశాః॥
౭౨ ॥ దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమండపేషు నిద్రాంవిహాయ వనజాక్షవనా
యుదేశ్యాః। వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పురోగతాని లేహ్యాని సైంధవ శిలాశక
లానివాహాః॥ ౭౩ ॥ భవతివిరళభక్తిర్మ్లానపుష్పోపహారస్స్వకిరణపరివేషో
ద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః। అయమపిచగిరంన స్త్వత్ప్రబోధ ప్రయుక్తామనువ
దతిశుకస్తేమంజువాక్పంజరస్థః॥ ౭౪॥ ఇతివిరచితవాగ్భిర్బందిపుత్త్రైః కుమార
స్సపదివిగతనిద్రస్తల్పముజ్ఝాంచకార। మదపటునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసై

గోమాభూత్ - ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాత్ ఉభయపుత్ర ఇత్యాదికవత్ - ముఖరాణి ఉద్ధానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగళాని కర్షంతః తదోక్తాః లేతవ స్తంబేరమంత ఇతి స్తంబేరమాః హస్తినః॥ ని॥ స్తంబేరమః పద్మీత్యమరః తత్పురుషే కృతిబహుళమితి సప్తమ్యా అలుక్ - శయ్యాం జహతి త్యజంతి - ఏషాం స్తంబేరమాణాం దంతకోశాః దంతకోశా ఇవ దంతకోశాః దంతపేట్యాః తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్కకిరణసంపర్కాద్ధేతోః భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ విభాంతి భాంతి రక్తా ఇవ భాంతీత్యర్థః। ౭౨

దీర్ఘేష్వితి॥ హే వనజాక్ష॥ నీ॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యమరః - దీర్ఘేషు పటమండపేషు నియమితాః బద్ధాః వనాయుదేశ్యాః వనాయుదేశోద్భవాః॥ ని॥ పారశీకా వనాయుజా ఇతి హలాయుధః - అమీ వాహాః అశ్వాః నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యాని ఆస్వాద్యాని సైంధవశిలాశకలాని - సైంధవో లవణవిశేషః॥ ని ॥ సైంధవోస్త్రీ శీతశివం మాణిమంథం చ సింధుజమిత్యమరః - తస్య శకలాని ఖండాని వక్త్రోష్మణా ముఖనిశ్వాసేన మలినాని కుర్వంతి - ఉక్తం చ సిద్ధయోగసంగ్రహే॥ శ్లో॥ పూర్వాహ్ణకాలే వాశ్వానాం ప్రాయశో లవణం హితమ్। అరుచిగ్లానిశూలఘ్నం లవణం సైంధవం వరమ్॥ ౭౩

భవతీతి॥ మ్లానపుష్పోపహారః - తద్పుష్పపూజా మ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి - ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉద్భేదేన స్ఫురణేన శూన్యా భవంతి - నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః - అపి చ అయం మంజువాక్ మధురవచనః పంజరస్థః తే తవ శుకః త్వత్ప్రబోధనిమిత్తే ప్రయుక్తాముచ్చరితాం నః అస్మాకం గిరం వాణీం అనువదతి - అనుకృత్య వదతీత్యర్థః - ఇత్థం ప్రభాతలింగాని వర్తంతే అతః ప్రబోద్ధవ్యమితి భావః॥ ... ... ౭౪॥

ఇతీతి॥ ఇత్థం విరచితవాగ్భిః వందిపుత్త్రైః వైతాళికైః పుత్త్రగ్రహణం సమా

స్సురగజఇవగాంగంసైకతంసుప్రతీకః॥ ౭౫॥ అథవిధిమవసాయ్యశాస్త్రదృష్టం
దివసముఖోచితమంచితాక్షిపక్ష్మా। కుశలవిరచితానుకూలవేషః క్షితిపసమా
జమగాత్స్వయంవరస్థం॥ ౭౬

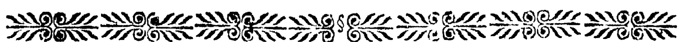
ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేపంచమస్సర్గః-

నవయస్కృత్వద్బోధనార్థం సపదివిగతనిద్రఃకుమారః అజఃతల్పంశయ్యాం॥ని॥ తల్పంశయ్యాట్టదారేష్విత్యమరః- ఉజ్ఝాంచకారవిససర్జ- ఇజాదేశ్చగురుమతో నృచ్ఛ ఇత్యాంప్రత్యయః - కథమివమదేనపటుమధురంనినదద్భిః రాజహంసైః బోధితఃసుప్రతీకఃసుప్రతీకాఖ్యఃసురగజః ఈశానదిగ్గజఃగంగాయాః ఇదంగాం గంసైకతంపులినమివ॥ ని ॥ తోయోత్థితంతత్పులినంసైకతంసికతామయమిత్యమ రః- సికతాశర్కరాభ్యాంచేత్యణ్ప్రత్యయః - సుప్రతీకగ్రహణంప్రాయశఃత స్యకైలాసవాసిత్వాత్ నిత్యంగంగాతటవిహారసంభవార్థమిత్యను సంధేయం।

అథేతి॥ అథఉత్థానానంతరం అంచితానిరుచిరాణిఅక్షిపక్ష్మాణియస్యసః అజఃశాస్త్రదృష్టమవగతందివసముఖోచితందివసముఖేప్రాతః కాలేఉచితంక రణీయంవిధిమనుష్ఠానంఅవసాయ్యసమాప్య - అస్యతేర్ణ్యంతాల్ల్యప్- కుశ లైఃప్రసాధనదక్షైఃవిరచితఃఅనుకూలః స్వయంవరోచితః వేషఃనైపథ్యంయ స్యసతథోక్తస్సన్ స్వయంవరస్థంక్షితిపసమాజం రాజసమూహమగాత్-ఇణో గాలుఙీతిగాదేశఃపుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్- తదుక్తం॥ శ్లో॥ అయుజినయు గరేఫతోయకారోయుజిచనజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్॥ ౭౬

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణమహోపా
ధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీ
సమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
పంచమస్సర్గః-

శ్రీరామాయనమః

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః

సతత్రమంచేషుమనోజ్ఞవేషాంత్సింహాసనస్థానుపచారవత్సు । వైమానికానాంమరుతామపశ్యదాకృష్టలీలాన్నరలోకపాలాన్ ॥ ౧ ॥ రతేర్గృహీతానునయేనకామంప్రత్యర్పితస్వాంగమివేశ్వరేణ । కాకుత్స్థమాలోకయతాంనృపాణాంమనోబభూవేందుమతీనిరాశం॥ ౨ ॥ వైదర్భనిర్దిష్టమసౌకుమారః క్లృప్తేనసోపానపథేనమంచం। శిలావిభంగైర్మృగరాజశావస్తుంగంనగోత్సంగమివారురోహ॥ ౩ ॥ పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నమాసేదివాన్ రత్నవ

సఇతి ॥ సః అజః తత్ర స్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచారయుక్తేషు మంచేషు సుఖవాసదర్శనార్థంకృతోన్నతస్థానవిశేషేషు సింహాసనస్థాన్ భద్రాసనస్థితాన్ మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనైపథ్యాన్ వైమానికానాం విమానైస్సంచరతాం - చరతిరిఠక్ప్రత్యయః - మరుతామమరాణాం॥ ని॥ మరుతౌపవనామరావిత్యమరః - ఆకృష్టలీలాన్ ఆత్మసౌభాగ్యాదాకృష్టమరుల్లీలానిత్యర్థః - సాపేక్షత్వేపిగమకత్వాత్సమాసః - నరలోకంభూలోకంపాలయంతీతినరలోకపాలాః - కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః - తాన్ భూపాలాన్ అపశ్యత్ - అస్మిన్సర్గేవృత్తముపజాతిః - తల్లక్షణముక్తం॥ ౧

రతేరితి ॥ రతేః కామప్రియాయాః ॥ ని ॥ రతిస్స్మరప్రియాయాంచ రాగేపి సురతేస్మృతేతి విశ్వః - గృహీతానునయేనస్వీకృతప్రార్థనేన గృహీతరత్యనునయేనేత్యర్థః - సాపేక్షత్వేపిగమకత్వాత్సమాసః - ఈశ్వరేణహరేణప్రత్యర్పితస్వాంగంకామమివస్థితంకాకుత్స్థమజంఆలోకయతాంనృపాణాంమనః-ఇందుమతీనిరాశంఇందుమత్యాంనిస్పృహంబభూవ-ఇందుమతీసత్పతిమేనమజంవిహాయనాస్మాన్వరిష్యతీతినిశ్చిక్యురిత్యర్థః - సర్వాతిశాయిసౌందర్యమస్యేతిభావః॥

వైదర్భేతి॥ అసౌకుమారఃఅజఃవైదర్భేణభోజేననిర్దిష్టంప్రదర్శితంమంచం పర్యంకంక్లృప్తేనసువిహితేనసోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజశావః సింహపోతః॥ ని ॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభఃపృథుకశ్శావకశ్శిశురిత్యమరః - శిలానాంవిభంగైఃభంగీభిఃతుంగం ఉన్నతంనగోత్సంగంశైలాగ్రమివఆరురోహ॥ ౩

పరార్ధ్యేతి ॥ పరార్ధ్యాఃశ్రేష్ఠావర్ణాఃనీలపీతాదయోయస్యతేన ఆస్తర

దానసంగః । భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాంతిర్మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన ॥ ౪ ॥ తాసు శ్రియా రాజపరంపరాసు ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః । సహస్రధాత్మా వ్యరుచద్విభక్తః పయోముచాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ ॥ ౫ ॥ తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాముదారనేపథ్యభృతాం స మధ్యే । రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిజాతః ॥ ౬ ॥ నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః । మదోత్కటే రేచిత పుష్పవృ

...

రత్నాసనస్య తద్వారోహణయోః ప్రతిభావః॥ ౪

తాస్వితి॥ తాసు రాజపరంపరాసు శ్రియా కాంత్యా కర్త్ర్యా - తేజోవిశేషేణేత్యర్థః - పయోముచాం మేఘానాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిరివ స్వయమేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంత ఇత్యర్థః- ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శనః ఆత్మా శ్రియః స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యద్యోతిష్ట - ద్యుద్భ్యో లుఙీతి పరస్మైపదం ద్యుతాదిత్వాత్ ...

తేజః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః ॥ ౫

తేషామితి॥ మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం ఉదారనేపథ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ ॥ ని ॥ పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతక ఇత్యమరః - స రఘుసూనురేవ ధామ్నా తేజసా రరాజ భూమ్నోపి పారే అతిశయే నోర్థః- అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవచనోపి కల్పయంతి- మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయం- కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహః॥ ౬

నేత్రేతి ॥ పౌరజనస్య నేత్రవ్రజాః నయనసమూహాః సర్వాన్ నృపతీన్ విహాయ తస్మిన్నజే నిపేతుః - ఏవ సర్వోత్తమ ఇతి దృశ ఇత్యర్థః - కథమివ - మదోత్కటే మదోద్భిన్న గండే నిర్ఘరే వాపస్యే గంధద్విపే గంధప్రధానే గజే రేచితాః రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృష్టా యైస్తే - త్యక్తపుష్పవృష్టా ఇత్యర్థః

షౌగంధద్వి పెవన్యా ఇవద్విశేషాః॥ ౯॥ అథ నస్తుతే వందిధికస్వయ జ్ఞై స్సూర్య వంశ్యే నరదేవలోకే। సఖ్యాగితే వాగరుసారయోనె ధూమై సముస్సత్పితైజ యంతిః ॥ ౮ ॥ పురోపకణ్ఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధుర నృత్యహే తో। ప్రాధ్మాతశంఖైపరితో దిగన్తాంస్తూర్యస్వనే మేఘమిమంగళాన్తై॥ ౯॥ స మనుష్యవాహ్యం చతురం స్తుయానముద్యాస్య కన్యాపరివాదశోభి। ఏకశస్తు రంజమార్గణం పరిలవన్తు వాహనమా॥ ౧౦ ॥ తస్మిన్ విధాతా త్రమేపి ధాతుః కన్యామయే నేత్రశతైక లక్ష్యే। సపేతురంతఃకరణైర్నరేన్ద్రాః దేహైః స్థితాః కేవలమాసనేషు॥ ౧౧॥ తాం ప్రాప్యభీష్మ కన్యా నరో ధానాం మహాపతి

వ్వరేఫాణాం పుష్పవృష్ట్యా స భవా ప్రస్తుతి॥ ౯

అథేతి॥ అథేతి-పురేతి-మనుష్యేతి చ-త్రిభిః కులకమాహ అథ అస్వయ జ్ఞై రాజవంశ్యాభిజ్ఞైః వందిభిః స్తుతిపాఠకైః ॥ వందినః స్తుతిపాఠకా ఇత్యమరః- సోమాగ్ర్యవంశ్యే సోమసూర్యవంశే నరదేవలోకే రాజలోకే స్తుతేసతి విశేష స్తుతే రేవ సంబంధః- ఏవమున్యాద్ర... రాజాన్యం ... సఖ్యాగితే సమంతాత్ ప్రసారితే అగరుసార యోనేః కారణభూత ధూమే ... సముత్థితాః పతాకాః సముత్సర్పితాస॥ ౮

పురేతి॥ [redacted]పురస్యోపకంఠే సమీపే ఉపవనాని ఆశ్రయాయేషాం తేషాం కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతనృత్తహేతో మేఘధ్వనిసాదృశ్యాత్ ఉత్కటలిప్త లాండవకారణే ప్రాధ్మాతాః శంఖాః యస్మిన్ మంగళార్థం మంగళప్రయోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే పరితో దిగంతాన్ ఆపూర్యవ్యాపృతే సతి॥ ౯

మనుష్యేతి॥ పరిం వృణోతీతి పరివరాస్వయంవరా ॥ ని॥ పతింవరాచవ ర్యాచేత్యమరః- సంజ్ఞాయాం భృతవృజీత్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః- క్లిష్టవివా హావేపాకన్యా ఇదం మమతి మనుష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురం తయానం చతురశ్రవాహనం శిబికాం అధ్యాస్యాధిరుహ్య మంచాంతరే మంచ మధ్యేయో రాజమార్గః తం వివేశ॥ ౧౦

తస్మిన్నితి ॥ నేత్రశతానామేకలక్ష్యే ఏకస్యకన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్ విధాతుః విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే నరేంద్రాః అంతఃకరణైః సపేతుః- ఆ సనేషు దేహైః కేవలం దేహైరేవ స్థితాః దేహాస్వైః స్వ ప్రత్యతత్త్వాదవదత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః అంతఃకరణకర్తృకే సపతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యపదేశః ఆదరాతిశయార్థః॥ ౧౧

నాం ప్రణయాగ్రదూత్యః। ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపానాం శృంగారచేష్టా వివి
ధా బభూవుః॥ ౧౨ ॥ కశ్చిత్కరాభ్యాముపగూఢనాళమాలోలపత్రాభిహత
ద్విరేఫం। రజోభిరన్తఃపరివేషబంధిలీలారవిందం భ్రమయాంచకార ॥ ౧౩ ॥ వి
స్రస్తమంసాదపరో విలాసీ రత్నానువిద్ధాంగదకోటిలగ్నం । ప్రాలంబము

తామితి ॥ తాం ఇందుమతీం ప్రతిఅభివ్యక్తవపుషోః రథానాం ప్రరూఢాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమవా॥ ని॥ ప్రణయాస్త్వమీవిస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ ఇత్యమరః - ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః- ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతిత్వవ్యపదేశః- వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాదపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః - అత్ర శృంగారలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే॥ శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః- నీతా రసస్య రస్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే ॥ రతిరిచ్ఛావిశేషః - తచ్చోక్తం తత్రైవ- యూనోరన్యోన్యస్థాయినీచ్ఛా రతిస్స్మృతేతి - చేష్టాశబ్దేన తదనుభావ విశేషా ఉచ్యంతే తేపి తత్రైవోక్తాః॥ శ్లో ॥ భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే- తేనుభావా ఇతిఖ్యాతాః భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః॥ తే చతుర్ధా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా ఇతి। తత్ర గాత్రారంభభేదాన్ చేష్టాశబ్దోక్తాన్ అనుభావాన్ కశ్చిదిత్యాదిభిస్సప్తభిః శ్లోకైర్వ్యత్యయేన శృంగారాభాసశ్చాయమేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్॥ తదుక్తం ॥ శ్లో॥ ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యక్ మ్లేచ్ఛగతోపి వా - యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా మత ఇతి॥౧౨

శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవురిత్యుక్తం తా ఏవ దర్శయతి॥ కశ్చిదిత్యాదినా॥ కశ్చిద్రాజా కరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం ఆలోలైశ్చంచలైః పత్త్రైః అభిహతాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాః యేన తత్తథోక్తం - రజోభిః పరాగైః అంతః పరివేషం మండలం బధ్నాతీత్యంతః పరివేషబంధి లీలారవిందం వినోదాత్మకం శృంగారార్థం గృహీతారవిందం భ్రమయాంచకార- కరస్థలీలారవిందవత్త్వయా హం భ్రమయితవ్య ఇతి స్వపాభిప్రాయః॥ ౧౩

విస్రస్తమితి॥ విలసనశీలో విలాసీ - నౌ కషలసకత్థస్రమ్భ ఇతి ఘినుణ్ ప్రత్యయః. అపరో రాజా అంసాత్ భుజశిరసః॥ ని ॥ స్కంధో భుజశిరోంసో స్త్రీ త్యమరః - విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదంగదం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం॥ ని ॥ అశ్ర్యగ్రాశ్రయః కోట్య ఇత్యమరః. ప్రాలంబం ప్రాలంబంబు

త్క్షిప్య యద్ధాప్రదేశం వినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః ॥ ౧౪ ॥ ఆ
కుంచితాగ్రాంగుళినా తతో౽న్యః కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః । తిర్యగ్విసంసర్పి
నఖప్రభేణ పాదేన హైమం విలిలేఖ పీఠం ॥ ౧౫ ॥ నివేశ్య వామం భుజమాసనా
ర్ధే తత్సన్నివేశాదధికోన్నతాంసః । కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహారస్సుహృత్సమా
భాషణతత్పరో౽భూత్ ॥ ౧౬ ॥ విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రమాపాండురం కేత
కబర్హమన్యః । ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైర్విపాటయామాస యువా న
ఖాగ్రైః ॥ ౧౭ ॥ కువేశయాతామ్రతలే, కశ్చిత్కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన ।

జులంబిపీంసస్రజం ॥ ని ॥ ప్రాలంబమృజులంబినమిత్యమరః । త్వకశుకంచతదిత్య
మరః - ఉత్క్షిప్య ఉద్ధృత్య సాచీకృతం తిర్యక్కృతం చారువక్త్రం యస్య సత
థోక్తస్సన్ - యథాప్రదేశం స్వస్థానం వినాయ - ప్రాపాత్ । ఉత్క్షేపణచ్ఛలేన అ
హం త్వామేవం పరిరంస్య ఇతి స్వాభిప్రాయః ॥ ౧౪

ఆకుంచితేతి ॥ తతః పూర్వోక్తాదన్యః కశ్చిత్ ... కించిత్సమావర్జితనేత్ర
శోభః ఈషదవాక్ప్రేరితనేత్రకాంతిః, ఆకుంచితాః ఆభుగ్నాః అగ్రాంగుళ్
యో యస్య తేన తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యస్య తేన పాదేన హైమం హిరణ్మ
యం పీఠం పాదపీఠం విలిలేఖ లిఖితవాన్ - పాదపీఠలేఖనాద ... నేన త్వాం మ
త్సమీపమాగచ్ఛేతి స్వాభిప్రాయః ... ఇతి ... మ
త్యభిప్రాయః - భూమిలేఖనం తు లక్ష్మీ ... ॥ ౧౫

నివేశ్యేతి ॥ కశ్చిద్రాజా వామం భుజం ఆసనార్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య
సంస్థాప్య - తత్సన్నివేశాత్ తస్య వామభుజస్య ... అ
ధికోన్నతో వామాంసః ... స్సన్ ... వివృత్తత్రికః ... ప్ర
దేశే భిన్నహారః లుంఠితహారస్సన్ । ని । పృష్ఠవంశాధరే త్రికమిత్యమరః సుహృ
త్సమాభాషణతత్పరః అభూత్ - వామపార్శ్వ ... మిత్రేణ సంభాషి
తుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః - అత ఏవ వివృత్తత్రికత్వఘటనేత్యయం వామాంసే నివేశిత
యా సహ ఏవం వార్తాం కరిష్య ఇతి స్వాభిప్రాయః - పరం దృష్ట్వా పరాఙ్ముఖో
యం న కార్యకర్తేతి ఇందుమత్యాశయః ॥ ౧౬

విలాసినీతి ॥ అన్యః అపరః యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయాః విభ్రమార్థం దం
తపత్రభూతం ఆపాండురం కేతకబర్హం కేతకదళం ॥ ని ॥ దళేపి బర్హమిత్యమరః -
ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశైః అభ్యస్తనిక్షేపణైః నఖాగ్రైః విపాటయామా
స - విదారయామాస - అహం తవ నితంబే ఏవం నఖవ్రణాదీన్ దాస్యామీతి స్వాభి
ప్రాయః - తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటకో౽యమపలక్షణ ఇతీందుమత్యా నాంగీకృతం ।

రత్నాంగుళీయప్రభయానువిద్ధానుదీరయామాససలీలమక్షాన్॥ ౧౮ ॥ కశ్చి
ద్యథాభాగమవస్థితేపిస్వసన్నివేశాద్వ్యతిలంఘినీవ। రత్నాంశుగర్భాంగుళిరం
ధ్రమేకంవ్యాపారయామాసకరంకిరీటే ॥ ౧౯ ॥ తతోనృపాణాంశ్రుతవృత్త
వంశాపుంవత్ప్రగల్భాప్రతిహారరక్షీ। ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్యనీత్వా
కుమారీమవదత్సునందా ॥ ౨౦ ॥ అసౌశరణ్యశ్శరణోన్ముఖానామగాధసత్త్వో

కుశేశయేతి॥కశ్చిద్రాజాకుశేశయం శతపత్రమివఆతామ్రంతలంయస్యతేన।
ని॥ శతపత్రంకుశేశయమిత్యమరః - రేఖారూపాఃధ్వజాఃలాంఛనానియస్యతేన
కరేణఅంగుళీషుభవానిఅంగుళీయానిఊర్మికాః॥ని॥ అంగుళీయకమూర్మికేత్యమ
రః - జిహ్వామూలాంగుళేశ్ఛఇతిఛప్రత్యయః- రత్నానామంగుళీయానితేషాం
ప్రభయా అనువిద్ధాన్వ్యాప్తాన్- అక్షాన్ పాశకాన్ ॥ ని ॥ అక్షాస్తుదేవనాః
పాశకాశ్చఇత్యమరః-సలీలంయథాతథాఉదీరయామాసఉత్క్షేప-అహం
త్వయాసహఏవంరంస్యఇతినృపాభిప్రాయః - అక్షచాతుర్యేణకాపురుషఇతీం
దుమత్యభిప్రాయః - అక్షైర్మాదీవ్యఇతిశ్రుతినిషేధాత్॥ ... ౧౮
కశ్చిదితి ॥ కశ్చిద్రాజాయథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేపి స్వసన్నివే
శాత్ వ్యతిలంఘినీవస్వస్థానాచ్చలిత ఇవకిరీటే రత్నానాంకిరీటగతానాంఅం
శవః గర్భేయేషాంతాని అంగుళిరంధ్రాణియస్యతం ఏకంకరంవ్యాపారయా
మాస-కిరీటవిన్యస్తశిరస్స్థితామపిత్వాంభాగంమస్యఇతినృపాభిప్రాయః- శిర
సిన్యస్తహస్తఃఅయముపలక్షణఇతీందుమత్యభిప్రాయః॥ ౧౯
తతఇతి॥ తతఃఅనంతరంనృపాణాంశ్రుతవృత్తవంశాశ్రుత నృపచరిత్రకు
లేత్యర్థః- సాపేక్షత్వేపిగమకత్వాత్సమాసః- ప్రగల్భావాగ్మినీసునందాఖ్యా ప
తిహారంద్వారం రక్షతీతిప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా - కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః-
టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్- ప్రాక్ప్రథమంకుమారీంఇందుమతీంమగధేశ్వరస్యస
న్నికర్షంసమీపంనీత్వాపుంవత్ పుంసాతుల్యం - తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిరితి
వతిప్రత్యయఃఅవదత్ అవాదీత్॥ ౨౦
అసావితి॥ అసౌరాజా- అసావితిపురోవర్తినోనిర్దేశః - ఏవముత్తరత్రా
పిద్రష్టవ్యం - శరణోన్ముఖానాంశరణార్థినాం శరణేగతఃణేసాధుస్సమర్థః-
తత్రసాధురితి యత్ప్రత్యయః - శరణం భవితుమర్హాః శరణ్యా ఇతినాథనిరు
క్తిర్నిర్మూలైవ - అగాధసత్త్వఃగంభీరస్వభావః ॥ ని॥ సత్త్వంగుణేపిశాచాదౌ
బలేద్రవ్యస్వభావయోరితివిశ్వః - మగధాః జనపదాః తేషుప్రతిష్ఠా ఆస్పదం

మగధప్రతిష్ఠః । రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామా ॥ ౨౧ ॥ కామం నృపాస్సంతు సహస్రశోఽన్యే రాజన్వతీమాహురనేన భూమిమ్ । నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి జ్యోతిష్మతీ చంద్రమసైవ రాత్రిః ॥ ౨౨ ॥ క్రియాప్రబంధాదయమధ్వరాణామజస్రమాహూతసహస్రనేత్రః । శచ్యాశ్చిరం పాండుకపోలలంబాన్ మందారశూన్యానలకాంశ్చకార ॥ ౨౩ ॥ అనేన చేదిచ్ఛసి గృహ్యమాణం పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే । ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్ ॥ ౨౪ ॥ ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించిద్వి

యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః ॥ ని ॥ ప్రతిష్ఠా కృత్యమాస్పదమిత్యమరః - ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విచక్షణః యద్వా ప్రజారంజనేన లబ్ధవర్ణః లబ్ధోత్కర్షః పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః - ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్ప్రత్యయః - ఖచి హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః - అరుర్ద్విషదజంతస్య ముమితి ముమాగమః - నామేతి ప్రసిద్ధౌ యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామా శత్రుసంతాపనాదితి భావః ॥

కామమితి ॥ అన్యే నృపాః కామం సహస్రశస్సంతు - భూమిం అనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః - నైతాదృశః కశ్చిదస్తీత్యర్థః ॥ ని ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ స్యాత్ తతోఽన్యత్ర రాజవానిత్యమరః - రాజన్వాన్ సౌరాజ్య ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - తథాహి నక్షత్రైరశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహైర్భౌమాదిభిశ్చ సంకులాపి రాత్రిః చంద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ నాన్యైర్జ్యోతిష్మతీత్యర్థః ॥ ౨౨

క్రియేతి ॥ అయం పరంతపః అధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్రబంధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్యాత్ - అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానాదిత్యర్థః - అజస్రం నిత్యం ఆహూతసహస్రనేత్రస్సన్ శచ్యాః అలకాన్ పాండుకపోలయోః లంబాన్ స్రస్తాన్ పచాద్యచ్ - మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః శూన్యాన్ చకార - ప్రోషితభర్తృకా హి కేశసంస్కారం న కుర్వంతీతి భావః - ప్రోషితే మలినా కృశేతి స్మరణాత్ ॥ ౨౩

అనేనేతి ॥ వరేణ్యేన వరణీయేన - వృణోతేరౌణాదికః - వృఞ ఏణ్య ఇత్యేణ్యప్రత్యయః - అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్ - పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం నేత్రోత్సవం కురు - సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః ॥ ౨౪

ఏవమితి ॥ ఏవం తయా సునందయా ఉక్తే సతి తం పరంతపం అవేక్ష్య కించి

స్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా। ఋజుప్రణామక్రియయైవతన్వీప్రత్యాదిదే
శైనమభాషమాణా॥ ౨౫॥ తాంసైవవేత్రగ్రహణేనియుక్తారాజాంతరంరా
జసుతాంనినాయ। సమీరణోత్థేవతరంగరేఖాపద్మాంతరంమానసరాజహం
సీమ్॥ ౨౬॥ జగాదచైనామయమంగనాథస్సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః
వినీతనాగఃకిలసూత్రకారైరైంద్రంపదంభూమిగతోఽపిభుఙ్క్తే॥ ౨౭॥ అనే
నపర్యాసయతాస్రబిందూన్ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు। ప్రత్యర్పితాశ్శ
త్రువిలాసినీనామున్ముచ్యసూత్రేణవినైవహారాః॥ ౨౮॥ నిసర్గభిన్నాస్పద

విస్రంసినీ దూర్వాంకా దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్సా॥ ని॥ మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా ఇత్యమరః - వరణే శిథిలప్రయత్నేతిభావః - తన్వీ ఇందుమతీ ఏనం నృపం అభాషమాణా ఋజ్వ్యా భాషణశూన్యయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార॥ ౨౫

తామితి॥ సైవం సునందైవ - కన్యాభిప్రాయజ్ఞత్వాదితిభావః - వేత్రగ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా తాం రాజసుతాం రాజాంతరం అన్యరాజానం నినాయ నయతిస్మ కర్తరి కః - కథమివ - సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా తరంగరేఖా ఊర్మిపఙ్క్తిః మానసే సరసి రాజహంసీం పద్మాంతరమివ॥ ౨౬

జగాదేతి॥ ఏనామిందుమతీం జగాద చ - కిమితి - అయం అంగనాథః అంగదేశాధీశ్వరః సురాంగనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీః యస్య స తథోక్తః - పురా కిల ఏవం ఇంద్రసహాయార్థం ఇంద్రపురగామినం అకామయంతాప్సరస ఇతిప్రసిద్ధిః - కించ సూత్రకారైః గజశాస్త్రప్రవక్తృభిః వాలఖిల్యాదిభిః మహర్షిభిః వినీతనాగః శిక్షితగజః కిల - కిలేత్యైతిహ్యే - అతఏవ భూమిగతోఽపి ఐంద్రంపదం ఇంద్రైశ్వర్యం భుఙ్క్తే - భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖమనుభవతీత్యర్థః - దిగ్గజాప్సరోదేవర్షిసేవ్యత్వమైంద్రపదశబ్దార్థః - పురా కిల కుతశ్చిచ్ఛాపకారణాత్ భువమతీర్ణం దిగ్గజవర్గమాలోక్య స్వయమశక్త ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా ఆనీతైః దేవర్షిభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజాన్వశీకృత్య భువి సంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథా గీయతే॥ ౨౭

అనేనేతి॥ శత్రువిలాసినీనాం రిపుస్త్రీణాం స్తనేషు కుచేషు ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ అస్రబిందూన్ అశ్రుబిందూన్॥ ని॥ అస్రమశ్రుణి శోణిత ఇతి విశ్వః - పర్యాసయతా - భర్తృవధాదితిభావః- అనేన అంగనాథేన ఉన్ముచ్య ఉత్క్షిప్య సూత్రేణ వినా హారా ఏవ ప్రత్యర్పితాః - అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తనాత్ ఉత్సూత్రహారార్పణమేవ కృతమిత్యుత్ప్రేక్షా గమ్యతే॥ ౨౮

మేకసంస్థమస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీచ। కాంత్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా త్వమేవ కల్యాణి తయోస్తృతీయా ॥ ౨౯ ॥ అథాంగరాజాదవతార్య చక్షుర్యాహీతి జన్యామవదత్కుమారీ । నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్యగ్ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః॥ ౩౦॥ తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భిర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ । నిదర్శయామాస విశేషదృశ్యమిందుం నవోత్థానమివేందుమత్యై ॥ ౩౧ ॥ అవంతినాథోయముదగ్రబాహుర్విశాలవక్షాస్తనువృత్తమ

నివసతీతి। నివసతః స్వభావత, భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయం సహావస్థానవిరోధీత్యర్థః- శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్మిన్ అంగనాథే ఏకత్ర సంస్థా స్థితిర్యస్య తదేకసంస్థం - ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః- హే కల్యాణి బహ్వాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ - కాంత్యా సూనృతయా సత్యప్రియయా గిరా చ యోగ్యా సంసర్గార్హా త్వమేవ తయోః శ్రీసరస్వత్యోః తృతీయా - సమానగుణయోః యువయోః సాంప్రత్యం యుజ్యత ఇతి భావః- దక్షిణనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ తుల్యోనేకత్ర దక్షిణ ఇతి ॥ ౨౯

అథేతి ॥ అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అపనీయేత్యర్థః జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ - అథవా జన వధూం వహంతీతి జన్యా భూమాబాంధవా తాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ సి ॥ జన్యాస్సుహృదః సఖీసుహృదః- జన్యా నగర్యధూజ్ఞాతిభృత్యతుల్యహితేషు తేషు చ వివదుద్వహేపి స్త్రియః - అథవా జన్యా వధూః ॥ ని ॥ వృత్త్యా చాపి వోఢా యా జ్ఞాతికేశరః - సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః - యద్వా ప్రవృత్తికారః జనీం వధూం వహంతీతి జనాః జామాతుర్వయస్యా ఇతి - యుశ్చాప్యుపసర్గ ॥ ని ॥ జన్యాః స్నిగ్ధా వరస్య యే ఇతి తత్సంబంధినీముపలక్షణార్థమిత్యపరే, కుమారీ అయం అంగరాజః నిషేధైః ప్రష్టవ్యదోషాన్నాపి ద్రష్టవ్యో దోషాన్వేత్త్యాహ - నేత్యాదినా- అసౌ అంగరాజః కామ్యః కమనీయః నేతి న - కింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః - సా కుమారీ చ సమ్యక్ ద్రష్టుం వివేక్తుం న వేదేతి న - కింతు వేదైవేత్యర్థః - కింతు లోకః జనః భిన్నరుచిః భిన్నాభిరుచిరవికించిత్కస్మైచిన్నరోచతే కిం కుర్మః ఇహ ఇచ్ఛానియంతుం శక్యత ఇతి భావః॥ ౩౦

తత ఇతి ॥ తతః అనంతరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే నియుక్తా ద్వారపాలికా ॥ ని ॥ స్త్రీ ద్వాఃస్థా ద్వాఃస్థితా ప్రతీహార ఇత్యమరః - ద్విషద్భిశ్శత్రుభిః దుష్ప్రసహం దుస్సహం- శూరమిత్యర్థః విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం- రూపవంతమిత్యర్థః- పరం అన్యం నృపం రాజానం నవోత్థానం నవోదయం ఇందుమివ ఇందుమత్యై నిదర్శయామాస ప్రదర్శయామాస॥ ౩౧

ధ్యః । ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజాస్త్వష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి॥ ౩౨॥
అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తేరగ్రేసరైర్వాజిభిరుత్థితాని । కుర్వంతి సామంత
శిఖామణీనాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం రజాంసి ॥ ౩౩ ॥ అసౌ మహాకాలని
కేతనస్య వసన్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః । తమిస్రపక్షేపి సహ ప్రియాభిర్జ్యో
త్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్॥ ౩౪ ॥ అనేన యూనా సహ పార్థివేన రం
భోరు కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే। శిప్రాతరంగానిల కంపితాసు విహర్తుముద్యానపరం

అవంతినాథ ఇతి ॥ ఉదగ్రబాహుః దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షో యస్య సః
విశాలవక్షాః తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యః- అయం రాజా అవంతినాథః
అవంతిదేశానామీశ్వరః - త్వష్ట్రా విశ్వకర్మణా భర్త్రా తేజో వేగమసహమాన
యా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితేన లేశతః - చక్రభ్రమం చ క్రాకారం శ
స్త్రోత్తేజనయంత్రం ॥ ని ॥ భ్రమం కుంభకారోపకరణం భ్రమశ్చ కుందాఖ్యే శిల్పియంత్ర
క ఇతి విశ్వః- ఆరోప్య యత్నేనోల్లిఖితః- నిశాతీకృత ఇత్యర్థః- ఉష్ణతేజాః సూర్య ఇ
వ విభాతి అత్ర మార్కండేయః । శ్లో॥ విశ్వకర్మా త్వనుజ్ఞాతః శాకద్వీపే వివస్వతా।
భ్రమమారోప్య తత్తేజః శాతనాయోపచక్రమే ఇతి॥ ౩౨
అస్యేతి॥ సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య ప్ర
యాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః వాజిభిరశ్వైః ఉత్థితాని
రజాంసి సామంతానాం సమంతాద్భవానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః తేషాం
ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోంకురనాశం కుర్వంతి - నాసీరైరేవాస్య శత్రు
వః పరాజీయంత ఇతి భావః॥ ౩౩
అసావితి ॥ అసౌ అవంతినాథః మహాకాలం నామ క్షేత్రవిశేషః తదేవ నికేత
నం స్థానం యస్య తస్య చంద్రమౌళేరీశ్వరస్య అదూరే సమీపే వసన్ తిష్ఠన్. అత ఏ
వ- హేతోః తమిస్రపక్షేపి కృష్ణపక్షేపి ప్రియాభిస్సహ జ్యోత్స్నావతశ్చంద్రి
కావతః ప్రదోషాన్ రాత్రీః నిర్విశతి అనుభవతి కిల - నిత్యజ్యోత్స్నా విహారిత్వ
మేతస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః॥ ౩౪
అనేనేతి ॥ రంభే కదళీస్తంభావివ ఊరూ యస్యాస్సా రంభోరూః తస్యా
స్సంబోధనం హే రంభోరు - ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః-
నదీత్వాద్ధ్రస్వః - యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ - శిప్రా నామ తత్ర
త్యా నదీ తస్యాస్తరంగాణాం అనిలేన కంపితాసు ఉద్యానానాం పరంపరాసు ప
ఙ్క్తిషు విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్ - స్పృహాస్తి కిమిత్యర్థః ॥ ని॥ అభి

పరాణాం॥ ౩౫॥ తస్మిన్నభిఖ్యోదితబంధుపద్మే ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే బబంధ సానోత్తమసౌకుమార్యా కుముద్వతీ భానుమతీవ భావం॥ ౩౬ ॥ తామగ్రతస్తామరసాంతరాభా మనూపరాజస్య గుణైరనూనాం । నిధాయసృష్టిం లలితాం విధాతుర్జగాద భూయస్సుదతీం సునందా॥ ౩౭॥ సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహురష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః । అనన్యసాధారణ రాజశబ్దో బభూవ యోగీకిలకార్తవీర్యః ॥ ౩౮॥ అకార్యచింతాసమకాలమేవప్రాదుర్భ

షండగేస్పృహాయాంచగభస్తౌచరుచిః స్త్రియామిత్యమరః॥ ౩౫

తస్మిన్నితి ॥ ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా సా ఇందుమతీ అభిఖ్యోదితాః ఉల్లసితాః బంధవ ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్ ప్రతాపేన తేజసా సంశోషితాః శత్రవ ఏవ పంకాః కర్దమాః యేన తస్మిన్ అవంతినాథే కుముద్వతీ కుముదినీ- కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుబితి డ్మతుప్ప్రత్యయః - భానుమతీ అంశుమతీవ భావం చిత్తం న బబంధ- న తత్రానురాగం చకారేత్యర్థః బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వేన చ నిరూపణాత్ రాజ్ఞస్సూర్యసామ్యం వ్యజ్యతే॥ ౩౬

తామితి॥ సునందా తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం- కనకగౌరీమిత్యర్థః. గుణైః రూపశీలాదిభిః - అనూనామధికామిత్యర్థః - శోభనాః దంతాః యస్యాస్తాం సుదతీం- వయసి దంతస్య దతృ ఇతి దత్రాదేశః - ఉగితశ్చేతి ఙీప్ - లలితాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుః లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం స్త్రియమిత్యర్థః- అనుగతా ఆపః యేషు తే అనూపా నామ దేశాః- ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే ఇతి అప్రత్యయః - సమాసాంతః ఊదనోర్దేశ ఇత్యూకారాదేశః- తేషాం రాజ్ఞః అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య భూయః పునః జగాద ఉవాచ॥ ౩౭

సంగ్రామేతి॥ సంగ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహస్రబాహవో యస్య స తథోక్తః యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః స్థాపితాః యూపాః యేన స తథోక్తః - సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి భావః జరాయుజాదిసర్వభూతరంజనాత్ అన్యసాధారణో న భవతీత్యనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావానిత్యర్థః - స కిల భగవతో దత్తాత్రేయాల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యో నామ రాజా బభూవ కిల - అయం చాస్య మహిమాపి దత్తాత్రేయవరప్రసాదలబ్ధ ఇతి భారతే దృశ్యతే॥ ౩౮

అకార్యేతి ॥ వినేతా శిక్షకః యః కార్తవీర్యః అకార్యస్య అసత్కార్యస్య

వంశ్యాపధరఃపురస్తాత్ । అంతశ్శరీరేష్వపియఃప్రజానాం ప్రత్యాదిదేశావిన యంవినేతా ॥ ౩౯ ॥ జ్యాబంధనిష్పందభుజేనయస్యవినిశ్శ్వసద్వక్త్రపరంప రేణ । కారాగృహేనిర్జితవాసవేనలంకేశ్వరేణోషితమాప్రసాదాత్ ॥ ౪౦॥ తస్యాన్వయేభూపతిరేషజాతఃప్రతీపఇత్యాగమవృద్ధసేవీ । యేనశ్రియస్సంశ్ర యదోషరూఢంస్వభావలోలేత్యయశఃప్రమృష్టం॥ ౪౧॥ ఆయోధనేకృష్ణగతిం

స్యచింతయా కరిష్యామీతిబుద్ధ్యాసముకాలమేకకాలమేవయథా తథాపురస్తాద గ్రేచాపధరఃప్రాదుర్భవనసన్ ప్రజానాంజనానాం॥ ని॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌజ నఇత్యమరః - అంతశ్శరీరేషుఅంతఃకరణేషుశరీ శబ్దేనచాత్ర ఇంద్రియాంలక్ష్యతే- అవినయమపరాధమపిప్రత్యాదిదేశ-మానసాపరాధనపినివారయామాసేత్య ర్థః- అన్యేతువాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తారఇతిభావః॥ ౩౯

జ్యాబంధేతి॥ జ్యాయామౌర్వ్యాబంధేననిష్పందాఃనిశ్చేష్టాఃభుజాఃయస్య తేనజ్యాబంధోపరోధాత్దీర్ఘంవినిశ్శ్వసతీవక్త్రాణాంముఖానాంపరంపరా దశముఖీయస్యతేననిర్జితఃవాసవోయేనతేన- ఇంద్రజితానాఇంద్రాదయోప్య నేనజితప్రాయాఏవేతిభావః - లంకేశ్వరేణదశకంఠేనయస్యకార్తవీర్యస్యకా రాగృహేబంధనాగారే॥ ని ॥ కారాస్యాద్బంధనాలయఇత్యమరః - ఆప్రసా దాత్అనుగ్రహపర్యంతంఉషితంస్థితం- నపుంసకేభావేక్తః - ఏతత్ప్రసాదఏ వతస్యమోక్షోపాయఃనచశౌర్యమితిభావః॥ ౪౦

తస్యేతి॥ ఆగమవృద్ధసేవీశ్రుతవృద్ధసేవీప్రతీపఇతిఖ్యాతఇతిశేషఃఏషఃభూ పతిఃతస్యకార్తవీర్యస్యఅన్వయేవంశేజాతఃయేనప్రతీపేనసంశ్రయస్యఆశ్రయ స్యపుంసఃదోషైఃవ్యసనాదిభిఃరూఢంఉత్పన్నంశ్రియస్సంబంధిస్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలాఇత్యేవంరూపంఅయశఃదుష్కీర్తిఃప్రమృష్టంనిరస్తం- దుష్టాశ్ర యత్యాగశీలాయాఃశ్రియఃప్రకృతిచాపలప్రవాదఃమూఢజనపరికల్పితఇత్యర్థః- అయంతుదోషరాహిత్యాన్నకదాచిదపిశ్రియాత్యజ్యత ఇతిభావః॥ ౪౧

ఆయోధనఇతి ॥ యఃప్రతీపః ఆయోధనేయుద్ధే ॥ ని ॥ యుద్ధమాయోధ నంజన్య మిత్యమరః - కృష్ణగతింకృష్ణవర్త్మానమగ్నిం - సహాయమవాప్యక్ష త్రియాణాంకాళరాత్రింసంహారరాత్రిమిత్యర్థః - రామపరశ్వధస్యజామ దగ్న్యపరశోః ॥ ని ॥ ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చపరశ్వధఇత్యమరః- శితాంతీక్ష్ణాం ధారాంముఖం ॥ ని ॥ ఖడ్గాదీనాంచని శితముఖేధారా ప్రకీర్తి తేతిశ్వః - ఉత్పలపత్రస్యసార ఇవసారో యస్యాస్తాంతథా భూతాంసం

సహాయమవాప్య యః క్షత్రియకాళరాత్రిం। ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య సంభావయత్యుత్పలపత్రసారాం॥ ౪౨॥ అస్యాంకలక్ష్మీర్భవదీర్ఘబాహోర్మాహిష్మతీవప్రనితంబకాంచీం। ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షితుమస్తి కామః ॥ ౪౩॥ తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి న స క్షితీశో రుచయే బభూవ। శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధశ్శశీవ పర్యాప్తకళో నళిన్యాః॥ ౪౪॥ సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిం। ఆచారపూతోభయవంశదీపం శుద్ధాంతరక్ష్యా జగదే కుమారీ॥ ౪౫॥ నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్వా గుణైర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ। సిద్ధాశ్రమం శాంతమివైత్య

భావయతిమన్యతే - యేతస్సంగం జిగీషయా ఆగతాన్ రిపూన్ స్వయమేవ ధత్స్యామీతి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం రాజా దహ్యతి తే తథాగతాశ్చాత్రవ ఇతి భారతీకథాత్రానుసంధేయా॥ ౪౨

అస్యేతి॥ దీర్ఘబాహో అస్య ప్రతీపస్య అంకే లక్ష్మీః భవ - యేనం వృణీష్వేత్యర్థః- అనేన అయం విష్ణుతుల్య ఇతి ధ్వన్యతే - మాహిష్మతీ నామ అస్యనగరీ తస్యాః వప్రః ప్రాకార ఏవ నితంబః తస్య కాంచీం రశనాభూతాం జలానాం వేణ్యా ప్రవాహేణ రమ్యాం॥ ని॥ ఓఘః ప్రవాహో వేణీ చేతి హలాయుధః- తాం రేవాం నర్మదాం ప్రాసాదస్య జాలైః గవాక్షైః॥ ని॥ జాలం సమూహ ఆనాయో గవాక్షక్షారకావపీత్యమరః - ప్రేక్షితుం ద్రష్టుం కామః ఇచ్ఛా అస్తి యది యేనం వృణీష్వేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౪౩

తస్యా ఇతి॥ ప్రకామం ప్రియం ప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽపి - దర్శనీయోఽపీత్యర్థః - సః క్షితీశః శరదా ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః నిరస్తమేఘావరణః పర్యాప్తకళః పూర్ణకళః శశీ నళిన్యా ఇవ- తస్యాః ఇందుమత్యాః రుచయే న బభూవ- రుచిం నాజీజనదిత్యర్థః- లోకో భిన్నరుచిరితి భావః॥ ... ౪౪

సేతి॥ లోకాంతరే స్వర్గాదావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం ఆచారేణ పూతయోశ్శుద్ధయోః ఉభయోర్వంశయోర్మాతాపితృకులయోః - దీపం ప్రకాశకం - ఉభయవంశేత్యత్ర ఉభయపదస్య వృత్తివిషయే ఉభయాదేశః - శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామ నృపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శుద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా - కర్మణ్యాణ్- టిడ్ఢేతి జీప్ - సా కుమారీ - జగదే ఉక్తా॥ ని॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః॥ ౪౫

నీపేతి॥ యజ్వా విధినేష్టవాన్ - సుయజోర్ఙ్వనిబితి జ్వనిప్ప్రత్యయః॥ ని॥ యజ్వాతు విధినేష్టవానిత్యమరః - ఏష పార్థివః నీపానామన్వయో యస్యేతి నీ

త్యసత్త్వైర్వైరైస్సర్గికోఽప్యుత్ససృజేవిరోధః॥ ౪౬॥ యస్యాత్మగేహేనయనాభి రామాకాంతిర్హిమాంశోరివసన్నివిష్టా। హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురే షు తేజోఽవిషహ్యంరిపుమందిరేషు॥ ౪౭ ॥ యస్యావరోధస్తనచందనానాంప్ర క్షాళనాద్వారివిహారకాలే। కళిందకన్యామధురాంగతాపిగంగోర్మిసంసక్తజ లేవభాతి॥ ౪౮ ॥ త్రస్తేనతార్క్ష్యాత్కిలకాళియేనమణింవిసృష్టంయమునౌక సాయః। వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచందధానస్సకౌస్తుభంహ్రేపయతీవకృష్ణం॥ ౪౯॥ సంభావ్యభర్తారమముంయువానంమృదుప్రవాళోత్తరపుష్పశయ్యే। బృందా

పాన్వయఃనీపవంశజః యంసుషేణంఆశ్రిత్యగుణైః జ్ఞానమానాదిభిః శాంతం ప్రసన్నంసిద్ధాశ్రమంబుష్యాశ్రమంఏత్యప్రాప్యసత్త్వైఃగజసింహాదిభిఃప్రాణి భిరివనైసర్గికః స్వాభావికోఽపివరస్పరేణవిరోధః ఉత్ససృజేత్యక్తః॥ ౪౬

యస్యేతి॥ హిమాంశోశ్చంద్రస్యకాంతిఃచంద్రికేవనయనాభిరామాయస్యసు షేణస్యకాంతిశ్శోభా-ఆత్మగేహేస్వభవనేసన్నివిష్టాసంక్రాంతా-అవిషహ్యం విసోఢుమశక్యంతేజః ప్రతాపస్తుహర్మ్యాగ్రేషుసంరూఢాః తృణాంకురాః యేషుతేషుశూన్యేష్విత్యర్థఃరిపుమందిరేషుశత్రునగరేషు॥ని॥ మందిరంనగరేగృ హఇతివిశ్వః - సన్నివిష్టం- స్వజనాహ్లాదకఃద్విషంతపశ్చేతిభావః॥ ౪౭

యస్యేతి॥ యస్యసుషేణస్యవారివిహారకాలేజలక్రీడా సమయేఅవరోధా నామంతఃపురాంగనానాంస్తనేషుచందనానాంమలయజానాం ప్రక్షాళనాద్ధే తోఃకళిందోనామశైలఃతత్కన్యాయమునా॥ ని ॥ కాళిందీసూర్యతనయాయ మునాశమనస్వసేత్యమరః - మధురానామఅస్యరాజ్ఞఃనగరీతాంగతాపి- గం గాయాఃవిప్రకృష్టాపీత్యర్థః - గంగాయాఃభాగీరథ్యాఃఊర్మిభిస్తరంగైఃసం సక్తజలేవభాతి - ధవళచందన సంసర్గాత్ప్రయాగాదన్యత్రాప్యత్రగంగాసం గతేవభాతీత్యర్థః - సితాసితేహిగంగాయమునెఇతిఘంటాపథః॥ ౪౮

త్రస్తేనేతి॥ తార్క్ష్యాత్గరుడాత్త్రస్తేనభీతేనయమునాఓకఃస్థానంయస్య తేనకాళియేనకాళింగనామకనాగేన - విసృష్టంకిల- అభయదాననిష్క్రయత్వే నదత్తం- కిలేత్యైతిహ్యే - వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచింమణిందధానోయస్సుషేణః సకౌస్తుభంకృష్ణంవిష్ణుంహ్రేపయతీవవ్రీడయతీవ - అర్తిహ్రీత్యాదినాపుగాగ మః - కౌస్తుభమణేరప్యుత్కృష్టోయంమణిరితిభావః॥ ... ౪౯

సంభావ్యేతి ॥ యువానంతరుణం అముంసుషేణంభర్తారం సంభావ్యమ త్వా : పతిత్వేనాంగీకృత్యేత్యర్థః - మృదుప్రవాళోత్తరా ఉపరిప్రసారితకోమల

వనే చైత్రరథాదనూనే నిర్విశ్యతాం సుందరి యౌవనశ్రీః॥ ౫౦॥ అధ్యాస్య చాంభఃపృషతోక్షితాని శైలేయగంధీని శిలాతలాని। కలాపినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు ॥ ౫౧ ॥ నృపం తమావర్తమనోజ్ఞనాభిస్సా వ్యత్యగాదన్యవధూర్భవిత్రీ । మహీధరం మార్గవశాదుపేతం స్రోతోవహా సాగరగామినీవ ॥ ౫౨ ॥ అథాంగదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్యా హేమాంగదం నామ కలింగనాథం । ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం బాలామబాలేందుముఖీం బభాషే॥ ౫౩ ॥ అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః పతిర్మహేంద్రస్య మహోదధేశ్చ । యస్యక్షు

పల్లవాపుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్ చైత్రరథాత్కుబేరోద్యానవనాత్-అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే హే సుందరి యౌవనస్య శ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం॥ ౫౦

అధ్యాస్యేతి॥ కించ ప్రావృషి వర్షాసు॥ ని॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః - కాంతాసు మనోహరాసు గోవర్ధనస్యాద్రేః కందరాసు॥ ని॥ దరీ తు కందరో వా స్త్రీ ఇత్యమరః - అంభసః పృషతైః బిందుభిః ఉక్షితాని సిక్తాని శిలేవ శైలేయం॥ ని॥ శిలాజతు చ శైలేయమితి యాదవః - యద్వా శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః॥ ని॥ కాలానుసార్యవృద్ధాశ్మపుష్పశీతశివాని తు। శైలేయమిత్యమరః - శిలాయా ఢ ఇత్యత్ర శిలాయా ఇతి యోగవిభాగాదివార్థే ఢప్రత్యయః - తద్గంధవంతి శైలేయగంధీని శిలాతలాని అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం నృత్తం పశ్య॥ ౫౧

నృపమితి॥ ఆవర్తః ఉదకభ్రమః॥ ని॥ స్యాదావర్తోంభసాం భ్రమ ఇత్యమరః- ఆవర్త ఇవ మనోజ్ఞా నాభిర్యస్యాస్సా- ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తం అన్యవధూః అన్యస్య పత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ తం నృపం సాగరగామినీ సాగరం గచ్ఛంతీ స్రోతోవహా నదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్య గతా॥ ౫౨॥ అథేతి॥ అథ భుజిష్యా కింకరీ సునందా॥ ని॥ భుజిష్యా కింకరీ మతేతి హలాయుధః- అంగదాశ్లిష్టభుజం కేయూరనద్ధబాహుం సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కలింగనాథం కలింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖీం పూర్ణేందుముఖీం బాలాం ఇందుమతీం బభాషే॥ ౫౩

అసావితి ॥ మహేంద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యస్థిమా అసౌ హేమాంగదః మహేంద్రస్య తన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ మహేంద్రాద్రిమహోదధీ ఏవాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః యస్య యాత్రాసు జైత్ర

రత్సైన్యగజచ్ఛలేనయాత్రాసుయాతీవపురోమహేంద్రః॥ ౫౪॥ జ్యాఘాతరేఖే సుభుజోభుజాభ్యాంబిభర్తియశ్చాపభృతాం పురోగః। రిపుశ్రియాంసాంజనబాష్పసేకేబందీకృతానామివపద్ధతీద్వే॥ ౫౫ ॥ యమాత్మనస్సద్మనిసన్నికృష్టోమంద్రధ్వనిత్యాజితయామతూర్యః। ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిఃప్రబోధయత్యర్ణవఏవసుప్తం॥ ౫౬॥ అనేనసార్ధంవిహరాంబురాశేస్తీరేషుతాళీవనమర్మరేషు। ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైరపాకృతస్వేదలవామరుద్భిః॥ ౫౭॥

యాత్రాసుక్షరతాంమదస్రావిణాంసైన్యగజానాంఛలేనవ్యాజేనమహేంద్రః అద్రిఃపురోఽగ్రేయాతీవ- అద్రికల్పాఅస్యగజాఇతిభావః॥ ... ౫౪

జ్యాఘాతేతి ॥ సుభుజః చాపభృతాంధనుర్ధరాణాం పురోగః అగ్రేసరః యః హేమాంగదఃబందీకృతానాంప్రగ్రహీకృతానాం ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః- రిపుశ్రియాంసాంజనఃబాష్పసేకోయయోస్తేకజ్జలమిశ్రాశ్రుసిక్తేఇత్యర్థః - పదవీఇవద్వేజ్యాఘాతానాంమౌర్వీకిణానాం రేఖేరాజీభుజాభ్యాంబిభర్తి- ద్వివచనాత్సవ్యసాచిత్వంగమ్యతే - రిపుశ్రియాం భుజాభ్యామేవ ఆహరణాత్తద్గతరేఖయోస్తత్పద్ధతిత్వేనోత్ప్రేక్షా- తయోశ్శ్యామత్వాత్సాంజనాశ్రుసేకోక్తిః॥ ౫౫

యమితి॥ఆత్మనస్సద్మనిగృహేసుప్తంయం హేమాంగదంసన్నికృష్టఃగృహసమీపస్థః అతఏవప్రాసాదవాతాయనైః సౌధగవాక్షైః దృశ్యవీచి పరిదృశ్యమానతరంగఃమంద్రేణగంభీరేణధ్వనినాత్యాజితఃవిసర్జితః యామస్యతూర్యః ప్రహరావసానసూచకవాద్యంయేనసఃతథోక్తః ॥ ని ॥ కలోమంద్రస్తుగంభీరే। ద్వౌయామప్రహరౌసమావితిచామరః అర్ణవఏవప్రబోధయతి- అర్ణవస్యైవతూర్యకారిత్వాత్తద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః - సముద్రస్యాపిసేవ్యః కిముతాన్యేషామితిభావః॥ ౫౬

అనేనేతి॥ అనేనరాజ్ఞాసాకం॥ ని ॥ సార్ధంతుసాకంసత్రాసమంసహేత్యమరః - తాళీవనైఃమర్మరేషుమర్మరేతిధ్వనత్సు॥ ని ॥ అథమర్మరః - స్వనితేవస్త్రపర్ణానామిత్యమరవచనాద్గుణపరస్యాపి మర్మరశబ్దస్యగుణిపరత్వం ప్రయోగాదవసేయం- అంబురాశేఃతీరేషుద్వీపాంతరేభ్యః- ఆనీతానిలవంగపుష్పాణిదేవకుసుమానియైస్తైః॥ ని ॥ లవంగందేవకుసుమమిత్యమరః - మరుద్భిఃవాతైఃఅపాకృతాఃప్రశమితాఃస్వేదస్యలవాఃబిందవోయస్యాస్సాతథాభూతాసతీత్వంవిహారక్రీడాంకురు॥ ౫౭

ప్రలోభితాప్యాకృతిలోభనీయా విదర్భరాజావరజా తయైవం । తస్మాదపావర్తత దూరకృష్టా నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్ ॥ ౫౮ ॥ అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య । ఇతశ్చకోరాక్షి విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యాం ॥ ౫౯ ॥ పాండ్యోఽయమంసార్పితలంబహారః క్లృప్తాంగరాగో హరిచందనేన । ఆభాతి బాలాతపరక్తసానుస్సనిర్ఝరోద్గార ఇవాద్రిరాజః ॥ ౬౦ ॥ విన్ధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రేర్నిశ్శేషపీతోజ్ఝితసింధురాజః । ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూర్తేస్సౌస్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః ॥ ౬౧ ॥

ప్రలోభితేతి ॥ ఆకృత్యా రూపేణ లోభనీయా ఆకర్షణీయా న తు వర్ణనామాత్రేణేత్యర్థః - విదర్భరాజస్యావరజా భోజానుజా ఇందుమతీ తయా సునందయా ఏవం ప్రలోభితా ప్రబోధితాపి నీత్యా పురుషకారేణ దూరకృష్టా దూరమానీతా లక్ష్మీః ప్రతికూలం దైవం యస్య తస్మాత్పుంసైవ తస్మాదర్మాంగదాదపావర్తత ప్రతినివృత్తా ॥ ౫౮

అథేతి ॥ అథ దౌవారికీ నియుక్తా దౌవారికీ సునందా - తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ప్రత్యయః - ద్వారాదీనాం చేతి వృద్ధ్యాగమః ఔకారః - దేవసరూపం దేవతుల్యం ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాండ్యదేశే కావేరీతీరవర్తినో నాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య - హే చకోరాక్షి ఇతో విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తాం భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తాం - మిందుమతీం - క్రోడ్యాదిభ్యశ్చేతి ష్యఙ్ - భోజాత్క్షత్రియ ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యఙ్ - యఙశ్చాప్ - నిజగాద ఇతో విలోకయేతి పూర్వముక్త్వా పశ్చాద్వక్ష్యమాణం నిజగాదేత్యర్థః ॥ ౫౯

పాండ్య ఇతి ॥ అంసయోరర్పితః న్యస్తః లంబః లంబమానః హారో యస్య సః హరిచందనేన గోశీర్షాఖ్యేన చందనేన ॥ తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచందనమస్త్రియామిత్యమరః - క్లృప్తాంగరాగః సిద్ధానులేపనః అయం పాండూనాం జనపదానాం రాజా పాండ్యః - జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ - పాండోర్డ్యణ్ వక్తవ్య ఇతి వచనాత్ డ్యణ్ - బాలాతపేన రక్తాః అరుణాః సానవో యస్య సః సనిర్ఝరోద్గారః ప్రవాహసహితః ॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః - అద్రిరాజ ఇవ ఆభాతి ॥ ౬౦

విన్ధ్యస్యేతి ॥ విన్ధ్యస్య విన్ధ్యాఖ్యస్య మహాద్రేః తపనమార్గనిరోధాయ వర్ధమానస్యేతి శేషః - సంస్తంభయితా నివారయితా - నిశ్శేషం పీతః ఉజ్ఝితః పునస్త్యక్తశ్చ సింధురాజః సముద్రో యేన సః అగస్త్యః అశ్వమేధస్య అవభృథే దీక్షాంతే కర్మణి ॥ ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ ఇత్యమరః - ఆర్ద్రమూర్తేః స్నా

అస్త్రంహరాదాప్తవతాదురాపం యేనేంద్రలోకావజయాయదృప్తః। పురాజనస్థానవిమర్దశఙ్కీ సంధాయలఙ్కాధిపతిఃప్రతస్థే॥౬౨॥ అనేనపాణౌ విధివద్గృహీతే మహాకులీనేనమహీవగుర్వీ। రత్నానువిద్ధార్ణవ మేఖలాయాదిశస్సపత్నీభవదక్షిణస్యాః ॥ ౬౩ ॥ తాంబూలవల్లీపరిణద్ధపూగాస్వేలాలతాలింగితచందనాసు। తమాలపత్రాస్తరణాసుశశ్వ త్ప్రసీదరంతుంమలయస్థలీషు॥ ౬౪॥ఇందీవరశ్యామతనుర్నృపోసౌత్వంరోచనాగౌరశరీరయష్టిః।అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయేవాంయోగస్తటిత్తోయదయోరివాస్తు॥ ౬౫ ॥ స్వసుర్విదర్భాధి

తస్యేత్యర్థః- యస్యపాండ్యస్య ప్రీత్యాస్నేహేననతుదాక్షిణ్యేన - సుస్నాతం పృచ్ఛతీతిసౌస్నాతికఃభవతి- పృచ్ఛతౌసుస్నాతాదిభ్యఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ఠక్॥

అస్త్రమితి ॥ పురాపూర్వంజనస్థానస్యఖరాలయస్యమర్దశంకీఉపప్లవశంకీ దృప్తః ఉద్ధతఃలంకాధిపతిఃరావణఃదురాపందుర్లభం అస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకంహరాదీశ్వరాదాప్తవతాయేన పాండ్యేనసంధాయసంధింకృత్వా ఇంద్రలోకావజయాయఇంద్రలోకంజేతుంప్రతస్థే - ఇంద్రవిజయినోరావణస్యాపివిజేతేత్యర్థః॥ ౬౨

అనేనేతి॥ మహాకులీనేనమహాకులేజాతేన - మహాకులాదఞ్ ఖఞ్చేతిఖప్రత్యయఃఅనేనపాండ్యేనపాణౌత్వదీయేవిధివత్ యథాశాస్త్రంగృహీతేసతిగుర్వీ గురుః- ఓతోగుణవచనాదితిఙీప్- మహీవరత్నైరనువిద్ధోవ్యాప్తః అర్ణవఏవ మేఖలాయస్యాస్తస్యాః ఇదంవిశేషణంమహ్యామిందుమత్యాం చయోజ్యం- దక్షిణస్యాఃదిశఃసపత్నీభవఅనేనసపత్న్యంతరాభావోధ్వన్యతే॥ ... ౬౩

తాంబూలేతి॥ తాంబూలవల్లీభిఃనాగవల్లీభిః - పరిణద్ధాఃపరిరబ్ధాః - పూగాఃక్రముకాఃయాసుతాసు॥ని॥ తాంబూలవల్లీతాంబూలీనాగవల్ల్యపి- ఘోంటాతుపూగఃక్రముకఇతిచామరః - ఏలాలతాభిః ఆలింగితాః చందనాఃమలయజాఃయాసుతాసు॥ ని॥ గంధసారోమలయజోభద్రశ్రీశ్చందనోస్త్రియామిత్యమరః - తమాలస్యతాపింఛస్యపత్రాణ్యాస్తరణానియాసుతాసు॥ ని॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛోపీత్యమరః - మలయస్థలీషుశశ్వత్ ముహుర్ముహుః సదావా - రంతుంప్రసీదఅనుకూలాభవ॥ -- ౬౪

ఇందీవరేతి॥అసౌనృపఃఇందీవరశ్యామతనుః- త్వంరోచనేవగోరోచనేవ గౌర శరీరయష్టిర్యస్యాస్సా - అతఃతటిత్తోయదయోఃవిద్యున్మేఘయోరివవాం యువయోఃయోగఃసమాగమఃఅన్యోన్యశోభాయాఃపరివృద్ధయేఅస్తుస్యాత్॥

పతే స్తదీయో లేభేఽన్తరం చేతసి నోపదేశః। దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే నక్షత్రనాథాంశురివారవిన్దే ॥ ౬౬ ॥ సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాత్రౌ యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా। నరేన్ద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః॥ ౬౭ ॥ తస్యాం రఘోస్సూనురుపస్థితాయాం వృణీత మాం నేతి సమాకులోఽభూత్ । వామేతరస్సంశయమస్య బాహుః కేయూరబన్ధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద॥ ౬౮॥ తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం వ్యావర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ। న హి ప్రఫుల్లం సహకారమేత్య వృక్షాన్తరం కాఙ్క్షతి షట్పదాళిః ॥ ౬౯ ॥ తస్మి

స్వసురితి॥ విదర్భాధిపతేర్భోజస్య స్వసురిందుమత్యాః చేతసి చిత్తే- తదీయః తస్యాః అయం సునందాసంబంధీ ఉపదేశః వాక్యం దివాకరస్య అదర్శనేన బద్ధకోశే ముకుళితే అరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ అంతరమవకాశం న లేభే న ప్రాప॥ ౬౬

సంచారిణీతి॥ పతింవరా సా ఇందుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశిఖేవ యం యం భూపాలం వ్యతీయాయ అతీత్య గతా - స స భూమిపాలః సర్వ ఇత్యర్థః- నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం - నరేంద్రమార్గే రాజపథే అట్టః క్షౌమాఖ్యో గృహభేద ఇవ॥ ని ॥ స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః - వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వం- అట్టస్తు తమోవృతత్వం ప్రపేదే ప్రాప॥ ౬౭

తస్యామితి॥ తస్యామిందుమత్యాం ఉపస్థితాయాం సత్యాం రఘోస్సూనుః అజః మాం వృణీత వా న వేతి సమాకులః సంశయితః అభూత్- అథ అస్య అజస్య వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరం బధ్యతే అత్రేతి కేయూరబంధః అంగదస్థానం తస్య ఉచ్ఛ్వసితైః స్ఫురణైః సంశయం నునోద॥ ౬౮

తమితి॥ కుమారీ ఇందుమతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్యం అదోషం తం అజం ప్రాప్య అన్యోపగమాత్ రాజాంతరోపగమాత్ వ్యావర్తత నివృత్తా -తథాహి - షట్పదాళిః భృంగావళిః- ప్రఫుల్లేతి ప్రఫుల్లం వికసితం పుష్పిత మిత్యర్థః- ఫుల్ల వికసనే పచాద్యచ్- ఫలతేస్తు ప్రఫుల్లమితి పఠితవ్యం- అనుపసర్గాదితి నిషేధాదిత్యుభయథాపి న కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్ - సహకారం చూతవిశేషమేత్య ప్రాప్య॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ ఇత్యమరః - వృక్షాంతరం న కాంక్షతి - న హి సర్వోత్కృష్టలాభే సతి వస్త్వంతరాభిలాషః స్యాదిత్యర్థః॥ ౬౯

స్సమావేశితచిత్తవృత్తిమిందుప్రభామిందుమతీమవేక్ష్య । ప్రచక్రమేవక్తుమను క్రమజ్ఞాసవిస్తరంవాక్యమిదంసునందా ॥ ౭౦ ॥ ఇక్ష్వాకువంశ్యఃకకుదంనృపా ణాంకకుత్స్థఇత్యాహితలక్షణోభూత్ । కాకుత్స్థశబ్దంయతఉన్నతేచ్ఛాఃశ్లా ఘ్యందధత్యుత్తరకోసలేంద్రాః॥ ౭౧ ॥ మహేంద్రమాస్థాయమహోక్షరూ పంయస్సంయతిప్రాప్తపినాకిలీలః । చకారబాణైరసురాంగనానాంగండస్థలీః ప్రోషితపత్రరేఖాః॥ ౭౨ ॥ ఐరావతాస్ఫాలనవిశ్లథంయస్సంఘట్టయన్నంగద

తస్మిన్నితి॥తస్మిన్నజేసమావేశితాసమ్యక్స్థాపితాచిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తాంఇందోః ప్రభేవప్రభాయస్యాస్తాంఆహ్లాదకత్వాదింద్రుసామ్యాన్నతుస్వరూపతఃఇందుమ తీమవేక్ష్యఅనుక్రమజ్ఞావాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞాసునందా ఇదంవక్ష్యమాణంస విస్తరంసప్రపంచం-ప్రథమేవానకశబ్దఇక్ష్వజోషే ధాతోరూదోరక్ ప్రత్యయః॥ ని॥ సహశబ్దస్యవిస్తరఇత్యనువాదః- వాక్యంవక్తుంప్రచక్రమేఉపచక్రమే॥ ౭

ఇక్ష్వాకీతి ॥ ఇక్ష్వాకోర్మనుపుత్రస్యవంశ్యః వంశభవఃనృపాణాంకకు దంశ్రేష్ఠః॥ ని ॥ కకుద్వత్కకుదం। శ్రేష్ఠేనృపాంకేరాజలక్ష్మణిఇతివిశ్వః- ఆహితల క్షణఃప్రఖ్యాతగుణః ॥ ని ॥ గుణైఃప్రతీతేతుకృతలక్షణాహితలక్షణావిత్యమరః- కకుదినృపాంకేతిష్ఠతీతికకుత్స్థఇతిప్రసిద్ధఃకశ్చిద్రాజాఅభూత్ - యతఃకకుత్ స్థాదారభ్యఉన్నతేచ్ఛాఃమహాశయాః॥ ని ॥ మహేచ్ఛస్తుమహాశయఇత్యమరః- ఉత్తరకోసలేంద్రాః రాజానోదిలీపాదయః శ్లాఘ్యంప్రసిద్ధంకకుత్స్థస్యాప త్యంపుమాన్కాకుత్స్థః - కాకుత్స్థఇతిశబ్దంసంజ్ఞాందధతిబిభ్రతితన్నామసం స్పర్శోపివంశస్యకీర్తికరఇతిభావః - పురాకిలపురంజయోనామసాక్షాద్భగవ తోవిష్ణోరంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకోరాజాదేవైస్సహసమయబంధేనదేవా సురయుద్ధేమహోక్షరూపధారిణోమహేంద్రస్యకకుదిస్థిత్వాపినాకిలీలయాని ఖిలమసురకులంనిహత్యకకుత్స్థసంజ్ఞామలభతేతి పౌరాణికీకథానుసంధేయా- వక్ష్యతేచాయమేవార్థఉత్తరశ్లోకే॥ ౭౧

మహేంద్రమితి ॥ యఃకకుత్స్థఃసంయతియుద్ధేమహాన్ ఉక్షామహోక్షః- అచతురేత్యాదినానిపాతః-తస్యరూపమివరూపంయస్యతంమహేంద్రంఆస్థా యఆరుహ్య అతఏవప్రాప్తాపినాకినః మహేశ్వరస్యలీలాయేనసతథోక్తస్సన్ బాణైః అసురాంగనానాంగండస్థలీఃప్రోషితపత్రరేఖాఃనివృత్తపత్రరచనాః చ కార- తద్భర్తౄనసురానవధీదిత్యర్థః-నహివిధవాఃప్రసాధ్యంతఇతిభావః॥

ఐరావణేతి ॥ యఃకకుత్స్థః ఐరావణస్యస్వర్గజస్య ఆస్ఫాలనేనకరతల

మంగదేన। ఉపేయుషస్స్వామపి మూర్తిమగ్ర్యామర్ధాసనం గోత్రభిదోఽధితష్ఠౌ॥
౭౩॥ జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః కులప్రదీపో నృపతిర్దిలీపః। అతిష్ఠదేకోనశత
క్రతుత్వే శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే యః॥ ౭౪॥ యస్మిన్మహీం శాసతి వాణినీ
నాం నిద్రాం విహారార్ధపథే గతానాం। వాతోఽపి నాస్రంసయదంశుకాని కో లమ్బ
యేదాహరణాయ హస్తమ్॥ ౭౫॥ పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి మహాక్రతో
ర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా। చతుర్దిగావర్జితసమ్భృతాం యో మృత్పాత్రశేషామకరో

తాడనేన విశ్లథం శిథిలం అంగదమైంద్రం అంగదేన స్వకేయూరేణ సంఘట్టయన్ సంఘ
ర్షయన్ స్వాం అగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిం కాయం ఉపేయుషోఽపి ప్రాప్తస్యాపి గో
త్రభిదః ఇంద్రస్య అర్ధమాసనస్యార్ధాసనం - అర్ధం నపుంసకమితి సమాసః- అధిత
ష్ఠౌ అధిష్ఠితవాన్-స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్యేతి అభ్యాసస్యవాయేపి షత్వం
న కేవలం మహోక్షరూపధారిణః ఇంద్రస్య కకుదమారురుక్షుత్ కింతు నిజరూప
ధారిణోఽపి ఇంద్రస్య అర్ధాసనమితి అపిశబ్దార్థః - అథవా అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వ
యః॥ ౭౩॥ జాత ఇతి॥ ఉరుకీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యాపకః దిలీప
ఇతి నృపతిః - తస్య కూటస్థస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల- యః దిలీపః శక్రాభ్యసూ
యాయాః వినివృత్తయే - నత్వశక్యతయేతి భావః- ఏకేన ఊనాః శతం క్రతవో యస్య
స్యసః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావస్తత్త్వం తస్మిన్- అతిష్ఠత్- ఇంద్రప్రీతయే శత
తమం క్రతుం అవశేషితవానిత్యర్థః॥ ౭౪
యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహరత్య
త్రేతి విహారః క్రీడాస్థానం తస్య అర్ధపథే మార్గమధ్యే నిద్రాంగతానాం వాణిని
వాం మత్తాంగనానాం॥ ని॥ వాణినీ నర్తకీ మత్తా విదగ్ధా వనితాసు చేతి విశ్వః॥ ని॥ మ
త్తా విదగ్ధా వాణినీ స్యాదిత్యమరశ్చ - అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నాస్రంసయత్
నాకంపయత్ - ఆహరణాయ ఆహర్తుం కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్-
తస్యాజ్ఞానిరుద్ధత్వాదకుతోభయసంచారాః ప్రజా ఇత్యర్థః- అర్ధం చాసౌ పంథా
శ్చేతి విగ్రహః - సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశిసమాసః॥ ౭౫
పుత్ర ఇతి॥ విశ్వం జిత్వా క్రియతే తథోక్తః- తస్య విశ్వజితో నామ మహాక్రతోః
ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః పదం పిత్ర్యమేవ ప్రశాస్తి పాల
యతి- యః రఘుః చతసృభ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతా సమ్యగ్వర్ధి
తా చ యా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్పాత్రమేవ
శేషో యస్యాస్సాం అకరోత్ విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః॥

ద్విభూతిం ॥ ౭౭ ॥ ఆరూఢమద్రీనుదధీన్వితీర్ణంభుజంగమానాంవసతిం ప్రవిష్టం । ఊర్ధ్వంగతంయస్యనచానుబంధియశఃపరిచ్ఛేత్తుమియత్తయాలం॥౭౮
అసౌకుమార స్తమజోనుజాత స్త్రివిష్టపస్యేవపతిం జయంతః । గుర్వీంధురం యోభువనస్యపిత్రాధుర్యేణదమ్యస్సదృశంబిభర్తి॥ ౭౯॥ కులేనకాంత్యావయసానవేనగుణైశ్చతైస్తైర్వినయప్రధానైః । త్వమాత్మనస్తుల్యమముంవృణీష్వ రత్నంసమాగచ్ఛతుకాంచనేన॥ ౮౦ ॥ తతస్సునందావచనావసానే లజ్జాంతనూకృత్యనరేంద్రకన్యా। దృష్ట్యాప్రసాదామలయాకుమారంప్రత్యగ్రహీత్సం

ఆరూఢమితి॥ కించఅద్రీన్ ఆరూఢం ఉదధీన్ వితీర్ణంఅవగాఢంసకలభూలోకవ్యాపకమిత్యర్థః- భుజంగమానాంవసతింపాతాళం ప్రవిష్టంఊర్ధ్వంస్వర్గాదికంగతంవ్యాప్తంఇత్థంసర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః- అనుబధ్నాతీత్యనుబంధిచ-అవిచ్ఛేదికాలత్రయవ్యాపకంచేత్యర్థః- అతఏవఏవంభూతంయస్యయశఃఇయత్తయాదేశతఃకాలతోవాకేనచిన్మానేనపరిచ్ఛేత్తుంపరిమాతుంనాలంనశక్యం॥౭౮

అసావితి॥అసౌఅజాఖ్యఃకుమారః త్రివిష్టపస్యస్వర్గస్యపతింఇంద్రంజయంతఇవ॥ ని ॥ జయంతఃపాకశాసనిరిత్యమరః- తంరఘుంఅనుజాతః-తస్మాజ్జాతఇత్యర్థః- తజ్జాతోపి- తదనుజాతోభవతి - జన్యజనకయోరానంతర్యాత్ గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనేతికర్తరిక్తః - సోపసృష్టత్వాత్సకర్మకత్వం- ఆహచాత్రైవసూత్రేవృత్తికారః- శ్లిషాదయస్సోపసృష్టాస్సకర్మకాభవంతీతి-దమ్యఃశిక్షణీయావస్థః - యఃగుర్వీంభువనస్యధురంధుర్యేణచిరనిరూఢేనపిత్రారఘుణాసదృశంతుల్యంయథాతథాబిభర్తి- యథాకశ్చిద్వత్సతరోపిధుర్యేణమహోక్షేణసమం వహతీత్యుపమాలంకారో ధ్వన్యతే ॥ ని ॥ దమ్యవత్సతరౌసమావిత్యమరః॥ ౭౯

కులేనేతి॥ కులేనకాంత్యాలావణ్యేననవేనవయసా యావనేనవినయఃప్రధానంయేషాంతైఃతైస్తైర్గుణైఃశ్రుతశీలాదిభిశ్చఆత్మనస్తుల్యంస్వానురూపంఅముమజంత్వంవృణీష్వ- కింబహునా - రత్నంకాంచనేనసమాగచ్ఛతుసంగచ్ఛతాత్- ప్రార్థనాయాంలోట్ - రత్నకాంచనయోరివఅత్యంతానురూపత్వాద్యువయోస్సమాగమఃప్రార్థ్యతఇత్యర్థః॥ ౮౦

తతఇతి ॥ తతఃసునందావచనస్య అవసానేఅంతేన రేంద్రకన్యాఇందుమతీలజ్జాంతనూ కృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేనమనః ప్రసాదేన అమలయా ప్రస

వరణస్రజేవ ॥ ౮౦ ॥ సాయూనితస్మిన్నభిలాషబంధంశశాకశాలీనతయానవ
క్తుం । రోమాంచలక్ష్యేణసగాత్రయష్టింభిత్వానిరాక్రామదరాళకేశ్యాః॥ ౮౧
తథాగతాయాంపరిహాసపూర్వంసఖ్యాంసఖీవేత్రభృదాబభాషే । ఆర్యేవ్ర
జామోఽన్యతఇత్యథైనాంవధూరసూయాకుటిలందదర్శ॥ ౮౨ ॥ సాచూర్ణగౌ
రంరఘునందనస్యధాత్రీకరాభ్యాంకరభోపమోరూః । ఆసంజయామాసయ
థాప్రదేశంకంఠేగుణంమూర్తమివానురాగం ॥ ౮౩ ॥ తయాస్రజామంగ

న్నయాదృష్ట్వాసంవరణస్రజాస్వయం వరార్థం స్రజేవకుమారమజం ప్రత్య
గ్రహీదంగీచకార - సమ్యక్సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః॥ ... ౮౦

సేతి ॥ సాకుమారీఇందుమతీయూనితస్మిన్నజె అభిలాషబంధంఅనురాగ
గ్రంథింశాలీనతయాఅధృష్టతయా ॥ ని ॥ స్యాదధృష్టేతుశాలీనఇత్యమరః - శా
లీనకౌపీనేఅధృష్టాకార్యయోరితినిపాతః - వక్తుంనశశాక - తథాపిఅరాళాఃవ
క్రాఃకేశాఃయస్యాస్సాఅరాళకేశీతస్యాఇందుమత్యాఃసః అభిలాషబంధఃరో
మాంచలక్ష్యేణపులకవ్యాజేన॥ ని ॥ వ్యాజోపదేశౌలక్ష్యంచేత్యమరః-గాత్రయ
ష్టింభిత్వానిరాక్రామత్ సాత్వికావిర్భావలింగేనప్రకాశితఇత్యర్థః॥ ౮౧

తథేతి ॥ సఖ్యామిందుమత్యాంతథాగతాయాంసత్యాం - దృష్ట్వానురా
గాయాంసత్యామిత్యర్థః - తథాగతేతి - సుప్సుపేతిసమాసః- సఖీసహచరీ-స
ఖ్యశిశ్వీతిభాషాయామితినిపాతనాత్ జీష్ - వేత్రభృత్సునందాహేఆర్యేపూ
జ్యేఅన్యతఃఅన్యంప్రతివ్రజామఃఇతిపరిహాసపూర్వం - అబభాషే-అథవధూః
ఇందుమతీఏనాంసునందాం అసూయయారోషేణకుటిలందదర్శ - అన్యగమన
స్యఅసహ్యత్వాదితిభావః॥ ౮౨

సేతి॥ కరభఃకరప్రదేశవిశేషః ॥ ని ॥ మణిబంధాదాకనిష్ఠంకరస్యకరభోబ
హిరిత్యమరః - కరభః ఉపమాయయోస్తౌ ఊరూయస్యాస్సాకరభోపమో
రూః - ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యఇతిఊఙ్ ప్రత్యయః - సాకుమారీచూర్ణేనమం
గళచూర్ణేనగౌరం లోహితంగుణం స్రజంమూర్తంమూర్తిమంతం అనురాగ
మివధాత్ర్యాః ఉపమాతుఃసునందాయాఃకరాభ్యాం రఘునందనస్యఅజస్యకం
ఠేయథాప్రదేశంయథాస్థానం ఆసంజయామాస ఆసక్తంచకార - నతుస్వక
రాభ్యామనౌచిత్యాత్ । ౮౩

తయేతి॥ వరేణ్యఃవరణీయఃఉత్కృష్టః - వృషపర్వ్యాః - సఃఅజఃమంగళపు
ష్పమయ్యామధూకామంగళకుసుమప్రకృతయావిశాలేవక్షస్థలేలంబయాలం.

శ్ఛవృష్ట్యమయ్యావిశాలవక్షస్స్థలలంబయాసః। అముం స్తకంఠార్పితబాహుపాశాంవిదర్భరాజావరజాంవరేణ్యః॥ ౮౪॥ శశినముపగతేయంకౌముదీమేఘముక్తంజలనిధిమనురూపంజహ్నుకన్యావతీర్ణా। ఇతిసమగుణయోగప్రీతయస్తత్రపౌరాశ్శ్రవణకటునృపాణామేకవాక్యంవివవ్రుః॥ ౮౫॥ ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్క్షితిపతిమండలమన్యతోవితానం। ఉషసిసరఇవప్రఫుల్లపద్మంకుముదవనప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్॥ ౮౬

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేషష్ఠస్సర్గః-

బమానయాతయాప్రజావిదర్భరాజా వరజాంభోజానుజాంఇందుమతీంకంఠార్పితౌబాహూఏవపాశౌయయాతాంఅముం స్త- మస్యతేర్లుజ్ - బాహుపాశార్పణసుఖమన్వభూదిత్యర్థః॥ ౮౪

శశినమితి ॥ తత్రస్వయంవరేసమగుణయోస్తుల్య గుణయోరిందుమతీరఘునందనయోఃయోగేన ప్రీతైస్తేషాంతెసమగుణయోగప్రీతయః పౌరాఃపురేభవాఃజనాఃఇయంఅజంఉపగతాఇందుమతీమేఘైః ముక్తంశశినంశరచ్చంద్రంఉపగతాకౌముదీఅనురూపంసదృశంజలనిధిమవతీర్ణాప్రవిష్టాజహ్నుకన్యాభాగీరథీ- తత్సదృశీత్యర్థః ఇత్యేవంనృపాణాంశ్రవణయోఃకటుపరుషంఏకంఅవిసంవాదివాక్యం వివవ్రుఃస్ఫుటమూచుః - మాలినీవృత్తం ॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయంమాలినీభోగిలోకైరితిలక్షణాత్॥ ౮౫

ప్రముదితేతి॥ ఏకతఃఏకత్రప్రముదితఃహృష్టఃవరస్యజామాతుఃపక్షోవర్గోయస్యతత్తథోక్తం- అన్యతఃఅన్యత్రవితానంశూన్యం- భగ్నాశత్వాదప్రహృష్టమిత్యర్థః - తత్క్షితిపతిమండలంరాజమండలం ఉషసిప్రభాతేప్రఫుల్లపద్మంవికసితకమలంకుముదవనేన ప్రతిపన్ననిద్రంప్రాప్తనిమీలనం సరఇవసరస్తుల్యమాసీత్- పుష్పితాగ్రావృత్తం॥ ౮౬

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావార పారీణమహోపా
ధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాంసంజీవినీ
సమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
షష్ఠస్సర్గః-

శ్రీమైనమః.

రఘువంశకావ్యే- సవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః-

అథోపయంత్రా సదృశేనయుక్తాంస్కందేనసాక్షాదివదేవసేనాం । స్వసారమాదాయవిదర్భనాథః పురప్రవేశాభిముఖోబభూవ॥ ౧॥ సేనానివేశాన్ పృథివీక్షితోఽపిజగ్ముర్విభాతగ్రహమందభాసః । భోజ్యాంప్రతివ్యర్థమనోరథత్వాద్రూపేషువేషేషుచసాభ్యసూయాః॥ ౨॥ సాన్నిధ్యయోగాత్కిలతత్రశచ్యాస్స్వయంవరక్షోభకృతామభావః । కాకుత్స్థముద్దిశ్య సమత్సరోఽపిశశామతేనక్షితిపాలలోకః॥ ౩॥ తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమింద్రాయుధద్యో

అథేతి॥ అథస్వయంవరానంతరం విదర్భనాథఃభోజః - సదృశేనఉపయంత్రావరేణయుక్తాం- అతఏవసాక్షాత్ప్రత్యక్షం॥ ని॥ సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోరిత్యమరః - స్కందేనకుమారేణయుక్తాందేవసేనామివదేవసేనానామదేవేంద్రపుత్రీస్కందపత్నీతామివస్థితాం - స్వసారంభగినీం ఇందుమతీమిత్యర్థః-ఆదాయగృహీత్వాపురప్రవేశాభిముఖఃనిజరాజధానీప్రవేశే ఉద్యుక్తఃబభూవ॥

సేనేతి॥ భోజస్యరాజ్ఞోఽపత్యంస్త్రీభోజ్యాతాంఇందుమతీంప్రతి- వ్యర్థమనోరథత్వాత్- రూపేషు ఆకృతీషువేషేషునైపథ్యేషుచ॥ ని ॥ ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః- సాభ్యసూయాఃఅసూయాసహితాఃపృథేతినిందంతః - కించవిభాతేప్రాతఃయేగ్రహాఃచంద్రాదయఃతఇవమందభాసఃక్షీణకాంతయః పృథివీక్షితఃనృపాఅపిసేనానివేశాన్ శిబిరాణిజగ్ముః॥ ౨

ననుక్రుద్ధాశ్చేద్యుద్ధ్యంతాంతత్రాహ॥ సాన్నిధ్యేతి॥ తత్రస్వయంవరస్థానేశచ్యాః ఇంద్రాణ్యాః॥ ని ॥ పులోమజాశచీంద్రాణీత్యమరః - సన్నిధిరేవసాన్నిధ్యంతస్యయోగాత్సద్భావాద్ధేతోః - స్వయంవరక్షోభకృతాం స్వయంవరవిఘ్నకారిణాం అభావఃకిల - కిలేతిస్వయంవరవిఘాతకాశ్శచ్యా వినాశ్యంతఇత్యాగమసూచనార్థః- తేనహేతునాకాకుత్స్థమజం ఉద్దిశ్యసమత్సరోఽపి క్షితిపాలలోకఃభూపాలజనఃశశామనాక్షుభ్యత్॥ ౩

తావదితి॥ ని ॥ యావత్తావచ్చసాకల్యఇత్యమరః - తావత్ప్రకీర్ణాఃసాకల్యేనప్రస్తారితాః అభినవాఉపచారాఃపుష్పప్రవాళాదయోయస్య తథోక్తం ఇంద్రాయుధానీవద్యోతితాని ప్రకాశతాని తోరణాన్యేవ అంకాఃచిహ్నాని,

ాంకం । వరస్సవధ్వాసహరాజమార్గం ప్రాపద్ధ్వజచ్ఛాయని వారి ష్ణం ॥ ౪ ॥ తత స్తదాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషుచామీకరజాలవత్సు। బభూవురిత్థంపురసుందరీణాంత్యక్తాన్యకార్యాణివిచేష్టితాని ॥ ౫ ॥ ఆలోకమార్గంసహసావ్రజంత్యాకయాచిదుద్వేష్టన వాంతమాల్యః । బద్ధుంనసమ్భావిత ఏవతావత్కరేణరుద్ధోపిచ కేశపాశః॥ ౬ ॥ ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాదమాక్షిప్యకాచిద్ద్రవరాగమేవ । ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగ వాక్షాదలక్తకాంకాంపదవీంతతాన ॥ ౭ ॥ విలోచనందక్షిణమంజనేనసమ్భావ్యతద్వఞ్చిత వామనే

యస్యతం - ధ్వజానాంఛాయధ్వజచ్ఛాయం - ఛాయాబాహుళ్యేఇతినపుంసకత్వం-తేననివారితముష్ణంఆతపోయస్యతంరాజమార్గంసఃవరఃఅజఃవధ్వాఇందుమత్యాసహప్రాపత్ వివేశ॥ ౪

తతఇతి॥తతఃచామీకరజాలవత్సుసౌవర్ణగవాక్షయుక్తేషుసౌధేషుతస్యఅజస్యఆలోకనేతత్పరాణాంఆసక్తానాంపురసుందరీణాం ఇత్థంవక్ష్యమాణ ప్రకారేణ త్యక్తానిఅన్యకార్యాణికేశబన్ధనాదీనియేషుతానివిచేష్టితానివ్యాపారాఃబభూవుః॥ ౫॥ తాన్యేవాహపంచభిఃశ్లోకైః॥ఆలోకేతి॥ సహసాఆలోకమార్గందర్శనమార్గంవ్రజంత్యాకయాచిత్ స్త్రియా-ఉద్వేష్టనఃద్రుతగతివశాదున్ముక్తబంధనఃఅతఏవవాంతమాల్యఃవిగళితమాల్యఃకరేణహస్తేనరుద్ధోపిగృహీతోపిచ కేశపాశః కేశకలాపః॥ ని॥ పాశఃపక్షశ్చహస్తశ్చకలాపార్థాఃకచాత్పర ఇత్యమరః తావదాలోకమార్గపర్యంతంబద్ధుంబంధనాయనసంభావితఏవనచింతితఏవ॥౬

ప్రసాధికేతి ॥ కాచిత్ప్రసాధికయాఅలంకర్త్ర్యా ఆలంబితంరంజనార్థంధృతంద్రవరాగమేవఆర్ద్రాలక్తకమేవ- అగ్రంచాసౌపాదశ్చఅగ్రపాదఇతిసమానాధికరణసమాసః-హస్తాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదాదితివామనః- తమాక్షిప్యఆకృష్యఉత్సృష్టలీలాగతిఃత్యక్తమందగమనాసతీఆగవాక్షాత్ గవాక్షపర్యంతంపదవీంమార్గంఅలక్తకాంకాంలాక్షాచిహ్నాంతాంతతానచకార॥

విలోచనమితి॥ అపరాస్త్రీదక్షిణంవిలోచనం- అంజనేనసంభావ్యఅలంకృత్య- తద్వంచితంతేన అంజనేనవర్జితంవామనేత్రంయస్యాస్సాసతీతథైవశలాకాంఅంజనకణికాంవహంతీ - వాతాయనసన్నికర్షంగవాక్షసమీపం॥ ని॥ వాతాయనంగవాక్షస్స్యాదిత్యమరఃయయా-దక్షిణగ్రహణంసంభ్రమాద్వ్య

త్రా । తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ శలాకామపరా వహంతీ ॥ ౮ ॥
జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబంధ నీవీం । నాభిప్రవిష్టా
భరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలంబ్య వాసః ॥ ౯ ॥ అర్ధాచితా సత్వరముత్థితా
యాః పదే పదే దుర్నిమితే గళంతీ । కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీ మంగుష్ఠమూ
లార్పితసూత్రశేషా ॥ ౧౦ ॥ తాసాం ముఖైరాసవగంధగర్భైర్వ్యాప్తాంత
రాస్సాంద్రకుతూహలానాం । విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాస్సహస్రప
త్రాభరణా ఇవాసన్ ॥ ౧౧ ॥ తా రాఘవం దృష్టిభిరాపిబంత్యో నార్యో న జగ్ము
ర్విషయాంతరాణి । తథా హి శేషేంద్రియవృత్తిరాసాం సర్వాత్మనా చక్షురివ

త్క్రమత్వాద్యోతనార్థం ॥ శ్రు॥ సవ్యగ్ హి పూర్వం మనుష్యా అంజత ఇతి శ్రుతేః ॥ ౮

జాలేతి॥ అన్యా స్త్రీ జాలాంతరే గవాక్షవివరే ప్రేషితదృష్టిస్సతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం । నీ॥ నీవీ పరిపణే గ్రంథౌ స్త్రీణాం జఘనవాససీతి విశ్వః - న బబంధ - కింతు నాభిప్రవిష్టా ఆభరణానాం కంకణానాం ప్రభా యస్య తేన హస్తేన - ప్రభైవ నాభ్యా ఆభరణమభూదితి భావః - వాసః వస్త్రం అవలంబ్య గృహీత్వా తస్థౌ స్థితా ॥ ౯

అర్ధేతి॥ సత్వరముత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధమాచితా మణిభిః గుంఫితా దుర్నిమితే సంభ్రమాద్దుఃఖేన క్షిప్తే - డుమిఞ్ ప్రక్షేపణ ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః - పదే పదే ప్రతిపదం వీప్సాయాం ద్విర్భావః - గళంతీ గళద్రత్నా సతీ రశనా మేఖలా తదానీం అంగుష్ఠమూలే అర్పితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాస్సా ఆసీత్ ॥

తాసామితి॥ తదానీం సాంద్రకుతూహలానాం సాంద్రదర్శనకౌతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం - ఆసవగంధః గర్భే మేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైః ముఖైః వ్యాప్తాంతరాః ఛన్నావకాశాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ ఆసన్ ॥ ౧౧

తా ఇతి॥ తాః నార్యః రఘోః అపత్యం పుమాన్ రాఘవః తమజం - తస్యాపత్యమిత్యణ్ ప్రత్యయః - దృష్టిభిరాపిబంత్యః తృష్ణయా పశ్యంత్యస్సత్యః విషయాంతరాణి తతోఽన్యవిషయాన్ న జగ్ముః న విదురిత్యర్థః - తథాహి - ఆసాం నారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః సర్వాత్మనా స్వరూపకార్త్స్న్యేన చక్షుః ప్రవిష్టేవ - శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి స్వాతంత్ర్యేణ గ్రహణాశక్తైః చక్షురేవ ప్రవిశ్య కౌతుకాత్స్వయమప్యేనం ఉపలభంతే కిము - అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిన్న

ప్రవిష్టా॥ ౧౨ ॥ స్థానేవృతాభూపతిభిఃపరోక్షైస్స్వయంవరంసాధుమమంస్తభోజ్యా। పద్మేవనారాయణమన్యథాసౌలభేతకాంతం కథమాత్మతుల్యం॥ ౧౩॥ పరస్పరేణస్పృహణీయశోభంనచేదిదంద్వంద్వమయోజయిష్యత్ । అస్మిన్ద్వయేరూపవిధానయత్నఃపత్యుః ప్రజానాంవిఫలోఽభవిష్యత్ ॥౧౪॥ రతిస్మరౌనూనమిమావభూతాంరాజ్ఞాంసహస్రేషుతథాహిబాలా। గతేయమాత్మప్రతిరూపమేనం మనోహిజన్మాంతరసంగతిజ్ఞం ॥ ౧౫ ॥ ఇత్యుద్గతాః పౌ

స్యాదితిభావః॥ ౧౨

స్థాన ఇతి॥ శృణ్వన్కథాఃశ్రోత్రసుఖాఃకుమార ఇతివక్ష్యతే - తాఃకథాఃదర్శయతి - స్థాన ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః - భోజ్యా ఇందుమతీపరోక్షైః చాంద్రుష్టైః భూపతిభిః - వృతామహ్యైవేయమితి ప్రార్థితాపిస్వయంవరమేవ సాధుంహితంఅమంస్తమేనే - నతుపరోక్షమేవకంచిత్ ప్రార్థకంవవ్రే- స్థానేయుక్తమేతత్- కుతః అన్యథాస్వయంవరాభావేఅసౌ ఇందుమతీపద్మాస్యాఅస్తీతిపద్మాలక్ష్మీః। ని॥ లక్ష్మీఃపద్మాలయాపద్మేత్యమరః అర్శఆదిత్వాదచ్ - నారాయణమివవిష్ణుమివఆత్మతుల్యం స్వానురూపంకాంతంపతింకథంలభేతనలభేతైవనదసద్వివేకసౌకర్యాభావాదిత్యర్థః॥ ౧౩

పరస్పరేణేతి॥ స్పృహణీయశోభంసర్వాశాస్యసౌందర్యంఇదంద్వంద్వం మిథునం - ద్వంద్వంరహస్యేత్యాదినానిపాతః - పరస్పరేణనాయోజయిష్యచ్చేత్ నయోజయేద్యది- ప్రజానాంపత్యుఃవిధాతుఃఅస్మిన్ద్వయేద్వంద్వేరూపవిధానయత్నఃసౌందర్యనిర్మాణప్రయాసః - విఫలోఽభవిష్యత్- ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాంతరాభావాదితిభావః - లిఙ్నిమిత్తేలృఙ్ క్రియాతిపత్తావితిలృఙ్॥

రతీతి॥ రతిస్మరౌనిత్యసహచరావిత్యభిప్రాయః - నూనం - తావేవఇయంచఅయంచఇమౌదంపతీతద్రూపిణౌఅభూతాంఉత్ప్రేక్షాకుతఃతథాహి- ప్రసిద్ధమేవైతత్ - యదియంబాలా రాజ్ఞాంసహస్రేషురాజసహస్రమధ్యే - సత్యపివ్యత్యాసకారణఇత్యర్థః- ఆత్మప్రతిరూపంస్వతుల్యమేవ । ని॥ తుల్యసంకాశప్రతిరూపకాఇత్యాహదండీ- ఏనంగతాప్రాప్తాఇతిజన్మాంతరసాహచర్యమేవాత్రప్రవర్తకమిత్యర్థః - తదపికథంజ్ఞాతం ప్రవర్తకమతఆహ - మనోహిజన్మాంతరసంగతిజ్ఞమితి - తదేవేదమితివిశేషప్రత్యభిజ్ఞాభావేపి వాసనావశాదనుభూతార్థేషుమానసీప్రవృత్తిరస్తీత్యేతావతైవోక్తంసంగతిజ్ఞమితి - తేనజ్ఞానేనప్రవర్తితఇత్యర్థః॥ ౧౫

రవధూముఖేభ్యశ్శృణ్వన్కథాశ్శ్రోత్రసుఖాః కుమారః । ఉద్భాసితం మంగళ
సంవిధాభిస్సంబంధినస్సద్మసమాససాద ॥ ౧౬॥ తత్రార్చితో భోజపతేః పురో
ధాహుత్వాగ్నిమాజ్యాదిభిరగ్నికల్పః । తమేవ చాధాయ వివాహసాక్ష్యే వ
ధూవరౌ సంగమయాంచకార॥ ౧౭॥ హస్తేనహస్తం పరిగృహ్య వధ్వాస్స రాజ
సూనుస్సుతరాం బభాసే। అనంతరాశోకలతాప్రవాళం ప్రాప్యేవ చూతః ప్రతి
పల్లవేన॥ ౧౮॥ ఆసీద్వరః కణ్టకితప్రకోష్ఠస్స్విన్నాఙ్గుళిస్సంవవృతే కుమారీ। వృ

ఇతీతి॥ ఇతిస్థానేవృతాభూపతిభిరిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ పౌరవధూముఖేభ్యః ఉద్గతాః నిస్సృతాః శ్రోత్రయోస్సుఖాః మధురాః సుఖశబ్దోవిశేష్యనిఘ్నశ్చ॥ని॥ అథత్రిషుద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాని చేత్యమరః - కథాః గిరః శృణ్వన్ కుమారః అజః- మంగళసంవిధాభిః మంగళరచనాభిః ఉద్భాసితం శోభితం- సంబంధినః కన్యాదాయినః భోజస్య సద్మ గృహం॥ ని॥ వేశ్మసద్మనికేతన మిత్యమరః- సమాససాద ప్రాప॥ ౧౬

తత్రేతి॥ తత్ర సద్మని అర్చితః పూజితః అగ్నికల్పః అగ్నితుల్యః భోజపతేః పురోధాః పురోహితః ॥ని॥ పురోధాస్తు పురోహిత ఇత్యమరః - ఆజ్యాదిభిః ద్రవ్యైః అగ్నింహుత్వా- తమేవాగ్నిం వివాహసాక్ష్యే చ ఆధాయ సాక్షిణం చకృత్వేత్యర్థః - వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస॥ ౧౭

హస్తేనేతి॥ సః రాజసూనుః అజః- హస్తేనస్వీయేన వధ్వాః ఇందుమత్యాః హస్తం పరిగృహ్య గృహీత్వా- అనంతరాయాః సమీపగతాయాః అశోకలతాయాః ప్రవాళం పల్లవం - ప్రతిపల్లవేన ప్రతిగతేన పల్లవేన స్వీయేన ప్రాప్య చూత ఇవ సుతరాం బభాసే అధికం బభౌ॥ ౧౮

ఆసీదితి॥ వరః అజః కంటకితః రోమాంచితః ప్రకోష్ఠః యస్యసః ఆసీత్ ॥ని॥ సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కంటక ఇత్యమరః - కుమారీ కన్యా స్విన్నాంగుళిః స్వేదయుక్తాంగుళిః సంవవృతే బభూవ - అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే- పాణిసమాగమేన పాణ్యోః స్పర్శనేన నిమిత్తేన కర్త్రా ౹తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిః స్థితిః సమం విభక్తేవ సమీకృతేవేత్యర్థః - ప్రాక్సిద్ధస్యానురాగసామ్యస్య సంప్రతీతత్వాత్కార్యదర్శనాత్పాణిస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్ష్యతే- అత్ర వాత్స్యాయనః కన్యాతు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాంగుళిః స్విన్నముఖీ భవతి పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి- ఏభిరనయోర్భావం విపరీత్య్యేతి- తత్ర స్త్రీపుంసయోః స్వేదరోమాంచాభిధానం సాత్త్వికమాత్రోపలక్షణం నతు ప్రతినియమో వివక్షి

త్తి స్తయోః పార్శ్వసమాగమేనసమంవిభక్తేవమనోభవస్య॥ ౧౯॥ తయోరపాంగప్రవిసారితానిక్రియాసమాపత్తినివర్తితాని । హ్రీయంత్రణా మానశిరేమనోజ్ఞామన్యోన్యలోలానివిలోచనాని ॥ ౨౦॥ ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిష స్తన్మిథుంచకాశే। మేరోరుపాంతేష్వివవర్తమాన మన్యోన్యసంసక్తమహ స్త్రియామం ॥ ౨౧॥ నితంబగుర్వీగురుణాప్రయుక్తా వధూర్విధాతృప్రతిమేనతేన। చకారసామత్తచకోరనేత్రాలజ్జావతీలాజవిమోక్షమగ్నౌ॥౨౨ హవిశ్శమీపల్లవలాజగంధిఃపుణ్యఃకృశానోరుదియాయ ధూమః । కపోలసంసర్పి

తః ఏభిరితిబహువచనసామర్థ్యాత్- ఏవంచసతికుమారసంభవే ॥శ్లో॥ రోమోద్గమఃప్రాదురభూదుమాయాస్స్విన్నాంగులిఃపుంగవకేతురాసీదితివృత్తిక్రమవచనంనదోషాయేతి॥ ౧౯

తయోరితి॥ అపాంగేషుప్రాంతేషు ప్రవిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోఃనిరీక్షణలక్షణయోఃసమాపత్త్యాయదృచ్ఛాసంగత్యానివర్తితాని నివృత్త్యాఆకృష్టానిఅన్యోన్యస్మిన్లోలానిసతృష్ణాని॥ ని ॥ లోలశ్చలస తృష్ణయోరిత్యమరః - తయోర్దంపత్యోర్విలోచనానిదృష్టయఃమనోజ్ఞాంరమ్యాంహ్రీయానిమిత్తేనయంత్రణాంసంకోచంఆనశిరేప్రాపుః॥ ౨౦

ప్రదక్షిణేతి॥ తన్మిథునం ఇందుమత్యజౌ ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః॥ ని॥ కృశానుఃపావకోనలఇత్యమరః- కర్మణఃప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ప్రదక్షిణకరణాదిత్యర్థః - చకాశేఆబభౌకథమివమేరోరుపాంతేషుప్రాంతేషు. వర్తమానమావర్తమానంమేరుంప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః - అన్యోన్యసంసక్తంఇతరేతరసంగతం - మిథునస్యాప్యేతద్విశేషణం - అహశ్చత్రియామాచ అహస్త్రియామంరాత్రిందివమివసమాహారేద్వంద్వైకవద్భావః॥ ౨౧

నితంబేతి॥ నితంబేనగుర్వీఅలఘ్వీ॥ ని॥ దుర్ధరాలఘునో గురురితిశాశ్వతః- విధాతృప్రతిమేనబ్రహ్మతుల్యేనతేనగురుణాయాజకేన ప్రయుక్తా జుహుతినియుక్తా- మత్తచకోరస్యేవనేత్రేయస్యాస్సాలజ్జావతీసావధూః- అగ్నౌలాజవిమోక్షంలాజవిసర్గంచకారలాజహోమంకృతవతీత్యర్థః॥ ౨

హవిరితి ॥ హవిషఃఆజ్యాదేఃశమీపల్లవానాంలాజానాంచగంధోస్యా. సతథోక్తః- శమీపల్లవమిశ్రాన్లాజాన్అంజలినావపంతీతికాత్యాయనః ణ్యోధూమఃకృశానోఃపావకాత్ఉదియాయ ఉత్పన్నః। కపోలేసంసర్పిణీ

...ంః నదాః ముహూర్తం కర్ణోత్పల

శిఖస్సతస్యాముహూర్తకర్ణోత్పలతాంప్రపేదే॥ ౨౩॥ తదంజనక్లేదసమాకులాక్షం ప్రమ్లానబీజాంకుర కర్ణపూరం। వధూముఖంపాటలగండరేఖ మాచార ధూమగ్రహణాద్బభూవ॥ ౨౪॥ తౌస్నాతకైర్బంధుమతాచరాజ్ఞాపురంధ్రిభిశ్చక్రమశఃప్రయుక్తం। వధూకుమారౌకనకాసనస్థావార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతాం ॥ ౨౫ ॥ ఇతిస్వసుర్భోజకులప్రదీపస్సంపాద్యపాణిగ్రహణంసరాజా । మహీపతీనాంపృథగర్హణార్థంసమాదిదేశాధికృతానధిశ్రీః॥౨౬ లింగైర్ముదస్సంవృతవిక్రియాస్తేహ్రదాః ప్రసన్నాఇవగూఢనక్రాః । విదర్భమామంత్ర్యయయుస్తదీయాంప్రత్యర్ప్యపూజాముపధాఛలేన॥ ౨౭ ॥ సరాజలోకఃకృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధౌసమయోపలభ్యం । ఆదాస్యమానఃప్రమ

ప్రపేదే(ప్రాప॥ ... ... - ... ౨౩

తదితి॥ తద్వధూముఖం- ఆచారేణ ప్రాప్తాద్ధూమగ్రహణాత్ అంజనస్య క్లేదోంజనక్లేదఃఅంజనమిశ్రోబాష్పద్రవః తేనసమాకులేఅక్షిణీయస్యతత్- ప్రమ్లానోబీజాంకురోయవాంకురాది రేవకర్ణపూరోయస్యతత్ పాటలగండరేఖంఅరుణగండస్థలంబభూవ॥ ౨౪

తావితి॥ కనకాసనస్థౌతౌకన్యాకుమారౌ- స్నాతకైఃగృహస్థవిశేషైః॥ని॥ స్నాతకస్త్వాప్లుతోవ్రతీత్యమరః- బంధుమతాబంధుపురస్సరేణేత్యర్థః- రాజ్ఞాభోజేనపురంధ్రిభిఃపతిపుత్రవతీభిఃనారీభిశ్చ- క్రమశః ప్రయుక్తంస్నాతకాదీనాంపూర్వపూర్వైశిష్ట్యాత్క్రమేణకృతంఆర్ద్రాక్షతానాం ఆరోపణంశీర్షారోపణంఅన్వభూతాంఅనుబభూవతుః॥ ౨౫

ఇతీతి॥ అధిశ్రీఃఅధికసంపత్ భోజకులప్రదీపఃసరాజా ఇతిఇత్థంస్వసురిందుమత్యాఃపాణిగ్రహణంవివాహంసంపాద్యమహీపతీనాంపృథక్ ఏకైకశః అర్హణార్థంబహుమానంకర్తుంఅధికృతాన్ సమాదిదేశఆజ్ఞాపయామాస॥౨౬

లింగైరితి॥ ముదఃలింగైఃఆరోపితసంతోషచిహ్నైః॥ ని॥ ముత్ప్రీతిఃప్రమదోహర్షఇత్యమరః- సంవృతవిక్రియాఃనిగూహితమత్సరాఃఅతఏవ ప్రసన్నాః బహిర్నిర్మలాఃగూఢనక్రాఃఅంతర్లీనగ్రాహాఃహ్రదాఇవస్థితాః తేరాజానః విదర్భంభోజంఆమంత్ర్యఆపృచ్ఛ్యతదీయాం వైదర్భీయాంపూజాం ఉపధాఛలేనఉపాయనవ్యాజేనప్రత్యర్ప్యసమర్ప్యయయుఃజగ్ముః॥ ౨౭

ఇతి॥ ఆరంభసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌవిషయేప్పూర్వంకృతా కృతపూర్వా - సు

దామిషం తమావృత్య పంథానమజస్య తస్థౌ ॥ ౨౮ ॥ భర్తాపి తావత్క్రథకైశికానామనుష్ఠితానంతరజావివాహః। సత్త్వానురూపం హరణీకృతశ్రీః ప్రాస్థాపయద్రాఘవమన్వగాచ్చ॥ ౨౯ ॥ తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్ధమజేన మార్గే వసతీరుషిత్వా। తస్మాదపావర్తత కుండినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరశ్మేః॥ ౩౦॥ ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేంద్రే ప్రత్యేకమాత్తస్వతయా బభూవుః। తతో నృపాశ్చక్షమిరే సమేతాః స్త్రీరత్నలాభం న తదాత్మజస్య॥ ౩౧ ॥ తముద్వహంతం పథి భోజకన్యాం రురోధ రాజన్యగణస్సదృప్తః । బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాద

వ్న పేలిసమాసః- కృతపూర్వాసంవిత్- సంకేతో మార్గావరోధవిషయో యేన స తథోక్తః॥ ని॥ సంవిద్యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచారనామస్వితి కేశవః - అథవా కృతాపూర్వం సంవిత్ యేనేతి విగ్రహః - సః రాజలోకః సమయోపలభ్యం అజప్రస్థానకాలే లభ్యం తదా తస్యైకాకిత్వాదితి భావః సమరోపలభ్యమితి పాఠే యుద్ధసాధ్యమిత్యర్థః- తం ప్రమదామిషం భోగ్యవస్తు ప్రమదామిషం॥ ని॥ ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని ఇతి విశ్వః ఆదాస్యమానః గృహీష్యన్ అజస్య పంథానం మార్గం ఆవృత్య అవరుధ్య తస్థౌ॥ ౨౮

భర్తేతి॥ అనుష్ఠితః అనంతరజాయాః అనుజాయాః వివాహో యేన స తథోక్తః- క్రథకైశికానాం భర్తాపి విదర్భనాథోపి తావత్తదా - సత్త్వానురూపం ఉత్సాహానురూపం యథా తథా హరణం కన్యాయై దేయం ధనం॥ ని॥ యౌతకాదిషు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ తదిత్యమరః - హరణీకృతశ్రీస్సన్ రాఘవం అజం ప్రాస్థాపయత్ ప్రస్థాపితవాన్ అన్వగాచ్చ అనుజగామ చ॥ ౨౯

తిస్ర ఇతి॥ కుండినం విదర్భనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిలోకేషు ప్రథితేన ప్రసిద్ధేన అజేన సార్ధం మార్గే తిస్రః వసతీః రాత్రీః ఉషిత్వా ॥ ని॥ వసతీ రాత్రివేశ్మనోరిత్యమరః- కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - పర్వాత్యయే దర్శాంతే ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదజాత్ అపావర్తత। తం విసృజ్య నివృత్త ఇత్యర్థః॥ ౩౦

ప్రమన్యవ ఇతి॥ నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్తస్వతయా దిగ్విజయే హృతధనత్వేన కోసలేంద్రే రఘౌ ప్రమన్యవః యూథవైరాః బభూవురితి యావత్ - తతో హేతోః సమేతాస్సంహతాస్సంతః తదాత్మజస్య రఘుసూనోః అజస్య స్త్రీరత్నలాభం న చక్షమిరే న సేహిరే॥ ౩౧

తమితి ॥ సః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసంఘః పథి మార్గే భోజక

ఛానం త్రైవిక్రమం పాదమివేంద్రశత్రుః ॥ ౩౨ ॥ తస్యాస్స రక్షార్థమనల్ప యోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః। ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః॥ ౩౩

పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశస్తురంగసాదీ తురగాధిరూఢం। యంతా గజస్యాభ్యపతద్గజస్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వి బభూవ యుద్ధం॥ ౩౪॥ నదత్సు తూర్యేష్వవిభావ్య వాచో నోదీరయంతి స్మ కులాపదేశాన్ । బాణాక్షరైరేవ పరస్పరస్య నామోర్జితం చాపభృతశ్శశంసుః॥ ౩౫ ॥ ఉత్థాపితస్సంయతి రేణురశ్వైస్సాంద్రీకృ

న్యాం ఇందుమతీం ఉద్వహంతం సంయుంతం అజం బలిప్రదిష్టాం పైరోచనేన దత్తాం శ్రియం ఆదదానం స్వీకుర్వాణం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబంధినం పాదం ఇంద్రశత్రుః ప్రహ్లాదాఖ్యో అసుర ఇవ రురోధ - తథా వామనపురాణే॥ శ్లో॥ విరోచనవిరుద్ధోపి ప్రహ్లాదః ప్రాకృతం స్మరన్ । విష్ణోస్త్రిక్రమమాణస్య పాదాంభోజం రురోధ హేతి॥ ౩౨

తస్యా ఇతి॥ సః కుమారః అజః- తస్యాః ఇందుమత్యాః రక్షార్థం అనల్పయోధం బహుభటం పితురాగతం పిత్ర్యం ఆప్తమిత్యర్థః - సచివమాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య తాం పార్థివవాహినీం రాజసేనాం॥ ని॥ ధ్వజినీ వాహినీ సేనేత్యమరః- భాగీరథీం గంగాం ఉత్తరంగః ఉన్నతతరంగః శోణః శోణాఖ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ అభియుక్తవాన్॥ ౩౩

పత్తిరితి॥ పత్తిః పాదచారః పదాతిం పాదచారం అభ్యపతత్ పాదాభ్యామటతీతి పదాతిః- పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేష్వితి పాదశబ్దస్య పదాదేశః॥ ని॥ పదాతిపత్తిపదగపదాతికపదాజయః ఇత్యమరః రథీ రథేశః అభ్యపతత్- తురంగసాదీ తురగాధిరూఢమభ్యపతత్॥ ని॥ రథినస్స్యందనారోహా అశ్వారోహాస్తు సాదిన ఇత్యమరః - గజస్య యంతా హస్త్యారోహః గజస్థమభ్యపతత్- ఇత్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వి ఏకజాతీయప్రతిభటం యుద్ధం బభూవ - ద్వంద్వం కలహో స్త్యేషామితి ద్వంద్విసః యోద్ధా ॥ ని ॥ ద్వంద్వం కలహయుగ్మయోరిత్యమరః॥

నదత్స్వితి॥ తూర్యేషు నదత్సు సత్సు అవిభావ్యవాచః అనవధార్యగిరః చాపభృతః ధానుష్కాః కులమపదిశ్యతే ప్రఖ్యాయతే యైస్తాన్ కులాపదేశాన్ కులనామాని నోదీరయంతి స్మ- శ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచా న బ్రువన్నిత్యర్థః - కింతు బాణాక్షరైః బాణేషు లిఖితాక్షరైరేవ పరస్పరస్య ఊర్జితం తేజస్వి నామ శశంసుః ఊచుః॥ ౩౫

తస్స్యందనవంశచక్రైః । విస్తారితఃకుంజరకర్ణతాలై ర్నేత్రక్రమేణోపరురోధ సూర్యం॥ ౩౬ ॥ మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్విదీర్ణై ర్ముఖైః ప్రవృద్ధధ్వజినీర జాంసి । బభుఃపిబంతఃపరమార్థమత్స్యాఃపర్యావిలానీవనవోదకాని॥ ౩౭॥ రథో రథాంగధ్వనినావిజజ్ఞేవిలోలఘంటాక్వణితేన నాగః । స్వభర్తృనామగ్రహ ణాద్బభూవసాంద్రేరజస్యాత్మపరావబోధః॥ ౩౮ ॥ ఆవృణ్వతో లోచనమా ర్గమాజౌరజోంధకారస్య విజృంభితస్య । శస్త్రక్షతాశ్వద్విపవీరజన్మాబాలా రుణోభూద్రుధిరప్రవాహః॥ ౩౯ ॥ సచ్ఛిన్నమూలఃక్షతజేన రేణుస్తస్యోపరి

ఉద్ధాపిత ఇతి॥ సంయతియుద్ధే॥ ని॥సముదాయస్త్రియాంసంయత్సమిత్యా జిసమిద్యుధ ఇత్యమరః. అశ్వైఃఉద్ధాపితఃస్యందనవంశానాం రథగణానాంచ చక్రైఃరథాంగైఃరథచరణైరిత్యర్థః సాంద్రీకృతః॥ని॥ వంశఃపృష్ఠాస్థిగేహోర్ధ్వ కాష్ఠే వేణౌకులే గణ ఇతి కేశవః ॥ ని॥ చక్రంరథాంగమిత్యమరః కుంజరకర్ణానాం తాలైఃతాడనైశ్చవిస్తారితః రేణుఃధూళిః॥ ని॥ రేణుర్ద్వయోఃస్త్రియాంధూ ళిఃపాంసుర్నానద్వయోరజ ఇత్యమరః - నేత్రక్రమేణ అంశుకపరిపాట్యాఅంశు కేనేవేత్యర్థః॥ ని ॥ స్యాజ్జటాంశుకయోర్నేత్రమిత్యమరః॥ ని ॥ క్రమోంఘ్రౌప రిపాట్యాంచేతి కేశవః - సూర్యముపరురోధ ఆచ్ఛాదయామాస॥ ౩౬

మత్స్యేతి॥ వాయువశాద్విదీర్ణైర్వివృతైఃముఖైః ప్రవృద్ధానిధ్వజినీరజాం సిసైన్యరేణూన్ పిబంతఃగృహ్ణంతః మత్స్యధ్వజాః మత్స్యాకారాఃకేతవఃప ర్యావిలానికలుషాణినినవోదకాని పిబంతః పరమార్థమత్స్యాః అకృత్రిమమ త్స్యాఇవబభుఃభాంతిస్మ॥ ౩౭

రథఇతి॥సాంద్రేరజసిరథః రథాంగధ్వనినా చక్రస్వనేనవిజజ్ఞేజ్ఞాతఃనాగః గజః॥ ని ॥ మతంగజోగజోనాగ ఇత్యమరః - విలోలఘంటానాంక్వణితేననాదేన విజజ్ఞే - ఆత్మపరావబోధఃస్వపరవివేకఃయోధానామితి శేషఃస్వభర్తౄణాం స్వస్వామినాం- నామగ్రహణాత్ నామోచ్చారణాత్ బభూవ- రజోంధతయా సర్వేశబ్దానువాదోపాయేనప్రహరంతీత్యర్థః॥ ౩౮

ఆవృణ్వత ఇతి॥ లోచనమార్గమావృణ్వతః దృష్టిపథముపరుంధతఃఆజౌ యుద్ధేవిజృంభితస్య- రజఏవఅంధకారఃతస్య - శస్త్రక్షతాత్ అశ్వాశ్చద్విపా శ్చవీరాశ్చఅశ్వద్విపవీరం - సేనాంగత్వాత్ ద్వంద్వైకవద్భావః-తస్మాత్ జన్మ యస్యసః రుధిరప్రవాహఃరక్తప్రవాహః బాలారుణఃబాలసూర్యఃఅభూత్॥

ష్ఠాత్పవనావధూతః। అంగారశేషస్యహుతాశనస్యపూర్వోత్థితోధూమఇవాబభాసే॥ ౪౦ ॥ ప్రహారమూర్ఛాపగమేరథస్థాయంతౄననుపాలభ్యనివర్తితాశ్వాః। యైస్సాదితాలక్షితపూర్వకేతూన్ తానేవసామర్షతయానిజఘ్నుః॥ ౪౧॥ అప్యర్థమార్గేపరబాణలూనాధనుర్భృతాంహస్తవతాంపృషత్కాః। సంప్రాపురేవాత్మజవానువృత్త్యాపూర్వార్ధభాగైఃఫలిభిశ్శరవ్యం॥ ౪౨ ॥ ఆధోరణానాంగజసన్నిపాతేశిరాంసిచక్రైర్నిశితైఃక్షురప్రైః। హృతాన్య

ని॥ అరుణోభాస్కరేపిస్యాదిత్యమరః - బాలత్వంశేషణంరుధిరసామ్యార్థం॥

సఇతి॥ క్షతజేనరుధిరేణభిన్నమూలఃత్యాజితమూలసంబంధఇత్యర్థః - తస్యక్షతజస్యఉపరిష్టాత్ ఉపరిభాగేపవనావధూతఃవాతాహతఃసఃరేణుఃధూళిఃఅంగారశేషస్యహుతాశనస్యపూర్వముత్థితోధూమఇవఆబభాసేబభౌ।౪౦

ప్రహారేతి॥ రథినఃప్రహారేణయామూర్ఛాతస్యాః అపగమేసతిరథస్థాఃరథపీఠస్థిత్వాసంరక్షితాఇత్యర్థః - మూర్ఛితాన్యత్రనీత్వారక్షణంహిసారథిధర్మః - యంతౄన్ సారథీన్ ఉపాలభ్యఅసాధుకృతమిత్యధిక్షిప్య నివర్తితాశ్వాస్సంతఃపూర్వంయైస్సాదితాః స్వయంప్రహృతాఃలక్షితపూర్వకేతూన్ పూర్వదృష్టకేతూన్ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః తానేవసామర్షతయాసరోషతయానిజఘ్నుఃప్రజఘ్నుః॥ ౪౧

అపీతి॥ అర్ధంచాసౌమార్గశ్చతస్మిన్ అర్ధమార్గేపరేషాంబాణైఃలూనాఃఛిన్నాఅపిహస్తవతాంకుశలహస్తానాంధనుర్భృతాం - పృషత్కాఃశరాః - ఆత్మజవానువృత్త్యాస్వవేగానుబంధేనఫలిభిః బాణాగ్రవద్భిఃని॥ సస్యబాణాగ్రయోఃఫలమితివిశ్వః - అర్ధానిచతేభాగాశ్చ - పూర్వైర్వర్ధభాగైః శృణాతీతిశరుఃహింస్రఃతస్మైహితంశరవ్యం - దిగాదిభ్యోయదితి యత్ప్రత్యయః॥ ని ॥ లక్ష్యంలక్షంశరవ్యంచేత్యమరః - సంప్రాపురేవ - నతుమధ్యేనిపేతురిత్యేవకారార్థః॥ ౪౨

ఆధోరణానామితి॥ గజసన్నిపాతేగజయుద్ధే - నిశితైతీక్ష్ణైః క్షురప్రైర్బాణవిశేషైః - చక్రైఃఆయుధవిశేషైః - హృతాన్యపిభిన్నాన్యపి - శ్యేనానాంపక్షివిశేషాణాంనఖాగ్రకోటిషువ్యాసక్తాఃకేశాః యేషాంతాని - ఆధోరణానాంహస్త్యారోహణాం॥ ని ॥ ఆధోరణాహస్తిపకాహస్త్యారోహానిషాదనఇత్యమరః - శిరాంసిచిరేణపేతుఃశిరఃపాతాత్ప్రాగేవఆరుహ్యాపశ్చాదుత్పత

సి శ్యేననఖాగ్రకోటివ్యాసక్తకేశాని చిరేణ పేతుః॥ ౪౩ ॥ పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః ప్రతిప్రహారాక్షమమశ్వసాదీ । తురంగమస్కంధనిషణ్ణదేహం ప్రత్యాశ్వసంతం రిపుమాచకాంక్షే॥ ౪౪ ॥ తనుత్యజాం వర్మభృతాం వికోశైర్బృహత్సు దంతేష్వసిభిః పతద్భిః। ఉద్వృత్తమగ్నిం శమయాంబభూవుర్గజా విగ్నాః కరశీకరేణ॥ ౪౫ ॥ శిలీముఖోత్కృత్తశిరఃఫలాఢ్యా చ్యుతైః శిరస్త్రైశ్చషకోత్తరేవ । రణక్షితిః శోణితమద్యకుల్యా రరాజ మృత్యోరివ పానభూమిః॥ ౪౬ ॥ ఉపాంతయోర్నిష్కుషితం విహంగైరాక్షిప్య తేభ్యః పిశితప్రియాపి । కే

తాం పక్షిణాం నఖేషు కేశసంగశ్చిరపాతహేతురిత్యర్థః॥ ... ౪౩

పూర్వమితి ॥ పూర్వం ప్రహర్తా అశ్వసాదీ తౌరంగికః ప్రతిప్రహారే అక్షమం అశక్తం॥ ని ॥ క్షమంశక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః తురంగమస్కంధే అశ్వస్కంధే నిషణ్ణదేహం మూర్ఛితమిత్యర్థః - రిపుం భూయో న జఘాన పునః న ప్రజహార- కింతు ప్రత్యాశ్వసంతం పునరుజ్జీవంతమాచకాంక్షే ॥ శ్లో ॥ సయుద్ధవ్యసనం ప్రాప్తం నార్తం నాతిపరిక్షతమితి నిషేధాదితి భావః॥ ౪౪

తనుత్యజామితి॥ తనుత్యజాం తనౌ నిస్స్పృహాణామిత్యర్థః- వర్మభృతాం కవచినాం సంబంధిభిః బృహత్సు దంతేషు పతద్భిః వికోశైః సిధానరహితైః॥ ని॥ కోశో స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః - కోశోద్గతైః అసిభిః ఉద్వృత్తముత్థితం అగ్నిం విగ్నాః భీతాః గజాః - కరశీకరేణ శమయాంబభూవుః శమం ప్రాపయామాసురిత్యర్థః॥ ౪౫

శిలీముఖేతి॥ శిలీముఖైర్బాణైః॥ని॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః- ఉత్కృత్తాని ఛిన్నాని శిరాంస్యేవ ఫలాని తైః ఆఢ్యా సంపన్నా చ్యుతైః భ్రష్టైః శిరాంసి త్రాయంత ఇతి శిరస్త్రాణి॥ ని ॥ శీర్షణ్యం చ శిరస్త్రే ఽస్త్రియామిత్యమరః - ఆతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః- తైశ్చషకోత్తరేవ పానపాత్రప్రచురేవ స్థితా॥ ని॥ చషకో స్త్రీ పానపాత్రమిత్యమరః- శోణితాన్యేవ మద్యస్య కుల్యాః ప్రవాహాః యస్యాస్సా॥ ని ॥ కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిదిత్యమరః- రణక్షితిః యుద్ధభూమిః మృత్యోః పానభూమిరివ రరాజ॥ ౪౬

ఉపాంతయోరితి॥ ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః విహంగైః పక్షిభిః నిష్కుషితం తుండఖండితం - ఇణ్నిష్ఠాయామితీడాగమః - భుజచ్ఛేదం భుజఖండం తేభ్యో విహంగేభ్యః ఆక్షిప్య ఆచ్ఛిద్య పిశితప్రియా మాంసప్రియాపి - శివా క్రోష్ట్రీ॥

యూరకోటిక్షతతాలుదేశా శివాభుజచ్ఛేదరుపాచకార ॥ ౪౭ ॥ కశ్చిద్ద్విష
త్ఖడ్గహృతోత్తమాంగస్సద్యోవిమాన ప్రభుతాముపేత్య । వామాంకసంసక్త
సురాంగనస్స్వంనృత్యత్కబంధంసమరేదదర్శ ॥ ౪౮ ॥ అన్యోన్యసూతోన్మథ
నాదభూతాం తావేవసూతౌరథినౌచకౌచిత్ । వ్యశ్వౌగదావ్యాయతసంప్ర
హారౌభగ్నాయుధౌబాహువిమర్దనిష్ఠౌ ॥ ౪౯ ॥ పరస్పరేణక్షతయోః ప్రహ
ర్త్రోరుత్క్రాంతవాయ్వోస్సమకాలమేవ । అమర్త్యభావేపికయోశ్చిదాసీ

ని॥ శివఃకీలక్రోష్టేతిశాశ్వతః - కేయూరస్యకోట్యాక్షత స్తాలుదేశోయ
స్యాస్సాసతీ ॥ ని ॥ కేయూరమంగదంతుల్యేఇత్యమరః - అపాచకారఅపసార
యామాస-చరతేఃకరోతేర్వాలిట్॥ ౪౭

కశ్చిదితి ॥ ద్విషతఃఖడ్గేనహృతోత్తమాంగఃఛిన్నశిరాః కశ్చిద్వీరఃసద్యఃవి
మానప్రభుతాంవిమానాధిపత్యం ఉపేత్యవామాంకసం సక్తాసవ్యోత్సంగని
షంగిణీసురాంగనాయస్యసతథోక్తస్సన్ నృత్యత్ స్వంనిజంకబంధంఅశిరస్కక
ళేబరంసమరేదదర్శ॥ని॥కబంధోస్త్రీక్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమిత్యమరః॥

అన్యోన్యేతి ॥ కౌచిద్వీరౌ అన్యోన్యస్యసూతయోస్సారథ్యోః ఉన్మథ
నాత్ హననాత్ తావేవసూతౌరథినౌచఅభూతాం- వ్యశ్వౌనష్టాశ్వౌసంతౌ
గదాభ్యాంవ్యాయతోదీర్ఘః సంప్రహారోయుద్ధంయయోస్తౌ అభూతాంత
తోభగ్నాయుధౌ భగ్నగదౌ సంతౌబాహు విమర్దనిష్ఠౌ బాహుయుద్ధాసక్తౌ
అభూతాం॥ ౪౯

పరస్పరేణేతి॥పరస్పరేణక్షతయోః ప్రహర్త్రోః సమకాలంఏకకాలం
యథాతథా ఉత్క్రాంతవాయ్వోఃయుగపదేవగతప్రాణయోః ఏకైవాప్స
రాఃప్రార్థితాయాభ్యాంతయోరేకాప్సరః ప్రార్థితయోః ప్రార్థితైకాప్సరసో
రిత్యర్థః॥ వాహితాగ్న్యాదిష్వితిపూర్వనిపాతః- అథవాఏకస్యాంఅప్సరసి
ప్రార్థితంప్రార్థనాయయోరితివిగ్రహః॥ ని॥ స్త్రియాంబహుష్వప్సరసఇతిబహు
త్వాభిధానంప్రాయికాభిప్రాయం॥శ్లో ॥ ఆవస్సుమనసోవర్షాఅప్సరస్సికతా
స్సమాః । ఏతేస్త్రియాంబహుత్వేస్యురేకత్వేప్యుత్తరత్రయమితివచనాత్ - ఉ
త్తరత్రయస్యఏకత్వమస్తీత్యనుసంధేయంకయోశ్చిత్ప్రహర్త్రోః యోధ్రోః అ
మర్త్యభావేపి- దేవభూయేపివివాదఃకలహఃఆసీత్ ఏకస్యామభిలాషోన్మహా
ద్వైరభీజమిత్యర్థః॥ ... ...

ణౌకౌప్సరః ప్రార్థితయోర్వివాదః ॥ ౫౦ ॥ వ్యూహావుభౌ తావితరేతరస్మాద్భంగంజయంచాపతురవ్యవస్థం । పశ్చాత్పురోమారుతయోః ప్రవృద్ధౌ పర్యాయవృత్త్యేవమహార్ణవోర్మీ ॥ ౫౧ ॥ పరేణభగ్నేఽపిబలేమహౌజాయయావజః ప్రత్యరిసైన్యమేవ । ధూమోనివర్త్యేత సమీరణేనయతోహికక్షస్తతఏవవహ్నిః ॥ ౫౨ ॥ రథీనిషంగీకవచీధనుష్మాన్దృప్తస్సరాజన్యకమేకవీరః । విలోడయామాసమహావరాహః కల్పక్షయోద్వృత్తమివార్ణవాంభః ॥ ౫౩ ॥ సదక్షిణంతూణముఖేనవామంవ్యాపారయన్హస్తమలక్ష్యతాజౌ । ఆకర్ణకృ

వ్యూహావితి॥ తౌవ్యూహౌసేనాసంఘాతౌ॥ ని ॥ వ్యూహస్తుబలవిన్యాస ఇత్యమరః - పశ్చాత్పురశ్చయౌ మారుతౌతయోః పర్యాయవృత్త్యాక్రమప్రవృత్త్యాప్రవృద్ధౌమహాంతౌ అర్ణవోర్మీసముద్రతరంగావివ॥ వి ॥ భగ్నస్తరంగఊర్మిర్వేత్యమరః ఇతరేతరస్మాత్ అవ్యవస్థంవ్యవస్థారహితంఅనియపరాజయంజయంచఆపతుఃప్రాప్తవంతౌ॥ ౫౧

పరేణేతి ॥ బలేస్వసైన్యేపరేణపరబలేనభగ్నేసత్యపిమహౌజాః మహాబలఃఅజః అరిసైన్యంప్రత్యేవయయౌతథాహి సమీరణేనవాయునాధూమః నివర్త్యేతకక్షాదపసార్యేత - వర్తతేర్ణ్యంతాత్కర్మణిలిఙ్ - వహ్నిస్తుయతోయత్రకక్షఃతృణం॥ ని ॥ కక్షౌతుతృణవీరుధావిత్యమరః- తతఏవతత్రైవప్రవర్తతఇతిశేషః-సార్వవిభక్తికస్తసిః॥ ౫౨

రథీతి ॥ రథిరథమారూఢః - నిషంగీ తూణీరవాన్ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః - కవచీధనుష్మాన్ ॥ ని ॥ ధన్వీధనుష్మాన్ధానుష్కఇత్యమరః- దృప్తఃరణమత్తః - ఏకవీరఃఅసహాయశూరఃసఅజః - రాజన్యకంరాజసమూహం - గోత్రోక్షే[illegible]దినావృఞ్ ఇత్యణః- మహావరాహః॥ఆదివరాహఃకల్పక్షయేకల్పాంతేఉద్వృత్తంప్రవృత్తం అర్ణవాంభఇవవిలోడయామాస- నివారయామాసేతిపాఠాంతరం॥ ... ౫౩

సఇతి ॥ సఃఅజఃఆజౌయుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధఇత్యమరః - దక్షిణంహస్తం - తూణముఖేననిషంగవివరేణ - వామంఅతిసుందరం॥ ని ॥ వామసవ్యేప్రతీపేచద్రవిణేచాతిసుందరఇతిశాశ్వతః - వ్యాపారయన్సన్ - అలక్షిత - శరసంధానాదయస్తుదుర్లక్ష్యాఇత్యాహ-సకృత్ ఆకర్ణకృష్టాయోద్ధుఃయద్ధంకుర్వతఃఅస్యఅజస్యమౌర్వీశింజినీ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః -

ష్టానసకృదస్య యోద్ధుమౌర్వీవ బాణాం త్సుషువేరిపుఘ్నాన్ ॥ ౫౪ ॥ సరోష
దష్టాధికలోహితోష్ఠైర్వ్యక్తోర్ధ్వరేఖాభ్రుకుటీర్వహద్భిః । తస్తార గాం భల్లని
కృత్తకంఠైర్హుంకారగర్భైర్ద్విషతాం శిరోభిః ॥ ౫౫ ॥ సర్వైర్బలాంగై
ర్ద్విరదప్రధానైస్సర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ । సర్వప్రయత్నేన చ భూమి
పాలాస్తస్మిన్ ప్రజహ్రుర్యుధి సర్వ ఏవ ॥ ౫౬ ॥ సోస్త్రవ్రజైశ్ఛన్నరథః పరేషాం
ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్యః । నీహారమగ్నో దినపూర్వభాగః కించిత్ప్రకా
శేన వివస్వతేవ ॥ ౫౭ ॥ ప్రియంవదాత్ప్రాప్తమసౌ కుమారః ప్రాయుంక్త రాజ

ప్రాన్ ఘ్నంతీతి రిపుఘ్నాః తాన్ - అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ ప్రత్యయః - బా
ణాన్ సుషువ ఇవ సుషువే కిల ॥ ౫౪

స ఇతి ॥ సః అజః రోషేణ దష్టాః అత ఏవ అధికలోహితాః ఓష్ఠాః యేషాం
తైః వ్యక్తాః ఊర్ధ్వరేఖాః యాసాం తాః భ్రుకుటీః భ్రూభంగాన్ ॥ ని ॥ భ్రుకుటీ
ర్భ్రుకుటిః స్త్రియామిత్యమరః - వహద్భిః భల్లైర్బాణవిశేషైః నికృత్తాః ఛిన్నాః
కంఠాః యేషాం తైః - హుంకారగర్భైస్సహుంకారైః । ద్విషతాం శత్రూ
ణాం ॥ ని ॥ ద్విషద్విపక్షాహితామిత్ర... దస్యుశాత్రవ శత్రవః - ఇత్యమరః । శిరోభిః గాం భూమిం ॥ ని ॥ దిఙ్నే
త్రఘృణిభూజలే - లక్ష్యదృష్ట్యోః స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః - తస్తార ఆచ్ఛా
దయామాస ॥ ౫౫

సర్వైరితి ॥ ద్విరదప్రధానైః గజముఖ్యైః సర్వైః బలాంగైః సేనాంగైః -
హస్త్యశ్వరథపాదాతైః ॥ ని ॥ హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతు
ష్టయమిత్యమరః - కంకటభేదిభిః ఉరశ్ఛదభేదిభిః ॥ ని ॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః -
కవచోస్త్రియామిత్యమరః - సర్వాయుధైశ్చ - బాహ్యం బలముక్త్వాంతరం
బలమాహ - సర్వప్రయత్నేన చ సర్వ ఏవ భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్ అజే ప్ర
జహ్రుః తం జహ్రురిత్యర్థః - సర్వత్ర కారకశక్తిసంభవాత్ ॥ కర్మణో వ్యధికరణ
త్వవివక్షాయాం సప్తమీ - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకక
ర్మణః । సర్వథా సర్వథాభావాత్ క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యత ఇతి ॥ ౫౬

స ఇతి ॥ పరేషాం ద్విషాం - అస్త్రవ్రజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః
అజః నీహారే హిమే మగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈష
ల్లక్ష్యేణ వివస్వతా సూర్యేణేవ ॥ ని ॥ దేవసూర్యౌ వివస్వంతౌ ఇత్యమరః - ధ్వజా
గ్రమాత్రేణ లక్ష్యో బభూవ - ధ్వజాగ్రాదన్యం న కించిదలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ ౫౭

స్వధిరాజసూనుః। గాంధర్వమస్త్రంకుసుమాస్త్రకాంతఃప్రస్వాపనంస్వప్నని
వృత్తలౌల్యః ॥ ౫౮ ॥ తతోధనుష్కర్షణమూఢహస్తమేకాంసపర్యస్తశిర
స్త్రజాలం । తస్థౌధ్వజస్తంభనిషణ్ణదేహంనిద్రావిధేయంనరదేవసైన్యం॥౫౯
తతఃప్రియోపాత్తరసేధరోష్ఠేనివేశ్యదధ్మౌజలజంకుమారః। తేనస్వహస్తార్జి
తమేకవీరఃపిబన్యశోమూర్తమివాబభాసే ॥ ౬౦ ॥ శంఖస్వనాభిజ్ఞతయానివృ
త్తాస్తంసన్నశత్రుందదృశుస్స్వయోధాః । నిమీలితానామివపంకజానాంమధ్యే
స్ఫురంతంప్రతిమాశశాంకం॥ ౬౧॥ సశోణితైస్తేనశిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః

ప్రియంవదాదితి॥ అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రఃకుసుమాస్త్రకాంతః
మదనసుందరః॥ ని ॥కాంతంమనోహరంరుచ్యమిత్యమరః - స్వప్నాత్నివృత్త
లౌల్యఃఅవితృష్ణః- జాగరూకఇత్యర్థః - అసౌకుమారఃఅజఃప్రియంవదాత్పూ
ర్వోక్తాత్గంధర్వాత్ ప్రాప్తంగాంధర్వంగంధర్వదేవతాకం ప్రస్వాపయతీ
తిప్రస్వాపనంనిద్రాజనకంఅస్త్రంరాజసుప్రాయుఙ్క్తప్రయుక్తవాన్॥ ౫౮
తతఇతి॥తతఃధనుష్కర్షణేచాపకర్షణేమూఢహస్తంఅవ్యాపృతహస్తం
ఏకస్మిన్అంసేభుజశిరసి॥ ని ॥ స్కంధోభుజశిరోంసోస్త్రీత్యమరః - పర్యస్తం
స్రస్తంశిరస్త్రజాలంయస్యతత్ధ్వజస్తంభేషునిషణ్ణాఃఅవష్టబ్ధాః దేహాఃయస్య
తత్ - నరదేవానాంరాజ్ఞాంసేనైవసైన్యం - చతుర్వర్ణాదిత్వాత్స్వార్థేష్య
ఞ్ప్రత్యయః - నిద్రావిధేయంనిద్రాపరతంత్రంసత్తస్థౌ। ౫౯
తతఇతి॥ తతఃకుమారఃఅజః- ప్రియయాఇందుమత్యాఉపాత్తరసేఆస్వా
దితమాధుర్యే - ఆశ్లిష్ట్యే ఇతిభావః- అధరోష్ఠేజలజంశంఖం॥ ని ॥ జలజంప
ద్మశంఖయోరితిశాశ్వతః - నివేశ్యనిధాయకృత్వేత్యర్థః - దధ్మౌముఖమారుతే
నపూరయామాస - తేనఓష్ఠనిష్ఠేనశంఖేన - ఏకవీరఃఅజఃస్వహస్తార్జితం-మూ
ర్తంమూర్తిమత్యశః పిబన్నివఆబభాసే - యశసశ్శుభ్రత్వాదితిభావః॥
శంఖేతి॥ శంఖస్యవిజయశంఖస్యస్వనస్యధ్వనేః॥ ని॥ ధ్వనిధ్వానరవస్వనా ఇ
త్యమరః - అభిజ్ఞతయాప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాత్నివృత్తాఃపలాయ్యసంప్రతిప్రత్యా
గతాః తేస్వయోధాఃసన్నశత్రుంహతశత్రుంతంఅజం - నిమీలితానాంపంకజా
నాంమధ్యేస్ఫురంతంప్రతిమాశశాంకంప్రతిబింబచంద్రమివదదృశుః॥ ౬౧
సశోణితైరితి॥సంయతిరాఘవేణరఘుపుత్రేణపూర్వంరఘునైవేతిభావః-
హేరాజానఃవఃయుష్మాకం - యశఃహృతం - జీవితంతుకృపయానహృతం- న

కేతుషుపార్థివానాం । యశోహృతంసంయతిరాఘవేణనజీవితంవః కృపయేతి
వర్ణాః ॥ ౬౨ ॥ సచాపకోటీనిహితైకబాహుశ్శిరస్త్రనిష్కర్షణభిన్నమౌ
ళిః । లలాటబద్ధశ్రమవారిబిందుర్భీతాంప్రియామేత్యవచోబభాషే ॥ ౬౩ ॥ ఇ
తఃపరానర్భకహార్యశస్త్రాన్వైదర్భిపశ్యానుమతామయాసి । ఏవంవిధేనాహ
వచేష్టితేనత్వంప్రార్థ్యసేహస్తగతామమైభిః ॥ ౬౪ ॥ తస్యాఃప్రతిద్వంద్విభ
వాద్విషాదాత్సద్యోవిముక్తంముఖమాబభాసే । నిశ్వాసబాష్పాపగమాత్ప్రప

త్వశక్త్యేతిభావః - ఇత్యేవంరూపాఃవర్ణాః - ఏతదర్థప్రతిపాదకంవాక్యమిత్య
ర్థః - సశోణితైఃశోణితదిగ్ధైఃశిలీముఖాగ్రైఃబాణాగ్రైస్సాధనైః - తేనఅ
జేనప్రయోజకకర్త్రా - పార్థివానాంకేతుషుధ్వజేషునిక్షేపితాః ప్రయోజ్యైర
న్యైస్తైస్తైస్సైనికైఃనిక్షేపితాఃలిఖితాఇత్యర్థః - క్షిపతేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః ॥

సఇతి ॥ చాపకోట్యాంనిహితః ఏకోబాహుర్యేనసః - శిరస్త్రంశీర్షణ్యం
తస్యనిష్కర్షణేనఅపనయేనభిన్నమౌళిః విశ్లథకేశబంధః ॥ ని ॥ మౌళిఃకిరీటేధ
మ్మిల్లఇతివిశ్వః - లలాటేబద్ధాఃశ్రమవారిబిందవోయస్యసః - యుద్ధశ్రమసంజా
తస్వేదబిందురిత్యర్థః - సః అజః భీతాంప్రియామిందుమతీం ఏత్యఆసాద్యవ
చఃబభాషే ॥ ౬౩

ఇతఇతి ॥ హేవైదర్భిహేఇందుమతి - ఇతఃఇదానీంఅర్భకహార్యశస్త్రాన్
అర్భకైఃబాలైః ॥ ని ॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభఃపృథుకశ్శాబకశ్శిశురిత్యమరః - హా
ర్యాణిపరిహార్యాణిశస్త్రాణియేషాంతాన్పరాన్శత్రూన్ ॥ ని ॥ పరోరిపర
మాత్మనోరితివిశ్వః - పశ్యమయాఅనుమతాసిద్రష్టుమితిశేషః - ఏభిఃస్పష్టైఃఏవం
విధేననిద్రారూపేణఆహవచేష్టితేనరణకర్మణా ॥ ని ॥ సంగ్రామాభ్యాగమా
హవాఇత్యమరః మమహస్తగతాహస్తగతవద్గృహీత్యర్థః త్వంప్రార్థ్య
సేపరిజిహీర్షసీత్యర్థః ఏవంవిధేనేత్యత్రస్వహస్తనిర్దేశం సోపహాసంచ
ఆహేతిద్రష్టవ్యం ॥ ౬౪

తస్యాఇతి ॥ ప్రతిద్వంద్విభవాత్ రిపూద్భవాత్ విషాదాత్ దైన్యాత్ సద్యఃవి
ముక్తంతస్యాఃఇందుమత్యాఃముఖంనిశ్వాసస్యయః బాష్పఃఊష్మా ॥ ని ॥ బాష్పో
నేత్రజలోష్మణోరితివిశ్వః - తస్యఅపగమాద్ధేతోఃఆత్మీయంప్రసాదంనైర్మల్యం
ప్రపన్నఃప్రాప్తఃఆత్మాస్వరూపందృశ్యతేఅత్రేతిఆత్మదర్శఃఆదర్శఇవబభాసే ॥

న్నః ప్రసాదమాత్మీయమివాత్మదర్శః ॥ ౬౫ ॥ హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సా
క్షాద్వాగ్భిస్సఖీనాం ప్రియమభ్యనందత్ । స్థలీ నవాంభః పృషతాభివృష్టా మయూ
రకేకాభిరివాభ్రబృందం ॥ ౬౬ ॥ ఇతి శిరసి స వామం పాదమాధాయ రాజ్ఞాము
దవహదనవద్యాం తామవద్యాదపేతః । రథతురగరజోభిస్తస్య రూక్షాలకా
గ్రా సమరవిజయలక్ష్మీస్సైవ మూర్తా బభూవ ॥ ౬౭ ॥ ప్రథమపరిగతార్థస్తం
రఘుస్సన్నివృత్తం విజయినమభినంద్య శ్లాఘ్యజాయాసమేతం । తదుపహితకుటు
ంబశ్శాంతిమార్గోత్సుకోభూన్నహి సతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యా గృహాయ ॥ ౬౮ ॥

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే సప్తమస్సర్గః-

హృష్టేతి ॥ సా ఇందుమతీ హృష్టా పత్యుః పౌరుషేణ ముదితాపి హ్రియా విజి
తా- యతః అతః ప్రియం పతిం అజమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ధవః ప్రియః పతిర్భర్తేత్యమరః- సా
క్షాత్ స్వయం నాభ్యనందత్ న ప్రశశంస- కింతు నవైః అంభః పృషతైః జలబిందుభిః
అభివృష్టా సిక్తా స్థలీ అకృత్రిమభూమిః । జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్-అ
భ్రబృందం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివ సఖీనాం వాగ్భిః అభ్యనందత్ ॥ ౬౬

ఇతీతి ॥ నోద్యతే నోచ్యత ఇత్యవద్యం దోషః అవద్యపణ్యేత్యాదినా నిపాతః ॥
ని ॥ కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాస్సమా ఇత్యమరః । తస్మాదపేతః ని
ర్దోష ఇత్యర్థః సః అజః రాజ్ఞాం శిరసి వామం పాదమాధాయ నిధాయ అనవ
ద్యాం అదోషాం తామిందుమతీం ఉదవహత్ అనయత్ ఆత్మసాచ్చకారేతి
వార్థః అయమర్థః తముద్వహంతం పథి భోజకన్యామిత్యత్ర సంశ్లిష్టః తస్య అ
జస్య రథతురగస్య రజోభిః రూక్షాణి ధూసరాణి అలకాగ్రాణి యస్యాస్సా ॥ ని ॥ అ
లకాశ్చూర్ణకుంతలా ఇత్యమరః సైవ ఇందుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమర
విజయలక్ష్మీః బభూవ ఏతల్లాభః అస్యతో విజయలక్ష్మీలాభార్థ ఇతి భావః ॥ ౬౭

ప్రథమేతి ॥ ప్రథమం అజాగమనాత్ప్రాగేవ పరిగతః జ్ఞాతః అర్థః వివాహ
విజయరూపో యేన సః ప్రథమపరిగతార్థః రఘుః - విజయినం శ్లాఘ్యజాయాస
మేతం సన్నివృత్తం స్వపురం ప్రత్యాగతం తమజం అభినంద్య తదుపహితకుటుంబః
తస్మిన్ అజే ఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభార ఇత్యర్థః- శాంతిమార్గే మో
క్షమార్గే ఉత్సుకః అభూత్ -తథాహి కులధుర్యే కులధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యాః
సూర్యవంశే భవాః రాజానః గృహాయ గృహస్థాశ్రమాయ న భవంతి - పుత్రే రా
జ్యాంగదత్వా తపః కర్తుం వనం గచ్ఛంతీతి సూర్యవంశ్యసంప్రదాయ ఇతి భావః ॥

ఇతి ॥ కో ॥ మల్లినాథసూరివిరచితా సంజీవిన్యాఖ్య
రఘువంశ సప్తమసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా-

రఘువంశకావ్యే- సవ్యాఖ్యానే- అష్టమసర్గ ప్రారంభః-

అథతస్యవివాహకౌతుకంలలితంబిభ్రతఏవపార్థివః । వసుధామపిహ.
స్తగామినీమకరోదిందుమతీమివాపరాం॥౧॥ దురితైరపికర్తుమాత్మసాత్ప్రయ
తంతేనృపసూనవోహియత్। తదుపస్థితమగ్రహీదజఃపితురాజ్ఞేతినభోగతృష్ణ
యా॥ ౨॥ అనుభూయవసిష్ఠసంభృతైస్సలిలైస్తేనసహాభిషేచనం । విశదోచ్ఛ్వ
సితేనమేదినీకథయామాసకృతార్థతామివ ॥ ౩ ॥ సబభూవదురాసదఃపరై
ర్గురుణాథర్వవిదాకృతక్రియః। పవనాగ్నిసమాగమోహ్యయంసహితంబ్ర

అథేతి॥ అథఅనంతరంపార్థివోరఘుః - లలితంసుభగంవివాహకౌతుకం
వివాహమంగళహస్తసూత్రంవాబిభ్రతఏవ. అనుభవతఏవేత్యర్థః॥
ని॥ కౌతుకంమంగళేహర్షేహస్తసూత్రేకుతూహలఇతిశాశ్వతః- తస్యఅజస్య
అపరామిందుమతీమివ- వసుధామపిహస్తగామినీం అకరోత్ - అస్మిన్సర్గే
వైతాళీకావృత్తం॥ ౧
దురితైరితి॥ నృపసూనవఃరాజపుత్రాః॥ని॥ ఆత్మజస్తనయస్సూనుస్సుతఃపు
త్రఃస్త్రియాంత్వమీఇత్యమరః- యద్రాజ్యందురితైరపి॥ ని॥ అంహోదురితదు
ష్కృతమిత్యమరః- ఆత్మసాత్ ఆత్మాధీనం- అధీనార్థేసాతిప్రత్యయః- క
ర్తుంప్రయతంతేహిప్రవర్తంతఏవేత్యర్థః॥ ని॥ హిహేతావవధారణఇ
త్యమరః- ఉపస్థితంస్వతఃప్రాప్తంతద్రాజ్యంఅజఃపితుఃఆజ్ఞేతిహేతోః- అగ్ర
హీత్ అంగీచకార - భోగతృష్ణయాభోగాశయానాగ్రహీత్॥ ... ౨
అనుభూయేతి॥మే। నీమహీమహీషీచధ్వన్యతే॥ ని॥ మేదినీమహీషీభూమ్యో
రితివిశ్వః- వసిష్ఠేనసంభృతైః ఆవర్జితైస్సలిలైః- తేన అజేనసహ అభిషేచన
మనుభూయవిశదోచ్ఛ్వసితేనస్ఫుటముద్వమనేన - ఆనందనిర్మలోచ్ఛ్వాసేనేతిధ్వ
న్యతే- కృతార్థతాంగుణవద్భర్తృలాభకృతసాఫల్యం కథయామాసేత్యర్థః-
నైతావతాపూర్వేషామపకర్షః- వర్ణ్యప్రశంసాపరత్వాత్॥ శ్లో॥ సర్వత్ర
జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయమిత్యంగీకృతత్వాచ్చ॥ ౩
సఇతి॥ అథర్వవిదాఅథర్వవేదాభిజ్ఞేనగురుణావసిష్ఠేన - కృతక్రియః అథ
ర్వవేదోక్తవిధినాకృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః- సఃఅజఃపరైఃశత్రుభిఃదు

హ్మాయదస్త్ర తేజసా॥ ౪॥ రఘుమేవనివృత్తయావనంతమమన్యం తనరేశ్వరం
ప్రజాః। సహితస్యనకేవలాంశ్రియంప్రతిపేదేసకలాన్గుణానపి॥ ౫॥ అధికం
శుశుభేశుభంయునాద్వితయేనద్వయమేవసంగతమ్। పదమృద్ధమజేనపైతృకంవి
నయేనాస్యనవంచయౌవనం॥ ౬॥ సదయంబుభుజేమహాభుజస్సహసోద్వేగమి
యంవ్రజేదితి। అచిరోపగతాంసమేదినీంనవపాణిగ్రహణాంవధూమివ ॥ ౭॥

రాసదఃదుర్ధర్షః బభూవ - తథాహి - అస్త్ర తేజసాక్షత్ర తేజసేత్యర్థః-
సహితంయుక్తం- బ్రహ్మబ్రహ్మతేజఃయత్ అయంపవనాగ్నిసమాగమోహి-
తత్కల్పఇత్యర్థః- పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వాదగ్ని శబ్దస్యద్వంద్వే
చేతినపూర్వనిపాతః- తథాచకాశికా అయమేవలక్షణహేత్వోరితి నిర్దేశః-
పూర్వనిపాతస్యవ్యభిచారచిహ్నమితి- క్షాత్రేణైవాయందుర్ధర్షః - కింపు
నఃసిద్ధమంత్రప్రభావేనేతీత్యర్థః - అత్రమనుః॥ శ్లో॥ నాబ్రహ్మక్షత్రమృధ్నోతి
నాక్షత్రంబ్రహ్మవర్ధతే। బ్రహ్మక్షత్రేతుసంపృక్తేఇహచాముత్రవర్ధతఇతి॥

రఘుమితి॥ ప్రజాఃనరేశ్వరంతంఅజంనివృత్తయౌవనంప్రత్యావృత్తయౌ
వనంరఘుమేవ- అమన్యంత- నకించిద్భేదకమస్తీత్యర్థః- కుతఃహియస్మాత్-సఃఅ
జఃతస్యరఘోఃకేవలాంఏకాంశ్రియన ప్రతిపేదే- కింతుసకలాన్గుణాన్ధృత్యౌ
దార్యదాక్షిణ్యాదీనపిప్రతిపేదే- అతస్తద్గుణయోగాత్ తద్బుద్ధిర్యుక్తేత్యర్థః॥

అధికమితి॥ ద్వయమేవ శుభంయునా శుభాన్వితేన ॥ ని ! శుభంయుస్తుశుభా
న్వితఇత్యమరః - అహంశుభమోర్యుస్ ఇతియుస్ప్రత్యయః - ద్వితయేనసంగ
తంసంపృక్తం అధికంశుశుభే- కింకేనాతఆహ- పైతృకంపితురాగతం - ఋతష్ఠ
గితిఠప్రత్యయః - ఋద్ధంసమృద్ధంపదంరాజ్యం అజేనఅస్యఅజస్యనవంయౌవ
నంవినయేనఇంద్రియజయేనచ - సంగతమితియోజనా॥ శ్లో॥ వినయోహీంద్రి
యజయస్తద్యుక్తశ్శాస్త్రమర్హతీతికామందకః - రాజ్యస్థోపిప్రాకృతవన్నిర్దో
షోభూదిత్యర్థః॥ ౬

సదయమితి॥ మహాభుజఃసః అజఃఅచిరోపగతాంసద్యోపగతాం-మేదినీంన
వంపాణిగ్రహణంవివాహఃయస్యాస్తాంనవోఢాంవధూమివ - సహసాబలా
త్కారేణచేత్॥ ని॥సహోబలంసహోమార్గఇత్యమరఃఇయంమేదినీవధూర్వాఉ
ద్వేగంభయంవ్రజేదితిహేతోస్సదయంబుభుజే భుజోవనఇత్యాత్మనేపదం॥ ౭
ఆహామితి॥ ।ప్రకృతిషుప్రజాసుమధ్యేసర్వఃజనః - అథవాప్రకృతిష్వితస్య

అహమేవమతో మహీపతేరితిసర్వః ప్రకృతిష్వచింతయత్ । ఉదధేరివనిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్యవిమాననాక్వచిత్ ॥ ౮ ॥ నఖరో నచభూయసామృదుఃపవమానఃపృథివీరుహానివ । సపురస్కృతమధ్యమక్రమో నమయామాసరిపూననుద్ధరన్ ॥ ౯ ॥ అథవీక్ష్యరఘుః ప్రతిష్ఠితంప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా । విషయేషువినాశధర్మసు త్రిదివస్థేష్వపినిస్స్పృహోఽభవత్ ॥ ౧౦ ॥ గుణవత్సుతరోపితశ్రియఃపరిణామేహిదిలీపవంశజాః । పదవీంతరువల్కవాససాంప్రయతాస్సంయమినాంప్రపేదిరే ॥ ౧౧ ॥ తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖంశిరసావే

అహమేవేత్యస్యాన్వయః - వ్యాఖ్యానం సర్వం - సర్వః జనః ప్రకృతిషు అహమేవ మహీపతేః మతః - మహీపతినా మాన్య ఇత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే కర్తరి క్తః కర్తృ చ వర్తమానే ఇతి షష్ఠీ - ఇత్యచింతయత్ - అమన్యత - కుతః ఉదధేః నిమ్నగాశతేష్వివ అస్య నృపస్య - కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్తరి షష్ఠీ - క్వచిదపి జనే విషయే విమాననా తిరస్కారః - నాభవత్ యతో న కంచిదవమన్యత అతస్సర్వోఽప్యహమేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః ॥ ౮

నేతి ॥ సః నృపః భూయసా ఖరః తీక్ష్ణః న - భూయసా మృదుః మృదుగతిశ్చ న కింతు పురస్కృతమధ్యమక్రమః స్వీకృతమధ్యమపరిపాటీమవలంబన్నిత్యర్థః - పవమానః వాయుః - పృథివీరుహాన్ వృక్షానివ - రిపూన్ అనుద్ధరన్ అనుత్పాటయన్ నమయామాస - అత్రాహుః ॥ శ్లో ॥ మృదుః పరిభూయతే తీక్ష్ణాదుద్విజతే జనః । తీక్ష్ణశ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం స చ సమ్మత ఇతి ॥ ౯

అథేతి ॥ అథ రఘుః ఆత్మజం పుత్రం అజమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆత్మజస్తనయస్సూనురిత్యమరః - ఆత్మవత్తయా సత్త్వవత్తయా - నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః - ఉదయాదిష్వవికృతిమనస్సత్త్వముచ్యతే ॥ ని ॥ ఆత్మవాంస్సత్త్వవాన్ యుక్త ఇత్యుత్పలమాలాయాం - ప్రకృతిషు అమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం - రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్మసు అనిత్యేష్విత్యర్థః - త్రిదివస్థేషు స్వర్గస్థేష్వపి - విషయేషు శబ్దాదిషు నిస్స్పృహః అభవత్ ॥ ... ౧౦

కులధర్మశ్చాయమస్యాప్యాసీదిత్యాహ ॥ గుణవదితి ॥ దిలీపవంశజాః దిలీపవంశోద్భవాః - పరిణామే వార్ధకే గుణవత్సుతేరోపితశ్రియః సంస్థాపితలక్ష్మీకాః ప్రయతాశ్చ సంతః తరువల్కలాన్యేవ వాసాంసి యేషాం తత్ సంయమినాం మునీనాం పదవీం మార్గం ప్రపేదిరే ప్రాపుః తస్మాదస్యాపీదముచితమిత్యర్థః ॥

తమితి ॥ అరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం వనవాసోద్యుక్తం పితరం రఘుం సుతః

ష్టనశోభినాసుతః । పితరంప్రణిపత్యపాదయోరపరిత్యాగమయాచతాత్మనః॥ ౧౨ ॥ రఘురీప్సితమాత్మజప్రియఃకృతవానశ్రుముఖస్యతస్యతత్ । నతుసర్పఇవత్వచంపునఃప్రతిపేదేవ్యపవర్జితాంశ్రియం॥ ౧౩॥ సకిలాశ్రమమంత్యమాశ్రితోనివసన్నావసథేపురాద్బహిః । సముపాస్యతపుత్రభోగ్యయాస్నుషయేవావికృతేంద్రియఃశ్రియా ॥ ౧౪ ॥ ప్రశమస్థితపూర్వపార్థివంకుల మభ్యుద్యత

అజఃవేష్టనశోభినా ఉష్ణీషమనోహరేణశిరసాపాదయోః ప్రణిపత్యనమస్కృత్య - ఆత్మనఃఅపరిత్యాగం - అయాచతమాంపరిత్యజ్యనగంతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః॥ ౧౨

రఘురితి॥ ఆత్మజప్రియః ప్రియపుత్రఃరఘుః-అశ్రూణిముఖేయస్యతస్యఅశ్రుముఖస్యతస్యఅజస్య తత్పరిత్యాగరూపమీప్సితమభిలషితంకృతవాన్-కింతుసర్పఃత్వచమివఅపవర్జితాంత్యక్తాంశ్రియంపునః నప్రతిపేదేనప్రాప॥౧౩

సఇతి॥ సఃరఘుఃకిలఅంత్యమాశ్రమంచతుర్థమాశ్రమంఆశ్రితస్సన్ - పురాద్బహిఃఆవసథేస్థానేనివసన్సన్ అవికృతేంద్రియఃజితేంద్రియస్సన్నిత్యర్థః-అతఏవస్నుషయేవ ఇందుమత్యేవ- పుత్రభోగ్యయానతుస్వభోగ్యయాశ్రియాసముపాస్యతశుశ్రూషితః విజితేంద్రియస్యతస్యస్నుషయేవశ్రియాపిపుష్పఫలోదకాహరణాదిశుశ్రూషావ్యతిరేకేణనకించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః- అత్రయద్యపిబ్రాహ్మణాఃప్రవ్రజంతీతిశ్రుతేః॥ శ్లో॥ ఆత్మన్యగ్నీంత్సమారోప్యబ్రాహ్మణఃప్రవ్రజేద్గృహాదితిమనువచనాత్ ॥ శ్లో ॥ ముఖజానామయంధర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణం । బాహుజాతోరుజాతానా మయంధర్మోనవిద్యత ఇతిప్రతిషేధదర్శనాచ్చ - బ్రాహ్మణస్యైవాంత్యాశ్రమే అధికారః నతుక్షత్రియాదేరిత్యాహుః - తథాపి- యదహరేవవిరజేత్తదహరేవప్రవ్రజేదిత్యాదిశ్రుతేస్త్రైవర్ణికసాధారణ్యాత్ - త్రయాణాంవర్ణానాంవేదమధీత్యచత్వారఆశ్రమా ఇతిసూత్రకారవచనాచ్చ॥ శ్లో ॥ బ్రాహ్మణః క్షత్రియోవాపివైశ్యోవాప్రవ్రజేద్గృహాదితిమనుస్మరణాత్॥ శ్లో॥ ముఖజానామయంధర్మోయద్విష్ణోర్లింగధారణం । బాహుజాతోరుజాతానామయంధర్మోనవిద్యత ఇతినిషేధస్య పరమహంససన్న్యాసవిషయత్వాచ్చ॥ శ్లో॥ ముఖజానామయంధర్మోయద్విష్ణోర్లింగధారణం । బాహుజాతోరుజాతానాంత్రిదండస్తుస్వధర్మతఇతిదర్శనాచ్చ-క్వచిత్తస్యబ్రాహ్మణగ్రహణస్యఉపలక్షణతామాచక్షాణాః కేచిత్త్రైవర్ణి

నూతనేశ్వరం । నభసానిభృతేందునాతులాముదితార్కేణసమారురోహతత్॥
౧౫॥ యతిపార్థివలింగధారిణౌ దదృశాతేరఘురాఘవౌజనైః । అనివృత్తిమ
హోదయార్థయోర్భువమంశావివధర్మయోర్గతౌ॥ ౧౬॥ అజితాధిగమా
యమంత్రిభిర్యుయుజేనీతివిశారదైరజః । అనపాయిపదోపలబ్ధయేరఘురాప్తై
స్సమియాయయోగిభిః ॥ ౧౭ ॥ నృపతిఃప్రకృతీరవేక్షితుంవ్యవహారాసనమా
దదేయువా । పరిచేతుముపాంశుధారణాంకుశపూతంప్రవయాస్తువిష్టరం॥

కాధికారంప్రపేదతే- తథా - సకిలాశ్రమమంత్యమాశ్రిత ఇతికవినాప్యయమే
వపక్షోవివక్షితః- అన్యథాఅస్యవానప్రస్థాశ్రమపరతయావ్యాఖ్యానే॥ శ్లో॥ వి
దధేవిధిమస్యనైష్ఠికంయతిభిస్సార్ధమనగ్నిమగ్నిచిదితివక్ష్యమాణేనానగ్నిసం
స్కారేణవిరోధస్స్యాత్ అగ్నిసంస్కారవిరహితస్య వానప్రస్థస్యైవాభా
వాదిత్యలమతిప్రసంగేన॥ ౧౪

ప్రశమేతి॥ ప్రశమేస్థితఃపూర్వపార్థివఃరఘుఃయస్యతత్ - అభ్యుద్యతః
నూతనేశ్వరఃఅజఃయస్యతత్ - తత్కులంనిభృతేందునా అస్తమయాసన్నచం
ద్రేణఉదితార్కేణచనభసా॥ ని ॥ నభోఽంతరిక్షంగగనమిత్యమరః - తులాంసా
దృశ్యమారురోహ॥ ౧౫

యతీతి॥ యతిఃభిక్షుఃయతిపార్థివలింగధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్పు
త్రౌ అనివృత్తిమహోదయార్థయోః - మోక్షాభ్యుదయఫలయోఃధర్మయోః
నివర్తకప్రవర్తకధర్మయోరిత్యర్థః - భువంగతౌభూలోకమవతీర్ణౌ అంశా
వివజనైఃదదృశాతేదృష్టౌ॥ ౧౬

అజితేతి॥ అజఃఅజితాధిగమాయఅజితపదలాభాయనీతివిశారదైఃమంత్రి
భిఃయుయుజేసంగతఇత్యర్థః - రఘుఃఅనపాయిపదస్యమోక్షస్యైవఉపలబ్ధ
యేప్రాప్తయేఆప్తైఃయథార్థదర్శిభిఃయోగిభిః సమియాయసమేతః ఉభయ
త్రాప్యపాయచింతార్థమితిశేషః॥ ౧౭

నృపతిరితి॥ యువానృపతిఃఅజఃప్రకృతీఃప్రజాఃకార్యార్థినీః - అవేక్షితుం
దుష్టాదుష్టపరీక్షార్థం వ్యవహారాసనం ధర్మాసనమాదదేస్వీచకార - ప్రవ
యాః స్థవిరఃనృపఃరఘుస్తు॥ ని ॥ప్రవయాఃస్థవిరోవృద్ధఇత్యమరః - ధారణాంచి
త్తస్యైకాగ్రతాంపరిచేతుంఅభ్యసితుంఉపాంశువిజనే॥ ఉపాంశువిజనేప్రో
మితిహలాయుధః - కుశైఃపూతంవిష్టరంఆసనంఆదదే॥ శ్లో ॥ యమాదిగుణస

౧౯ ॥ అనయత్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీననన్తరాన్ । అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పంచశరీరగోచరాన్ ॥ ౧౯ ॥ అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారంభఫలాని భస్మసాత్ । ఇతరో దహనే స్వకర్మణాం వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా ॥ ౨౦ ॥ పణబంధముఖాన్గుణానజః షడుపాయుఙ్క్త సమీక్ష్య తత్ఫలం । రఘురప్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమలోష్టకాంచనః ॥ ౨౧ ॥ ననవః ప్రభురాఫలోదయాత్ స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః । న చ యోగవిధేర్న

రియుక్తే మనసః స్థితిరాత్మని । ధారణా ప్రోచ్యతే సద్భిరితి వసిష్ఠః ॥ ౧౯

అనయదితి ॥ ఏకః అన్యతరః అజ ఇత్యర్థః - అనన్తరాన్ స్వభూమ్యనంతరాన్ నృపతీన్ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదీన్ ప్రభుశక్తిసంపదా కోశదండమహిమ్నా వశం స్వాయత్తతాం అనయత్ - అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్యయా సమాధ్యభ్యాసేన॥ యోగ్యాభ్యాసార్కయోషితోరితి విశ్వః - శరీరగోచరాన్ శరీరాశ్రయాన్ పంచ మరుతః ప్రాణాదీన్ వశం అనయత్ నయతేర్ద్వికర్మకత్వం॥

అకరోదితి ॥ అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషతాం శత్రూణాం ఆరంభాః కర్మాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాత్ అకరోత్ కార్త్స్న్యేన భస్మీ చకార - విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ఇతి సాతి ప్రత్యయః - ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్త్వజ్ఞానరూపేణ వహ్నినా కరణేన స్వకర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనే భస్మీకరణే వవృతే స్వకర్మాణి దగ్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః శ్లో॥ జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జునేతి గీతాయాం॥ ౨౦

పణేతి ॥ పణబంధః సంధిరితి కౌటిల్యః - అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్ షడ్గుణాన్॥ ని ॥ సంధిర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః। షడ్గుణా ఇత్యమరః - తేషాం గుణానాం ఫలం తత్ఫలం సమీక్ష్య ఆలోచ్య ఉపాయుఙ్క్త ఫలిష్యంతమేవ గుణం ప్రాయుఙ్క్తేత్యర్థః - ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేష్విత్యాత్మనేపదం - సమే తుల్యతయా భావితే లోష్టం మృత్పిండః కాంచనం చ యస్య సః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః - రఘురపి గుణత్రయం సత్త్వాదికం ॥ ని ॥ గుణాస్సత్త్వం రజస్తమ ఇత్యమరః - ప్రకృతౌ సామ్యావస్థాయామేవ తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారశూన్యం యథా భవతి తథా అజయత్ ॥ ౨౧

నేతి ॥ స్థిరకర్మా ఆఫలోదయకర్మకారీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః ఆఫలోదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్మణః ఆరంభాత్ న విరరామ న నివృత్తః - జుగుప్సా

వేతరః స్థిరధీరాపరమాత్మదర్శనాత్ ॥ ౨౨ ॥ ఇతిశత్రుషు చేంద్రియేషు చ ప్రతి షిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ । ప్రసితావుదయాపవర్గయోరుభయీం సిద్ధిముభావ వాపతుః॥ ౨౩ ॥ అథకాశ్చిదజవ్యపేక్షయా గమయిత్వా సమదర్శనస్సమాః। తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః॥ ౨౪ ॥ శ్రుతదేహ విసర్జనః పితుశ్చిరమశ్రూణి విసృజ్య రాఘవః। విదధే విధిమస్య నైష్ఠికం యతిభిస్సా

విరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ- వ్యాజ్ వ రిభ్యోరమ ఇతిపరస్మైపదం - స్థిరధీః న వేతరో రఘుశ్చ ఆపరమాత్మదర్శనాత్ప రమాత్మసాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేః ఐక్యానుసంధానాత్ నవిరరామ॥

ఇతీతి ॥ ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః స్వార్థప్రవృత్తిర్యేషాం తేషు శత్రుషు చ ఇంద్రియేషు చ జాగ్రతౌ అప్రమత్తౌ ఉదయాపవర్గయోః అభ్యుదయమోక్షయోః ప్రసితౌ ఆసక్తౌ ॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః ఉభౌ అజరఘూ - ఉభ యీం ద్వివిధాం అభ్యుదయమోక్షరూపాం - ఉభాదుదాత్తోనిత్యమితి తయప్ర త్యయస్యాయజాదేశః - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ - సిద్ధిం ఫలం అవాపతుః- ఉభౌ ఉభే సిద్ధీ యథాసంఖ్యమవాపతురిత్యర్థః॥ ౨౩

అథేతి॥ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్టిస్సన్ - అజస్య వ్యపేక్ష యా అజాకాంక్షయా దనురోధేన కాశ్చిత్సమాః కతిచిద్వర్షాణి॥ ని॥ సమావర్షేస మం తుల్యమితి విశ్వః - హాయనోస్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరశ్చ - గమయిత్వా నీత్వా యోగసమాధినా ఐక్యానుసంధానేన॥ శ్లో॥ సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్మ పరమాత్మనోరితి వసిష్ఠః - తమసః పరం అవిద్యాయాః పరం మాయాతీతమిత్య ర్థః - అవ్యయం అనంతం పురుషం పరమాత్మానం ఆపత్ - పరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః॥ ౨౪

శ్రుతేతి॥ అగ్నిం చితవాన్ అగ్నిచిత్ - అగ్నౌ చేరితిక్విప్॥ ని॥ చితవానగ్ని మగ్నిచిదిత్యమరః - రాఘవః అజః పితుః రఘోః శ్రుతదేహవిసర్జనః శ్రుతపితృ దేహత్యాగస్సన్నిత్యర్థః - చిరం అశ్రూణి విసృజ్య అస్య పితుః యతిభిః పరివ్రాజ కైః తత్కల్పవిద్భిస్సార్థం - అనగ్నిమగ్నిరహితం అనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః- ని ష్ఠాయాం అంతే భవం నైష్ఠికం విధిం- అంత్యకర్మ - విదధే చక్రే- అనగ్నిం విధి మిత్యత్ర శౌనకః॥ శ్లో॥ సర్వసంగనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ । నతస్య దహ నం కార్యం నైవ పిండోదకక్రియాః - నిదధ్యాత్ప్రణవేనైవ బిలే భిక్షోః కళేబరం

గమనగ్నిమగ్నిచిత్ ॥ ౨౫ ॥ అకరోచ్చ తదౌర్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకా
ర్యకల్పవిత్ । నహి తేనపథా తనుత్యజ స్తనయావర్జితపిండకాంక్షిణః ॥ ౨౬ ॥
సపరార్ధ్యగతేరశోచ్యతాం పితురుద్దిశ్య సదర్థవేదిభిః । శమితాధిరధిజ్యకార్ముకః
కృతవానప్రతిశాసనం జగత్ ॥ ౨౭ ॥ క్షితిరిందుమతీ చ భామినీ పతిమాసాద్య త
మగ్ర్యపౌరుషం । ప్రథమా బహురత్నసూరభూదపరా వీరమజీజనత్సుతం ॥
౨౮ ॥ దశరశ్మిశతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతం । దశపూర్వరథం

ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తస్యైవ కారయేదితి ॥ ౨౫

అకరోదితి ॥ పితృకార్యకల్పవిత్- శ్రాద్ధవిధానజ్ఞః- అజః తథా పితృభక్త్యా తస్య రఘోః ఔర్ధ్వదేహికం ఔర్ధ్వదైహికం- శ్రాద్ధం చ అకరోత్- ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యాత్ ఠక్ - అనుశతికాదీనాం చేత్యుభయపదవృద్ధిః- భక్త్యైవాకరోత్ న తు విధిరస్తీతి భావః - ఏతదేవాహ నహీతి- తేన పథా యోగమార్గేణ తనుత్యజః దేహత్యాగినః తనయావర్జితం దత్తం పిండం కాంక్షంతీతి తథోక్తాః న హి న భవంతి ఖలు ॥ శ్లో ॥ నైవ పిండోదకక్రియా ఇతి వచనాదిత్యర్థః ॥ ౨౬

స ఇతి ॥ పరార్ధ్యగతేః ఉత్కృష్టగతేః ముక్తస్యేత్యర్థః పితుః రఘోః అశోచ్యతాం శోకానర్హత్వం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శోకో న కర్తవ్య ఇత్యుపదిశ్యేత్యర్థః - సదర్థవేదిభిః వృద్ధైః శమితాధిః నివర్తితమనోవ్యథః ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథేత్యమరః - సః అజః అధిజ్యం అధికృతమౌర్వీకం కార్ముకం యస్య స తథోక్తః సన్ జగత్ అప్రతిశాసనం ప్రత్యాజ్ఞారహితం కృతవాన్ - స్వయమేవ సర్వపాలక ఇత్యర్థః - అశోచ్యత్వే సుమంతుః ॥ శ్లో ॥ పరివ్రాజి పిపస్నాతు పతితే చాత్మవేదిని । కార్యో న శోకో జ్ఞాతీనామన్యథా దోషభాగ్జన ఇతి ॥ ౨౭

క్షితిరితి ॥ క్షితిః మహీ ఇందుమతీ నామ భామిని నారీ చ ॥ ని ॥ నారీ భామా చ భామినీతి హలాయుధః - అగ్ర్యపౌరుషం మహాపరాక్రమవంతం అజం పతిం ఆసాద్య- తత్ర ప్రథమా క్షితిః - బహూని రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని సూత ఇతి బహురత్నసూః అభూత్ ॥ ని ॥ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః- అపరా ఇందుమతీ వీరం సుతం అజీజనత్ జనయతి స్మ ॥ ౨౮

కిన్నామకోసౌ తత్రాహ ॥ దశేతి ॥ దశరశ్మిశతాని యస్య స దశరశ్మిశతః సహస్రాంశుః ॥ ని ॥ భానుర్హంసః సహస్రాంశురిత్యమరః- సూర్యః ఉపమా య

యమాఖ్యయాదశకణ్ఠారిగురుంవిదుర్బుధాః ॥ ౨౯ ॥ ఋషిదేవగణస్వధాభు
జాంశ్రుతయాగప్రసవైస్సపార్థివః । అనృణత్వముపేయివాన్బభౌపరిధేర్ము
క్తఇవోష్ణదీధితిః ॥ ౩౦ ॥ బలమార్తభయోపశాంతయేవిదుషాంసన్నతయే
బహుశ్రుతం । వసుతస్యవిభోర్నకేవలంగుణవత్తాపిపరప్రయోజనం ॥ ౩౧ ॥
సకదాచిదవేక్షితప్రజస్సహదేవ్యావిజహారసుప్రజాః । నగరోపవనేశచీసఖోమ
రుతాంపాలయితేవనందనే ॥ ౩౨ ॥ అథరోధసిదక్షిణోదధేశ్శ్రితగోకర్ణని

స్యాస్సాద్యుతిర్యస్యతంయశసాదశస్వపిదిక్షు శ్రుతం ప్రసిద్ధం - దశకంఠారేః
రావణశత్రోః రామస్యగురుంపితరం- యంసుతంఆఖ్యయానామ్నా - దశపూ
ర్వః దశశబ్దపూర్వః రథః రథశబ్దోయస్యతం దశపూర్వరథం- దశరథమిత్యర్థః-
బుధాః విదుః విందంతి - విదోలటోవేతిఝేరుసాదేశః॥ ౨౯
ఋషీతి॥ శ్రుతయాగప్రసవైః అధ్యయనయజ్ఞసంతానైః- యథాసంఖ్యం
ఋషీణాందేవగణానాంస్వధాభుజాంపితౄణాం- అనృణత్వంఋణనిర్ముక్త
త్వంఉపేయివాన్ప్రాప్తవాన్ సః పార్థివః అజః- పరిధేః పరివేషాత్ ॥ని॥ పరివే
షస్తుపరిధిరుపసూర్యకమండలఇత్యమరః-ముక్తః ఉష్ణదీధితిః ఉష్ణాంశురివబభౌ॥
బలమితి॥ తస్యవిభోః కేవలంవసుధనమేవపరప్రయోజనం- కింతుగుణవత్తా
పిపరప్రయోజనంపరోపకారకం - కరణేల్యుట్ - బలం ఆర్తానాం ఆపన్నా
నాంభయోపశాంతయేనతుస్వార్థంవాబహుభూరిశ్రుతంవిద్యావిదుషాంస
న్నతయేసత్కారాయ- నతూత్సేకాయ॥ ౩౧
సఇతి॥ అవేక్షితప్రజః అకుతోభయత్వేన అనుసంహితప్రజః - కేవలంస్త్రీ
వ్యసనీనాభవదితిభావః - శోభనాప్రజాయస్యససుప్రజాః సుపుత్రవాన్పుత్రస్య
స్తభారః నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ప్రత్యయః - సః నృపః కదాచిత్ దే
వ్యాఇందుమత్యాసహనగరోపవనే శచ్యాస్సఖాశచీసఖః రాజాహస్సఖిభ్య
ష్టచ్ - మరుతాంఅమరాణాంపాలయితాదేవేంద్రః నందనఇవ విజహారచిక్రీడ॥
ని॥ నందనంవనమిత్యమరః॥ ౩౨
అథేతి॥ అథదక్షిణోదధేః దక్షిణసముద్రస్యరోధసికూలే॥ ని॥ ఉదన్వానుద
ధిస్సింధుః - కూలంరోధశ్చతీరంచేతిచామరః - శ్రితంగోకర్ణనికేతంగోకర్ణా
ఖ్యంస్థానంయేనతం ఈశ్వరంశివం- ఉపవీణయితుంవీణయాఉపగాతుం- సత్యా
పపాశేత్యాదినావీణాశబ్దాదుపగానార్థేణిచ్ప్రత్యయః - తతస్తుమున్ప్రత్య

కేతమీశ్వరం । ఉపవీణయితుం యయౌ రవేరుదగావృత్తిపథేన నారదః॥ ౩౩ ॥ కుసుమైర్గ్రథితామపార్థివైస్స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితాం । అహరత్కిలతస్య వేగవానధివాసస్పృహయేవ మారుతః॥ ౩౪ ॥ భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికీర్ణా పరివాదినీ మునేః । దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ బాష్పమివాంజనావిలం॥ ౩౫ ॥ అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగంధాతిశయేన వీరుధాం। నృపతేరమరస్రగాప సా దయితోరశ్ఛదకోటిషుస్థితిం॥ ౩౬ ॥ క్షణమాత్రసఖీం సుజాతయోస్స్తనయోస్తామవలోక్య విహ్వలా। నిమిమీల నరోత్తమప్రియా హృ

యః- నారదః రవేస్సంబంధినా ఉదగావృత్తిపథేన ఉదీచీదిగ్భాగాదావృత్తేః పంథాః ఉదగావృత్తిపథః తేన ఆకాశమార్గేణ యయౌ॥ ... ౩౩

కుసుమైరితి ॥ అపార్థివైః అపృథివీభవైః దివ్యైరిత్యర్థః - తైః కుసుమైః గ్రథితాం రచితాం తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణాఖ్యస్య శిరసి నివేశితాం॥ ని॥ చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః స్రజం మాలాం వేగవాన్ మారుతః అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ- తయా స్రజా స్వాంగసంస్కారమివేత్యర్థః॥ ని॥ సంస్కారో గంధమాల్యాద్యైర్యస్స్యాత్తదధివాసనమిత్యమరః- అహరత్ కిలేత్యైతిహ్యే॥ ౩౪

భ్రమరైరితి ॥ కుసుమానుసారిభిః కుసుమాన్యనుసరద్భిః భ్రమరైః పరికీర్ణా వ్యాప్తా - మునేః నారదస్య పరివాదినీ వీణావిశేషః॥ ని॥ వీణా తు వల్లకీ- విపంచీ- సా తు తంత్రీభిస్సప్తభిః పరివాదినీత్యమరః పవనస్య అవలేపః అధిక్షేపః తజ్జం- అంజనేన ఆవిలం కలుషం- బాష్పం అశ్రు సృజతీ ముంచతీ వ దదృశే - పరిభూతా హి స్త్రియో రుదంతీతి భావః॥ ౩౫

అభిభూయేతి॥ సా అమరస్రక్ దివ్యమాలా - మధుగంధయోః మకరందసౌరభ్యయోః అతిశయేన వీరుధాం లతానాం॥ ని॥ లతాప్రతానినీ వీరుదిత్యమరః॥ ఆర్తవీం ఋతుభవాం విభూతిం మధుగంధసంపదం అభిభూయ తిరస్కృత్య - నృపతేః అజస్య దయితాయాః ఇందుమత్యాః ఉరశ్ఛాద్యతే ఆభ్యామిత్యురశ్ఛదౌ కుచౌ తయోః కోటిషు అగ్రేషు ప్రదేశేష్విత్యర్థః- స్థితిం అవస్థానం ప్రాప్తా- ఉరశ్ఛదః కంచుక ఇతి కేచిత్॥ ... ... - ౩౬

క్షణేతి ॥ సుజాతయోస్సుజన్మనోః సుందరతమయోరిత్యర్థః - స్తనయోః- క్షణమాత్రసఖీం తాం స్రజం అవలోక్య- విహ్వలా వివశా నరోత్తమస్య అజస్య ప్రి

తచంద్రా తమసేవ కౌముదీ ॥ ౩౭ ॥ వపుషా కరణోజ్ఝితేన సా నిపతంతీ పతిమ
ప్యపాతయత్ । నను తైలనిషేకబిందునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదినీమ్ ॥ ౩౮ ॥
ఉభయోః పరిపార్శ్వవర్తినాం తుములేనార్తరవేణ వేజితాః । విహగాః కమ
లాకరాశ్రయాస్సమదుఃఖా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః ॥ ౩౯ ॥ నృపతేర్వ్యజనాదిభిస్తమో
నునుదే సా తు తథైవ సంస్థితా । ప్రతికారవిధానమాయుషస్సతి శేషే హి ఫలా
య కల్పతే ॥ ౪౦ ॥ ప్రతియోజయితవ్యవల్లకీసమవస్థామథ సత్త్వవిప్లవాత్ । స నినా

యా ఇందుమతీ - తమసా రాహుణా ॥ ని ॥ తమస్తు రాహుస్స్వర్భానుస్సైంహి
కేయో విధుంతుద ఇత్యమరః - హృతచంద్రా కౌముదీవ నిమిమీల - మమారేత్య
ర్థః ॥ ని ॥ అంతో నిమీలనం దీర్ఘనిద్రా చేతి హలాయుధః ॥ ... ౩౭

వపుషేతి ॥ కరణైరింద్రియైరుజ్ఝితేన ॥ ని ॥ కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేం
ద్రియేష్వపీత్యమరః - వపుషా కరణోజ్ఝితేన నిపతంతీ సా ఇందుమతీ పతిం అజమపి అపా
తయత్ - తథాహి - నిషిచ్యత ఇతి నిషేకః తైలమేవ నిషేకః క్షరత్తైలమిత్యర్థః -
తస్య బిందునా సహ దీపార్చిర్దీపజ్వాలా ॥ ని ॥ జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిరిత్య
మరః । మేదినీం మహీం ఉపైతి ననూపైత్యేవ ॥ ని ॥ ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానున
యామంత్రణే నన్విత్యమరః ॥ ౩౮

ఉభయోరితి ॥ ఉభయోః జాయాపత్యోః పరిపార్శ్వవర్తినాం పరిజనా
నాం తుములేన సంకులేన ఆర్తరవేణ కరుణస్వనేన - వేజితాః భీతాః కమలాకరా
శ్రయాః విహగాః హంసాదయః తత్ర ఉపవనే సమదుఃఖా ఇవ తుల్యశోకా ఇవ
చుక్రుశుః చక్రందుః ॥ ౩౯

నృపతేరితి ॥ నృపతేః అజస్య తమః అజ్ఞానం మూర్ఛేతి యావత్ వ్యజనాదిభి
స్సాధనైః నునుదే నున్నం - సా ఇందుమతీ తథైవ సంస్థితా మృతా - తథాహి ప్రతి
కారవిధానం చికిత్సా ఆయుషః శేషే సతి ఫలాయ కల్పతే ఆరోగ్యాయ భవతి నా
న్యథా - తస్మాత్ ఆయుశ్శేషసంభవాత్ నృపః ప్రతికారేణ ఉత్థితః సా తు తదభా
వాత్ మృతేత్యర్థః - యోజనాయాం ప్రతికారవిధానమిత్యాది పశ్చిమార్ధం
ప్రకృతేన వాక్యద్వయేన యోజనీయం ॥ ౪౦

ప్రతీతి ॥ అథ సత్త్వవిప్లవాత్ అసునిష్క్రమణాద్ధేతోః ॥ ని ॥ ద్రవ్యాసువ్య
వసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః - ప్రతియోజయితవ్యా తంత్రీభిర్యో
జనీయా న తు యోజితా వితంత్రీత్యర్థః - తస్యాః వల్లక్యాః వీణాయాః సమవస్థేవ
సమవస్థా దశా యస్యాస్తాం - అవస్థాయాం సమవస్థేతి కవినా ప్రయుజ్యతే.

యని తాంతవత్సలః పరిగృహ్యోచితమంకమఙ్గనాం॥ ౪౧॥ పతిరంకనిషణ్ణయా తయా కరణాపాయవిభిన్నవర్ణయా । సమలక్ష్యత బిభ్రదావిలాం మృగరేఖాముషసీవ చంద్రమాః ॥ ౪౨॥ విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజామప్యపహాయ ధీరతాం। అభితప్తమయోపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరిషు॥ ౪౩॥ కుసుమాన్యపి గాత్రసంగమాత్ప్రభవంత్యాయురపోహితుం యది । న భవిష్యతి హంత సాధనం కిమివాన్యత్ప్రహరిష్యతో విధేః॥ ౪౪ ॥ అథవా మృదువస్తు హింసితుం మృదునైవారభతే ప్రజాంతకః। హిమసేకవిపత్తిరత్ర మే నలినీ పూర్వనిదర్శనం మతా॥ ౪౫

అంగనాం ఇందుమతీం నితాంతం వత్సలః ప్రేమవాన్ సః అజః- పరిగృహ్య హస్తాభ్యాం గృహీత్వా ఉచితం పరిచితం అంకం ఉత్సంగం నినాయ॥ ... ౪౧

పతిరితి॥ పతిః అజః అంకనిషణ్ణయా ఉత్సంగస్థితయా కరణానాం ఇంద్రియాణాం అపాయేన అపగమేన విభిన్నవర్ణయా విచ్ఛాయయా తయా అంగనయా కరణేన ఉషసి ప్రాతః ఆవిలాం మలినాం మృగరేఖాం బిభ్రత్ చంద్రమాః చంద్ర ఇవ సమలక్ష్యత॥ ౪౨

విలలాపేతి॥ సః అజః సహజాం స్వాభావికీమపి ధీరతాం ధైర్యమపహాయ త్యక్త్వా బాష్పగద్గదం యథా తథా విలలాప పరిదేవితవాన్॥ ని॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః- తథాహి అభితప్తం సంతప్తం అయోపి - అసంభావితమార్దవమపీతి భావః- మార్దవం భజతే శరీరిషు విషయే అభితప్తేష్వితి శేషః - కైవ కథా అనుక్తసిద్ధేత్యర్థః॥ ౪౩

కుసుమానీతి॥ కుసుమాన్యపి- అపిశబ్దో నితాంతమార్దవద్యోతనార్థః గాత్రసంగమాత్ శరీరస్పర్శాత్ ఆయుః జీవితకాలం ॥ ని ॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః - అపోహితుం అపహర్తుం ప్రభవంతి యది హంత ఇతి విషాదే॥ ని॥ హంత హర్షే విషాదే చేతి విశ్వః। ప్రహరిష్యతః - విధేః అన్యత్ కుసుమాతిరిక్తం కిమివ వస్తు- ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - కీదృశమిత్యర్థః - సాధనం న భవిష్యతి- సర్వమపి సాధనం భవత్యేవేత్యర్థః॥ ౪౪

అథవేతి॥ అథవా ప్రజాంతకః జనానాం నాశకః కాలః । మృద్వితి పదచ్ఛేదః మృదు కోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితుం హంతుం ఆరభతే ప్రారభతే అత్రార్థే హిమసేకేన విపత్తిర్యస్యాస్సా నలినీ మే పూర్వనిదర్శనం ప్రథమోదాహరణం మదా సమ్మతా॥ ౪౫

స్రగితి॥ ఇయం స్రక్ జీవితమపహంతీతి జీవితాపహా యది- అన్యేభ్యోపి దృ

స్రగియంయదిజీవితాపహాహృదయేకింనిహితానహంతిమాం । విషమప్యమృ తంక్వచిద్భవేదమృతంవావిషమీశ్వరేచ్ఛయా॥ ౪౬ ॥ కృతవత్యసినావధీరణా మపరాద్ధేపియదాచిరంమయి। కథమేకపదేనిరాగసంజనమాభాష్యమిమం నమ న్యసే॥ ౪౭ ॥ ధ్రువమస్మిశఠశ్శుచిస్మితే విదితఃకైతవవత్సలస్తవ । పరలోకమస న్నివృత్తయేయదనాపృచ్ఛ్యగతాసిమామితః॥ ౪౮ ॥ దయితాంయదితావదన్వ గాద్వినివృత్తంకిమిదంతయావినా । సహతాంహతజీవితంమమప్రబలామాత్మ కృతేనవేదనాం॥ ౪౯ ॥ సురతశ్రమసంభృతోముఖేధ్రియతేస్వేదలవోద్గమోపి

శ్యతఇతిహంతేర్గత్యర్థః - హృదయేవక్షసి॥ ని ॥ హృదయంవక్షసిస్వాంతఇ తిశాశ్వతః। నిహితాసతీమాంకింనహంతి- కింతుఈశ్వరేచ్ఛయాక్వచిత్ విషమపి అమృతంభవేత్ అమృతంవావిషంభవేత్ । దైవమేవాత్రకారణమిత్యర్థః॥ ౪౬

కృతవతీతి॥ మయిచిరంభృతం- అపరాద్ధేపిఅపరాధంకృతవత్యపి- రాద్ధేః కర్తరిక్తః- యదాయతోహేతోః। యచ్చేతిహేత్వర్థఃస్వరాదిషుపఠ్యతే - యచ్చే తిహేతావితిగణవ్యాఖ్యానే- అవధీరణామవజ్ఞాంనకృతవత్యసి - ఆసేః । వర్త మానసామీప్యఇతిలట్- తత్కథమేకపదేతత్క్షణే॥ ని ॥ తత్క్షణేస్యాదేకపదంవర్త న్యేకపద్యపీతిశాశ్వతః - నిరాగసంనిరపరాధంఇమంజనం- ఇమమిత్యాత్మనిర్దే శః- మామిత్యర్థః- అభాష్యంసంభాష్యంనమన్యసేనజానాసి॥ ౪౭

ధ్రువమితి॥ హేశుచిస్మితేశఠఃగూఢవిప్రియకారీకైతవేనకపటేనవత్సలఃకై తవవత్సలః- ఇతితవవిదితఃత్వయావేద్యమానోస్మిధ్రువం - గతిబుద్ధ్యాదినావ ర్తమానేక్తః - కస్యచవర్తమానఇతిషష్ఠీ- ధ్రువం - కుతః యద్యస్మాత్ మాంఅ నాపృచ్ఛ్యఅనామంత్ర్య ఇతః అస్మాల్లోకాత్పరంలోకం అసన్నివృత్తయేఅపున రావృత్తయేగతాసి॥ ౪౮

దయితామితి॥ ఇదంమమహతజీవితంకష్టజీవితందయితాంయద్యన్వగాత్తా వత్ అన్వగాదేవ - యదిపూర్వం మూర్ఛాసమయఏవేతిభావః । తయావినా కింకిమర్థంవినివృత్తం- తేనఅనుచితంకృతమిత్యర్థః - అతఏవఆత్మకృతేనస్వదు శ్చేష్టితేననివృత్తిరూపేణప్రబలాంవేదనాంసహతాం - స్వయంకృతాపరాధే మసహనమేవశరణమితిభావః॥ ౪౯

సురతేతి ॥ సురతశ్రమేణసంభృతఃజనితః స్వేదలవోద్గమోపిస్వేదబిందూద యోపి - తేముఖేధ్రియతేఅవతిష్ఠతే।ధృఙ్ అవస్థానేఇతిధాతోఃతౌదాదికాత్క-

తే| అథవా మృతమితాత్వమాత్మనాధిగిమాందేహభృతామసారతాం॥౫౦॥ మనసాపినవిప్రియంమయాకృతపూర్వంతవకింజహాసిమాం । నను శబ్దపతిః క్షితేరహంత్వయి మేభావనిబంధనారతిః॥౫౧॥ కుసుమోత్ఖచితాన్వళీమతశ్చలయన్ భృంగరుచస్తవాలకాన్। కరభోరుకరోతిమారుతస్త్వదుపావర్తనశంకిమే మనః॥౫౨॥ తదపోహితుమర్హసిప్రియే ప్రతిబోధేనవిషాదమాశుమే। జ్వలితేనగుహాగతంతమస్తుహినాద్రేరివనక్తమోషధీ॥౫౩॥ ఇదముచ్ఛ్వసితాలకం ముఖంతవవిశ్రాంతకథందునోతిమాం। నిశిసుప్తమివైకపంకజంవిరతాభ్యంతర

తర్లిట్ - రిజ్ శయ్యాగ్లిజ్ శ్విత్తిరిజ్ - అథత్వంఆత్మనారూపేణఅస్తమితాచ. ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానా తృతీయా ఇమాందేహభృతాంఅసారతాంఅస్థిరత్వంధిక్ - నిందామఇత్యర్థః॥ ని ॥ ధిఙ్నిర్భర్త్సననిందయోరిత్యమరః- ఉభసర్వతసోః కార్యాధిగుపర్యాదిషుత్రిషు - ద్వితీయామ్రేడితాంతేషు తతోన్యత్రాపిదృశ్యతఇతిధిక్ఛబ్దయోగాద్ద్వితీయా॥ ౫౦

మనసేతి॥ మయామనసాపి-తవవిప్రియంనకృతపూర్వం - నకృతమిత్యర్థః- సుప్సుపేతిసమాసః - కింమాంజహాసి - నన్వహంక్షితేఃశబ్దపతిఃశబ్దతఏవపతిఃనత్వర్థతఇత్యర్థః - భావనిబంధనాభావహేతుకా అభిప్రాయపూర్వకాస్మరనిబంధనావా॥ ని ॥ భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వితిసర్వత్రాప్యమరః- సారతిస్తుత్వయ్యేవ॥ ౫౧

కుసుమేతి ॥ కుసుమైఃఉపచితాన్ గ్రంథితాన్ వళీమతః భంగియుక్తాన్ భృంగరుచఃనీలాన్ తవఅలకాన్ చూర్ణకుంతలాన్ ॥ ని ॥ అలకాశ్చూర్ణకుంతలాఇత్యమరః - చలయన్ కంపయన్ - మితాంప్రహస్వఇతిప్రహస్వం - మారుతఃవాయుః హేకరభోరుమేమనః త్వదుపావర్తన శంకికరోతి - త్వజ్జీవనశంకికరోతీత్యర్థః॥ ౫౨

తదితి॥ హేప్రియేతత్తస్మాత్- ఆశుప్రతిబోధేనమేవిషాదంనక్తంరాత్రౌ॥ ని॥ అథదోషాచనక్తంచరజనావపీత్యమరః - ఔషధీతృణజ్యోతిరాఖ్యాలతా- జ్వలితేనప్రకాశేనతుహినాద్రేఃహిమాద్రేః॥ ని ॥ తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః- గుహాగతంగుహాస్థితంతమఇవఅపోహితుంనిరసితుంఅర్హసి॥ ౫౩

ఇదమితి ॥ ఇదంఉచ్ఛ్వసితాలకంచలితకుంతలం - విశ్రాంతకథంనివృత్తసల్లాపం- తవముఖంనిశిసుప్తంనిమీలితం- విరతఃఉపరతఃఆభ్యంతరం అంతరేవతిష్ఠన్ సాంప్రతం నాదానాం భ్రమరాణాం॥ ని॥ షట్పదభ్రమరాళయ ఇత్యమరః

రషట్పదస్వనమ్॥ ౫౪॥ శశినంపునరేతిశర్వరీదయితాద్వంద్వచరంపతత్రిణం।
ఇతితౌవిరహాంతరక్షమౌకథమత్యంతగతానమాందహేః॥ ౫౫॥ నవపల్లవ
సంస్తరేపితేమృదుదూయేతయదంగమర్పితం। తదిదంవిషహిష్యతేకథంవదవా
మోరుచితాధిరోహణం॥ ౫౬॥ ఇయమప్రతిబోధశాయినీంరశనాత్వాంప్ర
థమారహస్సఖీ। గతివిభ్రమసాదనీరవానశుచానానుమృతేవలక్ష్యతే॥ ౫౭॥ కల
మన్యభృతాసుభాషితంకలహంసీషుగతంమదాలసం। హరిణీషువిలోలవీక్షితం
పవనాధూతలతాసువిభ్రమః॥ ౫౮॥ త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్యమాంనిహితాః

స్వనోయస్యతత్- నిశ్శబ్దత్వంగయుక్తమిత్యర్థః - ఏకపంకజమివమధునోఽపి
పరితాపయతి॥ ౫౪

శశినమితి॥ శర్వరీరాత్రిః శశినంచంద్రంపునరేతిప్రాప్నోతి- ద్వంద్వభూత
శ్చరతీతిద్వంద్వచరః తంపతత్రిణంచక్రవాకం దయితాచక్రవాకీపునరేతి - ఇతి
హేతోః తౌశశిచక్రవాకౌవిరహాంతరక్షమౌవిరహావధిసహౌ॥ ని॥ అంతరమవ
కాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యఇత్యమరః - అత్యంతగతాపునరా
వృత్తిరహితాత్వంతుమాంకథంనదహేః॥ ౫౫

నవేతి॥ నవపల్లవసంస్తరేనూతనప్రవాళశయనే- అర్పితమపితేతవమృదు
యదంగంశరీరం - దూయేతపరితప్తంభవతి - వామోరూసుందరాంగోరూయస్యా
స్సావామోరూః॥ ని॥ వామంస్యాత్సుందరేసవ్యఇతికేశవః - సంహితశఫలక్ష
ణవామాదేశ్చేత్యూఙ్ప్రత్యయః - హేవామోరు తదిమంగంచితాయాః కా
ష్ఠసంచయస్యఅధిరోహణంకథంవిషహిష్యతేవద॥ ౫౬

ఇయమితి॥ ఇయంప్రథమారహస్సఖీ- సురతసమయేవ్యనపాయాదితిభా
వః- గతిః భ్రమసాదేనగతివిలాసోపరమేణనీరవానిశ్శబ్దా-రశనామేఖలా॥ని॥ స్త్రీ
కట్యాంమేఖలాకాంచీసప్తకీరశనాస్త్రియామిత్యమరః- అప్రతిబోధంఅపునరు
ద్బోధంయథాతథాశాయినీంమృతామిత్యర్థః శుచాత్వామనుత్వయాసహ-
తృతీయార్థ ఇత్యనుశబ్దస్యకర్మప్రవచనీయత్వే - కర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వి
తీయేతిద్వితీయా - శుచామృతేవనలక్ష్యతఇతిన - లక్ష్యతఏవేత్యర్థః ద్వౌనఞౌ
ప్రకృతమర్థంగమయతఇతిన్యాయాత్॥ ౫౭

కలమితి॥ అన్యభృతాసుకోకిలాసు- కలంభాషితంమధురభాషణం-కలహం
సీషుమదేనఆలసంమధురంగతంగమనంహారిణీషువిలోలం ఈక్షితంచంచలాదృ
ష్టిః పవనేనఆధూతాసులతాసువిభ్రమఃవిలాసః - ఇత్యమీపూర్వోక్తాగుణాః

స్సత్యమమీగుణాస్త్వయా। విరహే తవ మే గురువ్యథం హృదయం న త్వవలంబి తుం క్షమాః॥ ౫౯॥ మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విమౌ। అ విధాయ వివాహసత్క్రియామనయోర్గమ్యత ఇత్యసాంప్రతం॥ ౬౦ ॥ కుసు మం కృతదోహదస్త్వయా యదశోకో యము దీరయిష్యతి। అలకాభరణం కథ న్ను తత్తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతాం ॥ ౬౧ ॥ స్మరతేవసశబ్దనూపురం చర ణానుగ్రహమన్యదుర్లభం। అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగా త్రి శోచ్యసే ॥ ౬౨ ॥ తవ నిశ్శ్వసితానుకారిభిర్బకులైరర్ధచితాం సమం మయా।అ

కలభాషణాదయః - ఏవము క్తేషు కోకిలాదిషు స్వస్థానేష్వితి శేషః॥ ౫౮

ధృతి వేతి ॥ ధృతివా్త్సుకయాపి ఇహజీవత్యై వస్వర్గం ప్రతి ప్రస్థితయాపి త్వయా - మామవేక్ష్యవిరహాసహంవిచార్య - అమీగుణాః సత్యంనిహితాః-మ త్ప్రాణధారణోపాయతయా స్థాపితా ఇత్యర్థః - కింతు తవ విరహే గురువ్య థం అతిదుఃఖం - మేమమహృదయం అవలంబితుం స్థాపయితుమిత్యర్థః - న క్ష మాః న శక్తాః తేపి త్వత్సంగమ ఏవ సుఖకారిణః నాన్యథా ప్రత్యుత ప్రాణాను త్క్రాంతం తీతి భావః॥ ౫౯

మిథునమితి ॥ సహకారః చూతవిశేషః ఫలినీ ప్రియంగులతా చేతి ఇమౌ ప్రి య- గులతా సహకారౌ। ని ॥ ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీత్యమరః - త్వయా మిథునం పరికల్పితం నను మిథునత్వేనాఖ్యమాని - అనయోః వివాహసత్క్రియాం వివా హమంగళం - అవిధాయ అకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతం అయుక్తం మాతృవి హీనానాం మాతరం వినా కించిత్సుఖమస్తీతి భావః॥ ౬౦

కుసుమమితి ॥ త్వయా కృతం వృక్షాదిపోషకం దోహదం పాదతాడనరూ పం యస్య సః అయం అశోకః - యత్కుసుమం ఉదీరయిష్యతి ఉత్పాదయిష్యతి- తవ అలకానాం ఆభరణభూతం తత్ కుసుమం నివాపమాల్యతాం కథన్ను నేష్యా మి॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః॥ ౬౧

స్మరతేతి॥ అన్యదుర్లభం కింతు స్మర్తవ్యమేవేత్యర్థః - సశబ్దం నూపురం యస్య తం చరణేనానుగ్రహం తాడనరూపం స్మరతేవ కుసుమాన్యేవ అశ్రూణి తద్వర్షిణా అమునా అశోకేన హే సుగాత్రి - అంగగాత్రకం తేభ్యో న క్తవ్యమి తి వక్తవ్యాత్ జీప్- త్వం శోచ్యసే॥ ౬౨

తవేతి॥ తవ నిశ్శ్వసితానుకారిభిః సౌగంధేన త్వన్నిశ్శ్వాసోత్తమైః వకులైర్వ కుళపుష్పైః మయా సమం అర్ధచితాం అర్ధం యథా భవతి తథా రచితాం- వి

సమాప్య●లాసమేఖలాజ్కిమిదజ్కినరకంరిసుప్యతే॥ ౬౩ ॥ సమదుఃఖసుఖస్స
ఖీజనఃప్రతిపచ్చంద్రనిభోఽయమర్భకః । అహమేకరసస్తథాపితేవ్యవసాయః
ప్రతిపత్తినిష్ఠురః ॥ ౬౪ ॥ ధృతిరస్తమితారతిశ్చ్యుతావిరతంగేయమృతుర్ని
రుత్సవః । గతమాభరణప్రయోజనంశయనీయంపరిశూన్యమద్యమే॥ ౬౫॥ గృ
హిణీసచివస్సఖీమిథఃప్రియశిష్యాలలితేకళావిధౌ । కరుణావిముఖేన మృత్యు

లాసమేఖలాంఅసమాప్యఅసమాపయ్యకిన్నరస్యేవకంఠో యస్యాస్సా కిన్నర
కంఠీ-అజ్గగాత్రేత్యాదినాజీప్-హేకిన్నరకంఠికిమిదంసుప్యతే-అనుచితమిత్యర్థః॥
సమేతి॥ సఖీజనఃసమదుఃఖసుఖఃత్వద్దుఃఖేనదుఃఖీత్వత్సుఖేనసుఖీత్యర్థః- అ
యమర్భకఃబాలఃప్రతిపచ్చంద్రనిభఃదర్శనీయఃవర్ధిష్ణుశ్చేత్యర్థః - ప్రతిపచ్ఛబ్దే
నద్వితీయాలక్ష్యతేప్రతిపచ్చంద్రస్యదర్శనాయోగ్యత్వాత్- అహం ఏకరసఃస
మానురాగః॥ ని ॥ శృంగారాదౌవిషేఽపిర్యేగుణేరాగేద్రవేరస ఇత్యమరః- త
థాపిజీవనసామర్థ్యేసత్యపీత్యర్థః- తేతవవ్యవసాయఃఅస్మత్పరిత్యాగరూపో
వ్యాపారఃప్రతిపత్తినిష్ఠురఃస్మర్తుంఅశక్యఃకిముతాధికర్తుమితిభావః॥ ౬౪
ధృతిరితి॥ అద్యమేధృతిఃధైర్యంప్రీతిర్వా॥ ని॥ ధృతిస్సంతోషధైర్యయోరి
తిశాశ్వతః- అస్తమితానాశంగమితా రతిఃరమణంచ్యుతా- గేయంవిరతం- ఋతుః
వసంతాదిఃనిరుత్సవః- ఆభరణానాం ప్రయోజనంఫలాగతం అప్రవృత్తంశేతేఅ
త్రేతిశయనీయంతల్పం- కృత్యల్యుటోబహులమిత్యధికరణార్థే అనీయర్ప్రత్య
యః- పరిశూన్యంరిక్తం- త్వాంవినామేసర్వంనిష్ఫలమిత్యర్థః॥ ౬౫

గృహిణీతి॥ హేప్రియేత్వమేవమేగృహిణీదారాః- సచివఃబుద్ధిసహాయః
మంత్రీమిథఃరహసిసఖానర్మసచివఃలలితేమధురేకళావిధౌ గీతవాదిత్రాదిచ
తుష్షష్టికళాప్రయోగేప్రియశిష్యా- అతఃత్వాం సర్వసమష్టిరూపాంహరతా
అతఏవకరుణావిముఖేనకృపాశూన్యేనమృత్యునామేమమసంబంధి కింనహృతం
వద- సర్వమేవహృతమిత్యర్థః - చతుష్షష్టికళాయాంభోజరాజః- గీతం - వా
దిత్రం - నృత్తం- నాట్యంచిత్రం- పుస్తకకర్మ - పత్రచ్ఛేద్యం- లిపిజ్ఞానం- వచ
నకౌశలం - వైలక్షణ్యం- మాల్యవిధిః - గంధయుక్తిః- ఆస్వాద్యవిధానం - అ
నురంజనజ్ఞానంరత్నపరీక్షా - సీవ్యం-ఉపకరణక్రియా- ఆజీవజ్ఞానం- తిర్యగ్యో
నిచికిత్సితం- మాయాకృతం- పాషండసమయజ్ఞానం- క్రీడాకౌశలం- సంవాహ
నం- శరీరసంస్కారకౌశలం - ఆయప్రాప్తిః - రక్షావిధానం రూపసంఖ్యా-

[illegible]గతా త్వాంవదకిన్నుమేహృతం ॥ ౬౬ ॥ మదిరాక్షిమదాననార్పితంమధుపీత్వారసవత్కథంనుమే । అనుపాస్యసిబాష్పదూషితంపరలోకోపనతం జలాంజలిం॥ ౬౭ ॥ విభవేపిసతిత్వయావినాసుఖమేతావదజస్యగణ్యతాం । అహృతస్యవిలోభనాంతరైర్మమసర్వేవిషయాస్త్వదాశ్రయాః ॥ ౬౮ ॥ విలపన్నితికోసలాధిపః కరుణార్థగ్రథితంప్రియాంప్రతి । అకరోత్పృథివీరుహానపి

క్రియామార్గః- జీవగ్రహణం- నయజ్ఞానం చిత్రవిధిః - గూఢరాశిః - తులావిధిః - క్షిప్రగ్రహణం- అనుప్రాప్తిః- లేఖా స్మృత్యనుక్రమః - లీలావ్యాపారమోహనం - ఫలవ్యామోహఇషపాతాంతరం - గ్రహణాదానం- ఉపస్థానవిధిః- యుద్ధం- తతం- గతం స్త్రీపురుషభావగ్రహణం- స్వరాగప్రకాశనం-ప్రత్యంగదానం- నఖవిచారః - తండవిచారః - నీవీస్రంసనం - గుహ్యస్పర్శనలోమ్యం - పరమార్గకౌశలం- భూషణం- సమానార్థతా- ప్రోత్సాహనం - మృదుక్రోధప్రవర్తనం- క్రుద్ధప్రసాదనం- సుప్తపరిత్యాగః - చరమస్వాపవిధిః- గుహ్యగ్రహః- సాశ్రుపాతనం - రమణస్యవీక్షణం - స్వయంశపథక్రియా- ప్రస్థితానుగమనంపునర్నిరీక్షణమితికళానాంచతుష్షష్టిః॥ ... ౬౬

మదిరేతి॥ యద్యపిమాద్యత్యనయేతిమదిరాసురేతిప్రసిద్ధం తథాపినాల్యో మదిరలోచనా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ - మాద్యత్యనేనేతిమదిరం మదకరమాత్రమిత్యాచక్షతే- ఇషిమదిముదీత్యాదినాకించ్ప్రత్యయః - హేమదిరాక్షి మదకరాక్షి - మదాననేనఅర్పితందత్తంరసవత్ స్వాదుతరంమధుపీత్వా - బాష్పదూషితంఅశ్రుతప్తమిత్యర్థః- తమపిపరలోకాయఉపనతంనత్విహార్థంమే జలాంజలింకథంనుఅనుపాస్యసి- అనంతరంపాస్యసి- తదనంతరంఇదమనర్హమిత్యర్థః- అత్రేదంధ్వన్యతే-మద్యేహికోష్ణముదకమనుపానంయథాహబాహటః॥ శ్లో॥ అనుపానంహిమంవారియవగోధూమయోర్హితం । మధుమద్యేపిబేత్ క్షౌద్రేకోష్ణం పిష్టమయేష్వితితచ్చ ఇహైవోపయుజ్యతే ఇదంతూష్ణంలోకాంతరోపయోగిత్వాయుర్వేదవిరోధాత్కథమనుపాస్యసీతి॥ ౬౭

విభవఇతి ॥ విభవేపిఐశ్వర్యేసత్యపిత్వయావినా - అజస్యఏతావదేవసుఖం గణ్యతాంయావత్త్వయాసహభుక్తంతతోన్యన్నకించిద్భవిష్యతీత్యర్థః - కుతఃవిలోభనాంతరైఃఅహృతస్యఅనాకృష్టస్య - మమసర్వేవిషయాఃత్వదాశ్రయాః త్వత్ప్రధానాః - త్వాంవినానకించిన్మమరోచకమస్తీత్యర్థః॥ ... ౬౮

స్రుతశాఖారస బాష్పదూషితాః ॥ ౬౯ ॥ అథతస్యకథంచిదంకతస్స్వజనస్తా మవనీయసుందరీం। వినసర్జతదంత్యమండనామనలాయాగరుచన్దనైధసే॥ ౭౦॥ ప్రమదామనుసంస్థితశ్శుచాన్నృపతిస్సన్నితివాచ్యదర్శనాత్। నచకారశరీరమగ్ని సాత్సహదేవ్యాకతుజీవితేచ్ఛయా ॥ ౭౧ ॥ అథతేనదశాహతఃపరేగుణశేషా

విలపన్నితి ॥ కోసలాధిపః అజఃఇతికరుణః శోకరసఃసఏవార్థఃతేనగ్రథితం యథాతథా॥ ని॥ కరుణస్తురసేవృత్తేదయాయాంకరుణామతేతిఃశ్వః ప్రియాం ఇందుమతీంప్రతివిలపన్ వృథివీరుహాః వృక్షానపిస్రుతాఃశాఖారసాఃమకరం దాఏవబాష్పాఃతైఃదూషితాః అకరోత్ అచేతనానపిరోదయతీత్యర్థః. ౬౯

అథేతి॥ అథ- స్వజనఃబంధువర్గఃతస్యఅజస్యఅంకతఃఉత్సంగాత్- కథం చిదపనీయతత్తథైవ అంత్యమండనంయస్యాస్తాం సుందరీంఇందుమతీం-అ గరూణిచందనానిచఏధాంసిఇంధనానిచయస్యతస్మై॥ ని॥ కాష్ఠందార్వింధనం త్వేధఇధ్మమేధస్సమిత్ సియామిత్యమరః - అనలాయపావకాయవిససర్జత్య క్తవానిత్యర్థః - క్రియాగ్రహణమపికర్తవ్యమితిక్రియామాత్రయోగేపిసంప్ర దానత్వాచ్చతుర్థీ॥ ౭౦

ప్రమదామితి । నృపతిస్సఃనుహారాజస్సః శుచాశోకేనప్రమదామనుప్ర మదయాసహ - తృతీయార్థఇత్యనోఃకర్మప్రవచనీయత్వేతద్యోగాద్ద్వితీయా సంస్థితఃమృతఇతివాచ్యదర్శనాత్ అపవాదజ్ఞానాదిత్యర్థః-దేవ్యాఇందుమత్యా సహశరీరంఅగ్నిసాత్ అగ్న్యధీనం.చకార- తదధీనవచనఇతిసాతిప్రత్యయః- జీవితేచ్ఛయాతు॥ ౭౧

అథేతి॥అథవిదుషాతేనఅజేనగుణాఏవశేషాయస్యాస్తాంగుణశేషాంసుం దరీంఇందుమతీముద్దిశ్యఉద్దిశ్య - దశానామహ్నాంసమాహారఃదశాహః - తద్ధి తార్థేత్యాదినాసమాహారార్థేతత్పురుషః- సమాహారస్యైకత్వాదేకవచనం- రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ప్రత్యయః - రాత్రాహ్నాఃపుంసీతిపుంలింగతా. అ హ్నోహ్నఏతేభ్యఇతిఅహ్నాదేశోనభవతి - నసంఖ్యాదేస్సమాహారఇతినిషే ధాత్ - తతస్తసిల్ - తస్మాద్దశాహతఃపరే ఊర్ధ్వంకర్తవ్యాఃమహార్థాః యఃవిధయఃక్రియాః - పురఃపుర్యాఃఉపవనే ఉద్యానవనఏవసమాపితాఃసం పూర్ణమనుష్ఠితాఇత్యర్థః - నచాత్రదశాహతఇత్యస్య॥ శ్లో॥ శుద్ధ్యేద్విప్రోదశా హేనద్వాదశాహేనభూమిపః . ఇతిమనువచనవిరోధశ్శంకనీయఃతస్యనిర్గుణ

మపదిశ్య సుందరీం। విదుషాం విధయస్సతూపితౌః శరపేవోపవసేమహార్థ్యయః॥ ౭౨॥ స వివేశ పురీం తయా వినా క్షణదాపాయశశాంకదర్శనః। పరివాహమివావలోకయన్ స్వశుచః పౌరవధూముఖాశ్రుషు॥ ౭౩ ॥ అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానాద్గురురాశ్రమస్థితః। అభిషంగజడం విజజ్ఞివానితి శిష్యేణ తదాన్వబోధయత్॥ ౭౪ ॥ అసమాప్తవిధిస్తపోనిధిస్తవ విద్వానపి తాపకారణం। న భవంతముపస్థితస్స్వయం ప్రకృతౌ స్థాపయితుం యతశ్చ్యుతం॥ ౭౫॥ మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ। శృణు విశ్రుతసత్వసార తాం హృది చై

తు క్షత్రియవిషయత్వాత్ - గుణవత్క్షత్రియస్యాపు దశాహాచ్ఛుద్ధిమాహ పరాశరః॥ శ్లో॥ క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరితి - సూచ్యతే స్యాపి గుణవత్త్వం విదుషేతి॥ ౭౨

స ఇతి॥ తయా ఇందుమత్యా వినా క్షణదాయాః రాత్రేః॥ ని॥ నిశా నిశీథినీ రాత్రిస్త్రియామా క్షణదా క్షపేత్యమరః - అపాయే అవసానే అపగమ ఇత్యర్థః యః శశాంకః చంద్రః స ఇవ దృశ్యమాన ఇత్యర్థః- కర్మణి ల్యుట్ ప్రత్యయః- సః అజః పౌరవధూముఖాశ్రుషు స్వశుచః స్వశోకస్య పరీవాహం జలోచ్ఛ్వాసమివ అవలోకయన్॥ ని॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా ఇత్యమరః- స్వదుఃఖపూరాతిరేకమివ పశ్యన్ పురీం అయోధ్యాం వివేశ- వధూగ్రహణాత్తాసామిందుమత్యాం సఖ్యభిమానాదజసమానదుఃఖసూచనాత్పరివాహోక్తిర్నిర్వహతి॥ ౭౩

అథేతి॥ అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితః గురుః వసిష్ఠః ఆశ్రమస్థితః స్వాశ్రమ ఏవ స్థితస్సన్ ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తం అజం అభిషంగజడం దుఃఖమోహితం విజజ్ఞివాన్ జానన్నపి - క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః - ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ శిష్యేణ బోధయితా అబోధయత్ - బుధ్యతేర్ణ్యంతాల్లుఙ్॥ ౭౪

వసిష్ఠశిష్య ఆహ॥ అసమాప్తేతి॥ యతః హేతోః తపోనిధిః వసిష్ఠః అసమాప్తవిధిః అసమాపితక్రతుః అతో హేతోః తవ తాపకారణం దుఃఖహేతుం కళత్రనాశరూపం విద్వాన్ జానన్నపి- విదేశ్శతుర్వసురితి వస్వాదేశః - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః చ్యుతం ప్రకృతేశ్చ్యుతం భవంతం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థాపయితుం- ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః స్వయం నోపస్థితః నాగత ఇత్యర్థః॥ ౭౫

మయీతి॥ హే సువృత్త సదాచార సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః తస్య పదాని వాచకాని- లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసం

విచ।

కిలదుశ్చ్యోష్ఠ.
రిరస్మై హరిణీసు
తచారువిభ్రమాంగ్నా
౭౯॥ భగవన్పరవానయ

దేశపదా- తస్యమునేః వసిష్ఠ
గిర్వాగ్వాణీసరస్వతిత్యమరః - హేచరితంతమస్య
తాంసరస్వతీంశ్రుణు. శ్రుతామే నాంవాచంశివాక్
తుంచాహాసి॥ ... ... తుంధాం

వక్ష్యమాణశ్లోపయుక్తంము నేస్స్వ్యాఖ్యానం తావదాహ॥ పురుష ౭౭
జన్మనః పురుషస్య పురాణపురుషస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్య- పదేషువిక్రమేషు భు
వనేష్విత్యర్థః - సమతీతం భూతం చభవత్ వర్తమానంచ భావిభవిష్యచ్చేతిత్రి
తయంనిష్ప్రతిఘనఅప్రతిబంధేనేత్యర్థః- జ్ఞానమేవజ్ఞానమయంతేనచక్షుషా
దృష్ట్వాసః వసిష్ఠః - పశ్యతిహి- అతః తదుక్తిషునసంశయితవ్యమిత్యర్థః॥ ౭౭
చరతఇతి॥ పురాకిలదుశ్చరంతీవ్రంతపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందునా
మకాదృషేః పరిశంకితః భీతః- కర్తరిక్తః భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపా
దానాత్పంచమీ - హరిః ఇంద్రః సమాధి భేదినీంతపోఘ్నీం హరిణీంనామ సు
రాంగనాంఅప్సరసం అస్మై తృణబిందవేప్రజిఘాయప్రేషితవాన్॥ ౭౮
సఇతి॥ సః మునిః శమః శాంతి రేవ వేలామర్యాదాతస్యాః ప్రళయోర్మిణాప్ర
ళయకాలతరంగేణశమవిఘాతకేనేత్యర్థః ॥ ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలాకాలమ
ర్యాదయోరపీత్యమరః- తపసః ప్రతిబంధేనఘ్నేనయోమన్యుః క్రోధః తేన హె
తునా॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధీత్యమరః- ప్రముఖే అగ్రే ఆవిష్కృతః ప్రక
టితః చారుః విభ్రమః మనోహరవిలాసోయయాసాతాం హరిణీంభువిభూలోకే
మానుషీమనుష్యాస్త్రీభవేత్యశపత్ శశాప॥ ౭౯
భగవన్నితి ॥ హేభగవన్ మహాత్మన్ అయంజనః పరోన్యాస్త్రీనాస్వామిత్వేనేతిప
రవాన్ పరాధీనః- అయమితితస్యాఆత్మని ర్దేశః అహంపరాధీనేత్యర్థః- మేమ
మప్రతికూలాచరితం అంతరాయంతమస్వ - ఇతిఅనేనప్రకారేణఉపనతాంశ
రణంగతాంహరిణీంసురాంగనాం అసురపుష్పదర్శనాత్ - సురపుష్పదర్శనప

వృత్తి

పస్థితావ

॥ ౮౨ ॥ ఉదయే

యా । మనసస్తదుపస్థితే

తా తఏవసాపునర్భవతా

తాంక్షితిస్పృశంమానుషీంకృతవాన్ అ

శాపావధిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః॥ ౮౦

॥ క్రథకైశికానాంరాజ్ఞాంవంశేసంభవోయస్యాస్సాసురాం

పమహిషీభూత్వాచిరాయదివః స్వర్గాత్ చ్యుతంశాపవృత్తికారణం-

సురపుష్పరూపంఉపలబ్ధవతీప్రాప్తవతీ విషగా- అభూదితిశేషః మృతేత్యర్థః॥

తదితి॥ తత్ తస్మాత్ తస్యాః ఇందుమత్యాః అపాయచింతయానాశచింత యాఅలంతన్నగణంనచింత్యమిత్యర్థః నిషేధక్రియాంప్రతికరణత్వాచ్చింతయేతి తృతీయా- కుతోనచింత్యం- యతఉత్పత్తిమతాంజన్మవతాంనిపత్ విపత్తిః ఉపస్థితాసిద్ధా - జాతస్యహిధ్రువోమృత్యురిత్యర్థః - ననుతథాపికళత్రహీనస్య కింజీవితంతత్రాహ- వసుధేతి- త్వయాఇయంవసుధాభూమిః॥ ని ॥ వసుధోర్వీవసుంధరేత్యమరః- అవేక్ష్యతాంపాల్యతాం - హియస్మాత్ నృపాఃరాజానః వసుమత్యాభువాకళత్రిణఃకళత్రవంతః - తస్మాన్నశోచితవ్యమిత్యర్థః॥ ని॥ కళత్రంశ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః॥ ౮౨

ఉదయఇతి ॥ ఉదయేఅభ్యుదయే సుఖేనయద్వావ్యసనేచాతథాదుఃఖితాపరిహరతా - సత్యపిసుదహాతేః అమూఢ్యతాత్వయా- ఆత్మవత్తయాఅవికృతచిత్తవత్తయా- లింగేన- శ్రుతంశాస్త్రజనితంజ్ఞానంఆవిష్కృతంప్రకాశితమిత్యర్థః - తత్ శ్రుతంమనసఃజ్వరేసంతాపేఉపస్థితేప్రాప్తేసతి - అగ్లేబతయాఅకాతర్యేణలింగేన- పునఃప్రకాశ్యతాం - పుంసాంసర్వావస్థాస్వపిధీరేణభవితవ్యమితిభావః॥ ౮౩

ఇతోపినరోదితవ్యమిత్యాహ॥ రుదతేతి । రుదతాభవతాసాకుతఏవపునః నలభ్యతఇత్యర్థఃయతః అనుమ్రియతఇత్యనుమృత్ - తేనఅనుమృతాఅనుమృతవతాపిభవతాపునఃనలభ్యతే - నన్వనుమృతేనపరత్రలభ్యేతతదపినేత్యాహ- స

నానుమృతాపిలభ్యతే। పరలో..షాంస్వకర్మభిర్గతయోర్భిన్నపథా దేహినాం॥
౮౪॥ అపిశోకమనాః కుటుంబినీ..గృహ్ణాత్యనివాపదత్తిభిః। స్వజనాశ్రుకిలా
నిసంతతందహతి..ప్రేతమితిప్రచక్షతే..౮౫॥ మరణంప్రకృతిశ్శరీరిణాంవికృతి
౮౬॥ అవగచ్ఛతిమూఢచేతనః..లేశ్వసన్యదిజంతుర్నను లాభవానసౌ॥
వనున్యతేకుశలద్వారతయాసముద్ధృతం ..నాశంహృదిశల్యమర్పితం। స్థిరధీస్తుతదే
సంయోగవిపర్యయాయదా। విగహాఃకిమివా..॥ స్వశరీరశరీరిణావపి శ్రుత

..మోద్వదబాహ్యైర్విషయై
రలోకజుషాంలోకాంతరజుషాం దేహినాంగమ్యంత ..యఃగమ్యస్థా
నే - స్వకర్మభిఃపుణ్యపాపైః - భిన్నపథాహి పృథక్కృతమా..పరత్రా
పిస్వస్వకర్మానురూపఫలభోగాయభిన్నభిన్నదేశగమనాన్న మృతేనా..భ్య
తఇత్యర్థః॥ ౮౪

అపీతి॥ కింతుఅపశోకమనాఃనిర్దుఃఖచిత్తస్సన్ - కుటుంబినీంపత్నీం॥ని॥భా
ర్యాజాయాథపుంభూమ్నిదారాస్స్యాత్తుకుటుంబినీత్యమరః - నివాపదత్తిభిః
పిండోదకాదిదానైః- అనుగృహ్ణాత్యతర్పయేత్యర్థః- అన్యథాదోషమాహ-
అపిసంతతంఅవిచ్ఛిన్నంస్వజనానాంబంధూనాంఅశ్రు- ప్రేతంమృతం॥ ని॥ ప
రేతప్రేతసంస్థితా ఇత్యమరః - దహంతి - ఇతిప్రచక్షతేమన్వాదయః - అత్ర
యాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో॥ శ్లేష్మాశ్రుబాంధవైర్ముక్తంప్రేతోభుంక్తేయతోవ
శః। అతోనరోదితవ్యంహిక్రియాఃకార్యాస్స్వశక్తితఇతి॥ ... ౮౫

మరణమితి॥ శరీరిణాంమరణంప్రకృతిస్స్వభావ..ధ్రువమిత్యర్థః-బుధైః జీవి
తంవికృతిఃయాదృచ్ఛికమిత్యుచ్యతే-ఏవంస్థితేసతిజంతుః ప్రాణీ-క్షణమపీతి-అత్యం
తసంయోగస్వివేతియా - క్షణమపిప్రాణాన్ శ్వసన్‌జీవన్ అవతిష్ఠతేయది- అసౌ
క్షణజీవితలాభవాన్ ననుజీవతే- యథాలాభంసంతోషితవ్యం అలభ్యలాభయో
గాత్ మరణేతున..శోచితవ్యం - తస్యస్వాభావ్యాదితిభావః॥ ... ౮౬

అవేతి॥ మూఢచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః పురుషః ప్రియనాశంఇష్టనాశంహృది
అర్పితంనిఖాతంశల్యంశంకుం- అవగచ్ఛతిమన్యతే స్థిరధీస్తుతద్వాం స్తుతదేవశల్యం
సముద్ధృతండుత్థాతం..తే- ప్రియనాశేసతీతిశేషః- కుశలద్వారతయాప్రియ
నాశస్యమోక్షఃపాయతయేత్యర్థః విషయలాభవినాశయోః యథాసంఖ్యం
హితాహితసాధనత్వాభిమానః పామరాణాంవిపరీతంవిపశ్చితామితిభావః॥

స్వేతి॥ స్వశరీరశరీరిణోస్సంయోగాత్మానావపి- యదాయత శ్రుతౌశ్రుత్యవ

ర్విపశ్చితం ॥ ౮౪ ॥ నపృథగ్జనవచ్ఛుచోవశంవశిముత్తమగంతుమర్హసి। ద్రుమసానుమతాంకిమంతరంయదివాయౌద్వితయేపితేచలాః ॥ ౮౫ ॥ సతథేతివినేతురుదారమతేఃప్రతిగృహ్య వచోవిససర్జమునిం। తదలబ్ధపదంహృదిశోకఘనేప్రతియాతమివాంతికమస్యగురోః॥ ౮౬ ॥ తేనాష్టౌపరిగమితాస్సమాః కథంచిద్బాలత్వాదవితథసూనృతేనసూనోః। సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైఃప్రియాయాః స్వప్నేషుక్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ ॥

— నాగఃప్రయోగౌ యయోస్తౌతథోక్తౌ - తతః గతౌ పంయోగవిపర్యయస్తాదిభిఃవిరహః విపశ్చితంవిద్వాంసంసంతంకిమివాబాహ్యైర్విషయైస్సకించిదిత్యర్థః - అహంపదేశరీరేపివినాశఃనిత్యోమతః. విషయః అన్యేషాంవినాశేకాపరి వేదనావిదుషామితిభావః - స్వశరీరేత్యత్ర ఘటస్యస్వరూపం రాహోశ్శిరఇత్యాదివదుపపత్తిః - అథవాస్వశబ్దస్య శరీరేణైవసంబంధః॥ ౮౪

నేతి॥ హేవశినాముత్తమజితేంద్రియశ్రేష్ఠపృథగ్జనవత్ పామరవత్ శుచః శోకస్యవశంగంతుంనార్హసి- తథాహి - ద్రుమసానుమతాంతరుశిఖరిణాం కిమంతరంకోవిశేషః - వాయౌసతి- తేద్వితయేపద్విప్రకారా అపి - ప్రథమచరమేత్యాదినాజస్ విభాషాసర్వనామసంజ్ఞా - చలాయది చంచలాయది - సానుమతామపిచలనేద్రుమవత్తేషామపిఅచలసంజ్ఞానస్యాదిత్యర్థః॥ ౮౫

సఇతి॥ సఃఅజఃఉదారమతేఃమహాబుద్ధేః వినేతుఃవసిష్ఠస్యవచః తచ్ఛిష్యస్యముఖేనోక్తం- తథేతిప్రతిగృహ్యఅంగీకృత్యమునింవసిష్ఠశిష్యంవిససర్జ- అనుజ్ఞాపితవానిత్యర్థః- కింతుతద్వచఃశోకఘనేదుఃఖసాంద్రేఅస్యఅజస్యహృది-అలబ్ధపదంఅనవకాశంసత్ - గురోర్వసిష్ఠస్య- అంతికంప్రతియాతమివప్రతినివృత్తమివ- తోటకవృత్తం॥ శ్లో॥ ఇహతోటకమంబుధిసైఃకథితమితిలక్షణాత్ ॥౮౬

తేనేతి॥ అవితథంయథార్థంసూనృతం ప్రియవచనంయస్యతేన అజేనసూనోఃపుత్రస్యదశరథస్యేతియావత్- బాలత్వాత్ రాజ్యాక్షమత్వాదిత్యర్థః- ప్రియాయాఃఇందుమత్యాఃసాదృశ్యంవస్త్వంతరగతంఆకారసామ్యంప్రతికృతిఃచిత్రంతయోర్దర్శనైః- స్వప్నేషుక్షణికాఃక్షణభంగురాఃయేసమాగమోత్సవాఃతైఃక్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ- కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ అష్టౌసమాః సంవత్సరాః - పరిగమితాఃపరివాహితాః - ఉక్తంచ ॥ శ్లో॥ వియోగేచాయోగేప్రియజనసదృశోనుభవనంతతశ్చిత్రంకర్మస్వపనసమయేదర్శనమపి। తదంగస్పృష్టానాముపగతవతాంస్పర్శనమపిప్రతీకారఃకామంవ్యథితమంస్మారకోపిగదిత

యాఃస్వప్నేషుక్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ॥ ౯౧ ॥ తస్యప్రసహ్యహృదయం
కిలశోకశంకుఃప్లక్షప్రరోహఇవసౌధతలంబిభేద । ప్రాణాంతహేతుమపితంభి
షజామసాధ్యంలాభంప్రియానుగమనేత్వరయానుమేనే ॥ ౯౨ ॥ సమ్యగ్వినీత
మథవర్మధరంకుమారమాదిశ్యరక్షణవిధౌవిధివత్ప్రజానాం । రోగోపసృష్ట
తనుదుర్వసతింముముక్షుః ప్రాయోపవేశనమతిర్నృపతిర్బభూవ ॥ ౯౩ ॥ తీ

ఇతి॥ ప్రకృతేసాదృశ్యాది త్రితయాభిధాన తదంగస్పృష్టశబ్దార్థః స్పృష్టైర
ప్యుపలక్షణంద్రష్టవ్యం॥ ౯౧

తస్యేతి॥ శోకఏవశంకుః॥ ని॥ శంకుఃకీలేశివేపిచేతిశాశ్వతః- అజస్యహృదయం ప్లక్షః- ప్లక్షప్రరోహఃప్లక్షవృక్షాంకురఃసౌధతలమివప్రసహ్యబలాత్కృత్యబిభేద- ప్రాణాంతహేతుమపిమరణకారణమపిభిషజాంచికిత్సకానాం ॥ ని ॥ భిషగ్వైద్యౌచికిత్సకఇత్యమరః- అసాధ్యం అప్రతిసమాధేయంతంశోకశంకుంరోగపర్యవసితం- ప్రియాయాఃఅనుగమనేత్వరయాఉత్కంఠయాలాభం అనుమేనే ప్రియాంవినాజీవనస్యదుస్సహత్వాత్- తత్ప్రాప్తికారణంమరణమేవ వరమిత్యమన్యతేత్యర్థః॥ ౯౨

సమ్యగితి॥ అథనృపతిఃఅజఃసమ్యగ్వినీతంనిసర్గసంస్కారాద్వినీతం - వర్మధరఃవర్మధారణార్హవయస్కః - వయసిచేతిఅచ్ప్రత్యయః - తంకుమారందశరథం ప్రజానాంరక్షణవిధౌ రాజ్యే- విధివద్వ్యవహారేయథాశాస్త్రమిత్యర్థః- తదర్హమితివతిప్రత్యయః ఆదిశ్యనియుజ్య- రోగేణ ఉపసృష్టాయాస్తనోఃశరీరస్యదుర్వసతిందుఃఖావస్థితం ముముక్షుః జిహాసుస్సన్ ప్రాయోపవేశనే అనశనావస్థానే మతిర్యస్యసబభూవ ॥ ని ॥ ప్రాయస్త్వనశనే మృత్యౌతుల్యబాహుల్యయోరపీతిశాశ్వతః- అత్రాదిత్యపురాణవచనాని ॥ శ్లో ॥ సమాయుక్తోభవేద్యస్తుపాతకైర్మహదాదిభిః । దుశ్చికిత్స్యైర్మహారోగైఃపీడితోవాభవేత్తుయః॥ స్వయందేహవినాశస్యకాలేప్రాప్తేఃచక్షణః । అబ్రాహ్మణోవాస్వర్గాదిమహాఫలజిగీషయా॥ ప్రవిశేజ్జ్వలనందీప్తంకరోత్యనశనంయం తథా । ఏతేషామధికారోస్తినాన్యేషాంసర్వజంతుషు॥ నరాణామథనారీణాం సర్వవర్ణేషుసర్వదేతి॥ ౯౩

తీర్థఇతి॥ అసౌఅజఃజహ్నుకన్యాసరయ్వోఃతోయానాం వ్యతికరేణసంభేదనేనభవేతీర్థేగంగాసరయూసంగమే- దేహత్యాగాత్సద్యఏవ అమరగణ

ర్థేతోయవ్యతికరభవేజహ్ను కన్యాసరయ్వోర్దేహత్యాగాదమర గణనాలేఖ్యమాసాద్యసద్యః । పూర్వాకారాదధికచతురయాసంగతఃకాంతయాసౌలీలాగారేష్వ రమతపునర్నందనాభ్యంతరేషు॥ ... ... ౯౫॥

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశేమహాకావ్యేఅష్టమస్సర్గః-

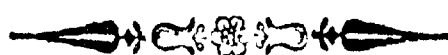
రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే- నవమసర్గప్రారంభః-

పితురనంతరముత్తరకోసలాంత్సమధిగమ్యసమాధిజితేంద్రియః । దశరథః ప్రశశాసమహారథోయమవతామవతాంచధురిస్థితః॥ ౧ ॥ అధిగతం విధివద్య

నయా - విఖ్యాతఇతిలేఖ్యంలేఖనం - తయోరేవకృత్యక్తకిలార్థాః ఇతిస్యార్థేణ్యప్రత్యయః- ఆసాద్యప్రాప్య- పూర్వస్మాదాకారాద్రూపాత్ అధికంచతురయాసుభగయా - కాంతయారమణ్యా- సంగతస్సన్ నందనస్యాభ్యంతరేషు అంతర్వర్తిషులీలాగారేషు క్రీడాభవనేషు అరమతక్రీడితవాన్॥ శ్లో॥ యథాకథంచిత్తీర్థేస్మిన్ దేహత్యాగంకరోతియః । తస్యాత్మదోషోనాస్త్యేవ ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపీతిస్కాందే॥ ౯౫

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాంసంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం- అష్టమస్సర్గః-

పితురితి॥ సమాధినాసంయమేనజితేంద్రియః- యమవతాంసంయమినాం అవతాంరక్షతాంచధురి అగ్రేస్థితఃమహారథోదశరథః - పితురనంతరం ఉత్తరకోసలాన్ జనపదాన్ సమధిగమ్యప్రశశాస- అత్రమనుః ॥ శ్లో॥ క్షత్రియస్యపరోధర్మఃప్రజానాంపరిపాలనమితి- ద్రుతవిలంబితవృత్తం ॥ శ్లో॥ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్॥ ౧

అధిగతమితి॥ అధిగతం ప్రాప్తం ఆత్మకులోచితంస్వకులాగతంస నగరం నగరజనహితంప్రకృతిమండలంజానపదమండలం- అత్రప్రకృతిశబ్దేన ప్రజామాత్రవాచినానగరశబ్దప్రయోగాద్గోబలీవర్దన్యాయేవజానపదమాత్రముచ్యతే యద్యస్మాద్విధివత్ యథాశాస్త్రమపాలయత్ - తతోహేతోఃరంధ్రంకరోతీతిరంధ్రకరః - రంధ్రహేతురిత్యర్థః - కృషోహేతుతాఃకుల్యానులోమ్యే

దపాలయత్ప్రకృతిమణ్డలమాత్మకులోచితం । అభవదస్యతతో గుణవత్తరం సన
గరం నగరన్ధ్రకరౌజసః॥ ౨॥ ఉభయమేవవదన్తిమనీషిణస్సమయవర్షితయా
కృతకర్మణాం । బలనిషూదనమర్థపతించతం శ్రమనుదం మనుదణ్డధరాన్వ
యం॥ ౩ ॥ జనపదే నగదః పదమాదధావభిభవః కుతఏవసపత్నజః। క్షితిరభూ
త్ఫలవత్యజనన్దనే శమరతేఽమరతేజసి పార్థివే॥ ౪ ॥ దశదిగన్తజితా రఘుణా యథా
శ్రియమపుష్యదజేనతతః పరం । తమధిగమ్య తథైవ పునర్బభౌ నన మహీనమ
హీనపరాక్రమం ॥ ౫ ॥ సమతయా వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం

ష్వితిటచ్ప్రత్యయః - నగస్యరన్ధ్రకరో నగరన్ధ్రకరః స్కన్దః॥ ని॥ కుమారః క్రౌంచదారణ ఇత్యమరః - సత్యోజఇవ ఓజః పరాక్రమో యస్యతస్య - అస్యదశరథస్యగుణవత్తరమభవత్ తత్పౌరజానపదమండలం తస్మిన్నతీవానురక్తమభూదిత్యర్థః॥ ౨

ఉభయమితి॥ మనస ఈషిణో మనీషిణః విద్వాంసః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - దండస్యధరో రాజా మనురితి యోదండధరః సఏవ అన్వయః కూటస్థోయస్యతం అర్థపతిం తం దశరథం - బలనిషూదనం ఇంద్రం చేత్యుభయమేవ సమయే అవసరే ధనం జలంచ వర్షతీతి సమయవర్షీ తత్తయా హేతునా - కృతకర్మణాణాం స్వయంకర్మకారిణాం నుదతీతి నుదం- ఇగుపధేత్యాదినాకప్రత్యయః- శమస్య నుదం - క్విబంతత్వే నపుంసకలింగేనోభయశబ్దేన సామానాధికరణ్యం న స్యాత్ - వదంతి॥ ౩

జనపదఇతి॥ శమరతే శాంతిపరే అమరతేజసి అజనందనే దశరథే పార్థివే సతిప్రథివ్యాః ఈశ్వరే సతి - తస్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః జనపదే దేశే గదో వ్యాధిః॥ ని॥ రోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః పదం - నాదధౌ న చక్రామేత్యర్థః- సపత్నజశ్శత్రుజన్యః అభిభవః కుతఏవ. అసంభావితఏవేత్యర్థః - క్షితిః ఫలవత్యభూత్॥

దశేతి॥మహీ- దశదిగంతాన్ జితవాన్ దశదిగంతజిత్ తేన రఘుణా యథా శ్రియం కాంతిం అపుష్యత్ - తతః పరం రఘోరనంతరం అజేన యథా శ్రియమపుష్యత్-తథైవ అహీనపరాక్రమం అన్యూనః క్రమం తం దశరథం ఇనం స్వామినం అధిగమ్యపునర్న బభౌ ఇతి న బభౌ ఇత్యర్థః - ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం గమయతః

సమతయేతి॥ నరాధిపో దశరథః సమతయా సమవర్తిత్వేన మధ్యస్థత్వేనేత్యర్థః- వసువృష్టేః ధనవృష్టేః విసర్జనైః అసతాం దుష్టానాం నియమనాన్నిగ్ర

చనరాధిపః । అనుయయౌయమపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణావరుణాగ్రసరంరుచా ॥ ౬ ॥ నమృగయాభిరతిర్నదురోదరంనచశశిప్రతిమాభరణమ్మధు । తముదయాయనవానవయౌవనాః ప్రియతమాయతమానమపాహరన్ ॥ ౭ ॥ నకృపణా ప్రభవత్యపివాసవేనవితథా పరిహాసకథాస్వపి । నచసపత్నజనేష్వపితేనవాగపరుషాపరుషాక్షరమీరితా ॥ ౮ ॥ ఉదయమస్తమయంచరఘూద్వహా దుభయమానశిరేవసుధాధిపాః । సహినిదేశమలంఘయతామభూత్సుహృద

హాచ్చసవరుణౌవరుణసహితౌయమపుణ్యజనేశ్వరౌయమకుబేరవరుణాన్యథాక్రమమనుయయౌ అనుచకార- రుచాతేజసా. అరుణాగ్రసరంఅనూరుసారథింసూర్యమనుయయౌ॥ ౬

తస్యవ్యసనాసక్తిర్నాస్తీత్యాహ। నేతి॥ ఉదయాయయతమానంఅభ్యుదయార్థంవ్యాప్రియమాణంతందశరథం - మృగయాభిరతి రాఖేటవ్యసనంవాపాహరత్ నాచకర్ష॥ ని ॥ ఆఖేటనమ్మృగవ్యంస్యాదాఖేటోమృగయాస్త్రియామిత్యమరః - దుష్టంఆసమంతాదుదరమస్యేతిదురోదరంద్యూతంచనాపాహరత్॥ ని ॥ దురోదరోద్యూతకారేపణేద్యూతేదురోదరమిత్యమరః- శశిప్రతిమాశశిబింబంఆభరణంయస్యతన్మధుచనాపాహరత్ నేతిచ్ఛేదః - వాశబ్దస్సముచ్చయే- నవయౌవనాః - ప్రియతమావాస్త్రియశ్చనాపాహరన్ - అత్రమనుః॥ శ్లో ॥ పానమక్షాః స్త్రియశ్చైవమృగయాచయథాక్రమం। ఏతత్కష్టతరంవిద్యాచ్చతుష్కంకామజోగుణఇతి॥ ౭

నేతి॥ తేనరాజ్ఞాంప్రభవతీతిప్రభవాన్తస్మిన్ ప్రభావాసవే ఇంద్రేపికృపణాదీనావాక్ నేరితానోక్తా - పరిహాసకథాస్వవితథావాక్ వ్యర్థవాక్ నేరితాకించఅపరుషారోషశూన్యేనతేనదశరథేన - సపత్నజనేష్వపిశత్రుజనేష్వపిపరుషాక్షరంయథాభవతి తథావాక్నేరితా - కిముతాన్యత్రేతిసర్వత్రాప్యపిశబ్దార్థః - కింత్వదీనాసత్యామధురైవాగుక్తేతిఫలితార్థః॥ ... ౮

ఉదయమితి॥ వసుధాధిపాః రాజానఃఉద్వహతీత్యుద్వహోనాయకఃపచాద్యచ్ - రఘూణాముద్వహాత్ రఘునాయకాత్ ఉదయంవృద్ధింఅస్తమయంనాశంచేత్యుభయంఆనశిరేలేభిరే - కుతఃహియస్మాత్కారణాత్ సఃదశరథః - నిదేశంఆజ్ఞాం అలంఘయతాం - శోభనంహృదయం యస్యసుహృత్ మిత్రమభూత్ - సుహృద్దుహృదౌమిత్రామిత్రయోరితినిపాతః- ప్రతికూలాంప్రత్యర్థినాంఅయోవత్ హృదయంయస్యఅయోహృదయఃకఠినచిత్తోభూత్ - స్వా

రోహ్యుదయః ప్రతీగ్జతాం ॥ ౯ ॥ అజయదేకరథేన స మేదినీముదధినేమిమధి
జ్యశరాసనః । జయమఘోషయదస్య తు కేవలం గజవతీ జవతీవ్రహయా చమూః ॥
౧౦ ॥ అవనిమేకరథేన వరూథినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః । విజయదుందు
భితాం యయురర్ణవా ఘనరవా నరవాహనసంపదః ॥ ౧౧ ॥ శమితపక్షబలశ్శ
తకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః । స శరవృష్టిముచా ధనుషా ద్విషాం స్వ
నవతా నవతామరసాననః ॥ ౧౨ ॥ చరణయోర్నఖరాగసమృద్ధిభిర్ముకుటరత్న
మరీచిభిరస్పృశన్ । నృపతయశ్శతశో మరుతో యథా శతమఖం తమఖండితపౌ
రుషం ॥ ౧౩ ॥ నివవృతే స మహార్ణవరోధసస్సచివకారితబాలసుతాంజలీన్ । స

ష్టాకారిణో రక్షతి. అన్యాన్నాశయతీత్యర్థః ॥ ౯

అజయదితి ॥ అధిజ్యశరాసనః సః దశరథః - ఉదధినేమిం సముద్రదేష్టనాం మేదినీం
ఏకరథేన అజయత్ - స్వయమేక ఏవాజైషీదిత్యర్థః । గజవతీ గజయుక్తా జవేన తీ
వ్రాః జవాధికాః హయాః యస్యాస్సా చమూస్తు - అస్య నృపస్య కేవలం జయమ
ఘోషయత్ అప్రథయత్ - స్వయమేకవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః ॥

అవనిమితి ॥ వరూథినా రథగుప్తిమతా ॥ ని ॥ వరూథో రథగుప్తిర్యాతిరోధత్తే
రథస్థితమితి సజ్జనః - ఏకరథేనాద్వితీయరథేన అవనిం జితవతః ధనుర్భృతః నరవా
హనసంపదః కుబేరతుల్యశ్రియః తస్య దశరథస్య - ఘనరవాః మేఘసమఘోషాః
అర్ణవాః విజయదుందుభితాం యయుః అర్ణవాంత విజయీత్యర్థః ॥ ౧౧

శమితేతి ॥ పురందరః ఇంద్రః - శతకోటినా శతాశ్రిణా కులిశేన వజ్రేణ - శిఖ
రిణాం పర్వతానాం శమితపక్షబలః వినాశితపత్రసారః నవతామరసాననః నవ
పంకజాననః - సః దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధ్వనిమతా ధనుషా ద్విషాం
శత్రూణాం శమితః పక్షః సహాయః బలం చ యేన సః తథోక్తః ॥ ని ॥ పక్షః పార్శ్వ
గరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి యాదవః ॥ ౧౨

చరణయోరితి ॥ శతశః పృథివీపతయః రాజానః - అఖండితపౌరుషం తం దశ
రథం - మరుతో దేవాః - శతమఖం యథా శతక్రతుమివ నఖరాగేణ నఖకాంత్యా
సమృద్ధిభిః సంపాదితర్ద్ధిభిః ముకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోః స్పృశన్ - తం ప్రణే
మురిత్యర్థః ॥ ౧౩

నివవృత ఇతి ॥ స దశరథః సచివైర్మంత్రిభిః కారితాః సంప్రయోగితాః బా
లసుతానామంజలయో యైస్తాన్ - స్వయమనభిముఖాగతానిత్యర్థః. అసలకాన్
హతభర్తృకతయా అలకసంస్కారశూన్యాన్ సపత్నపరిగ్రహాన్ శత్రుపత్నీః.

మనుకంప్య సపత్నిపరిగ్రహోనలకానలకానవమాంపురీం ॥ ౧౪ ॥ ఉపగతోపి
సమండలనాభితామనుదితాన్యసితాతపవారణః । అజితమస్తినృపాస్పదమిత్య
భూదనలసోనలసోమసమద్యుతిః ॥ ౧౫ ॥ తమపహాయకకుత్స్థకులోద్భవంపురు
షమాత్మభువంచపతివ్రతా । నృపతిమన్యమసేవతదేవతా సకమలాకమలాఘు

ని॥ పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాఃపరిగ్రహఇత్యమరః- సమనుకంప్యఅనుగృ
హ్య-అలకానవమాంఅలకానగరాదన్యూనాంపురీంఅయోధ్యాంప్రతి-మహార్ణ
వానాంసముద్రాణాంరోధసఃపర్యంతాత్ నివృత్తేశరణాగతవత్సలఇతిభావః
ఉపగతఇతి॥ అనుదితం అనుత్థితంఅన్యత్ స్వచ్ఛత్రాతిరిక్తంసితాతపవా
రణంశ్వేతచ్ఛత్రంయస్యసః- అనలసోమసమద్యుతిః అనలసోమయోఃఅగ్నిచం
ద్రయోస్సమాద్యుతిఃతేజః కాంతిశ్చయస్యసఃదశరథః - మండలస్యద్వాదశరా
జమండలస్యనాభితాం ప్రధానమహీపతిత్వం ఉపగతోపిచక్రవర్తిసన్నిత్యర్థః॥
ని॥ అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞాప్రకాశితా । రథచక్రస్యమధ్యస్థపిండికా
యాంపునఃస్త్రియాం । ఆద్యక్షత్రియభేదేంత్యేవనాముఖ్యేమహీపతావితికే
శవః - అజితంనృపాస్పదమస్తిజేతవ్యపరమహీమండలంఅస్తీతిబుధ్యాఅనలసః
అప్రమత్తఃఅభూత్ - విజితనిఖిలజేతవ్యోపిపునఃజేతవ్యాంతరవానివజాగరూ
కఏవావతిష్ఠదిత్యర్థః- ద్వాదశరాజమండలంతుకామందకేనోక్తం॥ శ్లో ॥ అరిర్మి
త్రమరేర్మిత్రంమిత్రామిత్రమతఃపరం । అథారిమిత్రమిత్రంచవిజిగీషోఃపురస్స
రాః॥పార్ష్ణిగ్రాహస్తతఃపశ్చాదాక్రందస్తదనంతరం। ఆసారావనయోశ్చై
వవిజిగీషోస్తుపృష్ఠతః॥ అరేశ్చవిజిగీషోశ్చమధ్యమోభూమ్యనంతరః । అనుగ్ర
హేసంహతయోస్సమస్తవ్యస్తయోర్వధే॥ మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో
బలాధికః। అనుగ్రహేసంహతానాంవ్యస్తానాంచపరఃప్రభుః॥ అరిమిత్రాద
యఃపంచవిజిగీషోఃపురస్సరాః॥ పార్ష్ణిగ్రాహఃఆక్రందఃపార్ష్ణిగ్రాహాసా
రఃఆక్రందాసారశ్చేతిపృష్ఠతఃచత్వారః - మధ్యమోదాసీనౌద్వౌవిజిగీషురిత్యే
కఃఏవంద్వాదశరాజమండలం తత్రోదాసీనమధ్యమోత్తరశ్చక్రవర్తిదశరథశ్చే
తితాత్పర్యార్థః॥ ౧౫
తమితి॥ పత్యౌవ్రతంనియమోయస్యాస్సాపతివ్రతాస కమలాకమలహ
స్తాదేవతాలక్ష్మీః అర్థిషు విషయేఅలఘువంలఘుత్వరహితంఅపరాఙ్ముఖమి
త్యర్థః- కకుత్స్థకులోద్భవంతందశరథం- ఆత్మభువంపురుషంవిష్ణుంచఅపహా

వమర్థిషు॥ ౧౬ ॥ తమలభంత పతిం పతిదేవతాశ్శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః। మగధకోసలకేకయశాసినాం దుహితరోఽహితరోపితమార్గణం ॥ ౧౭ ॥ ప్రియతమాభిరసౌ నృపతిర్బభౌ తిసృభిరేవ భువం సహశక్తిభిః । ఉపగతో వినినీషురివ ప్రజాహరిహయోరిహయోగవిచక్షణః॥ ౧౮ ॥ సకిల సంయుగమూర్ధ్ని సహాయతాం మఘవతః ప్రతిసద్య మహారథః । స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్ఛ్రితం సురవధూరవధూతభయాశ్శరైః॥ ౧౯ ॥ క్రతుషు తేన విసర్జితమౌళినా భుజసమా

య అశ్వ్యం కం న్నృపమసేవత - కమపి నా సేవతేత్యర్థః- విష్ణావివ విష్ణుతుల్యే తస్మిన్నధిశ్రీస్థిరాభూదిత్యర్థః॥ ౧౬

తమితి॥ పతిర్దేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః మగధాన్ కోసలాన్ కేకయాంశ్చ జనపదాన్ శాసంతీతి తచ్ఛాసినః తేషాం రాజ్ఞాం దుహితరః పుత్ర్యః- సుమిత్రా కౌసల్యా కైకేయ్య ఇత్యర్థః - అత్ర క్రమో న వివక్షితః- అహితరోపితమార్గణం శత్రుఘాతకలంబం॥ ని ॥ కలంబమార్గణశరా ఇత్యమరః - తం దశరథం శిఖరిణాం క్ష్మాభృతాం దుహితరః - ఆసమంతాదపగచ్ఛంతీతి అప్సంబంధినా వేగేన గచ్ఛంతీతి వా ఆపగా ఇతి క్షీరస్వామీ - తాః నద్యః సాగరమివ పతిం భర్తారమలభంత॥ ౧౭

ప్రియతమాభిరితి ॥ అరీన్ శత్రూన్ ఘ్నంతీతి అరిహణః రిపుఘ్నాః - హంతేః క్విప్ - బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విబిత్యస్య నియమస్య ప్రాయికత్వాత్ యథాహ న్యాసకారః - ప్రాయికశ్చాయం నియమః - క్వచిదన్యస్మిన్నుపపదే దృశ్యతే మధుహా- ప్రాయికత్వం చ వక్ష్యమాణస్య బహుళగ్రహణస్య పురస్తాదపకర్షణాల్లభ్యత ఇతి- తేషు యోగేషు ఉపాయేషు విచక్షణో దక్షః॥ ని॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః- ఇంద్రేఽపి యోజ్యమేతత్-అసౌ దశరథః తిసృభిః ప్రియాభిస్సహ ప్రజాః వినినీషుః వినేతుమిచ్ఛుః తిసృభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిభిరేవ సహ భువముపగతో హరిహయః ఇంద్ర ఇవ బభౌ॥ ౧౮

స ఇతి॥ మహారథః సః దశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణాగ్రే - మఘవతః ఇంద్రస్య సహాయతాం సహాయత్వం ప్రతిపద్య శరైర్బాణైః అవధూతభయాః నివర్తిత[illegible] [illegible]వత్యః తాః- ఉచ్ఛ్రితం స్వభుజవీర్యం అగాపయత్ కిల- గాయతేః శబ్దకర్మత్వాద్గతిబుద్ధీత్యాదినా సురవధూనాం కర్మత్వం॥

క్రతుష్వితి॥ క్రతుషు అశ్వమేధేషు విసర్జితమౌళినా అవరోపితకిరీటేన

హృతదిగ్వసునాకృతాః । కనకయూపసముచ్ఛ్రయశోభినో వితమసాతమసాసరయూతటాః॥ ౨౦ ॥ అజినదండభృతంకుశమేఖలాంయతగిరంమృగశృంగపరిగ్రహం। అధివసంస్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీశ్వరః॥ ౨౧॥ అవభృథప్రయతోనియతేంద్రియస్సురసమాజసమాక్రమణోచితః। నమయతిస్మ స కేవలమున్నతంవనముచేనముచేరరయేశిరః॥ ౨౨ ॥ అసకృదేకరథేనతరస్వినాహరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా । దినకరాభిముఖారణరేణవో రురుధిరే

యావద్యజ్ఞమధ్వర్యురేవరాజాభవతీతిరాజచిహ్నత్యాగవిధానాదిత్యభిప్రాయః॥ ని॰ మౌళిఃకిరీటేఽస్మిన్నిత్యమరః - భుజసమాహృతదిగ్వసునాభుజార్జితదిగంతసంపదా అనేనక్షత్రియస్య జితమిత్యుక్తనియమార్జితధనత్వం సద్వినియోగకారిత్వంచసూచ్యతే - వితమసాతమోగుణరహితేన తేనదశరథేన- తమసాసరయ్వోః తటాఃకనకయూపానాంసముచ్ఛ్రయేణసమున్నయనేనశోభినఃభాసురాఃకృతాఃకనకమయత్వంచయూపానాంశోభార్థంవిధ్యభావాత్- హేమయూపాస్తుశోభనాఇతిభావః॥ ౨౦

అజినేతి ॥ ఈశ్వరోభగవానష్టమూర్తిః - అజినంకృష్ణాజినందండంఔదుంబరంచబిభర్తీత్యజినదండభృత్ తాం - కృష్ణాజినేనదీక్షయతి - ఔదుంబరందీక్షితదండంయజమానాయప్రయచ్ఛతీతివిధానాత్ - కుశమయీమేఖలాయస్యాస్తాంకుశమేఖలాం - శరమయీమౌంజీవామేఖలా- తయాయజమానందీక్షయతీతివిధానాత్-యతగిరంవాచంయమం-వాచంయచ్ఛతీతిశ్రుతేః-మృగశృంగపరిగ్రహంమృగస్య కృష్ణసారస్యశృంగపరిగ్రహః కండూయనసాధనం యస్యాస్తాం - కృష్ణవిషాణయాకండూయతఇతివిధేః- అధ్వరదీక్షితాంఅధ్వరసంస్కారవిశేషయుక్తాంతనుందాశరథీం అధివసన్నధితిష్ఠన్ అతఏవఅసమాభాదీప్తిర్యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథాసమభాసయత్ భాసయతిస్మ॥ ౨౧

అవభృథేతి॥ అవభృథప్రయతఃఅవభృథేనదీక్షాంతేనప్రయతఃనియతేంద్రియఃసురసమాజసమాక్రమణోచితఃదేవసభాధిష్ఠానార్హఃసదశరథః- ఉన్నతంశిరఃవనముచేజలవర్షిణే॥ని॥ వనంనీరంవనంసత్వమితిశాశ్వతః- నముచేరరయేకేవలంఇంద్రాయైవనమయతిస్మనత్వన్యస్మైమానుషాయేత్యర్థః॥ ౨౨

అసకృదితి ॥ ఏకరథేనఅద్వితీయరథేనతరస్వినాబలవతాహరిహయస్య

రుధిరేణసురద్విషాం॥ ౨౩ ॥ అథసమావవృతేకుసుమైర్నవై స్తమివసేవితుమే కనరాధిపం। యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాంసమధురంమధురంచితవిక్రమం॥౨౪ జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాందిశం రథయుజాపరివర్తితవాహనః। దినముఖానిర విహిమనిగ్రహైర్విమలయన్మలయంనగమత్యజత్ ॥ ౨౫ ॥ హిమవివర్ణితచం దనపల్లవంవిరహయన్మలయాద్రిముదఙ్ముఖః। విహగయోఃకృపయేవశనైర్య యారవిరహార్విరహధ్రువభేదయోః॥ ౨౬ ॥ కుసుమజన్మతతోనవపల్లవ స్తదను

ఇంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్భృతా తెనాస కృద్బహుశోదినకరస్య అభిముఖా అభిముఖోత్థితాఇత్యర్థః - రణరేణవఃసురద్విషాంరక్షసాంరుధిరేణరక్తేనరు రుధిరేణివారితాః॥ ౨౩

అథేతి॥ యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాంధర్మరాజధనదవరుణేంద్రాణాం సమాధూర్భారోయస్యసః తంసమధురం మాధ్యస్థ్యవితరణసన్నియమనైశ్వ ర్యైస్తుల్యఇత్యర్థః- ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినాసమాసాంతోచ్ప్రత్యయః-అం చితవిక్రమంపూజితపరాక్రమంఏకనరాధిపంతందశరథంసేవితుమివమధుర్వసం తః॥ ని ॥ అథపుష్పరసేమధు। చైత్రేదైత్యేవసంతేచమధురితివిశ్వః - సమధు రంమధురేణసహితం యథాతథానవైః కుసుమైరుపలక్షితస్సన్ సమావవృ తేసమాగతః ॥ శ్లో ॥ రిక్తహస్తేనోపేయాద్రాజానం దైవతంగురుమితివచ నాదితిభావః॥ ౨౪

జిగమిషురితి॥ ధనదాధ్యుషితాంకుబేరాధిష్ఠితాందిశంఉత్తరాంజిగమిషుః గంతుమిచ్ఛుఃరథయుజాసారథినా అనూరుణాపరివర్తిత వాహనోనివర్తితా శ్వఃరవిఃహిమస్యనిగ్రహైఃనిరాకరణైఃదినముఖానిప్రభాతానివిమలయన్విశద యన్మలయంనగంమలయాచలంఅత్యజత్ - దక్షిణాందిశంఅత్యాక్షీదిత్యర్థః॥

హిమవివర్ణితేతి॥ హిమేనవివర్ణితాః మలినీకృతాః - చందనవృక్షాణాం పల్లవాఃయస్యతం - మలయాఖ్యమద్రింవిరహయన్ పరిత్యజన్ ఉదఙ్ముఖఃఉత్త రాభిముఖోరవిస్సూర్యః- అహ్నోవిగమాఃఅహాగమాఃతస్మిన్ ధ్రువఃనిశ్చితః భేదోవియోగోయయోస్తయోః - విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవశనైర్జగామ - ... ... మహాత్వేష మత్వేత్యర్థః॥ ౨౬

కుసుమేతి॥ అదౌకుసుమజన్మ,తతో,నవపల్లవాః,తదను, అనులక్షణఇతిక

షట్పదకోకిలకూజితం । ఇతియథాక్రమమావిరభూన్మధుర్ద్రుమవతీమవతీర్యవ
నస్థలీం ॥ ౨౭ ॥ నయగుణోపచితామివభూపతేస్సదుపకారఫలాంశ్రియమర్థి
నః । అభియయుస్సరసోమధుసమ్భృతాంకమలినీమలినీరపతత్రిణః॥ ౨౮ ॥ కు
సుమమేవన కేవలమార్తవం నవమశోకతరోస్స్మరదీపనం । కిసలయప్రసవోపివి
లాసినాంమదయితాదయితాశ్రవణార్పితః॥ ౨౯ ॥ విరచితామధునోపవనశ్రి
యామభినవాఇవపత్రవిశేషకాః । మధులిహాంమధుదానవిశారదాః కురవకా
రవకారణతాంయయుః॥ ౩౦ ॥ సువదనావదనాసవసమ్భృతస్తదనువాదిగు
ణఃకుసుమోద్గమః । మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్వకులమాకులమాయతప

మత్ప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా- తదుభయానంతరంషట్పదానాంకోకిలానాం
చకూజితం ఇత్యేవంప్రకారేణ యథాక్రమం ఉక్తక్రమమనతిక్రమ్యయథాక్ర
మంద్రుమవతీంద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవతీర్యప్రవిశ్యమధుఃవసంతః ఆవిర
భూత్ - కేషాంచిద్ద్రుమాణాంపల్లవప్రాధమ్యేపి కేషాంచిత్కుసుమ ప్రాధా
న్యానోక్తక్రమస్యదృష్టోవిరోధః॥ ౨౭

నయేతి॥ నయోనీతిరేవగుణఃతేన- అథవానయేనగుణైరౌదార్యాదిభిశ్చ
ఉపచితాంసతాం ఉపకారఃఫలంయస్యాస్తాంసదుపకారఫలాం భూపతేఃద
శరథస్యశ్రియమర్థినఇవ- మధునావసంతేనసంభృతాంసమ్యక్పుష్టాంసరసస్సం
బంధినీంకమలినీంపద్మినీంఅళినీరపతత్రిణః అళయఃభృంగాః నీరపతత్రిణోహం
సాదయశ్చఅభియయురాగతాః॥ ౨౮

కుసుమమితి॥ఋతురస్యప్రాప్తఃఆర్తవం.ఋతోరణిత్యణ్ ప్రత్యయః-నవంప్ర
త్యగ్రం.అశోకతరోఃకుసుమమేవస్మరస్యదీపనంన- కింతువిలాసినాంమదయితా
మదకరఃదయితాశ్రవణార్పితఃకిసలయప్రసవఃపల్లవసంతానోపిస్మరదీపనః॥

విరచితేతి॥ మధునావసంతేనఉపవనశ్రియాంవిరచితాఃఅభినవాఃపత్రవిశేష
కాఃపత్రరచనాఇవస్థితాః- మధూనాంమకరందానాందానవిశారదాఃదానచ
తురాఃకురవకాఃతరవఃమధులిహాంమధుపానాంరవేకారణతాంయయుఃభృం
గాఃకురవకమధూనిపీత్వాజగురిత్యర్థః - దానశౌండాః అర్థినఃసువంతీతిభావః॥

సువదనేతి॥సువదనావదనాసవేనకాంతాముఖమద్యేనసంభృతోజనితః-త
త్తస్యదోహదమితిప్రసిద్ధిః- తస్యానువాదీసదృశోగుణోగంధగుణోయస్యసఃకు
సుమోద్గమఃకర్తా - మధులోలుపైఃఆయతపఙ్క్తిభిఃమధుకరైఃకరణైః-వకు
ళంవకుళవృక్షంఆకులమకరోత్॥ ౩౦

ఙ్క్తిభిః ॥ ౩౧ ॥ ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకుళజాలమశోభత కింశుకే । ప్రణయినీవ నఖక్షతమండనం ప్రమదయా మదయాపితలజ్జయా ॥ ౩౨ ॥ వ్రణగురుప్రమదాధరదుస్సహం జఘననిర్విషయీకృతమేఖలమ్ । నఖలు తావదశేషమపోహితుం రవిరలం విరలం కృతవాన్ హిమం ॥ ౩౩ ॥ అభినయాన్పరిచేతుమివోద్యతా మలయమారుతకమ్పితపల్లవా । అమదయత్సహకారలతా మనస్సకలికా కలికామజితామపి ॥ ౩౪ ॥ ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాః ప్రవిరళా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః । సురభిగన్ధిషు శుశ్రువిరే గిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు ॥ ౩౫

ఉపహితమితి ॥ శిశిరాపగమశ్రియా వసంతలక్ష్మ్యా కింశుకే వృక్షే పలాశవృక్షే ॥ ని ॥ పలాశే కింశుక ఇత్యమరః - ఉపహితం దత్తం ముకుళజాలం - మదేన యాపితలజ్జయా అపగతత్రపయా ప్రణయిని ప్రియే ఉపహితం దత్తం నఖక్షతమేవ మండనం తదివ అశోభత ॥ ౩౨

వ్రణేతి ॥ వ్రణైః దంతక్షతైః గురుభిః దుర్భరైః ప్రమదానామధరైరోష్ఠైః దుస్సహం హిమస్య వ్యథాకరత్వాదసహ్యం జఘనేషు నిర్విషయీకృతా నిరవకాశీకృతా మేఖలా యస్య తత్ - శైత్యాత్త్యాజితమేఖలమిత్యర్థః - ఏవంభూతం హిమం రవిః తావత్ తావద్వసంతే అశేషం యథా తథా అపోహితుం నిరసితుం నాలం ఖలు న శక్తో హి - కింతు విరళం కృతవాన్ - తనూచకార ॥ ... ౩౩

అభినయానితి ॥ అత్ర చూతలతాయాః నర్తకీసమాధిరభిధీయతే - అభినయాన్ నృత్యవ్యంజకాన్ వ్యాపారాన్ ॥ ని ॥ వ్యంజకాభినయౌ సమావిత్యమరః - పరిచేతుమభ్యసితుం ఉద్యతేవ స్థితా సతీ మలయమారుతేన కంపితః పల్లవో యస్యాస్సా మలయమారుతకంపితపల్లవా - పల్లవశబ్దేన హస్తో గమ్యతే సకలికా సకోరకా ॥ ని ॥ కలికా కోరకః పుమానిత్యమరః - సహకారలతా కలిః కలహః ద్వేష ఉచ్యతే ॥ ని ॥ కలిస్స్యాత్కలహే శూరే కలిరంత్యయుగే యుధీతి విశ్వః - కామో రాగః తజ్జితామపి - జితరాగద్వేషిణాం యోగినామపీత్యర్థః - మనః అదమదయత్ ॥ ౩౪

ప్రథమమితి ॥ సురభిర్గంధో యాసాం తాసు సురభిగంధిషు - గంధస్యేత్యాదినా ఇత్సమాసాంతః - కుసుమితాః కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః - తాసు వనరాజిషు వనపఙ్క్తిషు అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమం ప్రారంభే ఉదీరితాః ఉక్తాః - అత ఏవ మితాః పరిమితాః గిరః ఆలాపాః - ప్రవిరళాః మౌగ్ధ్యాత్ స్తోకస్తోకాః ముగ్ధవధూకథా ఇవ ముగ్ధవధూనామబలానాం వాచ ఇవ శుశ్రువిరే శ్రుతాః ॥

శ్రుతీతి ॥ శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురాః భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం తాః

శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదంతరుచో బభుః । ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కిసలయైస్సలయైరివ పాణిభిః॥ ౩౬ ॥ లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం సురభిగంధపరాజితకేసరం । పతిషు నిర్వివిశుర్మధు మంగనాస్స్మరసఖం రసఖండవివర్జితం॥ ౩౭॥ శుశుభిరే స్మితచారుతరాననాః స్త్రియ ఇవ శ్లథశింజితమేఖలాః । వికచతామరసా గృహదీర్ఘికా మదకలోదకలోలవిహంగమాః॥ ౩౮ ॥ గమయితుం ప్రభురేష సుఖేన మాం న భవతీతి చ పాంథజనోఽలసః । ఇతి దయాత ఇవాభవదాయతా న రజనీ రజనీశవతీ మధౌ॥ ౩౯॥ ఉపయయాతసుతాం

కుసుమాన్యేవ కోమలా దంతరుచః దంతకాంతయో యాసాం తాః అనేన సస్మితత్వం వివక్షితం - ఉపవనాంతలతాః పవనేనాహతైః కంపితైః కిసలయైః సలయైస్సాభినయైః - లయశబ్దేన లయానుగతోఽభినయో లక్ష్యతే - ఉపమేయే పవనాహతైరితి సక్రియత్వాభిధానాత్ పాణిభిరివ బభుః - అనేన లతానాం నర్తకీసామ్యం గమ్యతే॥ ౩౬

లలితేతి॥ అంగనాః స్త్రియః - లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం మధురవిలాసఘటనాపటుం సురభిణా మనోహరేణ గంధేన పరాజితకేసరం నిర్జిత వకుళపుష్పం ॥ ని ॥ అథ కేసరో వకుళ ఇతి కేశవః - స్మరస్య సఖాయం స్మరసఖం స్మరోద్దీపకమిత్యర్థః- మధుం మద్యం- అర్ధర్చాః పుంసి చేతి పుంలింగతా-తదుక్తం॥శ్లో॥మకరందస్య మద్యస్య మాక్షికస్యాపి వాచకః । అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్ పున్నపుంసకయోర్మధురితి శబ్దార్ణవే ॥ పతిషు విషయే రసఖండవివర్జితం అనురాగభంగరహితం యథా తథా నిర్వివిశుః పరస్పరానురాగపూర్వకం పతిభిస్సహాపపురిత్యర్థః॥ ౩౭

శుశుభిర ఇతి॥ వికచతామరసాః వికసితకమలాః మదేన కలాః అవ్యక్తమధురం ధ్వనంతః ఉదకలోలవిహంగమాః జలప్రియపక్షిణః హంసాదయో యాసు తాః- మదకలోదకలోలవిహంగమాః- గృహేషు దీర్ఘికాః వాప్యః గృహదీర్ఘికాః స్మితేన చారుతరాణి అత్యంతచారూణి ఆననాని యాసాం తాః శ్లథాః శింజితాః మేఖలాః యాసాం తాః- శింజితేతి కర్తరి క్తః - స్త్రియ ఇవ శుశుభిరే॥ ౩౮

గమయితుమితి॥ కించ మధౌ వసంతే ఇతి అనేన ప్రకారేణ అలసః- ఏష పాంథజనః పథికజనః మాం సుఖేన గమయితుం యాపయితుం ప్రభుః సమర్థః న భవతి- ఇతి ఇత్థం దయాత ఇవ దయావశాదివ రజనీశవతీ చంద్రవతీ రజనీ రాత్రిః ఆయతా దీర్ఘా న అభవత్- న బభూవ॥ ౩౯

మధుఖండితాహిమకరోదయపాండుముఖచ్ఛవిః। సదృశమిష్టసమాగమనిర్వృతింవనితయానితయారజనీవధూః॥ ౪౦ ॥ తిలకమస్తకహర్మ్యకృతాస్పదైఃకుసుమమధ్వనుషంగసుగంధిభిః। కలమగీయతభృంగవిలాసినాంస్మరయుతైరయుతైరబలాసఖైః ॥ ౪౧ ॥ అపతుషారతయావిశదప్రభైస్సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః। కుసుమచాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరోమకరోచ్ఛ్రితకేతనం॥ ౪౨
అనలసాన్యభృతానలసాన్మనః కమలధూళిభృతామరుతేరితా । కుసుమభారన

ఉపయయావితి॥ మధునామధుసమయేనఖండితాకాలప్రహాస్వంగమితాక్షీయంతెఖలుఉత్తరాయణేరాత్రయః - ఖండితాఖ్యానాయికాచగమ్యతె - హిమకరోదయేన చంద్రోదయేనపాండుః ముఖస్యప్రదోషస్యవక్త్రస్య చఛవిర్యస్యాస్సా- రజనీవధూఃఇష్టసమాగమనిర్వృతింప్రియసంగమసుఖంఅనితయాఅప్రాప్తయా - ఇణ్ధాతోఃకర్తరిక్తః - వనితయాసదృశంతుల్యాంతనుతాంకార్శ్యంఉపయయౌ॥ ౪౦
తిలకేతి॥తిలకానాంవృక్షవిశేషాణాంమస్తకముపరిభాగః తదేవహర్మ్యంప్రాసాదఃతత్రకృతాస్పదైఃనివిష్టైః కుసుమానాంమధునోమకరందస్యానుషంగస్సంపర్కః తేనసుగంధిభిః - స్మరయుతైఃసకామైః అబలానాంసఖాయః అబలాసఖాఃతైః - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - భృంగా ఏవవిలాసినస్తేషామయుతైర్బహుభిః - కలంమధురంఅగీయత - చుకూజే - కామినోహిహర్మ్యశిరఃస్థాస్సప్రియాస్సకామాః కుసుమాదిభోగ్యగృహీతస్యమధునః ఆస్వాదనేనసురభయఃకలంగాయంతి - యద్యప్యయుతశబ్దేనదశసహస్రాణ్యభిధీయంతె-తథాప్యత్రబహుత్వోపలక్షకతయాప్రయుక్తం॥ ౪౧
అపేతి॥ హిమకరశ్చంద్రః అపతుషారతయా అపగతనీహారతయా విశదప్రభైఃనిర్మలకాంతిభిః సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః సురతరాగజదాహహారిభిః అంశుభిఃమకరేణఉచ్ఛ్రితంకేతనంయస్యతం లబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రితధ్వజమితిభావః- కుసుమచాపంమన్మథం - అతేజయత్స్యశాతయత్ తిజనిశాతనఇతిధాతోర్ణ్యంతాల్లఙ్ - సహకారిలాభాత్కామస్తీక్ష్ణోభూదిత్యర్థః॥ ౪౨
అనలసేతి॥అనలసాకలకూజితేప్రవీణాఅన్యభృతాకోకిలాయస్యాంసా-తథాకమలధూళిభృతాకమలపరాగయుక్తేనమరుతాపవనేన ఈరితాకంపితాకుసుమభారైర్నతానమ్రాఅశోకలతా అశోకతరువల్లీ అధ్వగయోషితాంపాంథవధూనాం అసమశోకమతిదుఃఖంమనః అనలసాత్ అగ్న్యధీనంఅగ్నిస్వరూ

తాధ్వగయోషితామసమశోకమశోకలతాకరోత్॥ ౪౩ ॥ విశదచంద్రకరం సుఖమారుతం కుసుమితద్రుమమున్మదకోకిలం। తదుపభోగరసం హిమవర్జితః పరభృతోఽమృతోపమతాం యయౌ॥ ౪౪ ॥ హుతహుతాశనదీప్తి వనశ్రియః ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్। యువతయః కుసుమం దధురాహితం తదలకే దలకేసరపేశలం ॥ ౪౫ ॥ అలిభిరంజనబిందుమనోహరైః కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరంకితః। నఖలు శోభయతిస్మ వనస్థలీం న తిలకస్తిలకః ప్రమదామివ॥ ౪౬ ॥ అమదయన్మధుగంధసనాథయా కిసలయాధరసంగతయా మనః। కుసుమసంభృతయా

వమితి యావత్ - చకార- విభాషా సాతికార్త్స్న్యే ఇతి సాతిప్రత్యయః॥ ౪౩

విశదేతి॥ హిమవర్జితః ఋతోః శిశిరఋతోః పరం తత్ప్రసిద్ధం వసంతాఖ్యం వస్తు అమృతోపమతాం అమృతసామ్యం యయౌ ప్రాపకీదృశం - విశదాః అపతుషారత్వాన్నిర్మలాశ్చంద్రకరాశ్చంద్రరశ్మయో యస్మిన్ తత్ - సుఖయతీతి సుఖః మారుతో వాయుర్యస్మిన్ తత్ - కుసుమితద్రుమం పుష్పితవృక్షం ఉన్మదాః కోకిలాః యస్మిన్ తత్ - ఉపభోగరసం సంభోగశృంగారః ప్రచురం - తదితి సామాన్యాపేక్షయా నపుంసకత్వైకదేశః॥ ౪౪

హుతేతి ॥ హుతహుతాశనదీప్తి ఆజ్యాప్రజ్వలితాగ్నిప్రభం యత్కుసుమం కర్ణికారమిత్యర్థః - వనశ్రియో వనలక్ష్మ్యాః కనకాభరణస్య సువర్ణాభరణస్య ప్రతినిధిః- అభూదితి శేషః- దలేషు కేసరేషు చ యత్పేశలం సుకుమారపత్త్రం కింజల్కమిత్యర్థః - అహితం తత్కుసుమం యువతయః అలకే చూర్ణకుంతలేషు-జాతావేకవచనం- దధుః। ౪౫

అలిభిరితి॥ అంజనబిందుమనోహరైః కజ్జలకణసుందరైః కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరలిభిః అంకితశ్చిహ్నితః తిలకః శ్రీమన్నామవృక్షః ॥ ని ॥ తిలకః క్షురకశ్శ్రీమానిత్యమరః - వనస్థలీం తిలకోఽవిశేషకః॥ ని॥ తమాలపత్త్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం। ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రియామిత్యమరః- ప్రమదామివ న శోభయతిస్మేతి న- అశోభయదిత్యర్థః-లట్స్మే ఇతి స్మయోగాత్ భూతే పిలట్॥ ... ౪౬

అమదయదితి॥ తరుచారువిలాసినీతరోః పుంసః చారువిలాసినీ నవమల్లికా సప్తలాఖ్యా లతా॥ ని ॥ సప్తలా నవమల్లికేత్యమరః- మధునో మకరందస్య మద్యస్య చ గంధేన సనాథయా గంధప్రధానయేత్యర్థః - కిసలయమేవ అధరః తత్ర సంగతయా ప్రసృతయేత్యర్థః కుసుమైః సంభృతయా సంపాదితయా కుసుమరూప

నవమల్లికాస్మితరుచాతరుచారువిలాసినీ॥ ౪౭ ॥ అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైః శ్రవణలబ్ధపదైశ్చయవాంకురైః । పరభృతాంవిరుతైశ్చవిలాసినస్స్మరబలైరబలైకరసాఃకృతాః ॥ ౪౮ ॥ ఉపచితావయవాశుచిభిఃకణైరళికదంబకయోగముపేయుషీ । సదృశకాంతిరలక్ష్యతమంజరీతిలకజాలకజాలకమౌక్తికైః॥౪౯ ధ్వజపటంమదనస్యధనుర్భృతశ్ఛవికరంముఖచూర్ణమృతుశ్రియః । కుసుమకేసరరేణుమళివ్రజాస్సపవనోపవనోత్థితమన్వయుః ॥ ౫౦ ॥ అనుభవన్నవడోలమృతూత్సవంపటురపిప్రియకంఠజిఘృక్షయా । అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహేభుజలతాంజలతామబలాజనః ॥ ౫౧ ॥ త్యజతమానమలంబతవిగ్రహైర్నచతురంపు

మేత్యర్థః స్మితరుచాహాసకాంత్యామనఃపశ్యతామితి శేషఃఅమదయత్॥ ౪౭

అరుణేతి॥ విలాసినఃవిలసనశీలాఃపురుషాః- వౌకషలసేత్యాదినాఘినుణ్ ప్రత్యయః - అరుణస్యఅనూరోఃరాగంనిషేధంతితిరస్కుర్వంతీత్యరుణరాగనిషేధినః- తైః కుసుంభకాదిరంజనాత్తత్సదృశైరిత్యర్థః॥ శ్లో॥తమన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతంనిషేధతి । తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః ఇతిదండ్యలంకారే- అంశుకైరంబరైఃశ్రవణేషులబ్ధపదైః- నివేశితైరిత్యర్థః యవాంకురైఃపరభృతాంవిరుతైశ్చేతిఏతైఃస్మరబలైఃకామసైన్యైః-అబలాస్వేకత్రైవరసోరాగోయేషాంతేఅబలైకరసాః - స్త్రీపరతంత్రాఃకృతాః॥ ౪౮

ఉపచితేతి॥ శుచిభిశ్శుభ్రైఃకణైఃరజోభిఃఉపచితావయవాపుష్టావయవా అళికదంబకంభ్రమరసంహతిః తస్యయోగంఉపేయుషీప్రాప్తాతిలకజాతిలకవృక్షజాతామంజరీఅలకేషుయజ్జాలకమాభరణవిశేషః - తస్మిన్ మౌక్తికైఃసదృశకాంతిరలక్ష్యతభృంగసంగినీశుభ్రా - తిలకమంజరీనీలాలకాసక్తముక్తాజాలకమివాలక్ష్యతేతివాక్యార్థః॥ ౪౯

ధ్వజేతి॥ మదనస్యకామస్య ధనుర్భృతోధానుష్కస్య ధ్వజపటంపతాకభూతంఋతుశ్రియోవసంతలక్ష్మ్యాఃఛవికరంశోభాకరం ముఖచూర్ణంముఖాలంకారచూర్ణభూతం సపవనంయదుపవనంతస్మిన్నుత్థితంకుసుమకేసరరేణుం అళివ్రజాఃఅన్వయుః॥ ౫౦

అనుభవన్నితి॥ నవాఃడోలాఃప్రేంఖాఃయస్మిన్నితినవడోలం ఋతూత్సవం వసంతోత్సవం అనుభవన్ అబలాజనఃపటురపినిపుణోపి ప్రియకంఠస్య జిఘృక్షయాగ్రహీతుమాలింగితుమిచ్ఛయాఆసనరజ్జుపరిగ్రహేపీఠరజ్జుపరిగ్రహణేషు

నరేతిగతంవయః। పరభృతాభిరితీవనివేదితేస్మరమతేరమతేస్మవధూజనః॥ ౫౨
అథయథాసుఖమార్తవముత్సవంసమను భూయవిలాసవతీసఖః। నరపతిశ్చక
మేమృగయారతింసమధుమన్మథసన్నిభః॥ ౫౩ ॥ పరిచయంమృగలక్ష్య
నిపాతనేభయరుషోశ్చతదింగితబోధనం। శ్రమజయాత్ప్రగుణాంచకరోత్య
సౌతనుమతోనుమతస్సచివైర్యయౌ ॥ ౫౪ ॥ మృగవనోపగమక్షమవేషభృద్వి
పులకంఠనిషక్తశరాసనః। గగనమశ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్నృసవితాసవితానమి

జళతాంజలతాంజడతాం - లడయోరభేదః - శిథిలతామితియావత్. అనయత్
డోలాక్రీడాసుపతనభయవ్యాజేనప్రియకంఠమాశ్లిషదిత్యర్థః॥ ౫౧

త్యజతేతి॥ బతేత్యామంత్రణే॥ ని॥ విస్మయామంత్రణేబతేత్యమరః-బతహే
అంగనాః-మానంకోపంత్యజత॥శ్లో॥ స్త్రీణామీర్ష్యాకృతఃకోపోమానోన్యాసం
గినిప్రియఇతి॥ విగ్రహైర్విరోధైఃఅలం- విగ్రహేణానకార్యఇత్యర్థః- గతమతీతం
చతురంతఉపభోగక్షమంయౌవనంవయః - పునఃనైతినాగచ్ఛతి. ఇత్యేవంరూ
పేస్మరమతేస్మరాభిప్రాయే - నపుంసకేభావేక్తః - పరభృతాభిఃకోకిలస్త్రీభిః
నివేదితేసతివధూజనోరమతేస్మరేమే - కోకిలకూజితోద్దీపితస్మరవికారఃవధూజ
నఃస్మరశాసనభయాదివఉచ్ఛృంఖలమఖేలయదిత్యర్థః॥ ... ౫౨

అథేతి॥ అథానంతరంమధుమథ్నాతీతిమధుమద్విష్ణుః - సంపదాదిత్వా
త్క్విప్ - మధుర్వసంతః - మనఃమథ్నాతీతిమన్మథఃకామఃతేషాంసన్నిభఃసకృ
కఃవిష్ణుః వసంతమన్మథసన్నిభః సనరపతిర్దశరథః విలాసవతిసఖః స్త్రీసహచర
స్సఃఆర్తవంఋతుసంబంధినంఉత్సవంయథాసుఖంసమనుభూయమృగయా
రతింమృగయావిహారంచకమేఆచకాంక్షే॥ ౫౩

వ్యసనాసంగదోషంపరిహరన్నాహ॥ పరిచయమితి॥ అసౌమృగయాల
క్ష్యాణిమృగాదీనితేషాంనిపాతనేపరిచయమభ్యాసంకరోతి - భయరుషోః భ
యక్రోధయోఃతదింగితబోధనంతేషాంచలక్ష్యాణాంఇంగితంచిత్తవికారః॥
ని॥ ఇంగితంహృద్గతోభావఇతిసజ్జనః-తస్యచేష్టితస్యభయాదిలింగభూతస్యబో
ధనంజ్ఞానంచ కరోతితనుంశరీరం శ్రమస్యజయాన్నిరాసాత్ ప్రగుణాంప్రకృ
ష్టలాఘవాదిగుణయుక్తాంకరోతి. అతోహేతోఃసచివైరమాత్యైరనుమతఃయ
యౌ - సర్వంచైతత్ క్షాత్రోయోగీత్యతఃఅపేక్షయామృగయాప్రవృత్తిః-నతు
వ్యసనితయేతిభావః॥ ౫౪

వాకరోత్ ॥ ౫౫ ॥ గ్రథితమౌళిరసౌవనమాలయాతరుపలాశసవర్ణతనుచ్ఛదః । తురగవల్గనచంచలకుండలోవిరురుచేరురుచేష్టితభూమిషు ॥ ౫౬ ॥ తనులతావినివేశితవిగ్రహాభ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః । దదృశురధ్వనితంవనదేవతాస్సునయనంనయనందితకోసలం ॥ ౫౭ ॥ శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యపగతానలదస్యువివేశసః । స్థిరతురంగమభూమి నిపానవన్మృగవయోగవ

మృగేతి ॥ మృగాణాంవసంతస్యోపగమః ప్రాప్తిః తస్యక్షమమర్హంవేషం బిభర్తీతితథోక్తః మృగయావిహారానుగుణవేషధారీత్యర్థః - విపులేకంఠేనిషక్తశరాసనోలగ్నధన్వానా సవితేవనృసవితాపురుషశ్రేష్ఠః - ఉపమితసమాసః- సరాజా అశ్వఖురోద్ధతరేణుభిఃగగనంవితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్ గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ ని ॥ వితానంతుచ్ఛమందయోరితివిశ్వః అథవాసవితానమిత్యేకంపదం- సవితానముల్లోచనసహితమివాకరోత్ ॥ ని ॥ అస్త్రీవితానముల్లోచఇత్యమరః ॥ ౫౫

గ్రథితేతి ॥ వనమాలయావనపుష్పస్రజాగ్రథితమౌళిఃబద్ధధమ్మిల్లః - తరూణాంపలాశైఃపత్రైఃసవర్ణైః తుల్యవర్ణైఃతనుచ్ఛదోవర్మయస్యసతథోక్తః - ఇదంచవర్మణఃపలాశసాదృశ్యాభిధానంమృగాదీనాంవిశ్వాసార్థం-తురగస్యవల్గనేనగతివిశేషేణచంచలకుండలః అసౌనృపఃదశరథః రురుభిర్మృగైశ్చేష్టితాఃయాభూమయస్తాసువిరురుచేవిదిద్యుతే ॥ ౫౬

తన్వీతి ॥ తన్వీషులతాసువినివేశితాఃవిగ్రహాఃసంక్రమితాత్మానః భ్రమరేషుసంక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయోదృగ్వ్యాపారాఃయాసాంతాఃవనదేవతాః సునయనంసులోచనంనయేననీత్యానందితాస్తోషితాఃకోసలాః యేనతందశరథం- అధ్వనిమార్గేదదృశుఃప్రసన్నపావనతయాతందేవతాఅపిగూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః ॥ ౫౭

శ్వగణీతి ॥ సదశరథఃశునాంగణః సఏషామస్తీతిశ్వగణినః శ్వగ్రాహిణః తైఃవాగురామృగబంధినీరజ్జుః ॥ ని ॥ వాగురామృగబంధినీత్యమరః - తయాచరంతీతివాగురికాః - చరతీతిఠక్ ॥ ని ॥ ద్వౌవాగురికజాలికావిత్యమరః తైశ్చప్రథమమాస్థితంఅధిష్ఠితంవ్యపగతా అనలాదవాగ్నయోదస్యవస్తస్కరాః యస్మాత్తథోక్తం ॥ ని ॥ దస్యుతస్కరమోషకాఇత్యమరః ॥ శ్లో ॥ కారయేద్భవనశోధనమాదౌమాతురంతికమపిప్రవివిక్షుః । ఆప్తశస్త్ర్యనుగతఃప్రవిశేత్తత్సంకటేషు

యోపచితంవనం॥ ౫౮ ॥ అథనభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం కనకపింగతటిద్గుణసంయుతం। ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదే నరవరోఽరవరోషితకేసరీ॥ ౫౯ ॥ తస్య స్తనప్రణయిభిర్ముహురేణశాబైర్వ్యాహన్యమానహరిణీగమనంపురస్తాత్।ఆవిర్బభూవకుశగర్భముఖంమృగాణాంయూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారం॥౬౦ తత్ప్రార్థితంజవనవాజిగతేన రాజ్ఞా తూణీముఖోద్ధృతశరేణవిశీర్ణపఙ్క్తి।శ్యామీచకారవనమాకులదృష్టిపాతైర్వాతేరితోత్పలదళప్రకరైరివార్ద్రైః॥౬౧

గహనేచనతిష్ఠేదితి కామందకః - స్నిగ్ధాసంకాదిరహితాతురంగమయోగ్యాభూమిర్యస్యతత్ నిపానవదాహావయుక్తం। ని ॥ ఆహావస్తునిపానంస్యాదుపకూపజలాశయ ఇత్యమరః - వృషైః హరిణాదిభిః వయోభిః పక్షిభిః గవయైః గోసదృశైః ఆరణ్యక పశువిశేషైశ్చ ఉపచితంసమృద్ధంవనంవివేశ। ౫౮

అథేతి॥ అథఅనాధిః మనోవ్యథారహితః - నరేషువరో నరవరః నరశ్రేష్ఠః రవేణధనుష్టంకారేణరోషితాః కోపితాః కేసరిణః సింహాః- యేనసః రాజా కనకపింగః కనకవత్పింగః యస్తటిదేవగుణః మౌర్వీతేన సంయుతం త్రిదశాయుధం ఇంద్రచాపం నభస్య ఇవ భాద్రపదమాస ఇవ। ని।స్యుర్నభస్యః ప్రౌష్ఠపదభాద్రభాద్రపదాస్సమా ఇత్యమరః- అధిజ్యమధికృతమౌర్వీకం ధనురుపాదదే జగ్రాహ॥ ౫౯

తస్యేతి ॥ ముహుః స్తనప్రణయిభిః స్తనప్రార్థిభిః ఏణశాబైః హరిణశిశుభిః। ని। పృథుకశ్శాబకశ్శిశురిత్యమరః- వ్యాహన్యమానం హరిణీనాంగమనంగతిః యస్యతత్ కుశాఃగర్భేయేషాంతాని ముఖానియస్యతత్ తస్యయూథస్యాగ్రసరః పురస్సరః- గర్వితోదృప్తః కృష్ణసారో యస్యతత్ మృగాణాంయూథంకులం॥ని॥సజాతీయైఃకులంయూథమిత్యమరః తస్యదశరథస్యపురస్తాదగ్రే ఆవిర్బభూవ॥ ౬౦

తదితి। జవనోజవశీలః జుచంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ప్రత్యయః। ని।తరస్వీత్వరితో వేగిప్రజవీజవనోజవ ఇత్యమరః - తంవాజినమశ్వంగతేనఆరూఢేన- తూణీఇషుధిః- బహ్వాదిభ్యశ్చేతిఙీష్- తస్యాః ముఖాత్ ఉద్ధృతశరేణ రాజ్ఞాదశరథేనప్రార్థితం అభియాతం। ని। యాచ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థనాకథ్యతేబుధైరితి కేశవః- అతఏవవిశీర్ణాపఙ్క్తిః సంఘీభావః యస్య - తత్ ఏణయూథం కర్తృ ఆర్ద్రైః భయాదశ్రుసిక్తైః ఆకులైః భయచటులైః దృష్టిపాతైః వాతేరితోత్పలదళప్రకరైః పవనకంపితేందీవరదళబృందైరివవనంశ్యామీచకార। ... ౬౧

లక్షీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః ప్రేక్ష్యస్థితాం సహచరీం వ్యవధాయ దేహం । ఆకర్ణకృష్టమపి కామితయా స ధన్వీ బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార॥ ౬౨॥ తస్యాపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ ముముక్షోః కర్ణాన్తమేత్య బిభిదే నిబిడోఽపి ముష్టిః । త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరయత్సు నేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని॥ ౬౩॥ ఉత్తస్థుషశ్శిశిరపల్వలపఙ్కమధ్యాన్ముస్తాప్రరోహకబలావయవానుకీర్ణం । జగ్రాహ స ద్రుతవరాహకులస్య మార్గం సువ్యక్తమార్ద్రపదపఙ్క్తిభిరాయతాభిః॥ ౬౪ ॥ తం వాహనాదవనతోత్తరకాయ

లక్షీకృతస్యేతి॥ హరిరిన్ద్రః విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావో యస్య సః ధన్వీ ధనుష్మాన్ స నృపః లక్షీకృతస్య వేద్ధుమిష్టస్య హరిణస్య స్వసహచరస్య దేహం వ్యవధాయ తదనురాగాదన్తర్ధాయ స్థితాం - చరతీతి చరీ - పచాదిషు చరడితి టిత్త్వా- రణాఙ్జీప్ - అత ఏవాహ వామనః - అనుచరతీతి చ రేష్టిత్వాత్ జీబితి- సహభూతాం చరీం తాం హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయం చ కాముకత్వాత్ కృపామృదుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తస్సన్ ఆకర్ణకృష్టమపి దుష్ప్రతిసంహారమపీత్యర్థః- బాణం ప్రతిసంజహార- నిపుణత్వాదితి భావః- నైపుణ్యం తు ధన్విత్వేనైవ గమ్యతే॥

తస్యేతి॥ త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైః అత్యన్తచపలైః నేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని చతురకాన్తావిలోచనవిలాసవ్యాపారాన్ స్మరయత్సు సాదృశ్యాత్ స్మృతిం జనయత్సు అపరేషు మృగేషు శరాన్ ముముక్షోస్తస్య నృపస్య నిబిడో దృఢోఽపి ముష్టిః కర్ణాన్తమేత్య ప్రాప్య బిభిదే స్వయమేవ భిద్యతే స్మ - భిదేః కర్మకర్తరి లిట్ - కామినస్తస్య ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతిరేకాన్ముష్టిభేదః న త్వనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యం॥ ౬౩

ఉత్తస్థుష ఇతి॥ స నృపః ముస్తాప్రరోహాణాం ముస్తాఙ్కురాణాం కబలాః గ్రాసాః తేషామవయవైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిశ్శకలైః అనుకీర్ణం వ్యాప్తం ఆయతాభిః దీర్ఘాభిః ఆర్ద్రపదపఙ్క్తిభిః సువ్యక్తం అతిస్పష్టం శిశిరపల్వలపఙ్కమధ్యాత్ శిశిరవేశన్తకర్దమమధ్యాత్ ఉత్తస్థుషః ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకులస్య పలాయితవరాహయూథస్య మార్గం పన్థానం జగ్రాహ అనుససారేత్యర్థః॥ ౬౪

తమితి॥ వాహనాదశ్వాదీషత్కిఞ్చిత్ అవనతోత్తరకాయం ఆనతోర్ధ్వకాయం విధ్యన్తం ప్రహరన్తం నృపం ఉద్ధతసటాః ఉత్థితకేసరాః వరాహాః॥ని॥ స

మీషద్వ్యధ్యంతముద్ధతః — --షః । నాత్మానమస్య వివిదుస్సహసా వరాహా వృక్షేషు బద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు॥ ౬౫॥ తేనాభిఘాతరభసస్య వికృష్య పత్రీ వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః । నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుంఖస్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్॥ ౬౬ ॥ ప్రాయో విషాణపరిమోక్షలఘూత్తమాంగాన్ ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః। శృంగం స దృప్తవినయాధికృతః పరేషామత్యుచ్ఛ్రితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః॥ ౬౭॥ వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్ గుహాభ్యః ఫుల్లాసనాగ్రవిటపానివ వాయు

టాజటాకేసరయోరితి విశ్వః। ప్రతిహంతుమీషుః ఐచ్ఛన్ - అస్య నృపస్య ఇషుభిః సహసా జఘనానామాశ్రయేషు అవష్టంభేషు వృక్షేషు బద్ధమాత్మానం న వివిదుః. ఏతేన వరాహాణాం మనస్విత్వం నృపస్య హస్తలాఘవం చోక్తం॥ ౬౫

తేనేతి॥ అభిఘాతే రభసః ఔత్సుక్యం యస్య తస్య అభిహంతుముద్యతస్యేత్యర్థః - వన్యస్య వనేభవస్య మహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే - తేన నృపేణ వికృష్య ఆకృష్య ముక్తః పత్రీ శరః విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భిద్య విదార్య - శోణితలిప్తో న భవతీత్యశోణితలిప్తః పుంఖో యస్య స తథోక్తస్సన్ - తం మహిషం ప్రథమం పాతయామాస - స్వయం పశ్చాత్పపాత - కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీత్యత్ర అనుశబ్దస్య వ్యవహితపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ తం పాతయాం ప్రథమమాసేత్యపప్రయోగ ఇతి పాణినీయాః. యచ్చాహ వార్త్తికకారః - విపర్యాసనివృత్త్యర్థం వ్యవహితనివృత్త్యర్థం చేతి॥ ౬౬

ప్రాయ ఇతి॥ నృపతిర్దశరథః శితైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః ఖడ్గాన్ ఖడ్గమృగాన్ ॥ని॥ గండకే ఖడ్గఖడ్గినావిత్యమరః- ప్రాయో బాహుళ్యేన విషాణపరిమోక్షేణ శృంగభంగేన లఘూని అగురూణి ఉత్తమాంగాని శిరాంసి యేషాం తాన్ చకార - న త్వవధీదిత్యర్థః-దృప్తవినయాధికృతః దుష్టనిగ్రహనియుక్తస్స రాజా పరేషాం ప్రతికూలానాం అత్యుచ్ఛ్రితం శృంగం విషాణం ప్రాధాన్యం చ॥ని॥ శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చేత్యమరః- న మమృషే న సేహే దీర్ఘమాయుః జీవితకాలం తు॥ని॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః- న మమృష ఇతి న కింతు మమృష ఏవేత్యర్థః॥

వ్యాఘ్రానితి॥ అభీః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోభిముఖం ఉత్పతితాన్ ఆగతాన్ వాయునా రుగ్ణాన్ భగ్నాన్ ఫుల్లాః వికసితాః అసనస్య సర్జకవృక్షస్య అగ్రవిట

రుగ్ణాన్ । శిక్షావిశేషలఘుహస్తతయా షాత్తూణీచకారశరపూరితవక్త్ర
రన్ధ్రాన్ ॥ ౬౮ ॥ నిర్ఘాతోగ్రైఃకు న్ జిఘాంసుర్జ్యానిర్ఘోషైః
క్షోభయామాససింహాన్ । నూనం తేషామభ్యసూయా పరోభూద్వీర్యోదగ్రే
రాజశబ్దేమృగేషు॥ ౬౯ ॥ తాన్హత్వాగజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్ కాకుత్స్థఃకు
టిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్ । ఆత్మానంరణకృతకర్మణాంగజానా మానృణ్యంగ
తమివమార్గణైరమంస్త ॥ ౭౦ ॥ చమరాన్పరితఃప్రవర్తితాశ్వఃక్వచిదాకర్ణవి

పాః తానివస్థితాన్హఠాదావిర్భూతానిత్యర్థః - వ్యాఘ్రాణాంచిత్రరూప
త్వాదుపమానేఫుల్లవిశేషణం- అనుపసర్గాత్ఫుల్లః-క్షీబకృశోల్లాఘాఇతినిష్ఠా
తకారస్యలత్వనిపాతః॥ని॥ సర్జకాసనబన్ధూకపుష్పప్రియకజీవకాఇత్యమరః-
శరైః పూరితానివక్త్రరన్ధ్రాణియేషాంతాన్వ్యాఘ్రాన్ - శిక్షావిశేషేణ
అభ్యాసాతిశయేనలఘుహస్తతయా-క్షిప్రహస్తతయా- నిమేషాత్తూణీచకార
తూణీరంపూరితవాన్॥ ౬౮

నిర్ఘాతేతి॥ కుఞ్జేషులీనాన్॥ ని ॥ నికుఞ్జకుఞ్జౌవాక్లీబేలతాదిపిహితోదర
ఇత్యమరః - సింహాన్జిఘాంసుఃహన్తుమిచ్ఛుః - నిర్ఘాతఃవ్యోమోత్థితఔత్పా
తికఃశబ్దవిశేషః - తద్వదుగ్రైఃరౌద్రైఃజ్యానిర్ఘోషైఃమౌర్వీశబ్దైః॥ ని॥ మౌర్వీ
జ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః క్షోభయామాస-అత్రోత్ప్రేక్షతే తేషాంసింహానాం
సంబన్ధినివీర్యేణఉదగ్రేఉన్నతేమృగేషువిషయేయోరాజశబ్దఃతస్మిన్ అభ్యసూ
యాపరఃఅభూత్ నూనంఅన్యథాకథమేతానస్వప్యసాన్యాదిత్యర్థః- మృగాణా
మితిపాఠే - సమాసేగుణీభూతత్వాద్రాజశబ్దేనసంబన్ధోదుర్ఘటః - శాలి
నీవృత్తమేతత్॥ శ్లో ॥ శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోబ్ధిలోకైరితిలక్షణాత్॥ ౬౯

తానితి॥ కాకుత్స్థఃదశరథః - గజకులేషుబద్ధంతీవ్రవైరంయేషాంతాన్ కు
టిలేషునఖాగ్రేషులగ్నాఃముక్తాఃగజకుమ్భస్థమౌక్తికానియేషాంతాన్సింహాన్
హత్వాఆత్మానంరణేకృతకర్మణాంకృతోపకారాణాంగజానాం ఆనృణ్యంఅ
నృణత్వంమార్గణైశ్శరైః॥ ని ॥ మార్గణోయాచకేశరఇతివిశ్వః - గతంప్రాప్త
వన్తమివఅమంస్తమేనే॥ ౭౦

చమరానితి॥ క్వచిచ్చమరాన్పరితః - అభితఃపరితఇత్యాదినాద్వితీయా-ప్ర
వర్తితాశ్వఃప్రస్థాపితాశ్వఃఆకర్ణంవికృష్టాన్భల్లానిషువిశేషాన్వర్షతీతితథో

కృష్టభల్లవర్షీ । నృపతీనివ తాన్వియోజ్య సద్యస్సితవాలవ్యజనైర్జగామ శాంతిం॥ ౬౧ ॥ అపితురగసమీపాదుత్పతంతం మయూరం న స రుచిరకలాపం బాణలక్షీచకార । సపది గతమనస్కశ్ఛిన్నమాల్యానుకీర్ణే రతివిగళితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః॥ ౬౨ ॥ తస్య కర్కశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకం । ఆచచామ సతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః ॥ ౬౩ ॥ ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయమాత్మనస్సచివావలంబితధురం ధరాధిపం । పరివృద్ధరాగమనుబద్ధసేవయా మృగయాజహార చతురేవ కామినీ॥ ౬౪ ॥ సలలితకుసుమప్రవాళశయ్యాం జ్వలితమహౌషధిదీపికాసనాథాం । నరపతిరతివాహయాంబభూవ క్వచిదస

క్తస్సనృపః-నృపతీనివస్థితాన్ చమరాన్ చమరమృగాన్-సితవాలవ్యజనైశ్శుభ్రచామరైః వియోజ్య విరహయ్య సద్యశ్శాంతింజగామ - శూరాణాంపరకీయమైశ్వర్యమేవ అసహ్యం నతుజీవిత మితిభావః - ఔపచ్ఛందసికంవృత్తమేతత్॥ ౬౧

అపీతి॥ సనృపఃదశరథఃతురగసమీపాదుత్పతంతమపిసుప్రహారమపీత్యర్థః- రుచిరకలాపం సుబర్హాణంమధురంరౌతీతి మయూరం- పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః- ఛిన్నేనత్రుటితేనమాల్యేనానుకీర్ణేరత్యాం విగళితబంధప్రియాయాః- కేశపాశేసపదిగతమనస్కః ప్రవర్తితచిత్తః ఉత్కంఠితస్సన్ ఉరఃప్రభృతిభ్యఃకబితికప్ - నబాణలక్షీచకారనప్రజహారేత్యర్థః॥ ౬౨

తస్యేతి॥ కర్కశవిహారాదతివ్యాయామాత్సంభవోయస్యతంఆననేవిలగ్నజాలకంబద్ధకదంబకంతస్యనృపస్యస్వేదం సతుషారశీకరఃశిశిరాంబుకణసహితఃభిన్నావిదళితాః పల్లవానాం పుటాఃకోశాఃయేనసఃవనానిలః ఆచచామజహారేత్యర్థః - రథోద్ధతావృత్తమేతత్ ॥ శ్లో ॥ రోనరావిహ రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్॥ ౬౩

ఇతీతి॥ ఇతిఆత్మనఃవిస్మృతమన్యత్కరణీయంకార్యంయేనతంవిస్మృతకార్యాంతరమిత్యర్థః - సచివైరవలంబితాధృతాధూఃయస్య - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినాసమాసాంతః - అనుబద్ధసేవయాపరివృద్ధోరాగోయస్యతంధరాధిపంనృపంమృగ్యంతేస్యాంమృగాఇతిమృగయా- పరిచర్యాపరిసర్యామృగయాటాట్యానాముపసంఖ్యానమితిశప్రత్యయాంతోనిపాతః - చతురావిదగ్ధాకామినీవజహారఆచకర్ష - నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిభావః - సుమంగళీవృత్తమేతత్॥ ౬౪

మేతపరిచ్ఛదస్త్రియామాం॥ ౭౫ ॥ ఉపసిసగజయూథకర్ణతాళైః పటుపటహధ్వనిభిర్వ్యధూతనిద్రః। అరమత మధురస్వరాణి శృణ్వన్ విహగవికూజితవందిమఙ్గళాని॥ ౭౬॥ అథ జాతు రురోర్గృహీతవర్త్మా విపినే పార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః। శ్రమఫేనముచా తపస్విగాఢాం తమసాం ప్రాప నదీం తురఙ్గమేణ॥ ౭౭ కుమ్భపూరణభవః పటురుచ్చైరుచ్చచాల నినదోఽమ్భసి తస్యాః। తత్ర స ద్విరదబృంహితశఙ్కీ శబ్దపాతినమిషుం విససర్జ॥ ౭౮॥ నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవ తత్కృతవాన్పఙ్క్తిరథో విలఙ్ఘ్య యత్। అపథే పదమర్పయన్తి హి శ్రుతవన్తోఽపి రజోనిమీలితాః॥ ౭౯॥ హా తాతేతి క్రన్దితమాకర్ణ్య విషణ్ణస్తస్యాన్విష్యన్వేతస

స ఇతి ॥ స నరపతిః లలితాని కుసుమాని ప్రవాళాని చ శయ్యా యస్యాం తాం జ్వలితాభిః మహౌషధీభిః ఏవ దీపికాభిః సనాథాం తత్ప్రధానామిత్యర్థః. త్రియామాం రాత్రిం క్వచిత్ప్రదేశే అపసేత పరిచ్ఛదః పరిహృత పరిజనస్సన్నిత్యర్థః - అతివాహయాంబభూవ గమయామాస - పుష్పితాగ్రావృత్తం॥ ... ౭౫

ఉపసీతి॥ ఉపసి ప్రాతః పటూనాం పటహానామివ ధ్వనిర్యేషాం తైః గజయూథానాం కర్ణైరేవ తాళైః వాద్యభేదైః విధూతనిద్రః స నృపః తత్ర వనే మధురస్వరాణి విహఙ్గవికూజితాన్యేవ వన్దినాం మఙ్గళాని మఙ్గళగీతాని శృణ్వన్ అరమత ॥

అథేతి ॥ అథానన్తరం జాతు కదాచిత్ రురోః మృగస్య గృహీతవర్త్మా స్వీకృతరురుమార్గ ఇత్యర్థః - విపినే పార్శ్వచరైః అలక్ష్యమాణః - తురగవేగాదిత్యర్థః - స రాజా శ్రమేణ ఫేనముచా ఫేనం స్వీకుర్వతేత్యర్థః - తురఙ్గమేణ తపస్విగాఢాం తపస్విసేవితాం తమసాం నామ నదీం సరితం ప్రాప॥ ౭౭

కుమ్భేతి॥ తస్యాస్తమసాయాః. అమ్భసి కుమ్భస్య పూరణే భవః ఉత్పన్నః - పచాద్యచ్ - పటుః మధురః ఉచ్చైః గమ్భీరః నినదః ధ్వనిః ఉచ్చచాల ఉదియాయ తత్ర నినదే స నృపః ద్విరదబృంహితమితి శఙ్కత ఇతి ద్విరదబృంహిత శఙ్కీ సన్ శబ్దేన శబ్దానుసారేణ పతతీతి శబ్దపాతీ తం ఇషుం బాణం విససర్జ విసృష్టవాన్ - స్వాగతావృత్తం॥

నృపతేరితి॥ తత్కర్మ నృపతేః క్షత్రియస్య ప్రతిషిద్ధమేవ యదేతత్కర్మ గజవధరూపం పఙ్క్తిరథో దశరథః విలఙ్ఘ్య లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాదిత్యాది శాస్త్రముల్లఙ్ఘ్య- కృతవాన్ నను విదుషస్తస్య కథమీదృగ్విధ చేష్టితమిత్యత ఆహ - అపథ ఇతి - శ్రుతవన్తో విద్వాంసోఽపి రజోనిమీలితాః రజోగుణావృతాస్సన్తః - న పన్థా ఇత్యపథం - పథో విభాషేతి సమాసాన్తః అపథం నపుంసకమితి నపుంసకత్వం॥ ని॥ అపరిధాస్త్వపథం తు ఇత్యమరః- త

గూఢప్రభవం సః । శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం మునిపుత్రం తాపాదంతశ్శల్య ఇవాసీత్ క్షితిపోఽపి ॥ ౮౦ ॥ తేనావతీర్య తురగాత్ప్రథితాన్వయేన పృష్టాన్వయస్స జలకుంభనిషణ్ణదేహః । తస్మై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్ఖలద్భి రాత్మానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ ॥ ౮౧ ॥ తచ్చోదితస్స తమనుద్ధృతశల్యమేవ పిత్రోస్సకాశమవసన్నదృశోర్నినాయ । తాభ్యాం తథాగతముపేత్య తమేకపుత్రమజ్ఞానత

స్మిన్నపి పదం అర్పయంతి హి క్షిపంతి ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః - వైతాళీయం వృత్తమేతత్ ॥ ౭౯

హా తాతేతి ॥ హే తాతేత్యార్త్యా తాత జనక ॥ ని ॥ హా విషాదశుగార్తిషు । తాతస్తు జనకః పితేతి చామరః - హా తాతేతి క్రందితం ఆక్రోశనం ఆకర్ణ్య విష్ణోః గోప్తా స హంసః తస్య క్రందితస్య వేతసైః గూఢం ఛన్నం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం - తమన్విష్య శల్యేన బాణేన ప్రోతం స్యూతం ॥ ని ॥ శల్యం శంకౌ శరే వంశ ఇతి విశ్వః - సకుంభం కలశసహితం మునిపుత్రం ప్రేక్ష్య క్షిత్యపః క్షితిపోఽపి తాపాద్దుఃఖాత్ అంతఃశల్యం యస్య సోఽంతశ్శల్య ఇవాసీత్ మత్తమయూరవృత్తమేతత్ । శ్లో ॥ వేదై రంధ్రైర్మ్తౌ యసగా మత్తమయూరమితి లక్షణాత్ ॥ ౮౦

తేనేతి ॥ ప్రథితాన్వయేన ప్రఖ్యాతవంశేన - ఏతేన పాపభీరుత్వం సూచితం - తేన రాజ్ఞా తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయా పృష్టకులః జలకుంభే నిషణ్ణదేహః స మునిపుత్రః తస్మై రాజ్ఞే స్ఖలద్భిరక్షరపదైః - అశక్తివశాద్గద్గదైరిత్యర్థః - ఆత్మానం ద్విజేతరశ్చాసౌ తపస్వీ సుతశ్చ తం ద్విజేతరతపస్విసుతం కథయాంబభూవ - నచ తైర్వర్ణైః క ఏవాహం కింతు కరణః వైశ్యాత్తు కరణః శూద్రాయామితి యాజ్ఞవల్క్యః - కుతో బ్రహ్మహత్యేత్యర్థః - తథా చ శ్రీమద్రామాయణే ॥ శ్లో ॥ బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతాం । న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూత్తే మనసో వ్యథా ॥ శూద్రాయామపి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి ॥ ౮౧

తదితి ॥ తేన మునిపుత్రేణ చోదితః పితృసమీపం ప్రాపయేత్యుక్తః - స నృపతిః అనుద్ధృతశల్యం అనుత్పాటితశల్యమేవ తం మునిపుత్రం అవసన్నదృశోః వినష్టచక్షుషోః అంధయోరిత్యర్థః - పిత్రోః మాతాపిత్రోః - పితా మాత్రేత్యేకశేషః సమీపం నినాయ - ఇదం చ రామాయణవిరుద్ధం ॥ శ్లో ॥ అథాహమేకస్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ । అస్పర్శయమహం పుత్రం తం మునిం సహభార్యయేతి తత్ర నదీతీర ఏవ మృతం పుత్రం ప్రతి పిత్రోరానయనాభిధానాత్ - తథాగతం వే

స్స్వచరితం నృపతిశ్శశంస॥ ౭౨ ॥ తౌ దంపతీ బహు విలప్య శిశోః ప్రహర్త్రా శల్యం నిఖాతముదహారయతామురస్తః । సోఽభూత్పరాసురథ భూమిపతిం శశాప హస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవ వృద్ధః ॥ ౭౩ ॥ దిష్టాంతమాప్స్యతి భవానపి పుత్రశోకాదంత్యే వయస్యహమివేతి తముక్తవంతం । ఆక్రాంతపూర్వమివ ముక్తవిషం భుజంగం ప్రోవాచ కోసలపతిః ప్రథమాపరాద్ధః॥ ౭౪ ॥ శాపోఽప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభే సానుగ్రహో భగవతా మయి పాతితోఽయం । కృష్యాందహ

తస గూఢ- ఏకశ్చాసౌ పుత్రశ్చ తం ఏకపుత్రం ఏకపుత్రగ్రహణం పిత్రోరనన్యగతిక త్వసూచనార్థం - తం మునిపుత్రం ఉపేత్య సన్నికృష్య అజ్ఞానతః కరిభ్రాంత్యా స్వచరితం స్వకృతం తాభ్యాం పితృభ్యాం క్రియా గ్రహణాచ్ఛనకైః - శశంస కథితవాన్॥ ౭౨

తావితి॥ జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ - రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావో జంభావశ్చ వికల్పేన నిపాతః॥ ని॥ దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీ చ తా విత్యమరః- అనాథతయా బహు విలప్య భూయిష్ఠం పరిదేవ్య- శిశోః ఉరస్తః వక్షసః - పంచమ్యాస్తసిః- ప్రహర్త్రా దశరథేన - నిఖాతం శల్యం శరం ఉదహారయతాం ఉత్తారయామాసతుః స శిశుః పరాసుః మృతః అభూత్ - అథ వృద్ధో హస్తార్పితైః నయనవారిభిః - శాపదానస్య జలపూర్వకత్వాత్ - తైరేవ భూమిపతిం శశాప॥ ౭౩

దిష్టేతి॥ హే రాజన్ భవానపి అంత్యే వయసి వార్ధకే అహమివ పుత్రశోకాత్ దిష్టాంతం కాలావసానం మరణమిత్యర్థః ॥ ని॥ కాలేపి దిష్టే వేదిష్టం స్యా దితి విశ్వః- ఆప్స్యతీత్యుక్తవంతం ఆక్రాంతః పాదాహతః పూర్వమాక్రాంతః ఆక్రాంతపూర్వః- సుప్సుపేతి సమాసః - తం ప్రథమమపకృత మిత్యర్థః ముక్త విషముపకారిణే పశ్చాదుత్సృష్టవిషం భుజంగమివ స్థితం తం వృద్ధం - ప్రథమాపరాద్ధః ప్రథమాపరాధీ - కర్తరి క్తః ఇదం చ సహనే కారణముక్తం - శాపదానాత్పశ్చాదపరాధినం మునిం కోసలపతిర్దశరథః ప్రోవాచ॥ ... ౭౪

శాపఇతి॥ అదృష్టా అలక్షితా తనయాననపద్మశోభా సుతముఖకమలకాంతిః యేన తస్మిన్నపుత్రకే మయి భగవతా పాతితః వజ్రప్రాయత్వాత్పాతిత ఇత్యుక్తం- అయం త్వం పుత్రశోకాత్ మ్రియస్వేత్యేవం రూపః శాపోపి సానుగ్రహః- వృద్ధకుమారీవరన్యాయేనేష్టావాప్త్యంతరీయకత్వాత్ ఉపకార ఏవ అనుగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వముదాహరంతరన్యాసేనాహ - కృష్యామితి - ఇంధనైః

న్నపి ఖలు క్షితిమింధనేద్ధో బీజప్రరోహజననీం జ్వలనః కరోతి ॥ ౮౦ ॥ ఇత్థంగతే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన । ఏధాన్ హుతాశనవతస్స మునిర్యయాచే పుత్రం గతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః ॥ ౮౧ ॥
ప్రాప్తానుగస్సపది శాసనమస్య రాజా సంపాద్య పాతకవిలుప్తధృతిర్నివృత్తః ।
అంతర్నివిష్టపదమాత్మవినాశహేతుం శాపం దధజ్జ్వలనమౌర్వమివాంబురాశిః ॥
ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే నవమస్సర్గః.

కాష్ఠైః ఇద్ధః ప్రజ్వలితః జ్వలనః అగ్నిః కృష్యాం కర్షణాహార్యాం - ఋధ్యుపధాచ్చాక్లృపిచృతేరితి క్యప్ - క్షితిం దహన్నపి బీజప్రరోహాణాం బీజాంకురాణాం జననీముత్పాదనక్షమాం కరోతి ॥ ౮౦

ఇత్థమితి ॥ ఇత్థంగతే వృత్తే సతి వసుధాధిపేన రాజ్ఞా గతఘృణః నిష్కారుణః హంతృత్వాన్నిష్కృపః. అత ఏవ వధ్యః వధార్హోఽయం జనః అయమితి రాజ్ఞో నిర్వేదాత్ అనాదరేణ స్వాత్మనిర్దేశః - తవ- కిం విధత్తాం ఇత్యభిహితః మయా కిం కర్తవ్యమితి విజ్ఞప్త ఇత్యర్థః - స మునిస్సదారస్సభార్యః పరాసుం గతాసుం పుత్రం అనుగంతుం మనో యస్య సః అనుగంతుమనాః - తుం కామమనసోరపీతి మకారలోపః. హుతాశనవతః సాగ్నీన్ ఏధాన్ కాష్ఠాన్ యయాచే - న చాత్రాత్మఘాతదోషః ॥ శ్లో ॥ అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః- భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత ఇతి వచనాత్ ॥ ౮౧

ప్రాప్తేతి ॥ ప్రాప్తానుగః ప్రాప్తానుచరః రాజా దశరథః సపది అస్య మునేశ్శాసనం కాష్ఠసంహరణరూపం ప్రాగేకోఽపి సంప్రతి ప్రాప్తానుచరత్వాత్- సంపాద్య పాతకేన మునివధనిమిత్తేన విలుప్తధృతిః భగ్నోత్సాహస్సన్ అంతర్నివిష్టపదం లబ్ధస్థానం ఆత్మవినాశహేతుం శాపం అంబురాశిః ఔర్వం జ్వలనమివ బడబానలమివ ॥ ని ॥ ఔర్వస్తు మునిభేదేఽపి బడబానలవైశ్యయోరితి వైజయంతీ. దధత్ నివృత్తః ॥ ౮౨

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహోపాధ్యాయ
కోలచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - నవమస్సర్గః

శ్రీరస్తు.

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే- దశమసర్గప్రారంభః.

పృథివీంశాసితు స్తస్య పాకశాసనతేజసః । కించిదూనమనూనర్ద్ధేర్దశాబ్దాయుతంయయౌ॥ ౧ ॥ నచోపలేభేపూర్వేషామృణనిర్మోక్షసాధనం। సుతాభిధానంసజ్జ్యోతిస్సద్యశ్శోకతమోపహం॥ ౨ ॥ అతిష్ఠత్ప్రత్యయాపేక్షసంతతిస్స చిరంనృపః । ప్రాఙ్మన్థాదనభివ్యక్తరత్నోత్పత్తిరివార్ణవః ॥ ౩॥ ఋష్యశృంగాదయ స్తస్యసంతస్సంతానకాంక్షిణః । ఆరేభిరేయతాత్మానః పుత్రీయామిష్టి

పృథివీమితి॥ పృథివీంశాసితుఃపాలయితుఃపాకశాసనతేజసఃఇంద్రవర్చసః అనూనర్ద్ధేర్మహాసమృద్ధేః తస్యదశరథస్యకించిదూనందశదశాం సంవత్సరాణామయుతం- దశసహస్రసంఖ్యయా- ఏకందశశతంసహస్రమయుతంనియుతంతథా ప్రయుతంకోట్యర్బుదంచబృదంస్థానాత్ స్థానందశగుణంస్యాదిత్యార్యభటః- ఇదంచమునిశాపాత్పరంవేదితవ్యంనతుజననాత్॥ శ్లో ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్యమమకౌశిక । దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయంనరామంనేతుమర్హసి- ఇతిరామాయణవిరోధాత్- నాప్యభిషేకాత్పరం - తస్యాపి॥ శ్లో॥ సమ్యగ్వినీతమథవర్మధరంకుమారమాదిశ్యరక్షణవిధౌవిధివత్ప్రజానామితి కౌమారానుష్ఠితత్వాభిధానాత్సఏవవిరోధఇతి॥ ౧

నచేతి॥ సదశరథఃపూర్వేషాంపితౄణాంఋణనిర్మోక్షసాధనం-ఏషవా అనృణోయఃపుత్రీతిశ్రుతేః - పితృఋణాపనుక్తికారణంసద్యఃశోకఏవతమఃతదపహంతీతిశోకతమోపహంఅత్రతదంతవిధ్యాఖ్యానేన - అపేక్లేశతమసోరితిడప్రత్యయః - సుతాభిధానంసుతాఖ్యంజ్యోతిర్నోపలేభేనప్రాప చ॥ ౨

అతిష్ఠదితి॥ ప్రత్యయంహేతుమపేక్షతఇతిప్రత్యయాపేక్షాసాసంతతిఃయస్యసతథోక్తః॥ని॥ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వితిశ్యమరః-సన్నృపఃమంన్థాత్ప్రాఙ్మథనాత్పూర్వంఅనభివ్యక్తాఅప్రకాశితారత్నోత్పత్తిర్యస్యసఃఅర్ణవ ఇవచిరమతిష్ఠత్ - సామగ్ర్యభావాద్విలంబోనతువంధ్యత్వాదితిభావః॥ ౩

ఋష్యశృంగేతి॥యతాత్మానఃనియమితచిత్తాస్సంతఃమహాంతః ఋష్యశృంగనామమునిఃతదాదయఃఋతౌఋతౌవాయజంతీతిఋత్విజఃయాజకాః-ఋత్విగ్దధృగిత్యాదినాక్విన్ప్రత్యయాంతోనిపాతః॥ క॥ ఋత్విజోయాజకాశ్చతఇత్యమరః - సంతానకాంక్షిణఃపుత్రార్థినఃతస్యదశరథస్యపుత్రీయంపుత్రనిమిత్తాం-

మృత్విజః ॥ ౪ ॥ తస్మిన్నవసరే దేవాః పౌలస్త్యోపప్లుతా హరిం । అభిజగ్ముర్నిదాఘార్తాశ్ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః॥ ౫ ॥ తే చ ప్రాపురుదన్వన్తం బుబుధే చాదిపూరుషః । అవ్యాక్షేపో భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణం॥ ౬ ॥ భోగిభోగాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకసః । తత్ఫణామణ్డలోదర్చిర్మణిద్యోతితవిగ్రహం ॥ ౭ ॥ శ్రియః పద్మనిషణ్ణాయాః క్షౌమాన్తరితమేఖలే । అఙ్కే నిక్షిప్తచరణమాస్తీర్ణకరపల్లవే॥ ౮॥ ప్రబుద్ధపుణ్డరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకం।

పుత్రాచ్ఛన్దసీతి ప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగమారేభిరే ఉపచక్రమిరే॥ ౪

తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్నవసరే పుత్రకామేష్టిప్రవృత్తిసమయే దేవాః ఇన్ద్రాదయః పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ పౌలస్త్యో రావణః తేనోపప్లుతాః పీడితాస్సన్తో నిదాఘార్తాః ఘర్మాతురాః అధ్వానం గచ్ఛన్తీతి అధ్వగాః పాన్థాః - అన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః - ఛాయాప్రధానం వృక్షం ఛాయావృక్షమివ - శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః - హరిం విష్ణుమభిజగ్ముః ప్రాపుః ॥ ౫

తే చేతి ॥ తే దేవాశ్చ ఉదన్వన్తం సముద్రం - ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతనాత్సాధుః - ప్రాపుః ఆదిపూరుషః విష్ణుశ్చ బుబుధే యోగనిద్రాన్తత్యాజేత్యర్థః - ప్రాప్తిబోధయోర్లక్షణార్థశ్చకారః తథాహి- అవ్యాక్షేపో విలమ్బస్య అభావో భవిష్యన్త్యాః కార్యసిద్ధేః లక్షణం లిఙ్గం హి - అనన్యపరతా హ్యస్య కార్యసిద్ధేర్లక్షణమ్॥ ౬

భోగీతి ॥ దివ్యోకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - భోగినః శేషస్య భోగః శరీరం॥ 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః - స ఏవాసనం తస్మిన్నాసీనం ... ఈషాసనమిత్యేకాగారికేశం - తస్య భోగినః ఫణామణ్డలే యే ఉదర్చిషః ఊర్ధ్వశిఖా మణయః తైర్ద్యోతితః విగ్రహః ప్రకాశితశరీరం తం విష్ణుం దదృశుః॥ .. ౭

శ్రియ ఇతి ॥ పద్మే నిషణ్ణాయాః ఉపవిష్టాయాః శ్రియః లక్ష్మ్యాః క్షౌమాన్తరితా దుకూలవ్యవహితా మేఖలా యస్యాస్తస్మిన్ ఆస్తీర్ణౌ కరపల్లవౌ పాణిపల్లవౌ యత్ర తస్మిన్ అఙ్కే ... అనేన చరణయోస్సౌకుమార్యాత్ కఠినమేఖలాస్పర్శాసహత్వం సూచ్యతే- తస్మిన్నఙ్కే నిక్షిప్తచరణం॥ ౮

ప్రబుద్ధేతి॥ ప్రబుద్ధం వికసితం యత్పుణ్డరీకం తదివ అక్షిణీ యస్య తం ... పుణ్డరీకసదృశే అక్షిణీ యస్యేతి ... బాలాతపనిభం సదృశం ...

దివసంశారదమివప్రారమ్భసుఖదర్శనం॥ ౯ ॥ ప్రభానులిప్తశ్రీవత్సంలక్ష్మీవిభ్రమదర్పణం । కౌస్తుభాఖ్యమపాంసారమ్బిభ్రాణంబృహతోరసా॥ ౧౦ ॥ బాహుభిర్విటపాకారైర్దివ్యాభరణభూషితైః । ఆవిర్భూతమపాంమధ్యేపారిజాతమివాపరం ॥ ౧౧ ॥ దైత్యస్త్రీగండలేఖానాంమదరాగవిలోపిభిః । హేతిభిశ్చేతనావద్భిరుదీరితజయస్వనం ॥ ౧౨ ॥ ముక్తశేషవిరోధేనకులిశవ్రణలక్ష్మణా । ఉపస్థితంప్రాంజలినావినీతేనగరుత్మతా॥ ౧౩॥ యోగనిద్రాంతవిశదైః

శుకంయస్యతంపీతాంబరధారిణమిత్యర్థః - అన్యత్రబాలాతపవ్యాజాంశుకమిత్యర్థః॥ని॥ నిభోవ్యాజసదృశయోరితివిశ్వః- ప్రారంభాఃప్రకృష్టోద్యోగాఃయోగినఃతేషాంసుఖదర్శనంఅన్యత్రప్రారంభే ఆదౌసుఖదర్శనంశారదంశరత్సంబంధినందివసమివస్థితం॥ ౯

ప్రభేతి॥ పునఃకింవిధంప్రభయా అనులిప్తంఅనురంజితః శ్రీవత్సమేవలాంఛనంయస్యతం - లక్ష్మ్యాః భ్రమదర్పణం శ్రీవిలాసదర్పణం కౌస్తుభఇత్యాఖ్యాయస్యతం అపాంసారః సముద్రాణాం స్థిరాంశం అమ్మయుంమణిమిత్యర్థఃబృహతాఉరసాబిభ్రాణం॥ ౧౦

బాహుభిరితి॥ విటపాకారైః శాఖాసదృశైర్దివ్యాభరణభూషితైః బాహుభిరుపలక్షితంఅపాంమధ్యే ఆవిర్భూతంఅపరం ద్వితీయంపారిజాతమివస్థితం॥ ౧౧

దైత్యేతి॥ దైత్యస్త్రీగండలేఖానాంఅసురాంగనాగండస్థలీనాంయోమదరాగస్తంవిలుంపంతిఅపహరంతీతిమదరాగవిలోపినః తైశ్చేతనావద్భిస్సజీవైః హేతిభిస్సుదర్శనాదిభిరాయుధైఃఉదీరితజయస్వనం జయశబ్దముద్ఘోషయంతీభిఃమూర్తిమతీభిశ్చస్త్రీదేవతాభిఃఉపాస్యమానమిత్యర్థః॥ ౧౨

ముక్తేతి॥ ముక్తోభగవత్సన్నిధానాత్త్యక్తః శేషేణఅహీశ్వరేణసహవిరోధఃసహజవైరంయేన తేనకులిశేనవ్రణాః అమృతాహరణకాలే ఇంద్రయుద్ధేవజ్రప్రహారాఃతఏవలక్ష్మాణియస్యతేనప్రగతోంజలిర్యేనతేనప్రాంజలినావినీతేనగరుత్మతా తార్క్ష్యేణఉపస్థితంఉపాసితంపురాకిలమాతఃప్రార్థితేనభగవతాతద్దుహితుర్గరుడాకర్షకః పత్న్యాఃకస్యచిత్సర్పస్యగరుడాదాగామిభయంపరిహర్తుంఅభయందానేనకృతేస్వభక్షకరక్షణముగ్ధతారీనపక్షిరాజం త్వత్తోబలాఢ్యఇతిగర్వంతంసవామపతసీభాగేక్షేపకజాగ్ర్యభగవాన్నామయేతి మహాభారతీంకథాంసూచయతినితేనేతి॥ ౧౩

పావనైరవలోకనైః। భృగ్వాదీననుగృహ్ణంతంసౌఖశాయనికానృషీన్॥ ౧౪
ప్రణిపత్యసురాస్తస్మైశమయిత్రేసురద్విషాం। అథైనంతుష్టువుస్స్తుత్యమవా
ఙ్మనసగోచరం॥ ౧౫॥ నమోవిశ్వసృజేపూర్వంవిశ్వంతదనుబిభ్రతే। అథవిశ్వ
స్యసంహర్త్రేతుభ్యంత్రేధాస్థితాత్మనే॥ ౧౬॥ రసాంతరాణ్యేకరసంయథాది
వ్యంపయోశ్నుతే। దేశేదేశేగుణేష్వేవమవస్థాస్త్వమవిక్రియః॥ ౧౭॥ ఏకఃకా
రణతస్తాంతామవస్థాంప్రతిపద్యసే। నానాత్వంరాగసంయోగాత్స్ఫటికస్యే
వతేధ్రువం॥ ౧౮॥ అమేయోమితలోకస్త్వమనర్థీప్రార్థనావహః। అజితో

యోగే। యోగఃమనసోవిషయాంతరవ్యావృత్తిఃసఏవనిద్రాతస్యాఃఅం
తేఅవసానే। శబ్దైః ప్రసన్నైఃపావనైఃశోధకైఃఅవలోకనైఃసుఖశయనంపృ
చ్ఛంతీతిసౌఖశాయనికాః - పృచ్ఛతౌసుస్నానాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్ - తాన్
మునీన్ భృగ్వాదీన్ ఋషీననుగృహ్ణంతంతందదృశుః॥ ౧౪

ప్రణిపత్యేతి॥ అనంతరంసురాః దేవాఃసురద్విషామసురాణాం
శమయిత్రేవినాశకాయతస్మైవిష్ణవేప్రణిపత్యస్తుత్యంస్తోత్రార్హం - ఏతిస్తు
శాస్వృదృజుషఃక్యప్ వాక్చమనశ్చవాఙ్మనసౌ - అచతురేత్యాదినాఅచ్ప్ర
త్యయాంతోనిపాతః - తయోర్గోచరో విషయోనభవతీతి అవాఙ్మనసగోచరః
తంఏనంతుష్టువుఃస్తుతవంతః॥ ౧౫

నమఇతి॥ పూర్వమాదౌవిశ్వసృజేవిశ్వస్రష్ట్రేతదనుసర్గానంతరంవిశ్వంబి
భ్రతేపుష్ణతే అథవిశ్వస్యసంహర్త్రేఏవంత్రేధాత్రిప్రకారేణస్థితఃఆత్మాదేహో
యస్యతస్మైతుభ్యంనమః॥ ౧౬

కథంసృష్టిస్థితిలయకర్తృత్వమిత్యాశంక్యఔపాధికమిత్యాహ॥ రసాంత
రాణీతి॥ ఏకరసంమధురైకరసందివిభవందివ్యంపయఃవర్షోదకందేశేదేశేఊష
రాదిప్రదేశేఅన్యాన్రసాన్రసాంతరాణిలవణాదీనియథాఅశ్నుతేప్రాప్నో
తిఏవమవిక్రియోనిర్వికారఃఏకరూపఇత్యర్థః - త్వంగుణేషుసత్త్వాదిషు ఉపాధి
షుస్థిత్వేత్యర్థః- అవస్థాఃసృష్ట్యాదిరూపాఅశ్నుషే॥ ... ౧౭

ఏకఇతి॥ ఏకఃఏకరూపఃత్వంకారణతఃఉపాధేఃతాంతామవస్థాంప్రతిపద్య
సేప్రాప్నోషి - తస్మాత్తేనానాత్వం - రజ్యతేఅనేనేతిరాగఃరాగద్రవ్యంజపా
కుసుమాదితస్యసంయోగాత్ స్ఫటికస్యేవధ్రువంస్ఫుటం॥ ... ౧౮

అమేయఇతి॥ హేదేవత్వంఅమేయఃలోకైఃఇయత్తయానపరిచ్ఛేద్యఃమిత
లోకఃపరిచ్ఛిన్నలోకఃఅనర్థీనిస్పృహః ఆవహతీత్యావహః - పచాద్యచ్ప్రార్థ

ష్ణు త్వంతమవ్యక్తో వ్యక్తకారణం॥ ౧౯॥ హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వాం తపస్వినం। దయాళుమనఘస్పృష్టం పురాణమజరం విదుః॥ ౨౦॥ సర్వజ్ఞస్త్వమవిజ్ఞాతస్సర్వయోనిస్త్వమాత్మభూః। సర్వప్రభురనీశస్త్వమేకస్త్వం సర్వరూపభాక్॥ ౨౧ ॥ సప్తసామోపగీతం త్వాం సప్తార్ణవజలేశయం। సప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యుస్సప్తలోకైకసంశ్రయం॥ ౨౨॥ చతుర్వర్గఫలం జ్ఞానం కాలా

నా రామావహః ప్రార్థనావహః కామదః అజితః అన్యైరితి శేషః జిష్ణుర్జయశీలః అ త్యంతమవ్యక్తః సూక్ష్మరూపః తథాపి వ్యక్తస్య స్థూలస్య జగతః కారణం హేతుః- అన్యథా ప్రకారాయోగాత్॥ ౧౯

హృదయేతి॥ హే దేవ త్వాం హృదయసంస్థం అంతర్యామితయా నిత్యసన్నిహితం తథాప్యనాసన్నం అగమ్యరూపత్వాద్విప్రకృష్టం చ విదుః సన్నికృష్టస్య విప్రకృష్టత్వమితి విరోధః- అకామం నిత్యపూర్ణత్వాన్నిష్కామం తథాపి తపస్వినం లోకయాత్రార్థం తాపసం విదుః- ఉక్తం చ గీతాసు నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చ కర్మణీతి కిమవ్యనిచ్ఛోస్తప ఇతి విరోధః- దయాళుం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛుం తథాప్యనఘస్పృష్టం నిత్యానందరూపత్వాదదుఃఖినం॥ ని॥ అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘమిత్యమరః- దయాళురదుఃఖీతి విరోధః పురాణమనాదిం అజరం నిర్వికారత్వాదజరం విదుః - చిరంతనం జీర్యతీతి విరోధః॥ ౨౦

సర్వజ్ఞ ఇతి॥ త్వం సర్వజ్ఞః- ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః - త్వం అవిజ్ఞాతః అన్యైరితి శేషః సర్వేషాం యోనిః కారణం ఆత్మనైవ భవతీతి ఆత్మభూః న తేఽంతి కారణమస్తీత్యర్థః సర్వస్య ప్రభుః త్వం అనీశస్త్వం ఏకస్త్వం సర్వరూపభాక్ ఏక ఏవ సర్వాత్మనావర్తస ఇత్యర్థః॥ ౨౧

సప్తేతి॥ సప్తభిస్సామభిరుపగీతం ఉపగీయమానం - తత్పురుషేత్యాదినా సమాసః- సప్తానాం అర్ణవానాం జలం తత్ర శేతే ఇతి తం శయవాసివాసేష్వకాలాదిత్యలుక్ సప్తార్చిరగ్నిః ముఖం యస్య తం- అగ్నిముఖా వై దేవా ఇతి శ్రుతేః సప్తానాం లోకానాం భూర్భువాదీనాం లోకానాం ఏకసంశ్రయం చాచఖ్యుః॥ ౨౨

చతురితి॥ చతుర్ణాం ధర్మాదీనాం వర్గః చతుర్వర్గః॥ ని ॥ త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గస్సమోక్షకైరిత్యమరః- తత్ఫలం యత్ జ్ఞానం చ తాన్యుగయుగానికృతాదీని యస్సాం సా చతుర్యుగా కాలావస్థా కాలపరిణామశ్చ త్వత్తో వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః తన్మయః చతుర్వర్ణమయః చాతుర్వర్ణ్యప్రచుర ఇత్యర్థః- తత్ర ప్రకృతివచనే మయట్ -తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః- లోక ఇత్యేవం రూపం

వస్థాచతుర్యుగా । చతుర్వర్ణమయోలోకఏవంరూపంచతుర్ముఖాత్ ॥ ౨౩ ॥
అభ్యాసనిగృహీతేనమనసాహృదయాశ్రయం । జ్యోతిర్మయంవిచిన్వంతియోగినస్త్వాంవిముక్తయే ॥ ౨౪ ॥ అజస్యగృహ్ణతోజన్మనిరీహస్యహతద్విషః । స్వపతోజాగరూకస్యయాథార్థ్యంవేదకస్తవ ॥ ౨౫ ॥ శబ్దాదివిషయాన్భోక్తుంచరితుందుశ్చరంతపః । పర్యాప్తోసిప్రజాఃపాతుమౌదాసీన్యేనవర్తితుం ॥ ౨౬ బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పంథానస్సిద్ధిహేతవః । త్వయ్యేవనిపతంత్యోఘాజాహ్నవీయాఇవార్ణవే ॥ ౨౭ ॥ త్వయ్యావేశితచిత్తానాంత్వత్సమర్పితకర్మ

సర్వంచతుర్ముఖాత్ చతుర్ముఖరూపిణస్త్వత్తఃజాతమితిశేషః ॥ ఇదగ్ సర్వమసృజత - యదిదంకించేతిశ్రుతేః ॥ ౨౩

అభ్యాసేతి ॥ అభ్యాసేననిగృహీతంవిషయాంతరేభ్యోనివర్తితంతేనమనసాయోగినోహృదయాశ్రయం జ్యోతిర్మయంత్వాంవిముక్తయేమోక్షార్థంవిచిన్వంత్యన్విష్యంతీత్యర్థః ॥ ౨౪

అజస్యేతి ॥ నజాయతఇత్యజః- అన్యేభ్యోదృశ్యతఇత్యల్పప్రత్యయః- తస్యజన్మశూన్యస్యాపిజన్మగృహ్ణతోమత్స్యాదిరూపేణగృహ్ణతః నిరీహస్యనిష్కామస్యాపిహతద్విషశ్శత్రూన్ఘ్నతః జాగరూకస్యసర్వసాక్షికతయాప్రతిబుద్ధస్యాపిస్వపతఃయోగనిద్రామనుభవతఇత్యర్థః- ఇత్థంవిపరీతచేష్టితస్యతవయాథార్థ్యంకోవేదవేత్తి- విదోలటోవేతిలట్ ॥ ౨౫

శబ్దేతి ॥ కించకృష్ణాదిరూపేణశబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుంనరనారాయణాదిరూపేణదుశ్చరంతపశ్చరితుం తథాదైత్యాదిమర్దనేనప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యసాక్షితయావర్తితుంచపర్యాప్తస్సమర్థః- అసి - భోగతపసోఃపాలనౌదాసీన్యయోః పరస్పరవిరుద్ధయోః ఆచరణేత్వదన్యఃకస్సమర్థః ॥ ౨౬

బహుధేతి ॥ ఆగమైస్సాంఖ్యాదిదర్శనైర్భిన్నా అపిసిద్ధిహేతవః పురుషార్థసాధకాఃపంథానః ఆచారమార్గాః జాహ్నవీయాఃగాంగాఃఓఘాఃప్రవాహాఇవతేప్యాగమైర్భిన్నాస్సిద్ధేర్హేతవశ్చఅర్ణవఇవత్వయ్యేవపతంతిప్రవిశంతియేనకేనాపిరూపేణత్వమేవసర్వోపాస్యోసీత్యర్థః ॥ ౨౭

త్వయీతి ॥ త్వయ్యావేశితంసమర్పితంచిత్తంయేషాంతేషాంత్వత్సమర్పితకర్మణాంఈశ్వరార్పితబుద్ధ్యాకర్మకుర్వతామిత్యర్థః- వీతరాగాణాంవిరక్తానాంఅభూయస్సన్నివృత్తయే మోక్షాయత్వమేవగతిఃసాధనం ॥ తమేవంవిద్వానమృతఇహభవతినాన్యఃపంథాఅయనాయవిద్యతేఇతిశ్రుతేరితిభావః ॥ ౨౮

ణాం । గతిస్త్వం వీతరాగాణామభూయస్సన్నివృత్తయే ॥ ౨౮ ॥ ప్రత్యక్షో
ప్యపరిచ్ఛేద్యో మహ్యాదిర్మహిమా తవ । ఆప్తవాగనుమానాభ్యాం సాధ్యం త్వాం
ప్రతి కా కథా ॥ ౨౯ ॥ కేవలం స్మరణేనాపి పునాసి పురుషం యతః । అనేన వృ
త్తయశ్శేషా నివేదితఫలాస్త్వయి ॥ ౩౦ ॥ ఉదధేరివ రత్నాని తేజాంసీవ వివస్వ
తః । స్తుతిభ్యో వ్యతిరిచ్యంతే దూరాణి చరితాని తే ॥ ౩౧ ॥ అనవాప్తమవాప్త
వ్యం న తే కించన విద్యతే । లోకానుగ్రహ ఏవైకో హేతుస్తే జన్మకర్మణోః ॥ ౩౨ ॥
మహిమానం యదుత్కీర్త్య తవ సంహ్రియతే వచః । శ్రమేణ తదశక్త్యా వా న గు
ణానామియత్తయా ॥ ౩౩ ॥ ఇతి ప్రసాదయామాసుస్తే సురాస్తమధోక్షజం,

ప్రత్యక్ష ఇతి ॥ ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షప్రమాణగమ్యః తవ మహ్యాదిః పృథివ్యాదిః మహిమా మాహైశ్వర్యం చాపరిచ్ఛేద్యః అనవధార్యః ఆప్తవాక్యైః అనుమానం తు క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానాదికం తాభ్యాం సాధ్యం గమ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా ప్రత్యక్షమపి సర్వం కృతం జగదపరిచ్ఛేద్యం తత్కారణం ప్రత్యక్షస్త్వపరిచ్ఛేద్య ఇతి కిముత వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ .. ౩౦

కేవలమితి ॥ కేవలం ఏకః [illegible] స్మరణేనాపి పురుషం స్మర్తారం జనం యతః పునాసి అతః [illegible] శేషాః అవశిష్టాః వృత్తయో దర్శనస్పర్శనాదయో వ్యాపారాః నివేదితాః [illegible] కార్యాః తవ స్మరణస్యైవ ఫలమితి భావః ॥ ౩౦

ఉదధేరితి ॥ ఉదధేః రత్నానివ వివస్వతః తేజాంసీవ దూరాణి అవాఙ్మనసగోచరాణి తే చరితాని స్తుతిభ్యో వ్యతిరిచ్యంతే [illegible] ఇత్యర్థః ॥ ౩౧

అనవాప్తమితి ॥ అనవాప్తమప్రాప్తం అవాప్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం తే కించన కించిదపి న విద్యతే - నిత్యపూర్ణత్వాదితి భావః తర్హి [illegible] జన్మకర్మణీ [illegible] ఇత్యత ఆహ లోకేతి - ఏకః లోకానుగ్రహ ఏవ తే జన్మకర్మణోః హేతుః పరకారుణికస్య తే [illegible] ప్రవృత్తిరిత్యర్థః ॥ ... ౩౨

మహిమానమితి ॥ తే మహిమానముత్కీర్త్య సంకీర్త్య వచః సంహ్రియత ఇతి యత్ తద్వచస్సంహరణం శ్రమేణ శ్రాంత్వా వా అశక్త్యా వా [illegible] గుణానామియత్తయా ఏతావన్మాత్రతయా న తేషామానంత్యాదితి భావః ॥ ౩౩

ఇతీతి ॥ ఇతి సురాః తం అధోక్షజం అధోభూతమక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యస్య తం అధోక్షజం విష్ణుం ప్రసాదయామాసుః ప్రసన్నం చక్రుః హియస్మాత్ప్రసాదనం [illegible] స్వయాథార్థ్యం కృతం వ్యాహృతిభూతార్థస్తుతి [illegible]

భూతార్థంవ్యాహృతిస్సాహిన స్తుతిఃపరమేష్ఠినః॥ ౩౪ ॥తస్మైకుశలసంప్రశ్న వ్యంజితప్రీతయేసురాః॥భయమప్రళయోద్వేలాదాచఖ్యుర్నైరృతోదధేః ॥ ౩౫ అథవేలాసమాసన్నశైలరంధ్రానునాదినా । స్వరేణోవాచభగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః॥ ౩౬ ॥ పురాణస్యకవేస్తస్యవర్ణస్థానసమీరితా । బభూవకృతసంస్కారాచరితార్థైవభారతీ॥ ౩౭॥ బభౌసదశనజ్యోత్స్నాసావిభోర్వదనోద్గతా । నిర్యాతశేషాచరణాద్గంగేవోర్ధ్వప్రవర్తినీ॥ ౩౮ ॥జానేవోరక్షసాక్రాంతావనుభావపరాక్రమౌ । అంగినాంతమసేవోభౌగుణౌప్రథమమధ్యమౌ॥ ౩౯ ॥ విదితంతప్యమానంచతేనమేభువనత్రయం । అకామోపనతే

స్యవ్యాహృతిరుక్తిఃసాస్తుతిర్నప్రశంసా॥ ౩౪

తస్మాఇతి॥ సురాఃదేవాఃకుశలసంప్రశ్నేనవ్యంజితాఅభివ్యక్తాప్రీతిర్యస్యతస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయేతస్మైవిష్ణవేప్రళయాభావేపిఉద్వేలాదుత్కరాత్ దాత్ నైరృతోరాక్షసఏవఉదధిస్సముద్రఃతస్మాద్భయమాచఖ్యుఃకథితవంతః॥

అథేతి॥ అథవేలాయామబ్ధేఃకూలేసమాసన్నాసాంసన్నికృష్టానాం శైలానాంకందరేషుగహ్వరేషు అనునాదినాప్రతిధ్వనిమతాస్వరేణ పరిభూతార్ణవ ధ్వనిఃతిరస్కృతసముద్రఘోషోభగవానువాచ॥ ౩౬

పురాణేతి॥ పురాణస్యపురాతనస్యకవేస్తస్యభగవతోవర్ణస్థానేషుఉరఃకంఠాదిషుసమీరితాసమ్యగుచ్చారితాఅతఃకృతస్సంపాదితఃసంస్కారస్సాధుత్వ స్పష్టత్వాదిప్రయత్నోయస్యాస్సాభారతీవాణీచరితార్థాబభూవ - ఏవకారో సంభావనావిపరీతసంభావనావ్యుదాసార్థః॥ ౩౭

బభావితి॥ విభోర్విష్ణోర్వదనాదుద్గతాఅభిప్రసారితాసదశనజ్యోత్స్నా దంతకాంతిసహితా- ఇదంవిశేషణంధావళ్యాతిశయద్యోతనార్థం - అతఏవసా భారతీచరణాదంఘ్రేర్నిర్యాతశేషాఃసృతావశిష్టేత్యర్థః - స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినానిర్యాతశబ్దస్యపుంవద్భావః - నిర్యాతశేషాచసాగంగాచేతిసామానాధికరణ్యనిర్వాహాత్ నిర్యాతయాశిష్టేతివిగ్రహేపుంవద్భావః - ఊర్ధ్వప్రవర్తినీఊర్ధ్వవాహినీగంగేవబభావిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ... ౩౮

యదాహభగవాన్తదాహ ॥ జానఇతి॥ హేదేవాఃవోయుష్మాకం అనుభావపరాక్రమౌ అభిప్రాయజ్ఞేనరక్షసారావణేన అంగినాంశరీరిణాంప్రథమమధ్యమౌగుణౌసత్వరజసీతమసేవతమోగుణేనేవ ఆక్రాంతౌజానేజానామీతివాక్యార్థః॥ ౩౯

విదితమితి॥కించఅకామేనఅనిచ్ఛయాఉపనతేనఉపాగతేనఏనసా

నైవ సాధోస్సహృదయమేనసా॥ ౪౦॥ కార్యేషు చైకకార్యత్వాదభ్యర్థ్యోఽస్మి న వజ్రిణా। స్వయమేవ హి వాతోఽగ్నేస్సారథ్యం ప్రతిపద్యతే॥ ౪౧॥ స్వాసిధారాపరిహృతః కామం చక్రస్య తేన మే। స్థాపితో దశమో మూర్ధా లబ్ధాంశ ఇవ రక్షసా॥ ౪౨॥ స్రష్టుర్వరాతిసర్గాత్తు మయా తస్య దురాత్మనః। అత్యారూఢం రిపోస్సోఢం చందనేనేవ భోగినః॥ ౪౩॥ ధాతారం తపసా ప్రీతం యయాచే స హి రాక్షసః। దైవాత్సర్గాదవధ్యత్వం మర్త్యేష్వాస్థాపరాఙ్ముఖః॥ ౪౪ ॥ సో

పాపేన సాధోస్సజ్జనస్య హృదయమివ తేన రక్షసా తప్యమానం - తపతేస్తద్భావాదికాత్కర్మణి శానచ్ - భువనత్రయం చ మే విదితం మయా జ్ఞాతమిత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ॥ ౪౦

కార్యేష్వితి॥ కించ ఏకకార్యత్వాదావయోరేకార్థత్వాద్ధేతోః కార్యేషు విషయే వజ్రిణా ఇంద్రేణ అభ్యర్థ్యః ఇదం కురు ఇతి ప్రార్థనీయో నాస్మి - తథా హి - వాతో వాయుః స్వయమేవాగ్నేస్సారథ్యం సాహాయ్యం ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి న తు వహ్నిప్రార్థనయైవేత్యేవకారార్థః - పరకార్యేషు స్వత ఏవ ప్రవృత్తిః న పరప్రార్థనయా స్వార్థశ్చాయమింద్రస్యైవేత్యర్థః॥ ౪౧

స్వేతి॥ పురా కిల పురారాతిప్రీణనాయ స్వశిరాంసి ఛిందతా దశకంధరేణ యద్దశమం శిరోఽవశేషితం తన్మచ్చక్రార్థమిత్యాహ - స్వస్యాసిధారయా పరిహృతోఽచ్ఛిన్నో దశమః దశానాం పూరణః మూర్ధా మే చక్రస్య కామం పర్యాప్తం లబ్ధాంశః ప్రాప్తభాగ ఇవ తేన రక్షసా స్థాపితో నిహితః - సర్వథా తమహం హనిష్యామీత్యర్థః॥ ౪౨

కిం తర్హి ప్రాగుపేక్షితం తత్రాహ॥ స్రష్టురితి॥ కింతు స్రష్టుః బ్రహ్మణో వరాతిసర్గాద్వరదానాద్ధేతోః మయా తస్య దురాత్మనో రావణస్య రిపోః అత్యారూఢమత్యారోహణం అతివృద్ధిరితి యావత్ - నపుంసకే భావే క్తః - భోగినస్సర్పస్య అత్యారూఢం చందనేనేవ సోఢం సహ్యం చందనస్యాపి స్రష్ట్రైవ నియంత్రేవేతి ద్రష్టవ్యం॥ ౪౩

సంప్రతి తస్య వరస్వరూపమాహ॥ ధాతారమితి॥ స రాక్షసః తపసా ప్రీతం సంతుష్టం ధాతారం బ్రహ్మాణం మర్త్యేషు విషయే ఆస్థాపరాఙ్ముఖః ఆస్థారహితస్సన్ - మర్త్యాననాదృత్యేత్యర్థః - దైవాత్సర్గాత్ అష్టవిధాయా దైవసృష్టేః అవధ్యత్వం యయాచే హి॥ ౪౪

తర్హి కా గతిరిత్యత ఆహ॥ స ఇతి॥ సోఽహం దశరథస్య రాజ్ఞస్సుతతాం వా

హం దాశరథిర్భూత్వా రణభూమేర్బలిక్షమం। కరిష్యామిశరైస్తీక్ష్ణైస్తచ్ఛిరః క
మలోచ్చయం॥౪౫॥ అచిరాద్యజ్వభిర్భాగంకల్పితంవిధివత్పునః। మాయావిభిర
నాలీఢమాదాస్యధ్వంనిశాచరైః॥౪౬॥ వైమానికాఃపుణ్యకృతస్త్యజంతుమ
రుతాంపథి। పుష్పకాలోకసంక్షోభంమేఘావరణతత్పరాః॥౪౭॥ మోక్ష్యథ
స్వర్గబందీనాంవేణీబంధానదూషితాన్। శాపయంత్రితపౌలస్త్యబలా
త్కారకచగ్రహైః॥౪౮॥ రావణావగ్రహక్లాంతమితివాగమృతేనసః। అభి
వృష్యమరుత్సస్యంకృష్ణమేఘస్తిరోదధే॥౪౯॥ పురుహూతప్రభృతయస్సుర

హమితి దాశరథి అహమిత్- రామోభూత్వేతిశ్లేషశ్శరైస్తస్యరావణస్య శిరాం
స్యేవకమలాని తేషాం-చ్చయంరాశింరణభూమేర్బలిక్షమంపూజాయోగ్యకరి
ష్యామిపుష్పైఃపూజాపూజేతిభావః॥ ౪౫

అచిరాదితి॥ యజ్వభిఃవిధివద్విస్పష్టంయథాతథాకల్పితంఉపహృతంభా
గంమాయాభిఃమాయావేదిభిః-అస్మాయామేధాస్రజో వినిరిత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః- నిశాచరైః
అనాలీఢంఅనాక్రాంతంయథాతథాఅచిరాత్పునఃఆదాస్యధ్వం ప్రతిగ్రహీథ॥

వైమానికాఇతి॥ మరుతాంపథివ్యోమ్ని వైమానికాః విమానైశ్చరంతః-
రక్ప్రత్యయః- మేఘావరణతత్పరాః రావణభయాన్మేఘేష్వంతర్ధానతత్పరాః
పుణ్యకృతస్సుకృతినఃపుష్పకాలోకే యదృచ్ఛయారావణవిమానదర్శనేనయ
స్సంక్షోభఃతంత్యజంతు॥ ౪౭

మోక్ష్యథేతి॥ హేదేవాఃయూయంశాపేనసళకూబరకతృకేణయంత్రి
తాఃప్రతిబద్ధాఃనివారితా ఇతియావత్ పౌలస్త్యస్యరావణస్య బలాత్కారే
ణయేకచగ్రహాఃకేశాకర్షాస్తైరదూషితానుపహతాన్ స్వర్గబందీనాంబందీకృ
తస్వర్గాంగనానాంవేణీబంధాన్మోక్ష్యథ- పురాకిలనలకూబరేణాత్మానమభి
సారయంత్యారంభాయాబలాత్కారసంభోగాత్క్రుద్ధేనదురాత్మారావణః
శప్తఃఇతఃప్రభృతిఅన్యస్త్రీబలాత్కారాత్మూర్ధాశతధాదళిష్యతీతి॥ ౪౮

రావణేతి॥ కృష్ణోవిష్ణుఃసమేఘఇత్యుపమితసమాసఃనీలమేఘశ్చధ్వన్యతే.
విశ్రవసోపత్యంరావణ ఇతివిగ్రహః- విశ్రవశ్శబ్దాత్తస్యాపత్యమిత్యణ్ప్రత్య
యః- విశ్రవసోవైశ్రవణఇతివిశ్రవణశబ్దస్యవృత్తివిషయేరావణాదేశః - రావ
ణఏవఅవగ్రహోవర్షప్రతిబంధ ఇత్యచ్ప్రత్యయఃతేనక్లాంతంమ్లానం మరు
తోదేవాఏవసస్యంఇత్యేవంరూపేణవాగమృతేనవాక్సలిలేన॥ ని॥ అమృతంసలి
[illegible] ౪౯

కారోద్యతం సురాః। అంశైరనుయయుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయుమివ ద్రుమాః॥ ౫౦॥ అథ తస్య విశాంపత్యుః అంతే కామ్యస్య కర్మణః। పురుషః ప్రబభూవాగ్నే ర్విస్మయేన సహర్త్విజాం॥ ౫౧ ॥ హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరుం। అనుప్రవేశాదాద్యస్య పుంసస్తేనాపి దుర్వహం॥ ౫౨ ॥ ప్రాజాపత్యోపనీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నృపః। వృషేవ పయసాం సారమావిష్కృతముదన్వతః॥ ౫౩॥ అనేన కథితా రాజ్ఞో గుణాస్తస్యాన్యదుర్లభాః। ప్రసూతిం చకమే తస్మిన్ త్రైలోక్యప్రభవోపి యత్ ॥ ౫౪॥ స తేజో వైష్ణవం పత్న్యోర్విభేజే చరుసంజ్ఞితం। ద్యావాపృథివ్యోః ప్రత్యగ్రమహర్పతిరివాతపం॥ ౫౫॥ అ

పురుహూతేతి॥ పురుహూత ప్రభృతయః ఇంద్రప్రముఖాః సురాః దేవాః సురకారోద్యతం విష్ణుమంశైరనుయయుః- కల్పద్రుమాః పుష్పైర్వాయుమివేతి సుగ్రీవాదివానరద్యోతకం- వానరాణాం దేవాంశత్వాత్॥ ... ౫౦

అథేతి॥ అథ తస్య విశాంపత్యుః రాజ్ఞో దశరథస్య కామ్యస్య కర్మణోంతే పుత్రకామేష్ట్యనంతరం ఋత్విజాం విస్మయేన సహ అగ్నేః కోపి పురుషః ప్రబభూవ ప్రాదురభవత్॥ ౫౧

హేమపాత్రేతి॥ ఆద్యస్య పుంసః ఆదిపురుషస్య అనుప్రవేశాత్తేనాపి హేమపాత్రధారిణాపి పురుషేణ దుర్వహం వోఢుమశక్యం హేమపాత్రగతం స్వర్ణపాత్రస్థం పయశ్చరుం దోర్భ్యామాదధానః పురుషోగ్నేః ప్రబభూవేతి సంబంధః పూర్వేణ॥

ప్రాజాపత్యేతి॥ నృపో రాజా ప్రాజాపత్యోపనీతం ప్రజాపతి సంబంధి పురుషోపనీతం- ప్రాజాపత్యేన వసిష్ఠేన ఉపనీతమితి యోధార్థః - సత్వనాదరణీయః॥ ప్రాజాపత్యం నరం సిద్ధిమామిహాభ్యాగతం న్యపేత శ్రీరామాయణవచన విరోధాత్- తదన్నం ప్రత్యగ్రహీత్- ఉదన్వతః సముద్రాత్ ఆవిష్కృతం ఆవిర్భూతం పయసాం సారమమృతమిత్యర్థః - వృషేవ ఇంద్ర ఇవ॥ ౫౩

అనేనేతి॥ తస్య రాజ్ఞః గుణాః అనేన- హేతునా అన్యదుర్లభాః కథితాః ఉత్పత్తిం చకమ ఇతి చ పాఠః - త్రైలోక్య ప్రభవోపి విష్ణురపి తస్మిన్ రాజని ప్రసూతిం ఉత్పత్తిం చకమ ఇతి యత్॥ ... ... -- ౫౪

స ఇతి॥ స రాజా పత్న్యోశ్చరుసంజ్ఞితం చరునామధేయం వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి తేజః విభజే విభాగమకరోత్- విభజ ఇతి చ పాఠః - కిమివ అహర్పతిః ఆదిత్యః ద్యావాపృథివ్యోః దివః పృథివ్యాశ్చ తయోః- ప్రత్యగ్రం నూతనం ఆతపమివ॥ ౫౫

సుమిత్రామంతరేణ పత్న్యోశ్చరు విభాగే కారణమాహ ॥ అర్చితేతి॥ త

ర్చితా తస్య కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా। అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః॥ ౫౬॥ తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః। చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే॥ ౫౭॥ సా హి ప్రణయవత్యాసీత్సపత్న్యోరుభయోరపి। భ్రమరీ వారణస్యేవ మదనిష్యందలేఖయోః॥ ౫౮॥ తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశసంభవః। సౌరీభిరివ నాడీభిరమృ

స్య రాజ్ఞః కౌసల్యా అర్చితా బహుమతా కేకయవంశజా కైకేయీ ప్రియా ఇష్టా అతః కారణాదీశ్వరో భర్తా తాభ్యాం సంభావితాం - సుమిత్రామైచ్ఛత్ అనుసంభావితామితి చ పాఠః॥ ౫౬

త ఇతి॥ బహుజ్ఞస్య అనేకవేదినః మహీక్షితః మహీపతేః పత్యుః చిత్తజ్ఞే అభిప్రాయజ్ఞే తే ఉభే పత్న్యౌ చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం ద్వయోరర్ధార్ధభాగాభ్యామిత్యర్థః తాం సుమిత్రాం అయోజయతాం సన॥ శ్లో॥ కౌసల్యా జనయద్రామం దివ్యలక్షణసంయుతం। విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందనమితి రామాయణే - కౌసల్యాపుత్రస్య రామస్య చరోరర్ధాంశభాక్త్వం సూచితం- అత్ర రామస్య తురీయాంశభాక్త్వముక్తం తత్కథం? నోత్ఫపరిహార ఇతి చేదుచ్యతే- అర్ధశబ్దః పుంలింగః సమభాగవచనః అమరసింహస్తు॥ ని॥ భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక ఇతి- తస్మాద్విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందనమిత్యత్ర అర్ధశబ్దః పుంలింగః శకలవాచీ అన్యథా నేత్॥ శ్లో॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః। సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైరితి భరతస్య చతుర్థాంశభాక్త్వం॥ శ్లో॥ అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా జనయత్సుతౌ। వీరౌ సర్వార్థకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావితి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరర్ధాంశభాక్త్వం చ విరుధ్యేతేతి తస్మాత్తత్ర చరుప్రదానఘట్టస్థశ్లోకా అపి అత్రోక్తస్యావిరోధేన యోజనీయా ఇతి॥ ౫౭

సాహీతి॥ సా సుమిత్రా ఉభయోః అపి సపత్న్యోః ప్రణయవత్యాసీత్ - కిమివ భ్రమరీ భ్రమరయువతిః వారణస్య గజస్య మదనిష్యందలేఖయోః కపోలాభ్యాం నిస్సృతమదరేఖయోః యథా ప్రణయవతీ తద్వదితి॥ ౫౮

తాభిరితి॥ తాభిః కౌసల్యాదిభిః ప్రజానాంభూత్యై అభ్యుదయాయ దేవస్య విష్ణోః అంశసంభవః స ఏవ కారణం యస్య సః- దివ్యకలాసంభూత ఇత్యర్థః- గర్భః

తాఖ్యాభిరంమయః॥ ౫౯ ॥ సమమాపన్నసత్వాస్తాబభురాపాండుగణ్డయః। అంతర్గతఫలారంభాస్సస్యానామివసంపదః॥ ౬౦ ॥ గుప్తందదృశురాత్మానం సర్వాస్స్వప్నేషువామనైః। జలజాసిగదాశార్ఙ్గ చక్రలాంఛితమూర్తిభిః॥ ౬౧॥ హేమపక్షప్రభాజాలంగగనేచవితన్వతా। ఉహ్యంతేస్మసుపర్ణేనవేగాకృష్టపయోముచా॥ ౬౨ ॥ బిభ్రత్యాకౌస్తుభన్యాసం స్తనాంతరవిలంబితం। పర్యుపాస్యంతలక్ష్మ్యాచపద్మవ్యంజనహస్తయా॥ ౬౩॥ కృతాభిషేకైర్దివ్యాయాంత్రిస్రోతసిచసప్తభిః। బ్రహ్మర్షిభిఃపరంబ్రహ్మగృణద్భిరుపతస్థిరే॥

పాయా ఇతియకారలోపః అమృతా ఇత్యాఖ్యాయాసాం తాభిఃజలవహనసామ్యాత్ నాడీభిఃవృష్టిసర్జనీభిఃఅపాంవికారఃఅమ్మయఃగర్భ ఇవదద్రేధృతః-జాతావేకవచనం- గర్భాదధిరే ఇత్యర్థః- అత్రయాదవః॥ని॥ తాస్తాంశతానిచత్వారి రశ్మీనాంవృష్టిసర్జనే। ఆనందనాశ్చమేధ్యాశ్చమాతనాఃపూతనా ఇతి॥శతంశతంవృష్టివహాఃతేసర్వేప్యమృతాహ్వయా ఇతి॥ ౫౯

సమమితి॥ సమంయుగపత్ ఆపన్నానిగృహీతానిసత్వానియాభిస్తాః గర్భిణ్యః॥ ని॥ ఆపన్నసత్వాస్స్యాద్గుర్విణ్యంతర్వత్నీచగర్భిణీత్యమరః-అతఏవాపాండురత్విషఃపాండుగవర్ణాఃతాఃరాజపత్న్యః అంతర్గతాఃఫలారంభాఃఫలప్రాదుర్భావాఃయాసాంతాఃసస్యానాంసంపదఇవబభుఃరేజుః॥ ... ౬౦

సంప్రతితాసాంస్వప్నదర్శనాన్యాహ॥గుప్తమితి॥ సర్వాఃతాఃస్వప్నేషు జలజఃశంఖః జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రైః లాంఛితామూర్తయో యేషాంతైర్వామనైఃహ్రస్వైఃపురుషైఃగుప్తంరక్షితంఆత్మానంస్వరూపందదృశుః॥౬౧

హేమేతి॥ కించహేమ్నఃపక్షాణాంప్రభాజాలం కాంతిపుంజంవితన్వతా విస్తారయతా వేగేన- ఆకృష్టాఃపయోముచః యేనతేనసుపర్ణేనగరుత్మతాగగనేచఊహ్యంతేస్మఊఢాః॥ ౬౨

బిభ్రత్యేతి॥ కించ స్తనయోరంతరేమధ్యేవిలంబితంలంబమానంన్యస్యతఇతి న్యాసః నిక్షేపః కౌస్తుభస్యన్యాసఃతంబిభ్రత్యా పద్మమేవవ్యంజనంహస్తేయస్యాస్తయాలక్ష్మ్యాపర్యుపాస్యంతఉపాసితాః॥ ౬౩

కృతాభిషేకైరితి॥ దివ్యాయాంత్రిస్రోతసిత్రిదశగంగాయాంకృతాభిషేకైఃకృతస్నానైః పరంబ్రహ్మవేదంగృణద్భిః ఉచ్చరద్భిః సప్తభిర్బ్రహ్మర్షిభిః॥ శ్లో॥ అత్రిర్భృగుశ్చకుత్సశ్చకపిలోగౌతమస్తథా। కశ్యపశ్చాంగిరాశ్చై

౬౪ తాభ్యస్తథావిధాన్స్వప్నాన్ శ్రుత్వా ప్రీతోథ పార్థివః। మేనే పరార్ధ్యమాత్మానం గురుత్వేన జగద్గురోః॥ ౬౫ ॥ సవిభక్తస్తతో విభుస్తాసామేకః కుక్షిష్వనేకధా। ఉవాస ప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నానామపామివ॥ ౬౬॥ అథాగ్ర్యమహిషీ రాజ్ఞః ప్రసూతిసమయే సతీ। పుత్రం తమోపహం లేభే నక్తం జ్యోతిరివౌషధిః ॥ ౬౭ ॥ రామ ఇత్యభిరామేణ వపుషా తస్య చోదితః। నామధేయం గురుశ్చక్రే జగత్ప్రథమమంగళం॥ ౬౮॥ రఘువంశప్రదీపేన తేనాప్రతిమతేజసా। రక్షాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవన్॥ ౬౯ ॥ శయ్యాగతేన రామేణ మాతా శాతోదరీ బభౌ। సైకతాంభోజబలినా జాహ్నవీవ శరత్కృశా॥ ౭౦ కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్। జనయిత్రీమలంచక్రే యః ప్రశ్ర

పాన్మంత్రకరణ ఇత్యాత్మనేపదం॥ ౬౪

తాభ్య ఇతి॥ తథావిధాన్ స్వప్నాన్ తాభ్యః శ్రుత్వా ప్రీతో ముదితస్స పార్థివః జగద్గురోర్భగవతః పురుషోత్తమస్య గురుత్వేన గురుభావేన ఆత్మానం పరార్ధ్యం ముఖ్యం మేనే అవగచ్ఛతిస్మ॥ ౬౫

స ఇతి॥ స విభుః పురుషోత్తమః ఏకః అనేకధా బహుధా విభక్తస్సన్ తాసాం కుక్షిషూదరేషు ఉవాస ప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నానామపాం కుక్షిష్వివ వాయునా కంపితజలే యథా ఏక ఏవ చంద్రో బహుధా విభక్తో దృశ్యతే తద్వత్॥ ౬౬

అథేతి॥ అథానంతరం రాజ్ఞో దశరథస్య అగ్రమహిషీ సతీ పతివ్రతా కౌసల్యా ప్రసూతిసమయే దశమే మాసి తమోపహం పుత్రం సుతం లేభే ప్రాప్తవతీత్యర్థః- నక్తం రాత్రౌ ఓషధిః వృక్షవిశేషః తమోపహం జ్యోతిరివ॥ ... ౬౭

రామ ఇతి॥ అభిరామేణ అతిసుభగేన తస్య పుత్రస్య వపుషా చోదితః ప్రేరితః గురుర్దశరథః జగత్ప్రథమమంగళం జగతాం ప్రథమభూతం మంగళం రామ ఇతి నామధేయం చక్రే॥ ౬౮

రఘువంశేతి॥ రఘువంశప్రదీపేన రఘువంశదీపకేన అప్రతిమతేజసా అసదృశతేజసా తేన రామేణ రక్షాగృహగతాః రక్షాగృహం సూతికాగృహం- ప్రాగయమర్థోభిహితః ॥ శ్లో ॥ అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణేతి - సూతికాగృహగతాః దీపాః ప్రత్యాదిష్టాస్తిరస్కృతా అభవన్॥ ౬౯

శయ్యాగతేనేతి॥ శయ్యాగతేన శయనీయస్థేన అనేన పుత్రేణ సా శాతోదరీ తనూదరీ మాతా బభౌ- శరత్కృశా శరదా కృశా జాహ్నవీ గంగా సైకతాంభోజబలినేవ శయ్యాస్థానే సైకతం అంభోజబలిస్థానే స రామః॥ ... ౭౦

కైకేయ్యా ఇతి॥ కైకేయ్యాః కేకయవంశజాయాః భరత ఇతి ప్రసిద్ధస్తనయో

యుఇవశ్రియం॥ ౭౧ ॥ సుతౌలక్ష్మణశత్రుఘ్నౌసుమిత్రాసుషువేయమౌ। సమ్యగాగమితావిద్యాప్రబోధవినయావివ॥ ౭౨ ॥ నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణంజగత్। అన్వగాదివచస్వర్గోగాంగతంపురుషోత్తమం॥ ౭౩ ॥ తస్యోదయేచతుర్మూర్తేఃపౌలస్త్యచకితేశ్వరాః। విరజస్కైర్నభస్వద్భిర్దిశఉచ్ఛ్వసితాఇవ॥ ౭౪ ॥ కృశానురపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాత్ప్రభాకరః। రక్షోవిప్రకృతావాస్తామపవిద్ధశుచావివ॥ ౭౫ ॥ దశాననకిరీటేభ్యస్తత్క్షణంరాక్షసశ్రియః ॥ మణివ్యాజేనపర్యస్తాఃపృథివ్యామశ్రుబిందవః॥ ౭౬ ॥ పుత్రజన్మప్రవే

జజ్ఞేజాతః - కింవిధఃశీలవాన్యఃసపుత్ర భగతఃప్రశ్రయఃవినయఃశ్రియంసంపదమివజనయిత్రీంమాతరమలంచక్రేఅలంకృతవాన్॥ ౭౧

సుతావితి॥ సుమిత్రాసుతౌలక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ నామయమౌయుగ్మజాతౌసమ్యగాగమితాఆభ్యస్తావిద్యాప్రబోధవినయాతత్త్వజ్ఞానేంద్రియజయావివసుషువేసూతవతీ॥ ౭౨

నిర్దోషమితి॥ సర్వంజగత్నిర్దోషందుర్భిక్షాదిదోషరహితం ఆవిష్కృతగుణంప్రకటితారోగ్యగుణమభవత్ అత్రోత్ప్రేక్షతే - గాంభువంగతంఅవతీర్ణం పురుషోత్తమంవిష్ణుంస్వర్గోఽప్యన్వగాదివస్వర్గోహిగుణవాన్నిర్దోషశ్చేత్యర్థః- స్వర్గతుల్యమభవదితిభావః॥ ౭౩

తస్యేతి॥ చతుర్మూర్తేః రామాదిరూపేణచతూరూపస్యతస్యహరేరుదయేసతిపౌలస్త్యాద్రావణాచ్చకితా ఉద్విజితా ఈశ్వరా ఇంద్రాదయోయాసాంనాథాయాసాంతాఃదిశశ్చతస్రఃవిరజస్కైరపగతధూళిభిః నభస్వద్భిఃవాయుభిఃమిషేణఉచ్ఛ్వసితా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా- స్వసైకతరిక్తైః - స్వనాథశరణసంతుష్టానాందిశాముచ్ఛ్వసవాతా ఇవవాతావపురిత్యర్థః - చతుర్దిగీశరక్షణంమూర్తిచతుష్టయప్రయోజనమితిభావః॥ ౭౪

కృశానురితి ॥ రక్షసారావణేనవిప్రకృతఃకృశానురగ్నిఃప్రభాకరస్సూర్యఇతిద్వౌయథాసంఖ్యమపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాచ్చ అపవిద్ధశుచౌనిరస్తదుఃఖావివఆస్తామభవతామ్॥ ౭౫

దశేతి॥ తత్క్షణంరామోత్పత్తిక్షణ ఏవరాక్షసానాంశ్రియోఅశ్రుబిందవఃదశాననస్య రావణస్య కిరీటేభ్యో మకుటేభ్యస్సకాశాన్మణీనాం వ్యాజేనపృథివ్యాంపర్యస్తాఃపతితాఃరామోదయేసతిరావణకిరీటమణిభ్రంశలక్షణందుర్నిమిత్తమభూదిత్యర్థః॥ ౭౬

శ్యానాం తూర్యాణాం తస్య పుత్రిణః । ఆరంభం ప్రథమం చక్రుర్దేవ దుందుభయో దివి ॥ ౭౭ ॥ సంతానకమయీ వృష్టిర్భవనే తస్య పేతుషీ । సన్మంగళోపచారాణాం సైవాదిరచనాభవత్ ॥ ౭౮ ॥ కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తన్యపాయినః । ఆనందేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః ॥ ౭౯ ॥ స్వాభావికం వినీతత్వం తేషాం వినయకర్మణా । ముమూర్ఛ సహజం తేజో హవిషేవ హవిర్భుజాం ॥ ౮౦ ॥ పరస్పరావిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులం । అలముద్ద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివర్తవః ॥ ౮౧ ॥ సమానేపి చ సౌభ్రాత్రే యథోభౌ రామలక్ష్మణౌ । తథా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రీత్యా ద్వంద్వం బభూవతుః ॥ ౮౨ ॥ తే

పుత్రేతి॥ పుత్రోస్యాస్తీతి పుత్రిణస్తస్య దశరథస్య పుత్రజన్మని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశితవ్యానాం తూర్యాణాం వాద్యానామారంభం ఉపక్రమం దివి దేవదుందుభయః ప్రథమం చక్రుః- సాక్షాత్పితుర్దశరథాదప్యధికం దేవా ముముదిరే ఇత్యర్థః ॥ ౭౭

సంతానేతి॥ సంతానకమయీ సంతానకః దివ్యవృక్షవిశేషః తత్పుష్పమయీ వృష్టిః వర్షణం చ తస్య దశరథస్య భవనే పేతుషీ పతంతీ సన్మంగళోపచారాణాం సద్భిరనుష్ఠేయానాం మంగళోపచారాణాం సైవ ఆదిరచనా ప్రథమవిన్యాసా ప్రథమక్రియాభవత్ అనేనాత్రత్య దేవతావ్యాపారస్య భగవతో జననరూపత్వాత్ సోత్సాహకత్వం సూచితం॥ ౭౮

కుమారా ఇతి॥ కృతసంస్కారాః కృతజాతకర్మనామకరణాన్నప్రాశనాదిసంస్కారాః ధాత్రీస్తన్యపాయినః కుమారాః అగ్రజేన పితుః జ్యేష్ఠపుత్రేణేవేత్యర్థః ఆనందేన సమం సాకం వవృధిరే. ఆనందోపి వవృధ ఇత్యర్థః॥ ౭౯

స్వాభావికమితి॥ వినయకర్మణా శిక్షయా తేషాం కుమారాణాం స్వాభావికం వినీతత్వం శిక్షితత్వం స్వాభావికస్య ప్రతిబింబతయా సహజత్వముపాత్తం హవిషా ఆజ్యాదినా హవిర్భుజామగ్నీనాం సహజం స్వాభావికం తేజ ఇవ ముమూర్ఛ॥

పరస్పరేతి॥ భిన్నోదరా అపి పరస్పరావిరుద్ధా అన్యోన్యావిరోధినః తే కుమారాః రఘోరనఘం దోషరహితం కులం వంశం అలమత్యర్థముద్ద్యోతయామాసుః ప్రకాశయాంచక్రిరే కులదీపకా అభవన్నిత్యర్థః ఋతవః వసంతాదయః దేవారణ్యం దేవాద్యధిష్ఠితారణ్యమివ॥ ౮౧॥ సమాన ఇతి॥ సౌభ్రాత్రే సుభ్రాతృత్వే సమానేసత్యపి రామలక్ష్మణావుభౌ యథా ప్రీత్యా స్నేహేన ద్వంద్వం సంగతావభూతాం తద్వద్భరతశత్రుఘ్నావపి ద్వంద్వం యుగ్మం బభూవతుః ౮౨

షాం ద్వయోర్ద్వయోరైక్యం బిభేదే న కదాచన । యథా వాయువిభావస్వోర్యథా చంద్రసముద్రయోః ॥ ౮౩ ॥ తే ప్రజానాం ప్రజానాథాస్తేజసా ప్రశ్రయేణ చ । మనో జహ్రుర్నిదాఘాన్తే శ్యామాభ్రా దివసా ఇవ ॥ ౮౪ ॥ స చతుర్ధా బభౌ వ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతేః । ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవాంగభాక్ ॥ ౮౫ ॥ గుణైరారాధయామాసుస్తే గురుం గురువత్సలాః । తమేవ చతురన్తేశం రత్నైరివ మహార్ణవాః ॥ ౮౬ ॥ సురగజ ఇవ దన్తైర్భగ్నదైత్యాసిధారైర్నయ ఇవ ఫలబన్ధవ్యక్తియోగ్యైరుపాయైః । హరిరివ యుగదీర్ఘైర్దోర్భిరంశైస్తదీయైః పతిరవనిపతీనాం తైశ్చకాశే చతుర్భిః ॥ ... ...

ఇతి శ్రీ కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే దశమస్సర్గః.

యోరుభయోరైక్యమేకత్వం కదాచన జాతు న బిభేదే న భిన్నం - కథమివ వాయువిభావస్వోర్యథా అనిలాగ్న్యోరివ చంద్రసముద్రయోరివ చైక్యమేకత్వం న బిభేదే ఏకకార్యత్వం చ సమానదుఃఖిత్వం చ క్రమాదుపమానద్వయాల్లభ్యతే సహాసంబంధినౌ వహ్నివాయూ చంద్రవృద్ధౌ వర్ధతే సింధుః తత్క్షయే క్షీయత ఇతి ॥ ౮౩

త ఇతి ॥ ప్రజానాథాః స్వామినస్తే కుమారాః తేజసా ప్రభావేణ ప్రశ్రయేణ వినయేన చ నిదాఘాన్తే గ్రీష్మావసానే శ్యామాన్యభ్రాణి యేషాం తే శ్యామాభ్రా నాతిశీతోష్ణా ఇతి భావః - దివసా ఇవ ప్రజానాం మనో జహ్రుః ॥ ౮౪

స ఇతి ॥ చతుర్ధా చతుఃప్రకారేణ వ్యస్తో విభక్తః పృథివీపతేస్స ప్రసవస్సంతానః అంగభాక్ ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవ బభౌ ॥ ౮౫

గుణైరితి ॥ గురువత్సలాః పితృభక్తాః తే కుమారాః గుణైర్వినయాదిభిర్గురుం పితరం చతుర్ణామన్తానాం చతుర్దిగన్తానాం ఈశం చతురన్తేశం తం దశరథమేవ మహార్ణవాశ్చత్వారో రత్నైరివ ఆరాధయామాసుః ॥ ... ౮౬

సురగజ ఇతి ॥ భగ్నా దైత్యానామసిధారా ఆయుధధారా యైస్తైః దంతైశ్చతుర్భిస్తైస్సురగజ ఇవ ఐరావత ఇవ ఫలబంధేన ఫలసిద్ధ్యా వ్యక్తియోగ్యైరనుమితియుక్తిభిః చతుర్భిరుపాయైస్సామాదిభిః నయో నీతిరివ యుగదీర్ఘైశ్చతుర్భిః దోర్భిర్భుజైః హరిరివ విష్ణురివ తదీయైః హరిసంబంధిభిః అంశైశ్చతుర్భిస్తైః పుత్రైః అవనిపతీనాం పతిః రాజా దశరథశ్చకాశే రేజే ॥ ౮౭

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

